

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KISA GİRİT TARİHİ
Ayşe Nühhet Adıyeke – Nuri Adıyeke

Ayşe Nühhet Adıyeke – Nuri Adıyeke

Osmanlı Dönemi KISA GİRİT TARİHİ

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arama: www.kultur-yayinlari.org

TARİH

**AYŞE NÜKHET ADIYEKE - NURİ ADIYEKE
OSMANLI DÖNEMİ KISA GİRİT TARİHİ**

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2019
Sertifika No: 40077

**EDİTÖR
ALİ BERKTAY**

**GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM**

**DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY
KORKUT TANKUTER**

**GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI**

1. BASIM: ŞUBAT 2021, İSTANBUL

ISBN 978-625-405-287-3

**BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel. (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871**

**Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.**

**TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr**

Ayşe Nükhet Adıyeke Nuri Adıyeke

Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi

TÜRKİYE \$ BANKASI
K t r Yayınları

İÇİNDEKİLER

Resim Listesi.....	VI
Harita Listesi.....	VII
Belge Listesi.....	VII
Önsöz.....	IX
 Giriş.....	 1
 I	
Osmanlı Öncesi Girit ve Girit'in Osmanlı Yönetimine Girişi.....	15
 II	
Osmanlı Yönetiminde Girit.....	63
 III	
Muhtariyete Kadar Girit.....	187
 IV	
Özerkliğin İlanı ve Adanın Yunanistan'a Katılması.....	309
 Sonsöz.....	 371
Kaynakça.....	375
Dizin.....	389

RESİM LİSTESİ

Osmanlı Döneminde Spinalonga Adası	19
Festos Diski	23
Venedik Cumhuriyeti Simgesi	31
Yerapetra Kalesi	37
Kandiye Venedik Locası	39
Kandiye’de Fetihden Sonra İnşa Edilen Çeşme	71
Hanya Hünkâr Camisi	74
Hanya Küçük Hasan Paşa Camisi	75
Hanya Mehmet Ağa Camisi Mihrabı	76
Resmo Gazi Hüseyin Paşa Camisi	77
Resmo Veli Paşa Camisi	79
Kandiye Sultan Mehmet Camisi	80
Kandiye Fazıl Ahmet Paşa Camisi	81
Kandiye Valide Camisi	82
Kandiye Zülfikar Ali Ağa Camisi	84
Hanya Mevlevi Tekkesi	89
Resmo Kalapsarzade Ethem Bey Çeşmesi	91
Resmo Agia Varvara Kilisesi	96
Kandiye Ermeni Kilisesi Kitabesi	99
Hanya Yahudi Sinagogu	102
Hanya Tophanas/Tophane Mahallesi	131
Mesara Ovası	150
19. Yüzyılın Sonunda Kandiye Limanı	163
Kandiye Sabunu	171
Sfakia	189
Halepa Kasabası	215
Epitropi Amblemi	225
“Girid Osmanlıların Canıdır”	235
Hanya Hükümet Konağı	251
Kandiye’de bir Türk Kahvehanesi	256
Suda Tersanesinde Fabrikalar	263
19. Yüzyılın Sonunda Girit Müslümanları	278

Resmo Kız Rüştıyesi.....	284
Kandiye Rum Lisesi.....	285
Hanya Askeri Garnizon.....	300
Resmo Kız Rüştıyesi Kapısı.....	301
Girit Jandarması.....	316
Theriso Ayaklanması Simgesi.....	333
Girit Genel Meclisi Müslüman Üyeleri.....	345
Kandiye Valide Camisi Sebili.....	370

HARİTA LİSTESİ

Adalar Denizi ve Girit.....	16
Venedik Döneminde Girit.....	34
Kandiye Kuşatması.....	51
Girit Vilayeti.....	65
Girit Vilayeti.....	245

BELGE LİSTESİ

Girit Şeriye Sicili.....	7
Hikayet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye, Londra Nüshası.....	56
Kandiye Mahalleleri Listesi.....	69
İhtida Kayıtları.....	121
Girit Aile Adları Örneği.....	135
1705 Tarihli Girit Kanunnamesi.....	145
Girit Cizye Defteri.....	180
Hatt-ı Hümayun Örneği.....	201
<i>Vekayi-i Giridiyye</i> Gazetesi.....	209
<i>Ümid</i> Gazetesi.....	288
<i>Lefka Ori</i> Gazetesi.....	291
Girit Anayasası.....	327
Kandiye Cemaat-i İslamiye Kayıt Örneği.....	364

Önsöz

2019 yılının Eylül ayı, Girit'in Osmanlı egemenliği altına alınışının 350. yıldönümü idi. Girit İraklio Belediyesi her yıl düzenlediği "Beş kültür + Bir tarih" başlıklı festivali bu yıl Osmanlı kültürüne ve adadaki tarihsel izlerine ayırdı. Dilden müziğe, mimariden resme ada kültüründeki Osmanlı izleri bir ay boyunca incelendi.

Bu festivalin açılışında bizim de davetli olduğumuz bir günlük seminer gerçekleştirildi. Seminerde Girit'in 25 yıl süren fetih mücadelesi, ilgilileri ve Girit kamuoyu ile paylaşıldı. Bu çalışmanın bize öğrettiği, Girit tarihi üzerine yaptığımız araştırmaların tarihsel bir olgu olmasının yanı sıra 350 yıldır Ege'nin her iki yakasında belleklerde yaşatılan kimliğin önemli bir parçası olmasıydı. Elinizdeki kitabı bu bilinçle her iki yakadaki Giritliler için yazdık.

Girit kültürü tamamen orijinal bir özellik gösterir. İçinde, eski dönemlerden Miken, Minos, Roma, Hellen, Bizans ve biraz da Arap kültürü barındırır. Ortaçağlar ve hemen sonrasında, bu kadim kültürün üstüne kalın bir Venedik kültürü eklenmiştir. Bu senteze son olarak da Osmanlı kültürü katıldı. Bütün bunlar Akdeniz kültürü ile birleşip bir Girit kültürü oluşturdu ve bu kültür Akdeniz mirasının bir parçası oldu.

Bu çalışmada, bu derin tarihsel hikâyenin Osmanlı kısmı ayrıntılı olarak incelendi. 1645 yılından itibaren oluşturulan Osmanlı

yönetimi, adadaki kadim hayatın üzerine tesis edildi. Geleneksel hayat yok edilmedi, bir şekilde Osmanlılaştırıldı.

İki kişinin Girit tarihini inceleme yolundaki 30 yıllık macerasında birçok kişi ve kurumun maddi ve manevi yardımı oldu. Başta ailelerimiz, hocalarımız ve öğrencilerimiz bize çok şeyler kattılar. Türkiye’de, Girit’te ve dünyanın başka birçok yerinde Giritlilerle bir araya geldik. Hepsi bizi sürekli teşvik etti, bilgi talep etti. Giritlilerin, Türkiye’de ve yurt dışında kurdukları sivil toplum örgütleri hep yanımızda oldu. Türkiye’de ve Yunanistan’da araştırma yaptığımız arşiv, kütüphane ve diğer kurumların çalışanlarının da bu eserde payı var. Hepsini ayrı ayrı teşekkürü hak ediyor.

Çalışmalarımız sırasında suyun öte yakasından da çok yardım aldık. Bir süre önce vefat eden Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou Girit’teki çalışmalarımız sırasında hem cesaret verdi hem de yardımcı oldu. Keza Atina’da Prof. Dr. Evangelia Balta çok değerli yardımlar sundu. Girit Resmo’da, Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü’nde görevli dostlarımız, Elias Kolovos, Marinos Sariyannis ve Antonis Anastasopoulos ne zaman istesek, yardımlarını esirgemediler. Son olarak Girit’te yaşayan İstanbul beyefendisi Tanas Cimbis hem yardımını hem dostluğunu her zaman cömertçe sundu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

Kitabın hazırlanması sırasında sevgili Ümit Aloğlu metinleri okudu ve önerilerde bulundu. Sadece Giritli değil, Girit âşığı sevgili Neyyir Berktaş ise kitabı sadece okumakla kalmadı, ona ruh katanlardan oldu. Genç yaşta aramızdan ayrılan sevgili Hakan Uzbek, ailesine ait bilgilerle katkıda bulundu. Hepsine teşekkür ediyoruz.

N.&N. Adıyeke

Giriş

Çağırdın geldim, Girit!
geri getiremedim türbeden giden kemikleri
bakarım Resmo'nun eski evlerine
acaba hangisi, hangisi diye.
Vazgeçtim evi barkı aramaktan
o arabadan inip herkese sarılan
çizmeli Giritliyi görünce,
umurunda değildi trafiği tıkamak
adamin ruhu / işte o aradığım evi taşıyordu
üstelik dedeme çok benziyordu.

Prof. Dr. Ayşe Lahur Kırtunc
23 Ekim 2004 / Resmo / Rethymno

Yıllarca Giritlilerin dillerinden düşmeyen Rumca mâniler (*madinates*) ikinci kuşak Giritli kızı Ayşe Hoca'nın dilinde merak olmuş, hasret olmuş ve yine dizelere yansımıştı. Ayşe Hoca'nın bu şiiri yazdığı Girit seyahatine Lozan Mübadilleri Vakfı'nın bir projesi sayesinde biz de katılmış, onun duygularına tanık olmuştuk. İşimizin, mesleğimizin, uzmanlık alanımızın bizim için taşıdığı anlamdan çok daha fazlasını başkaları için taşıdığını belki de ilk o zaman fark ettik. Geçmişle bağ kurma, genetik kültürel mirasın izini sürme çabalarına sağlayabileceğimiz katkı, tarih camiasında akademik çalışmalara yapacağımız katkı kadar değer taşıyordu. O günden sonra Girit çalışmalarına daha bir gayretle sarıldık. Bugün bu eserin ortaya çıkmasını sağlayan otuz yıllık macera o günden sonra ivme kazandı.

Genel ifadede kendilerini Giritli olarak tanımlayan göçmenler, yerleştikleri yerlerde birbirlerinden, yine kendi ifadeleriyle *Eski Giritliler-Yeni Giritliler* olarak ayrılmaktadırlar. Adadan Anadolu'ya iki büyük göç dalgasıyla gelen Giritlilerin bu ayrımında tarihsel süreç belirleyici olmuştur. Bu tanıma göre Mübadele öncesinde 19. yüzyılın sonundan itibaren adadan kaçarak gelenler eski Giritli; Mübadele hükümleri uyarınca gelenler ise yeni Giritlilerdir.

Girit sadece Doğu Akdeniz'de uygarlıkların beşiği olan coğrafyanın kilidi, Akdeniz ticaretinde söz sahibi büyük güçlerin atlama taşı olan bir coğrafya değil ayrı dinden ayrı milletten ama aynı dili konuşan, aynı kültürel mirası ve aynı duyguları paylaşan, aynı hasretleri yaşayan insanların, Giritlilerin *Adavatanları* idi. Girit Adası, Akdeniz ile Ege Denizi'nin kucaklaştığı noktada, yüzünü Ege'ye çevirmiş bir uygarlıktı.

Sultan II. Mehmet'in İstanbul'u alması ile Osmanlı bir imparatorluk olmuştu. Artık, Fatih unvanı ile anılan genç sultan kendisini ve ülkesini Roma'nın mirasçısı olarak görmüştü. Bunun gereklerinden birisi de Akdeniz'e egemen olmaktı. İstanbul'un alınmasıyla başlayan bu süreç, Ege Adaları'nın ve Kıbrıs'ın alınmasıyla sürdü. Bu coğrafyanın karasal bağlantısı olarak Mora, Arnavutluk ve Dalmaçya sahillerinin de Osmanlı egemenliğine girmesiyle Doğu Akdeniz üzerinde egemenlik sağlanmış oluyordu. Ne var ki bütün bu coğrafyanın kesişme noktası Girit Adası'ydı ve bu ada Venedik egemenliğindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyılın ortalarına kadar Girit için net bir politika belirleyemedi. Barbaros döneminden itibaren adaya yapılan korsan saldırıları, Kıbrıs'ın alınmasından sonra sıranın Girit'e geldiğini gösteriyordu ama imparatorluğun uğraşmak zorunda olduğu diplomatik, ekonomik, idari ve sosyal problemler Osmanlı yönetimini Girit konusunda harekete geçmekten alıkoynuyordu. Nihayet 1645 yılı ilkbaharında Osmanlı yönetimi Girit'i almak için askeri harekâta başladı. Her şey o denli umulmadık bir şekilde gelişti ki savaş 1669 sonbaharına kadar uzadı. Zafer çeyrek asır süren bir savaştan sonra geldi. Bu savaş Osmanlı tarihindeki

en uzun savaşlardan birisiydi ve Osmanlı için işlerin ters gitmeye başladığı bir dönemde yaşanmıştı. Bu nedenle yaşanan son zafer destanlarından birisi olarak Osmanlı belleğinde canlılığını yüzyıllarca sürdürdü.

Bu zafer, savaşların toplumların kahramanlıklarını kanıtladıkları dönemde Osmanlı tarihçileri arasında da hakettiği ilgiyi gördü. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan bütün Osmanlı kroniklerinde Girit Savaşları en geniş haliyle kayıtlıdır. Bunun yanı sıra Girit'e ait çok geniş bir fetihname, gazavatname külliyyatı mevcuttur. Birkaç farklı türde yazılan bu destansı anlatı, 19. yüzyılda bile yazılıp okunmuştur.

19. yüzyılda Girit olayları alevlendikçe Osmanlı kamuoyunda Girit'e ve Girit tarihine büyük bir ilgi duyuldu. Adadan alınan duyumlara ve oluşan ilgiye paralel olarak Girit'e dair çok sayıda kitap ve risale yazılıp basıldı. Ne var ki, Andrea Kopasi'nin yazıları, Hüseyin Kami Hanyavi'nin *Girid Tarihi* ve bunun gibi birkaç kitap bir yana bırakılırsa bu eserlerin çoğu hamaset yüklüdür. Buna rağmen bu kitaplar çok geniş bir külliyyat oluşturur ve önemli bilgiler verir. Bu külliyyatın genel değerlendirilmesi ile ilgili bir çalışma henüz yapılmamıştır. Benzeri şekilde Girit olaylarının Avrupa kamuoyundaki etkisiyle Avrupa'da da Girit hakkında çok sayıda kitap yayınlandığını belirtmeliyiz. Bu kitapların da büyük çoğunluğu Avrupa'daki Hellen hayranlığıyla yazılmış, yine başka bir hamasi bakış açısı içeren yazılarla doludur.

Doğu Sorunu'nun bir parçası olması nedeniyle 19. yüzyıl Avrupa'sında Girit'te neler olduğunu anlamaya çalışan yazılar da kaleme alınmıştır. 19. yüzyılda Avrupa'da basılan kitaplar arasında olayı Osmanlı gözüyle izah etmeye çalışan az sayıda kitap da vardır. Giritli Müslüman bir ailenin oğlu olan Softazade Ahmet'in kitabı bu çerçevede özellikle anılmaya değer bir eserdir. Softazade Ahmet 1902 yılında Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde hazırlayıp aynı yıl savunduğu doktora tezini bir kitap olarak yayınlamıştır. *Crète, Sous la Domination et la Suzeraineté Ottomanes* başlıklı bu çalışmada adadaki Müslüman cemaatin durumu, Osmanlı ıslahatları ve 1897 düzenlemeleri hukukçu gözüyle irdelenmiştir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kuruldu ve Nüfus Mübadelesi gündeme geldi. Türkiye'ye gelen Giritliler, içine girdikleri Anadolu toplumuna adapte olmaya çalıştılar ve bu çabalarında başarılı oldular. Bu süreç içinde Girit'le ilgili hatıralarını içlerine gömdüler, konuşmadılar, yazmadılar. İlginç bir şekilde bu dönemde Türkiye'de de Girit'e dair ciddi çalışmalar yapılmadı. Denizcilerin Girit Savaşları ile ilgili verimli çalışmalarının dışında pek bir şey yazılmadı. Bu haliyle Türkiye'deki Girit çalışmaları geç kalmış çalışmalardır. Cemal Tükin'in 1945 tarihli makalesine kadar bilimsel bir çalışma yoktu. Tükin'den sonra bilimsel olmayan bazı kitapların yayınlandığı görülmektedir.

Osmanlı dönemi Girit araştırmalarına en önemli ivmeyi çalışmalarımızla biz kazandırdık. Girit'le ilgili çalışmalarımız 1980'li yıllarda Nuri Adıyeke'nin İzmir Milli Kütüphanesi'nde nüshası bulunan bir Kandiye fetihnamesi olan, *Hikayet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye* adlı eseri master çalışması olarak hazırlaması ile başladı. Bu eser yeni yazıya çevrildi ve içindeki bilgiler dönemin tarih kitaplarıyla karşılaştırıldı. Kısa bir süre sonra Nükhet Adıyeke Girit'in Yunanistan'a ilhakı dönemiyle ilgili master tezini hazırladı. Özellikle adadaki Cemaat-i İslamiye evrakının kullanıldığı bu tezdten sonra doktora çalışmasında da 19. yüzyıl sonlarındaki Girit incelendi. Bu doktora tezi 2000 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından kitap olarak basıldı. Eserde Girit'teki 19. yüzyıl idari düzenlemeleri, adanın sosyal, ekonomik ve demografik yapısı etraflıca incelendi. Bu tarihten sonra hem bizim hem de Girit tarihi araştırmacılarının en büyük şansı Mübadele sırasında Türkiye'ye gelen Mübadele Arşivi içinde Girit Şeriyecileri'nin keşfetmemiz oldu.

1990'lı yıllarda Girit çalışmalarına özellikle yeniçağ dönemlerine iki kişi daha eklendi. Bunlardan biri Erzurum Atatürk Üniversitesi'nden Ersin Gülsoy oldu. Gülsoy doktora tezinde Girit Savaşları'nın öyküsünü ve ardından tapu tahrir kayıtlarına dayanarak Girit'te Osmanlı idaresinin kuruluş sürecini açıkladı. Aynı tarihlerde Amerika'da Molly Greene de benzeri bir konuda doktora tezi hazırladı. Her iki çalışma da kitap olarak yayınlandı. Zaman içinde Girit'e dair yine hamaset yüklü kitapların da yazılmasına rağmen

Türkiye'deki üniversitelerde Osmanlı dönemi Giriti'ne dair çok sayıda tez yazıldığını ve değerli çalışmalar yapıldığını söyleyebiliriz.

Suyun karşı tarafı bizden biraz daha şanslı gibidir. Osmanlı belgelerini okuyabilen bir İzmir göçmeni olan Nikolaos Stavrinidis ile adada kendisini gösteren Girit çalışmaları Oikonomides ve Spanakis gibi araştırmacılarla ilerlemiştir. Ne var ki Girit çalışmalarına en büyük ivme Elizabeth Zachariadou ve Vasilis Dimitriadis tarafından 1985 yılında Girit Üniversitesi'ne bağlı Foundation for Research & Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies'in kurulması sayesinde sağlandı. Zachariadou'nun ardından öğrencileri, Elias Kolovos, Marinos Sariyannis ve Antonis Anastasopoulos bu enstitüde Girit'e dair önemli çalışmalar yaptılar ve yapmaya devam ediyorlar. 2000'li yıllar Girit çalışmaları açısından verimli oldu. Türkiye ve Yunanistan'da yapılan Girit çalışmaları Türk ve Yunan akademisyenler arasında çok verimli ve önemli işbirliklerini doğurdu. Bu işbirliğinin ve enstitünün Girit çalışmaları konusundaki önderliğinin sonucu olarak 2006 yılında Halcyon Days toplantılarından altıncısı *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule* başlığıyla Resmo'da gerçekleşti. Bu toplantıya Türkiye'den bizler ve Ersin Gülsoy, Amerika'dan Molly Greene ile dünyanın çeşitli ülkelerinden toplam yirmi araştırmacı davet edildi. Bu toplantının bildirileri Antonis Anastasopoulos'un editörlüğünde aynı adla 2008 yılında bilim dünyasına kazandırıldı.

Türkiye ve Yunanistan'da yapılan çalışmaların yanı sıra dünyanın farklı ülkelerinde de Osmanlı Giriti'ne dair bilimsel çalışmalar devam ediyor. Bilimsel çalışmaların temelinde de bilimsel yöntemlerin ve üslubun kullanılması yatmaktadır.

Bilimsel tarih yazmanın birinci olmazsa olmazı arşiv belgelerini incelemektir. Osmanlı dönemine ait en önemli arşiv, İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir.* Bu arşivde Osmanlı Giriti hakkında 1645 yılından son dönemlere kadar sayısız defter ve belge mevcuttur. Farklı dönemlere ait ve dolayısıyla farklı içerik ve teknik özelliklere sahip olan bu vesikaları incelemek önemli teknik bilgi gerektirmektedir. Üniversitelerde bu beceri verilmektedir, yoksa bu vesikaları okuyup değerlendirebilmek amatörce yapılabilecek bir iş

değildir. Nitekim son dönemlerde çok sayıda araştırmacı Girit üzerine çalışmaktadır. İster Türk, ister Yunan, ister başka devletlerden olsun bütün araştırmacılar bu arşivde çalışmak durumundadır. Bu arşivin tamamlayıcısı olarak Ankara'daki, Tapu Kadastro Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ni anmamız gerekmektedir. Bu iki arşivde Osmanlı Giriti'ne ait tapu ve vakıf defterleri bulunmaktadır.

Merkez evrakının dışında en önemli kayıtlar Girit'teki kadıların hazırladığı kadı sicilleridir. Bu defterlerin bir kısmı Kandiye Vikelea Kütüphanesi'ndedir. Varlığını eski tarihlerden beri bildiğimiz bu sicillerin içinden Rum cemaate ait bazı seçkileri Nikolaos Stavrinidis, Yunancaya çevirmiş, 1970'li ve 1980'li yıllarda beş cilt halinde yayınlamıştır. Bu defterlerin en eski tarihli dört tanesi de tam çeviri olarak kısa bir süre önce Yunanca yayınlanmıştır. Bu sicillerin bir kısmının Mübadele sırasında Türkiye'ye getirildiği anlaşılmış ve Türkiye'deki mevcut Girit sicilleri tarafımızdan bilim dünyasına tanıtılmıştır. Ağırlıklı olarak Resmo kentine ait olan bu sicillerden en eski tarihli iki tanesi de Mustafa Oğuz tarafından doktora tezi olarak yeni yazıya aktarılmıştır. Merhum Prof. Zachariadou'nun deyişiyle “*artık Girit tarihiyle ilgili çalışmalar için hiçbir mazeret kabul edilemez*”. Girit sicilleri, Osmanlı döneminin ilk yıllarından 1924'e kadar geniş bir dönemi kapsamaktadır. Bunun yanı sıra Mübadele ile gelen evrakın arasında vakıf defterleri, Cemaat-i İslamiye kurumuna ait defterler ve farklı evrak önemli veriler sunmaktadır.

Girit tarihiyle ilgili bir başka kaynak grubunu Türkiye ve yurt dışındaki önemli kütüphanelerde bulunan farklı yazma eserler oluşturmaktadır. Çok zengin Girit fetihnameleri külliyyatından Hafız Nuri Efendi'nin divanına kadar farklı eserler önemli bilgiler sunmaktadır. Nuri Efendi'nin 1850'li yıllarda Girit kadısı olduğu göz önünde tutulursa, divanında Girit'e ait verdiği bilgilerin ne kadar önemli olduğu anlaşılabacaktır. Keza Girit'te bir dönem valilik yapan Mahmut Celalettin Paşa'nın yazdığı, *Girit İhtilali* çok önemli bir yazma eserdir. Savaş tarihine meraklı olan Osmanlı tarihçiliğinde Girit Savaşları geniş yankı bulmuştur. Dönem kroniklerinin hemen hepsinde bu savaşlarla ilgili çok detaylı bilgiler vardır. Fakat son-

Girit Şer'iye Sicili, Vikelea Kütüphanesi (no. 1).

rasına ilişkin hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Bu konuda anmaya değer tek kişi Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi Girit Savaşı'na son dönem bizzat katılmış, Girit şehirleriyle ilgili çok canlı ve çarpıcı bilgiler de sunmuştur.

19. yüzyılın sonu için kaynak olarak Girit Vilayet Salnamelerini anmamız gerek. 1876 ve 1893 yıllarında iki kez yayınlanan vilayet salnameleri Girit hakkında önemli bilgiler içermektedir. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı için bir başka önemli kaynak, basın-
dır. İlk olarak ileride uzunca üzerinde duracağımız Girit basını-
anmamız gerekir. Girit'te Türkçe gazeteler yayınlanmış olup, bu
gazetelerde hem Girit haberleri hem de Giritli Türklerin zihin dün-
yası izlenebilmektedir. Girit dışındaki Osmanlı basınının Girit'e
bakışı da özellikle II. Meşrutiyet sonrası için önemlidir.

Bu dönem için değinmemiz gereken bir başka veri kaynağı ise
az sayıda da olsa Giritli aydınların yazdıkları hatıralardır. Bu hem
Giritli Müslüman Türk aydınlarının hem de Giritli Ortodoks Rum
aydınlarının yazdıkları için geçerlidir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Girit, Doğu Sorunu'nun
bir parçası haline gelmiştir. Doğu Sorunu Avrupalıların bir mese-
lesiydi. Bu tarihten itibaren, Büyük Devletler'in arşivleri de Girit
tarihi için önemli siyasi bilgiler sunmaktadır. Özellikle Fransız
Dışişleri Bakanlığı, Girit'e ait birçok evrakını *Sarı Kitap* adı al-
tında yayınladı. Keza İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Almanya hatta
Yunanistan Dışişleri Bakanlığı da Girit'e ait evrakının önemli bir
kısımını daha o tarihlerde matbu olarak yayınladılar. Bu kitaplara
erişim mümkündür.

Yukarıda andığımız arşiv vesikaları farklı dil ve alfabelerle ya-
zılmış belgelerdir. Osmanlı vesikaları Arap harfli Türkçe belgeler-
dir. Adada 1889 düzenlemeleri ile Türkçenin yanı sıra Yunancanın
da resmi dil olması sebebiyle son dönem evrakının bir kısmı da Yu-
nancadır. Ne var ki bu vesikalar günümüz modern Yunancasından
oldukça farklı Orta Yunancadır ve okunması ayrı bir uzmanlık
gerektirmektedir.

1980'li yılların sonlarından itibaren başlayan Girit araştırma-
larımızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Ankara'da Tapu Ka-
dastro Arşivi'nde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde uzun
yıllar çalıştık. Hemen tüm Osmanlı kaynaklarını Türkiye'ye gelen
kadı sicillerini, Cemaat-i İslamiye evrakı ve vakıf defterlerini in-
celedik. Çalışmalarımızda bu arşiv belgeleri kullanıldı. Ayrıca Gi-

rit'e dair çok önemli nadir eserlerin, yazmaların ve gazete koleksiyonlarının olduğu İstanbul, Ankara ve İzmir'deki kütüphaneler de çalışma mekânlarımız oldu.

Yunanistan'da bulunan arşiv ve kütüphaneler ile Osmanlı dönemi Giriti'ne ait kaynakları iki kez inceleme olanağı bulduk. İlkinde, 2003 yılında ARİT'ten aldığımız bursla Atina'da Prof. Dr. Evangelia Balta'nın yardım ve desteğiyle National Hellenic Research Foundation'da, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde (The Centre for Asia Minor Studies), Benaki Müzesi Kütüphanesi'nde çalışmalar yaptık ve çok sayıda belge ve kitaba ulaştık. Yunanistan'daki ikinci çalışmamız 2013 yılında YÖK'ten aldığımız bursla Girit'te gerçekleşti.

2013 yazında Girit'te yaptığımız çalışmalar birkaç açıdan çok önemliydi. Bunlardan ilki, Kandiye'de bulunan Vikelea Belediye Kütüphanesi (Vikelea Municipal Library) Arşivi'nde bulunan kadı sicillerinin ve cemaat kayıtlarının incelenmesi oldu. Yunanistan'da mali krizin olduğu o yıl yerel yönetimlere ait olan bu tür kurumlarda çalışmak gerçekten problemliydi. Bu çalışmalarımız Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou'nun büyük desteği ve yardımları sayesinde gerçekleşti. Araştırmalarımız sırasında yaşadığımız şehir Resmo'da ilk çalışma adresimiz oldukça zengin olan enstitü kütüphanesi, bir diğeri de belediyeye ait Resmo, Genika Arhia tu Kratus / Arhia Nomos Rethimnis arşivi oldu. Bu arşivi önemli kılan bir özellik de Bulgaristan Ulusal Arşivi'ndeki Girit'e ait binden fazla belgenin fotokopilerinin kısa bir süre önce buraya gelmiş olmasıydı.

Resmo'daki bir başka önemli kütüphane de bir kilisenin içinde olan Dimosia Kentriki Bibliotiki Rethimnis idi. Burada Girit tarihine ait çok sayıda önemli kitaba ulaştık. 2013 yılında bilimsel çalışmalarımıza malzeme olacak çok sayıda kadı defterini, Osmanlı dönemine ait farklı vesikaları ve önemli kitapları görme ve inceleme olanağı bulduk. Bu çalışmalarımızda enstitüde çalışan tarihçi dostlarımız her konuda çok yardımcı oldular.

Girit konusunda çalışırken Türk tarihçiliği için önemli bir sorun olan çağ bölümlenmesi tuzağına düşmedik. Az görülen uzmanlaşma gayretiyle Girit'in Osmanlı dönemini tarihsel bütünlük içinde

ortaya koymaya çabaladık. Bu çaba hem siyasi tarih bilgisinin arka planda sağlam bir zemine oturtulmasını hem de sosyal, ekonomik, kültürel, hukuksal farklı tarih yaklaşımlarının yöntemlerine aşına olunmasını gerekli kıldı. Dolayısıyla çalışmalarımız Hanya'nın alınış tarihi olan 1645 yılı ile adanın Türklerle hiçbir hukuksal bağının kalmadığı dönemler (1924) arasında gidip gelmektedir.

Çalışmalarımızda Girit'in Osmanlı genel sistemi içinde başlangıçtan beri farklı ve ayrıcalıklı bir yapıda olduğu savını ortaya koyduk. Bu savın bir Osmanlı tarihçisinin uzman olduğu konuyu farklılaştırma çabası olmadığı bilinmelidir. Zira zaman içinde sosyal ve ekonomik tarihe ilişkin yaptığımız ayrıntılı çalışmalarda bu sav defalarca doğrulanmıştır. Osmanlı idaresinin tüm idari ve ekonomik düzenlemelerde Girit'e özgü ayrı bir tasarrufta bulunması bu *sui generis* yapıdan kaynaklanmıştır. Örneğin adada baştan itibaren özel mülkiyetin tanınması, hububat tarlalarının özel mülkiyet kapsamı içinde olması, kadıların kaza merkezlerinde değil sancak merkezlerinde görev yapması ve hiyerarşik bir ilişki içinde olması, malikâne sisteminin Girit'e özgü ve özel bir düzenlemeyle yapılması, mukataa satışlarının başkentte değil Girit'te yerinde yapılması, merkezde baş muhasebe kayıtları içinde Girit hazinesi başlıklı ayrı bir yapılanma oluşması, Müslüman ve Hristiyanlar arasında evliliklerin imparatorluk genelinden fazla olması ve nihayet Osmanlı vilayet düzenlemesine paralel ancak ayrı bir Girit vilayet düzenlemesi yapılması bu savımızı doğrulayan onlarca kanıttan sadece birkaçıdır. Ancak bu sav, Girit'in 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı ideolojik etkilerin ve adem-i merkeziyetçi süreçlerin dışında kaldığı anlamını taşımaz. Tersine Girit'in bu dinamiklerden daha hızlı ve daha yoğun bir şekilde etkilenmesi sonucunu doğurmuştur.

Türkiye'deki akademik tarih çalışmalarının farklı problemleri vardır. Bunlardan biri de popüler tarih kitaplarının yazılamaması ya da az sayıda yazılmasıdır. Tarihçiler bu işi yapmadıklarında meydan tarihsel yöntemden bihaber insanlara kalır. Halbuki dünyada bunun çok güzel örnekleri vardır. Fransızların ünlü *que sais-je!ne biliyorum?* dizisi içindeki Türkiye'nin 900 yıllık tarihini

özetleyen küçücük *Türkiye Tarihi 1071-1960* başlıklı kitap ünlü Osmanlı tarihçisi Robert Mantran tarafından yazılmıştır. Girit tarihi için yazılmış böyle genel kitapların büyük bir kısmı ise ne yazık ki bilimsel bir temele sahip değildir. Elinizdeki kitabın yazılmasındaki esas amaç da bu boşluğu doldurmaktır. Bir Osmanlı vilayeti olarak Girit, başından sonuna kadar kitabımızın konusu oldu. Otuz yıl süren Girit çalışmalarımız, bizi böyle bir genel Osmanlı dönemi Girit tarihi yazmaya cesaretlendirebildi.

Girit'e dair yaptığımız çalışmalarda yukarıda belirttiğimiz temel arşivler ve farklı eserler tarafımızdan incelendi. Kendi çalışmalarımıza atıfta bulunmadık, bu yüzden de görüp incelediğimiz birçok arşiv vesikasını tek tek notlamadık. Kendi eserlerimizi kaynakçaya ekleyerek bu konuda meraklı okuyucuya daha detaylı bilgi edinme yolunu da gösterdik. Aynı düşünceyle, kaynakçada sadece doğrudan alıntı yaptığımız kaynaklar ve konuyla ilgili önemli çalışmalar gösterildi. Şüphesiz Osmanlı Giriti'ne ait literatür, kaynakçada belirttiğimiz kadar çok üstündür.

Osmanlı dönemi Giriti hakkında, 1645'ten 1923'e uzanan bir çalışma için böyle geniş yelpazeli bir vesikalar silsilesinin incelenmesi gerekir ki bu kolayca yapılabilecek bir iş değildir. İşte bu kitabın yazılmasını, iki kişinin otuz yıldan fazla süren böyle bir mesaisi sağladı. Bu kitap geniş bir özetdir. Tarih, konusu gereği bir seçkidir ve burada birkaç sayfada özetlenen birçok konu, sayfalarca sürececek olan bir çalışmanın ya özeti olmuştur ya da yeni çalışmaların konusu olacaktır.

Küreselleşme bütün dünyayı sınırlarına ulaşılabilir bir köy haline getirirken diğer yandan ihmal edilmiş çeşitli kültürel kimliklerin de vurgulanmasını sağladı. Etnik ve dinsel kimliklerden farklı olarak genellikle memleket ve kültür kökenli kimlik tanımı Giritliler arasında da son yıllarda popüler oldu. Bu kitap, bilimsel bir yöntemle kaleme alınmakla birlikte, bilimsel bir amaçla değil, kolay okunabilecek bir kitap oluşturmak amacıyla yazıldı. İçindeki bilgiler arşiv belgelerinden ve çeşitli vesikalardan derlenmiştir. Temel kaygımız bilimsel birtakım çıkarımlarda bulunmak, teoriler ileri sürmek değildir. Bu eserin tek amacı vardır: Meraklılarına doğru

bilgiler aktarmak, elbette bunu yaparken de bilimsanî tarafsızlığını kaybetmemek. İnsan olmanın dayattığı öznal bakış açısından başka her türlü tarafgirliğin dışında olduğumuzu düşünüyoruz ve bu kitabı da böyle yazdık.

Her çalışma gibi bu çalışmanın da problemleri oldu; en önemli problemlerden biri yer isimlerinin okunmasıydı. Bu noktada iki farklı sorun yaşandı. Bunlardan birisi pek bilinmeyen, hatta günümüzde kullanılmayan köy isimleridir. Bu konuda FORTH arşivi işimizi kolaylaştırdı. İkinci bir problem de ismi bilinen fakat Türkçede farklı şekillerde telaffuz edilebilen isimler oldu. Adanın merkezi olan Iraklio, Osmanlı döneminde Kandiye olarak isimlendirilmiş, günümüzde de bu şekilde kullanıldığı oluyor. Biz de Kandiye olarak kullanmayı tercih ettik. Rethymno, kaynaklarda ve halk arasında Resmo olarak isimlendirilmektedir. Biz de Resmo şeklinde kullandık. Keza Osmanlı belgelerinde Estiye yazılmasına rağmen Sitia kullanımını yeğledik. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Kitabın ilk bölümünde Girit'in coğrafi konumu ve Osmanlı öncesi tarihi anlatıldı. Buradaki iki kısım farklı açıdan önem taşımaktadır. Bunlardan ilki adadaki Venedik dönemidir. Çünkü Osmanlı egemenliği döneminde adadaki Venedik kurum ve uygulamalarının önemli bir kısmı aynen veya adapte olarak devam etmiştir. Bunun için de Venedik dönemi daha detaylı incelenmiştir. Bu konuda özellikle İtalyanca çok geniş bir literatür mevcuttur ve Türk tarihçilerince de çalışılmayı beklemektedir. İkinci olarak, Girit Savaşı incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zaferlerinden birisi olan ve çeyrek asır süren savaş, eski dönemlerden beri tarihçilerin ilgisini çekmiş ve üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Kitabımızın ikinci bölümünde Girit Adası'nda Osmanlı egemenliğinin kurulması, 17. ve 18. yüzyıllarda adanın idari, ekonomik, sosyal ve demografik durumu incelenmiştir. Bağımsız bir eyalet olan Girit, Osmanlı idare sisteminden çeşitli farklılıklar barındıran bir şekilde kurgulanmıştır. Ada önemli bir tarım potansiyeline sahiptir. Tahıl üretimi adanın kendisini beslemesine yetecek ölçüdedir. Venedik dönemindeki bağ üretimi paralelinde Avrupa'nın önemli şarap üretim merkezi olan ada Osmanlı döneminde, zeytin

ve zeytin endüstrisi üretimiyle inkişaf etmiştir. Ada aynı zamanda Akdeniz ticareti açısından en önemli durak ve aktarma merkezlerinden birisi olmuş, bu ticaretten Osmanlı döneminde de payını almıştır. Bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınan nüfus yapısı da Osmanlı genelinden hayli farklıdır. Bir yayılcılık yöntemi olarak Balkanlar'da ilerleyen Osmanlı, Anadolu'dan çok sayıda Türkü buralara sürmüş ve Balkanlar'ı bir noktaya kadar İslamlaştırmıştır. Ne var ki 17. yüzyılın ortalarında Girit'i alan Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir olanağı, bu dönemde Anadolu'dan Girit'e göç ettirilecek nüfus fazlalığı yoktu. Girit'teki Müslüman nüfus büyük bir çoğunlukla yerli Ortodoks halkın Müslümanlaşması ile oluşmuştur. Adadaki Müslüman halk Rumca konuşan, Rum kültürünü ötekileştirmeyen, her iki kültürü de yaşayan insanlardı. Onlar; *çift gölgeli insanlar* idi.

Üçüncü bölümde 19. yüzyılda milliyetçilikler çağında adanın durumu, Yunan Bağımsızlık Savaşı, Mehmet Ali Paşa dönemi, reformlar dönemi ile adanın idari ve sosyoekonomik yapısındaki modernizme dair şekillenmeler incelendi. Yine bu bölümde Avrupa'nın *Doğu Sorunu* çerçevesinde Girit'in yeri tespit edildi. Kitabın dördüncü ve son bölümünde ise adanın özerklik dönemi ile Yunanistan'a katılması, göçler ve Avrupa devletlerinin müdahalesi ele alındı. Ve son olarak Girit'ten ayrılan Giritlilerin hatıraları kitabın her yerine yayıldı. Osmanlı eserleri, mimarisi, camileri, tekkeleri, okulları, evleri, sokakları, resimlerle kitabı tamamladı.

Girit Müslümanları göç ettikleri yerlerde yerel kimliklerini yeniden inşa etmişler ve etmeye de devam ediyorlar. Bu kültürel inşa sürecinde onlara doğru bilgilerle katkı sağlamak en büyük dileğimizdir.

Osmanlı Öncesi Girit ve Girit'in Osmanlı Yönetimine Giriş

Girit Coğrafyası

Girit Adası, Akdeniz'in Ege Denizi'ne kavuştuğu yerde, kuzeyindeki Yunanistan ve Anadolu ile güneyindeki Libya ve Mısır'ın kesişme noktasında, Doğu Akdeniz'in stratejik açıdan merkezi konumundadır. Ada bu coğrafi konumuyla bütün bu ülkelere, bunların kültürel etkileri altında kalabilecek kadar yakın fakat bunlardan gelecek düşman akınlarını önleyebilecek kadar uzaktır (Mansel, 5). Bu konumundan dolayı Girit, modern dönem öncesinde batıdan doğuya doğru giden ticaret yolunun en önemli istasyonu olmuştur. Ayrıca Girit, Doğu Akdeniz açısından da önemli olmakla beraber daha önemlisi Adalar Denizi'nin kilidi özelliğindedir.

Girit, Yunan adalarının en büyük ve en kalabalığı, dünyanın 88. ve Akdeniz'in beşinci büyük adasıdır. 23°-31' ve 26°-20' doğu enlemleri ile 34°-55' ve 35°-41' kuzey boylamları arasında olan ada, çevresindeki irili ufaklı adalarla birlikte yaklaşık 8.300 km² büyük-

Adalar Denizi ve Girit, *Maps and Mapsmakers of Aegean* (s. 143).

lüğünde; doğudan batıya 240-260 kilometre, kuzeyden güneye 12-60 kilometre uzunluğundadır. Adanın kuzey-güney doğrultusundaki genişliği en dar noktası olan Yerapetra yakınlarında 12 kilometreye kadar düşmektedir. Girit'in batıdaki Spada Burnu ile Mora'ya uzaklığı 90 kilometre, doğu ucundaki Sidero Burnu (Agios İsidoros) ile Anadolu'ya uzaklığı ise 150 kilometredir. Ancak doğusundaki Rodos Adası bu mesafeyi bölmekte ve Girit böylece Ege Denizi girişini tamamen kontrol altında tutabilmektedir. Ada kuzey-güney doğrultusunda en dar olduğu iki nokta sayesinde üç doğal kısma ayrıldığı gibi, doğubatı yönünde uzanan sıradağlar nedeniyle de ikiye bölünmüş haldedir. Bu dörtgen görüntüsüyle Yunanistan ile Güney Anadolu sıradağları arasında bir bağ meydana getirir.

Adanın kuzeyi Arşipel/Adalar Denizi veya Ege Denizi, güneyi Afrika Denizi, doğusu Karpatiyon Denizi, batı kısmı ise Yunan Denizi'dir. Doğu Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük adası olan Girit, tarihi boyunca değişik devletlerin sınırları içinde kalmış

ve sürekli bir ticari ve kültürel akış merkezi olmuştur. Bu durum, adanın coğrafi önemiyle yakından ilgilidir.

Adanın arazi şekli genellikle dağlık olup doğudan batıya doğru uzanan dağlar kuzey ve güney yönünde eteklerine doğru kollar uzatarak sahildeki girinti ve çıkıntıları meydana getirmiştir. Güney sahilleri daha sarp ve dik kayalıklardan oluşurken, kuzey kıyıları dağların kolları arasında verimli ovalara ve yaylalara sahiptir. İklim özellikleri de bu ovalarda her türlü zirai ürün ve ağaç yetiştirmeye olanak sağlar.

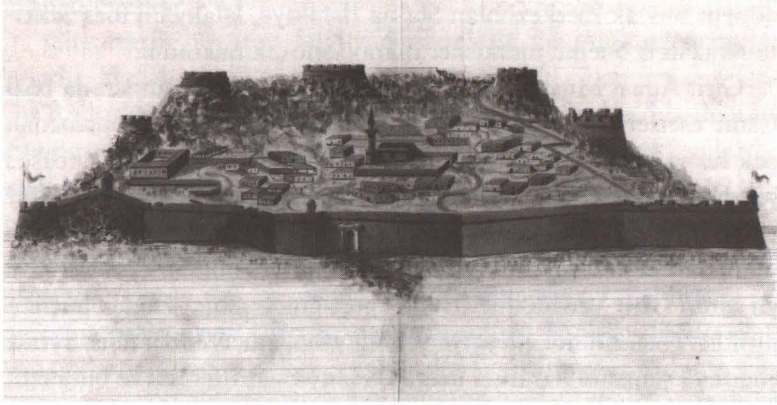
Kuzeydeki düzlüklerin ve tatlı yükseltilerin yerleşime uygun bölgeler yaratması nedeniyle önemli yerleşim merkezleri bu kuzey sahilinde yer almıştır. Batıdan başlamak üzere, dağ silsilesinin en göze çarpan yükseltisi, mânilere konu olan Girit'in simgesi Akdağlar'dır (Asprovouna/Lefka Ori). Çoğu mevsimde üzerinde kar bulunduğundan bu isimle anılır. Halkın *Mazurus* diye adlandırdığı bu yükseltiler, sıra dağlardır. Bu dağın yüksekliği yaklaşık 2.400 metredir. Adanın orta kesiminde yer alan Selinu, Hanya ve Apokoron kazalarının ortasından geçerek kuzeyde ve batıda denize ulaşan dağ silsilesinin en önemli, aynı zamanda 2.497 metre ile en yüksek noktası İda'dır (Psiloritis). Adanın dört yönüne uzanan yükseltileri olan bu dağda geniş ormanlar ve eteklerinde meralar vardır. Doğudaki dağ silsilesi ise Sitia ve Laşit dağları ile çeşitli tepelerden oluşmuştur ve Sidero Burnu'nda denize ulaşır.

Girit'te ırmak denilebilecek üç büyük akarsu vardır. Bunlar: Kiodonya'da Platanya, Apokoron kazasında Kifyaris ve Kandiye yakınlarında Yufiros Nehri'dir. Çoğunlukla kış aylarında yağmurlardan ve kar erimesinden meydana gelen küçük çaylar yazın tamamen kurur. Ayrıca Girit'te pek çok doğal mağara ve labirent bulunmaktadır. Bu mağaralar adanın en eski devirlerinden beri halk arasında kulaktan kulağa anlatılagelen çeşitli efsanelere konu olmuştur.

Birçok doğal korunaklı ve açık limanı olan Girit'in bu sahil yapısı gerek ulaşımında, gerek ticarete adanın gelişimini etkilemiştir. Limanlar da çoğunlukla kuzey kıyılarında yer alır. Sitia, Mirabelo, Almiros, Kandiye, Hanya ve Kisamu açık liman karakterindedir. Suda Limanı ise her çeşit harp ve ticaret gemisinin korunmasına

uygundur. Son yıllarda özellikle turizmin yoğun ilgisini çeken bir doğa harikası olan Aya Nikola Limanı da ön plana çıkmaktadır. Güneydeki en önemli iskele ise aynı zamanda önemli bir yerleşim merkezi olan Yerapetra'dır.

Girit'in etrafında irili ufaklı birçok ada vardır ki bunlar adanın tamamlayıcısı olarak kabul edilebilir. Ayrıca gerek Venedik gerekse Osmanlı egemenliği döneminde bu irili ufaklı adalar gerek coğrafi gerekse idari açıdan Girit'e bağlanmıştır. Bunların çoğu genellikle kayalıklardan oluşur, pek azı güzel meralara sahiptir ve bundan yararlanmak için adadan buralara koyun taşınır. Bu küçük adaların en önemlileri Gramvousa (Grambusa, Granbusa), Spinalonga (İspinalonga, İşperlanga, İşperlanka), Suda, Dia (Peksimedia-Tavşan), Gavdos ve Todoro adalarıdır. Gramvousa, adanın batısında Gramvousa Burnu karşısında yer alır. Venedik döneminde iskâna açık olduğu anlaşılmaktadır. Suda Adası, Suda Limanı'nın tam ağzındadır. Venedik döneminden beri iskâna açık olan bu adada 19. yüzyıl sonlarında yaşayan Müslümanlar, sonradan Suda Körfezi'nin iç kısımlarına kurulan Aziziye kasabasına taşınmıştır. Kandiye'ye yaklaşık yedi mil uzaklıkta olan Dia (Peksimedia-Tavşan) Adası 1669'da Kandiye'nin alınması sırasında önemli bir nokta olmuş ve Kandiye'deki Venedikliler fetihten sonra bu adaya yerleşmişlerdir. Gavdos Adası, Girit'in güneybatısında önemli bir ulaşım noktası üzerindedir ve 19. yüzyıl sonlarında sekiz köy barındırmaktadır. Todoro Adası ise Osmanlı Devleti tarafından ilk ele geçirilen adadır, Girit'in korunması için stratejik öneme sahiptir ve Hanya'nın kuzeybatısında sahile yarım mil uzaklıktadır. Bu adaların tamamı coğrafi olarak olduğu kadar Osmanlı egemenliği altında idari olarak da Girit eyaletinin parçası olarak kabul edilmiştir. Spinalonga Adası'nda ise 20. yüzyılın başlarına kadar iskâna açık mahalleler yer almış ve Osmanlı egemenliği sırasında çoğunlukla Müslüman nüfusun yaşadığı bir mekân olmuştu. 1913'te Girit Yunanistan'ın egemenliği altına girdikten sonra Yunan Hükümeti tarafından önce hapishane olarak kullanılmak üzere istimlak edilmiş, ardından da cüzamlılar buraya taşınarak yerleşik nüfus tamamen bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Osmanlı Döneminde Spinalonga Adası, BOA (İrade Dahiliye Kataloğu, no. 00630_043860_002_001).

İlkçağlarda Minos uygarlığının beşiği olması nedeniyle bu isimle anılan ada, sonraları Batı dillerinde Krete, Creta, Crete olarak adlandırılmış ve bu isim Arapçaya Akritis şeklinde geçmiştir. Müslüman egemenliği altında bulunduğu dönemde Kandiye Kalesi etrafına kazılan hendeklere atfen el-Hendek/el-Kandak ismiyle de anılmıştır. Yeniçağın başlarında bir dönem adanın merkezi olan Kandiye şehrine atfen adaya bu isim de verilmiştir. Adanın Yunanca adı Kritis'tir, Türkler de Girit demişlerdir.

Adanın güney sahilleri sarp ve dik kayalıklardan oluşur ve liman özelliği gösterebilecek güvenli sığınaklar yoktur. Bu yüzden tarihi ve iktisadi büyük şehirler ve limanların tümü kuzey kıyısında sıralanmıştır. En eski çağlardan beri adanın önemli yerleşim merkezleri ve ticaret limanları kuzey kıyısında sıralanmış olan batıdan doğuya Hanya (Canea), Resmo (Rethymno), Kandiye (İraklio, Candia, El-Kandak, Heraklio) ve Sitia (Estiye) şehirleridir. Kandiye, ilk çağlardan 19. yüzyılın ortasına kadar adanın merkezi olmuştur. Günümüzde de adanın yönetim merkezi Kandiye'dir. Adanın bu şehirlerde günümüzde de ilgi çeken tarihi ve turistik yapıları, Venedik ve Osmanlı eserleridir. Coğrafi şartların yerleş-

me olanak vermediği güney kıyılarında ise Yerapetra Limanı ile bir dönem sancak merkezi olan Sfakia (İsfakiye, İsfakya, Hora Sfakion) kazaları önemli merkezler olarak öne çıkmaktadır.

Girit Adası Müslüman Arapların elinde bulunduğu sırada bazı İslam eserleri de oluşturulmuştu. Ancak günümüzde bunlardan pek bir iz kalmamıştır. Endülüs Arapları, antik dönemde Knossos şehrinin iskelesi olan Kandiye şehrinin harabesi üzerine bir şehir ve etrafına da hendeklerle çevrili surlar inşa ettiler. Bu nedenle de şehre El-hendek ismini verdiler. Endülüs Müslümanlarından 400 yıl sonra Girit Venediklilerin eline geçtiğinde şehir yeniden güçlendirildi ve kentin adı *Kandiye* şekline dönüştü. Venedikliler ayrıca Kidonya şehrinin harabesi üzerine Hanya şehrini tesis ve bina etti. Hanya ve Kandiye kaleleri arasında olan arazide de Resmo Kalesi'ni inşa ve varoşunu imar ettiler.

Adanın tipik Akdeniz özelliklerini taşıyan iklimi, Anadolu'nun Ege sahillerinin iklimiyle büyük benzerlik gösterir. Dolayısıyla ne yazlar yakıcı ve kuraktır ne de kışlar dondurucu soğuk görür. Yağışlar genellikle yağmur şeklinde olup, sonbaharda ve kışın seller meydana getirecek şekilde artar. Düz ve alçak yerlerin kışı iki aydan fazla sürmez. Bu yumuşak iklim tarım için de ideal bir özellik taşır ve her mevsimde her çeşit sebze ve meyvenin yetişmesine elverişlidir. Küçük aile işletmesi şeklindeki tarım alanlarının dışında adanın ortasında konumlanan Mesara Ovası Girit'in tarımsal üretim merkezidir. Kasabalar, ovanın kıyısında yer almaktadır. Adada buğday, arpa gibi hububat üretiminin yanı sıra bağcılık önem taşır.

Üretim ve ticaret açısından ekonomik değer taşıyan zeytin, dut ve narenciye ağaçlarının yanı sıra iklim özelliğine bağlı olarak hayat bulabilen fakat ekonomik değeri olmayan diğer ağaçların da varlığı bilinmektedir. Tarih boyunca adada küçükbaş hayvancılık önemli bir yere sahip olmuştur. Bir başka önemli ziraat faaliyeti de balcılıktır ve en eski dönemlerden beri adada arı kovanları vardır. Coğrafi durumundan bekleneceği üzere balıkçılık da önemli bir ekonomik faaliyettir. Bütün bunların sonucu olarak, tarih boyunca adanın kendi kendisini beslediğini söyleyebiliriz. Son olarak belirtmemiz gerekir ki Girit ilk çağlardan modern dönemlere kadar

Akdeniz ticaretinin en önemli ara merkezlerinden, durak noktalarından birisidir.

Girit, tarih boyunca büyük depremlerin yıkımına uğramış bir adadır. Hellen yayı veya Girit hendeği olarak adlandırılan, Girit ve Rodos'un güneyinden Fethiye Körfezi'ne yönelen bir deprem fayının üzerindedir. Bu nedenle Girit'te milattan önceki yıllarda, sağlıklı bir şekilde kayıt altına alınamamış olmakla birlikte bilinebilen on bir; milattan sonraki ilk bin yılda ise on büyük deprem yaşanmıştır. Ada, milattan sonra ikinci bin yıl içinde, Osmanlı yönetimine girene dek de on üç kez depreme maruz kalmıştır. 17. yüzyılın ortalarında Girit Savaşı'nın sürdüğü 1662 ve 1665 yılları arasında da adada iki kez şiddetli deprem olmuştur. Adanın Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra da bu irili ufaklı depremler günlük yaşamı etkilemeyi sürdürdü.

Bütün bunların sonucunda diyebiliriz ki Girit her ne kadar deprem gibi yıkımlara sahne olmuş olsa da konumu gereği gelişmeye açıldı ve büyük uygarlıkları yaratma gücüne sahipti. Verimli toprakları ve yumuşak iklimi adayı ziraat açısından zenginleştirirken, Akdeniz ve Ege Denizi'nin kesişme noktasında olması ticari açıdan önemli kılmış, tarih boyunca ticaret yolu ile Müslüman ve Hristiyan hac yolları üstünde olmasından dolayı hep kritik konumda olmuştur.

İlkçağlarda Ege ve Hellen Kültürü İçinde Girit

Mitolojik öykülerin arkeolojik ve tarihsel çalışmalar sonucu bilimsel verilere oturtulması ile Girit'in Hellen kültürünün kurulmasında büyük öneme sahip bir coğrafya olduğu apaçık anlaşılmıştır. Büyük bir nüfusu besleyebilecek kadar verimli topraklara sahip, başlı başına bir uygarlık yaratacak kadar zengin olan ve bu zenginliğini coğrafi konumuyla bütünleyen Girit, Doğu-Batı kültür etkileşimleri içinde yüksek ve orijinal bir uygarlığın doğmasına yol açmıştır (Mansel, 4). Minos uygarlığı olarak tanınan bu yüksek uygarlık Hellen uygarlığından çok öncedir ve ona alt-yapı hazırlamıştır. MÖ 4000-1400 yılları arasındaki bu uygarlık

ile Anadolu'daki aynı dönem uygarlığı benzerlikler göstermektedir. Bu nedenle arkeologlar iki bölge arasında bir göç olabileceği tezini ileri sürmektedir. Girit'teki Minos uygarlığını yaratan topluluğun özvatanı konusunda farklı görüşler olsa da bir dönem iki coğrafya arasında ister Anadolu'dan Girit Adası'na, ister Girit Adası'ndan doğuya nüfus hareketliliğinin söz konusu olduğunu kabul etmek gerekir.

Girit Minos uygarlığı, MÖ 2700 ile MÖ 1450 yılları arasında en parlak dönemlerini yaşadı. Bu uygarlığa atfen tüm dünyada yaygın olarak kullanılan Minos adı, Zeus ile Europa'nın oğlu olduğu kabul edilen mitolojik kral Minos'tan esinlenerek İngiliz arkeolog Arthur Evans tarafından türetilmiş ve daha sonra köklü bir biçimde yerleşmiştir. Yine Evans'ın Knossos'ta yaptığı kazılarda ortaya çıkan çömlek yapım biçimlerine göre ortaya konan ve daha sonraki dönemlerde başka arkeologlarca geliştirilen tarihlendirme, Minos uygarlığını Erken Minos, Orta Minos, Geç Minos şeklinde üç ana çağa böler.

Minos uygarlığında adada üç önemli yerleşim söz konusuydu. Bunlar adanın kuzeydoğusunda yer alan merkez konumundaki Knossos, Mesara Ovası yakınındaki Festos ve Knossos'un 40 kilometre doğusundaki Mallia'dır (Detorakis, 7). MÖ 2000'lerde Orta Minos döneminde Girit uygarlığında hızlı bir gelişme ve kalkınma yaşandı. Anadolu ile yoğun kültürel ve ticari alışveriş zamanla Mısır'a yöneldi. Mısır'la ticareti ilerleten Girit'in Festos ve Knossos şehirleri arasında zaman zaman çekişmeler yaşansa da Knossos her zaman daha ileriydi. Buna karşın Girit'in simgelerinden sayılan ve 1908 yılında Luigi Pernier tarafından bulunan Lineer A tipi çivi yazısına sahip çamur disk Festos'ta bulunmuştur ve Festos Diski olarak anılır.

Minos uygarlığının sonunu getiren olay ise MÖ 1650-1450 yılları arasında Doğu Akdeniz'de yaşanan ve Minos veya Santoron patlaması olarak bilinen volkanik patlamadır. Yazılı tarihin bilinen bu en büyük patlaması sonucu büyük ekonomik kayıplara uğrayan uygarlık, Miken savaşçıların saldırısına uğramış ve tarihe karışmıştır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Festos Diski (fotoğraf: N. Adıyeke).

MÖ 1400'den itibaren bütün Balkanlar'ı ve Yunanistan'ı istila eden Dorlar büyük topluluklar halinde Girit'e akın ederek burada yaşayan yerli halkı toprağa bağladı ve *devlet kölesi* haline getirdi (Mansel, 58). Bu istila sırasında adanın yerli halkının bir bölümünün adayı terk ederek diğer adalara ve hatta Anadolu'ya göç ettiği bilinmektedir. Bundan sonra Girit, aralarında bağlar bulunmayan birtakım şehir devletlerine bölündü. Dorlar ilk egemenliklerini Girit'te kurduktan bir nesil sonra Mora Yarımadası'na da egemen oldu.

Dor istilası kısmen adanın yönünü değiştirdi. Dor dili, gelenekleri, siyasi kuralları ve toplumsal organizasyonu yerleşmeye başladı. Bu hızlı dönüşüme göçmenlerin gelişi sırasında adanın zayıflamış hali de yardımcı oldu. Ada MÖ 1049'dan MÖ 190'a kadar Dorların hâkimiyetinde kaldı. Fakat bu dönemde siyasi olarak hiç birleşmeyen izole yerleşimler, kendi topraklarına sahip her biri ayrı bir devlet olan koloniler oluştu. İkinci yüzyılın başlangıcında ada on yedi farklı yerleşimi içeriyordu. Bunlardan Knossos, Gortyna, Kidonya ve Lyctus en önemlileriydi, ancak hiçbirisi tek başına adanın hâkimi olmak için yeterli güce sahip değildi.

Dor istilasından sonra, Dorlar ile birlikte Eteogiritliler (Eteocretans), Kidonyalılar ve Pelasgialar Girit Adası halkını oluşturmuştur (Atlas of Classical History, 155). Cemal Tukin Avrupa'nın hayran olduğu yüksek Yunan Medeniyeti'ni kuran topluluğun bu birliktelikten oluştuğunu ileri sürer (s. 165).

MÖ 7. yüzyılda Girit, üzerinde bağımsız kentlerin bulunduğu şanslı bir adaydı. Miken uygarlığı dönemi olarak anılan dönemde adada Pergamos, Kidonya, Kolimbari ve Stilos gibi yeni şehirler ön plana çıkmaya başladı. Bu şehirlerin gelişmesi Peloponezi'deki diğer Miken toplulukları ile gerçekleşen ticari ilişkiler sayesinde olmuştur (Detorakis, 35). Bu kentlerde Hellen uygarlığını etkileyen sanatlar gelişti. Eski Girit'in bu toplulukları Yunanistan'ı yazılı kanunlarla tanıştıran ilk insanlardı. Bu gelişmeler, daha sonraki tarihi ve arkeolojik kayıtlarda önemli bir yer tutmamıştır. Adanın bazı kesimlerinde halk, MÖ 4. yüzyıla kadar eski dilini koruyabildi (Mansel, 58). MÖ 5. yüzyıldan, MÖ 67 yılında Romalılar tarafından fethedilene kadar şehir devletleri arasında yaşanan savaşlarda Kidonya, Knossos, Gortyna ve Hierapytnalı topluluklar, zayıf olan topluluklar üzerinde egemenlik kurmak için mücadele ettiler.

Roma İmparatorluğu, Yunanistan ve Makedonya'yı birer Roma eyaleti haline getirdiği halde Girit bir süre daha bağımsızlığını korudu. Bu süre içinde ada bir korsan yatağı ve Roma için bir tehdit unsuru haline geldi. Adanın Roma İmparatorluğu egemenliği altına alınması MÖ 69-67 yıllarına rastlar. Girit, buğday üretildiği sürece Roma İmparatorluğu'nun zahire ambarı oldu, askeri ve iktisadi bir üs olarak kullanıldı. Minos kanunlarının yerini Roma kanunları aldı. Korsanlık faaliyetlerini önlemek için çeşitli tedbirler alan Roma, İtalya'dan adaya bir kısım nüfus getirerek yerleştirdi (Atlas of Classical History, 155). Roma döneminin bir başka önemli olayı da adada Hristiyanlığın yayılmaya başlamasıdır. İmparatorluğun genelindeki bu yeni inancı engelleme çabaları Girit'te de yaşandıysa da bir müddet sonra ada halkının çok büyük bir kısmının Hristiyan olduğu görülmektedir. Ada, Roma İmparatorluğu'nun bölünmesi sırasında ise Doğu Roma, yani Bizans sınırları içinde kaldı.

Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından yaklaşık 80 yıl sonra Batı Roma İmparatorluğu tamamen yok oldu ve Doğu Akdeniz'in en önemli gücü Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu oldu. Girit'te Bizans egemenliği iki farklı dönemde yaşanmıştır. Bunların ilki 395 yılından Arapların adayı ele geçirdikleri 824 yılına kadar yaklaşık 430 yıl sürmüş, ada, 824 yılından 961 yılına kadar Arapların egemenliğinde kalmış ve ikinci Bizans dönemi de 961 yılından 1204'e kadar sürmüştür.

Bizans'ın 64 eyaletinden birisi olan ve bir vali tarafından yönetilen Girit, farklı ve mümtaz bir idareye mazhar olmuştur. Eyaletin idari, askeri ve dini merkezi Gortyna şehriydi. Bu şehirden başka, içlerinde günümüzde de önemli merkezler olan, Yerapetra, Arkadia, Knossos, Kidonya (Hanya), Kisamu gibi 21 kent merkezi vardı (Detorakis, 110, 111).

Bizans döneminde yerli nüfusun çok büyük bir kısmı Rum-Ortodoks idi. Kent merkezlerinde az sayıda Yahudi nüfusun varlığı da bilinmektedir. Ada ekonomisi tarımsal üretime dayalıydı. Toprağın verimli olduğu, hububat üretimi açısından adanın kendisine yettiği söylenebilir. Tarımsal üretimin yanı sıra adanın bu dönemde de hem korsanlık açısından hem de ticari açıdan önemli bir konumda olduğu bilinmektedir. Bizans yönetiminin Girit'te uyguladığı vergi sistemi çok sert olmamakla birlikte 732 yılında İmparator III. Leon Sicilya ve Girit'te vergileri büyük oranda artırdı.

Girit Kilisesi, erken Bizans döneminde Güney Balkanlar'daki 12 başpiskoposluk bölgesinden birisiydi. Önceleri Roma'ya bağlı olan kilise daha sonra Konstantinopolis'e bağlandı. Girit Kilisesi'nin başkanı başpiskopos idi ve önceleri sekiz olan Girit'teki piskoposluk merkezi sayısı bir süre sonra ona, 731 yılında da on ikiye yükseldi. Girit Kilisesi 8. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar kısmen barış içinde ve rahattı. Bu dönemde adada birçok kilise inşa edildi. Yine bu dönemde çok sayıda manastırın varlığı da bilinmektedir.

Girit'teki dinsel yaşantıda ve kilise-merkez ilişkilerinde, İmparator Leon İsaürien'in 726 yılında yayınladığı emirname önemli bir

değişimin de başlangıcı oldu. İmparator emirnamesinde; ikonalara tapmayı tanrı tanımaz puta tapmaya benzetti ve kutsal resimlere karşı adeta bir savaş başlattı. İmparatorlukta hızlı bir ikonaklast (ikona kırıcılık) hareketi başladı. Kutsal resimler konusunda oldukça tutucu olan Girit halkı imparatorun ikona yasağını tepkiyle karşıladı. Bu karşı duruş hem halk tarafından hem de kilise tarafından ortaya konuldu. İmparatorluk bu karşı duruşu sadece teolojik bir karşı duruş değil, politik bir karşıtlık olarak değerlendirdi ve sert biçimde bastırdı (Detorakis, 115, 119).

Girit'te Bizans döneminde de önemli depremler yaşandı. 365 yılındaki depremde birçok kasaba büyük zarar gördü. 415 yılındaki depremde merkez Gortyna şehri yıkıldıysa da imparator şehri yeniden imar etti. 6. ve 8. yüzyıllarda da adada kayda değer depremler yaşandı. Bu dönemlerde bütün Akdeniz'de kendisini gösteren çeşitli salgın hastalıklar Girit'te de etkili oldu.

7. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kendisini gösteren Slav akınlarının peşinden yüzyılın ortalarından itibaren adaya yoğun Arap saldırıları başladı. Bir buçuk asır süren Arap saldırıları başlarda yağma ve talan amacı gütsede zamanla adaya sahip olma hedefine yöneldi.

Arap Egemenliği Dönemi (824-961)

Ünlü Abbasi sultanı Muaviye döneminde Araplar bir donanma oluşturmuş ve Akdeniz'de faaliyet göstermeye başlamıştı. Arap donanması 7. yüzyılın ortalarında Akdeniz adalarını vurmaya başladı. Bu adalardan birisi de Girit oldu. Ancak Araplar bu ilk taarruzda adayı topraklarına katamadı. Harun Reşid döneminde de Girit'e seferler düzenlendiyse de ada Bizans İmparatorluğu'ndan tamamen alınamadı. Bu tarihten 9. yüzyıla kadar, Arap donanması Akdeniz'de varlığını sürdürdüğü halde Girit Bizans toprağı olmaya devam etti. 9. yüzyılın başlarından itibaren Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan karışıklıklar Arap dünyasının Akdeniz'deki faaliyetleri için avantajlı bir durum yarattı.

II. Mihail dönemi, Bizans İmparatorluğu için önemli karışıklıkların yaşandığı bir dönem oldu. Yaşanan iç savaş, dinsel çatışmalar

Bizans'ı savunmasız hale getirdi. Abbasi halifesinin Bizans'a karşı ciddi bir taarruz düzenlemesi söz konusu olamasa da Arap dünyasının geri kalan kısmı için durum böyle olmamıştır. 816 yılında Mısır'ı ele geçirip burada egemenlik kuran 10 bini aşkın Endülüs Müslümanı Akdeniz'de önemli korsanlık faaliyetlerine girişti. On yıl kadar sonra Mısır'dan çıkmak zorunda kalan Ebu Hafs Ömer komutasındaki Araplar Girit'i ele geçirdi. Arapların Girit'i ele geçirdiği tarih tam olarak bilinmemekle birlikte adanın 823 ile 828 yılları arasında Arap yönetimine girdiği tespit edilmektedir. Böylece Bizans yönetimi Doğu Akdeniz'deki en önemli merkezlerinden birisini kaybetmiş oldu. Gerek II. Mihail'in gerekse haleflerinin Girit'i almak için yaptıkları teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanmış ve Girit Adası yaklaşık 140 yıl Arap yönetiminde kalmıştır. Kandiye şehrinin alınması ve etrafına hendek (kandak) çevrilmesi çerçevesinde Araplar bu şehre Rabda'l-Handak adını verdi. Aslında burası eski Knossos şehrinin limanıydı. Zamanla Kandiye şeklini alan bu isim Batı kaynaklarında giderek tüm ada için kullanılır oldu. Bu dönemden sonra adanın merkezi artık bu şehir olmuştur.

Girit'te egemenlik kuran Araplar geçen süre içinde güçlü bir dayanma oluşturdu ve Girit merkez olmak üzere etrafındaki birçok adayı yağma etmeye başladı. Adanın alınmasından yarım asır sonra Hafs'ın oğlu Salih 30 kadar Kalyote ve yeterince askeri ile Mora sahillerini, Kefalonya, Zanta gibi adaları yağmaladı. Bu sırada Araplar Ege Adaları'nda ve Konstantinopolis'e kadar olan alanda boy gösterdi. Bu bölgede imparatorun denizcileri ile aralarında savaşlar oldu. Bu savaşlarda Salih idam edildi, askerleri de öldürüldü. Bir rivayete göre bu sırada imparator adayı olmak için bizzat gelmişse de bunda başarılı olamamıştı. Ancak bir süre sonra imparatorla anlaşma yoluna gidilip ona yıllık vergi vermek ve civardaki adaları yağmalamamak karşılığı barış yapıldı. Araplar bu anlaşmaya on yıl sadık kaldıysa da sonrasında yine eskisi gibi davranmaya başladılar.

Bir buçuk asra yakın devam eden Girit'teki Arap egemenliğinin detayları bilinmese de, Arap yöneticilerin ticaretin devam etmesi için birtakım düzenlemeler yaptıklarına ve teşvikler sunduklarına dair bulgulara rastlıyoruz. Girit emirliği özellikle Endülüs Emevi-

leri ile sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Ayrıca iktisadi düzenlemeler çerçevesinde Arap emirleri adada para basmışlardır.

Adaya ilk gelen Arap yerleşimcilerin 10 bin kişi civarında olduğu bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Araplar Girit'i alırken önemli bir direnişle karşılaşmadı, adadaki birçok yerleşim kısa sürede Arap egemenliğini kabul etti. Yerli halkın bir kısmı herhangi bir zorlama olmadan ihtida edip Müslümanlığa geçti. Bunun yanı sıra yeni gelen Araplar yerli kadınlarla evlendiler. Bir süre sonra adada önemli bir Arap nüfusu oluştu. Arap fatihler Girit'te yerli halkın dil, din ve geleneklerine müdahale etmemişler, bir değişime zorlamamışlardır. Yine de Müslüman muhacirlerle yerli halk arasında çatışmaların çıktığı oluyordu. Detorakis'in belirttiği üzere; Müslümanlar doğuda olduğu gibi Girit'te de adanın dinsel örgütlenmesine, Hristiyanlara ve onların ibadethanelerine müdahale etmemişlerdir. Adadaki en önemli kutsal merkezlerden birisi olan Gortyna'daki St. Titus Kilisesi Arap döneminde hiçbir zarar görmemiştir (s. 125).

Özellikle Arap emirlerinden Hafs'ın oğullarından Şuayip bilgili, zeki bir kişiydi ve adada okullar açmıştı. Bu dönemde adada birçok İslam âlimi yaşamışsa da döneme ait ne mezar taşı ne de başka bir İslam eseri günümüze ulaşmıştır. Evliya Çelebi sadece, Kandiye'deki Defterdar Ahmet Paşa Camisi'nin Arap egemenliği çağında Sultan Mansur döneminde yapılmış olduğunu söylemektedir (Seyahatname, 226).

140 yıllık Arap egemenliği döneminde yerli kültürün yok edildiği veya Arapların adayı yakıp yıktığı yönünde bulgular söz konusu değildir. Buna karşın 961 tarihinden itibaren adada hızla Müslümanlığın silinmesi faaliyetlerine başlandı. Müslümanların camiye çevirdikleri bazı kiliseler tekrar kiliseye dönüştürüldü. Arap egemenliği döneminde Müslümanların cami ve medrese gibi imar faaliyetleri gerçekleştirmiş olabileceğini düşünüyoruz. Fakat bu binalar hakkında günümüze ulaşan hiçbir bilgi ve kalıntı yoktur. Müslüman halkın küçük bir kısmının adadan ayrıldığı bilinmektedir. Adada kalan büyük bir kitle ise tekrar Hristiyanlığa dönmüş, Arapların önemli bir kısmı köleleştirilmiş ve Venedik dönemine dek varlıklarını bu şekilde sürdürebilmişlerdir.

Bu dönemden ada kültürüne kalan yegâne miras ise yerel dile geçebilen birkaç kelimedendir. Maddi olarak kalan İraklion Tarih Müzesi'nde sergilenen birkaç sikkeden başka, Bizans, Osmanlı ve modern dönemlerdeki eklentileriyle aslından çok fazla değişikliğe uğramış olan ünlü Kandiye surlarıdır.

İkinci Bizans Dönemi

Bizans İmparatorluğu için Girit Adası'nın mutlaka geri alınması gereken stratejik bir hedef olduğu açıktır. Zira Girit'in kaybı imparatorluk için sadece bir prestij kaybı değil ticaret yollarının da kaybıydı. Bu sebeple Bizans yönetimi adayı geri almaya birçok kez teşebbüs ettiyse de başarılı olamamıştır. En nihayet 960 yılında İmparator Nikephoros Phokas (Nikiforos Fokas) büyük bir donanmayla adaya çıkarma yaptı ve on aylık çetin bir savaş sonunda 961 yılı Mart ayında Kandiye ele geçirildi. Girit Emiri Abdülaziz Habib bin Ömer'in Mısır ve Halep'ten yardım istekleri yanıtsız kaldı. İmparatorun ordusu kısa bir süre içinde bütün adayı ele geçirdi ve böylece Bizans İmparatorluğu Girit'e ikinci kez sahip oldu. 243 yıl süren ikinci Bizans egemenliği dönemi adada kimi zaman bir barış ve sükûnet dönemi, kimi zaman da eskiden olduğu gibi merkeze karşı ayaklanmaların yaşandığı bir dönem oldu.

Döneme ait yeterli veri olmasa da adayı ayrı bir eyalet olarak şekillendiren Bizans yönetiminin adanın güvenliğini artırdığı anlaşılmaktadır. Girit diğer Bizans eyaletleri gibi bir vali yönetimindeydi ve bu valiye Duka unvanı verilmişti. Kandiye şehri, idari ve askeri merkez olmaya devam etti. Eski başkent Gortyna bu dönemde önemini yitirdi.

Uzun süren Arap egemenliği dönemi, Girit kilise hiyerarşisinde de problemler doğurdu. Girit Resmi Kilisesi'nin merkez kilise ile bağlarını koparması doğal olarak Ortodoks dini uygulamasında zayıflamaya yol açtı. Merkezi Kilise'nin adadaki otoritesini pekiştirmek için adada birçok yeni kilise ve manastır kuruldu. İraklio, dini merkez oldu. Konstantinopolis'ten ikonalar getirildi ve kiliseler devletin desteğine mazhar oldu. Girit Kilisesi, Arap fetihlerin-

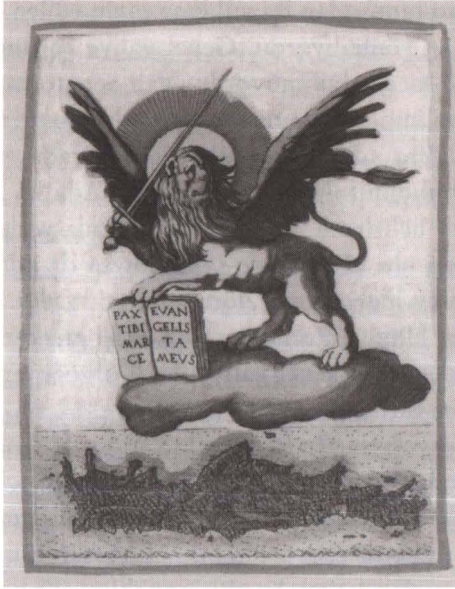
den önce sahip olduğu organizasyonu hemen hemen aynen devam ettirdi. Girit kilise organizasyonu erken Venedik döneminde de varlığını korudu.

İkinci Bizans döneminde Girit Adası, Akdeniz ticaretinde doğu yolunun en büyük ve en önemli duraklarından birisi haline geldi. Akdeniz ticareti çerçevesinde önemli değişimlerin ve açılımların yaşandığı bir dönem olması nedeniyle ada limanlarına Batı'nın büyük denizci ülkelerinin gemileri sık sık geliyordu. Bu dönemde Girit limanlarının yoğun bir faaliyet içinde olduğunu belirtmemiz gerekir. Girit'in Akdeniz ticareti çerçevesinde gelişmesiyle Ceneviz ve Venedik'in adada varlık göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle Venedik Cumhuriyeti 1148 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan Girit ve Kıbrıs'ta ticari imtiyazlar elde etti.

Venedik Dönemi (1204-1669)

13. yüzyılın hemen başında gerçekleşen IV. Haçlı Seferi Müslümanları değil Bizans'ı hedef aldı ve Bizans İmparatorluğu'nu tarihsel olarak büyük bir kesintiye uğrattı. İşte bu tarihte Akdeniz ticareti için çok önemli olan Girit de Venediklilerin eline geçti.

Girit, Bizans'ın Haçlılarca işgal edilmesinden kısa bir süre önce İmparator III. Aleksios (1195-1203) tarafından Montferrat Markisi Bonifacius'a hediye edilmişti. Ancak Bonifacius'un adaya sahip olacak ve koruyabilecek ne deniz gücü ne de maddi olanakları vardı. Bu nedenle Bonifacius adadan avantajlı bir şekilde kurtulmanın yollarını aramaya başladı. Ceneviz ve Venedik Girit'e sahip olmak için yoğun bir çaba içine girdiler. Bu çatışmadan Venedik galip çıktı ve ada 12 Ağustos 1204 tarihinde yapılan bir anlaşmayla Venedik doçu Enrico Dandolo'ya bırakıldı (Zinkeisen, 406). Bonifacius, Girit'i Venedik doçuna bırakmakla hem bir miktar ekonomik gelir elde etmiş hem de Venedik devletinin dostluğunu kazanmıştı. Fakat bu keyfiyeti Ceneviz devleti kabul etmedi ve iki devletin 1212 yılında yaptığı barış anlaşmasına kadar Girit'teki askeri ve siyasi faaliyetlerinden vazgeçmedi. Sekiz yıl süresince Girit'e sahip olmak için Ceneviz ve Venedik askerleri adada birçok kez savaştı.

Venedik Cumhuriyeti Simgesi, *Candia, Creta, Kriti* (s. 141).

Venedik Cumhuriyeti Girit'i almakla Doğu ticaretinde Ceneviz'in bir adım önüne geçti. Adanın işgali Cumhuriyet'e Adalar Denizi'nin bütün küçük adaları üzerinde egemenlik ve üstünlük sağlıyordu. 14. yüzyıla gelindiğinde ise küçük Latin ve Bizans beylikleri, Venedik ve Ceneviz toprakları, Türk toprakları ve korsanları Ege Denizi'ni tam bir keşmekeşe sürüklemişlerdi.

Dört buçuk asırdan uzun süren Venedik döneminde adada çok önemli değişim ve şekillenmeler yaşandı. Bu uzun süre içinde Girit'teki Venedik egemenliği farklı dönemlerde farklı görüntülerle sürdü. Değişmeyen tek şey Girit'in stratejik önemiydi. Girit coğrafi konum itibarıyla Venedik Cumhuriyeti'nin doğudaki ticari ve askeri merkezi oldu. Ada aynı zamanda Venedik korsanları için sığınak ve depo, Venedik'in Akdeniz ticareti için de aktarma merkezi ve ileri karakoldu. Nitekim Venedik Cumhuriyeti, Girit'i bu amaca uygun olarak örgütledi ve bu özelliğini devam ettirebilmek için elinden geleni yaptı. 17. yüzyılın ortasına kadar bunda başarılı da oldu.

Girit, Senato tarafından iki yıllığına tayin edilen bir genel vali, duka tarafından yönetiliyordu. Genel valiye yardımcı olarak iki müşavir, iki de meclis bulunuyordu. Vali Senato'ya karşı sorumluydu. Genel valinin aynı zamanda askeri komutan olduğu da anlaşılmaktadır. Zira adanın güvenliği için burada sürekli ve çok sayıda asker bulundurulması zorunluydu. Adanın idari merkezi Kandiye olarak belirlendi ve genel vali burada yerleşti. Merkezle beraber önceleri altı idari bölge saptandıysa da ada 14. yüzyılın başından itibaren idari açıdan dört bölgeye ayrıldı. Merkez Kandiye'den başka, Hanya, Resmo ve Sitia idari merkez olarak kabul edildi. Bu merkezlerde genel valiye bağlı olduğu anlaşılan Venedikli yöneticiler vardı.

Vali ve müşavirlerine bağlı olarak Kandiye'de mahkeme bulunuyordu. Buradaki görevliler Venedik'ten iki yıl için tayin ediliyordu. Bunların yanı sıra Girit'teki durumu incelemek için Venedik'ten adaya müfettişlerin geldiği de oluyordu. Bunlar hem idari hem de adli kararları kontrol yetkisine sahipti (Kopasi, 1690).

Girit Adası konumu gereği Venedik Cumhuriyeti'nin doğudaki merkezi ve ileri karakoluydu. Girit valisi, adanın idaresinden sorumlu olmaktan başka Venedik Cumhuriyeti'nin bölgedeki varlığını da temsil ediyordu. Bu çerçevede, Cumhuriyet'in Batı Anadolu Beylikleri, hatta I. Murat döneminde Osmanlı Devleti ile siyasi ve diplomatik ilişkilerini yürütmek de Girit valisinin göreviydi. Girit valisinin Venedik adına bölgedeki ticari ilişkileri de sürdürdüğü ve bu konuda oldukça özgür davrandığı anlaşılmaktadır.

Ortaçağ feodalitesi çerçevesinde Venedik döneminde adada tımar sisteminin uygulandığı görülmektedir. Tımar sistemi toprağın ekonomik, mali ve askeri bir organizasyonudur. Bu dönem adadaki tımar sistemi, belirli askeri hizmetleri yerine getirmek üzere askeri görevlilere toprağın verilmesi uygulamasını tanımlamaktadır. Önceleri bu askeri hizmetleri yapmaları için Venedik'ten görevliler getirildi. Daha sonraları yerli soylulara da tımar verildi. İlk tımar organizasyonunda 133 tımar belirlenip dağıtıldı. Tımar sayısı daha sonra kademeli olarak artarak 479'u buldu (Zinkeisen, 411, 443). Büyük tımarlar, sövalyelere, küçük tımarlar ise yaya askerlere ve-

riliyordu. Zamanla adanın en itibarlı ve önde gelen on iki ailesi olan Agiostefanidis, Arcolei, Kalergis, Kassadi, Kortazzi, Kavalla, Ditimi, Millisino, Musuri, Scordilli, Varuka ve Vlasto hanedanlarına tımarlar verildi. *Arhontoromei* ve *arhontopuli* unvanlarıyla onurlandırıldılar ve imtiyazlı bir sınıf haline getirildiler (Zinkeisen, 444). Bu gruba zorla boyun eğdirilen Pateri, Papadopuli gibi aileleri de eklemek gereklidir.

Venedik Cumhuriyeti adadaki toprakları üç gruba ayırmıştı. İlk emaneten idare olunmak üzere Venedik yönetimine bırakılan topraklar, ikincisi Katolik ruhbanlara ve kiliselerine bırakılan topraklar ve üçüncüsü de Girit'te iskân edilen göçmen soylulara bırakılan tımar topraklarıydı (Kopasi, 1090). Tımar toprakları, kent merkezleri ve Cumhuriyet'in kendisi için ayırdığı, sahiller boyunca uzanan dar bir arazi parçası dışındaki bütün toprakları kapsıyordu. Tımarları elinde tutan en önemli ve kalabalık grup, Venedik'ten getirilen şövalyelerdi. Adanın alınmasından kısa bir süre sonra getirilen Venedikli askerlerden başka, zaman zaman adaya Venedik'ten insanlar göç ettirilmişti. Ne var ki Venedik'ten gelen sömürgeciler zaman içinde yerli halkla karışmış; Venedik kimliğinden çok yerli Ortodoks Rum kültürü içinde asimile olmuşlardı. 1223 düzenlemeleri ile yerli soylu ailelere de tımar verilmeye başlandı. Venedik'in son dönemlerinde şahıslara mülk olarak verilen toprakların da mevcut olduğu, Osmanlı dönemine ait belgelerden anlaşılmaktadır.

Tımar sahipleri, Venedik Cumhuriyeti'nin onurunu ve adanın güvenliğini hem içeride hem dışarıda sağlamakla yükümlüydü. İleride görüleceği üzere adadaki en büyük güvenlik sorunu yerli halkın bizzat kendisiydi. Tımar sahibi kendisinden istenen at, silah, mühimmat ve savaşçıyı gerek zorunlu hizmetler için gerekse manevralar için temin edip istenilen yerde hazır bulundurmak zorundaydı. Barış zamanlarında ise tımar sahipleri günlük işlerine devam ediyorlardı. Tımar sahipleri zamanla tımarlarını satmak, devretmek veya miras bırakmak hakkına sahip oldular. Tımar sistemi zamanla işlevsiz hale geldiyse de 1574'te, Girit Valisi Foscari'nin reformlarıyla bir parça düzene girdi.

rıs'ın Osmanlıların eline geçmesinden sonra buradan çok sayıda Ortodoks Rum Girit Adası'na kaçtı.

Girit'in Rum halkını din ve dil ortak bağının dışında birkaç grupta incelemek mümkündür. Öncelikle gerek kentlerde gerekse kırsal alanda yerli soylulardan söz etmek gerekir. Bu kişiler toplum içinde önemlidir ve ileride açıklanacağı gibi Venedik'e karşı ayaklanmalarda çok önemli bir rol üstlenmişlerdir. Yine bu grup bazen bir şekilde Venedik yönetiminin içine çekilmiş ve yerli işbirlikçiler olarak da hizmet etmişlerdir.

Yerli halkın içinde ayrıcalıklı bir grup da din adamlarıydı. Düşünceleriyle Bizans döneminden intikal eden bu grup kilise ve manastırlarda Rumcanın ve Ortodoks inancın mirasçılığını üstlenmişti. Bu sebeple Katolik Venedik idaresi Ortodoks kilisesini en büyük düşmanı olarak gördü. Her ne kadar Venedikliler ticari hayatın bir uzantısı olarak kendilerini önce Venedikli sonra Katolik görse de Girit Kilisesi'nin gücünü kırmak için hayli çaba sarf etmişlerdi (Detorakis, 176). Bu amaçla Ortodoks hiyerarşik örgütlenmesi kaldırıldı. Bunun yerine Katolik örgütlenme oluşturuldu. Adaya bir Katolik başpiskopos tayin edilerek ada on piskoposluk bölgesine ayrıldı ve on piskopos tayin edildi. Adada Rum metropolit ve piskoposlarının bulunması yasaktı. Yalnızca rahiplerin bulunmasına izin veriliyordu. Kıbrıs'ın Türklerin eline geçmesinden kısa süre sonra Ortodoks Rum din adamlarından belirli bir bölge kilisesine resmen kayıtlı olmayanlar adadan sürgün edildi. Bölge kiliselerine kayıtlı olanların da ancak doğun özel izniyle adada kalabilecekleri kendilerine bildirildi (Zinkeisen, 504). Katolik ruhbanlar, Rum kiliselerine ve dini işlere her türlü müdahalede bulunma cüretini kendilerinde görüyorlardı (Kopasi, 1580, 1582). Venedik yönetiminin adada, Ortodoks kilisesine bir parça özgürlük sunması ancak Osmanlıların adaya saldırıları, Girit Savaşları sırasında gerçekleşebilmiştir.

Yerli halkın şehirde yaşayanları ile kırsalda yaşayanları, Venedik yönetimiyle ilişkileri açısından farklı tutum sergilemişlerdir. Venedik döneminde Girit'teki köy sayısı binden fazlaydı. Kırsal kesimde yerli halk tarımsal üretimle ve hayvancılıkla uğraşmakta ve önemli vergi

yüküne, yanı sıra çeşitli angaryalara tabi idi. Yöneticilerin sertliği de buna eklenince kırsal kesimde çatışmalar eksik olmuyordu. Özellikle adanın güneybatısında, yüksek dağların koruyuculuğunda, Batı kaynaklarında Sfakiyot olarak adlandırılan insanların yaşadığı Sfakia bölgesinde sürekli bir ayaklanma durumu söz konusuydu.

Kentli yerli halkın Venedik yönetimiyle ilişkisi kırsal alandaki gibi çatışma eksenli değildi. Şehirlerin tımar dışında tutulması, vergi yükünün daha az olması ve angaryaların olmaması halkın yönetime tepkisini kısmen önlemişti. Üstelik buralarda ticari hayatın ve farklı üretim sektörlerinin sayesinde hem zengin hem de daha açık bir toplum oluştu. Bu toplum iki ana gruba ayrılmıştı. Birinci grupta Venedikli Latin veya yerli Rum-Ortodokslardan oluşan soylu ve zengin sınıf vardı. Ticaretle uğraşan ve Akdeniz'in farklı yerlerindeki insanlarla ilişki içinde olan bu grubun kısmen refah içinde yaşadığı söylenebilir.

Kentli grupta anabileceğimiz ikinci sınıf halk imalat ve hizmet sektörlerinde çalışan çeşitli zanaatlarla uğraşan ve emeğiyle geçinen orta sınıf halktı. Üçüncü grubu gelirden en az payı alan ve limanlarda hizmet sunan emekçiler oluşturuyordu. Kentlerde yaşayan en alt grup ise *pariki* denilen kölelerdi. Girit'in 961 yılında Araplardan geri alınması sonrasında Hristiyanlığa geçmeyen Arapların torunları olan bu grup tam anlamıyla yerli kölelerdi. Kentlerde yaşayan parikilerden başka bazı tımarlarda tımarın bir parçası olarak da parikilerin varlığı söz konusuydu. Zamanla bunların sayıları azalmıştır.

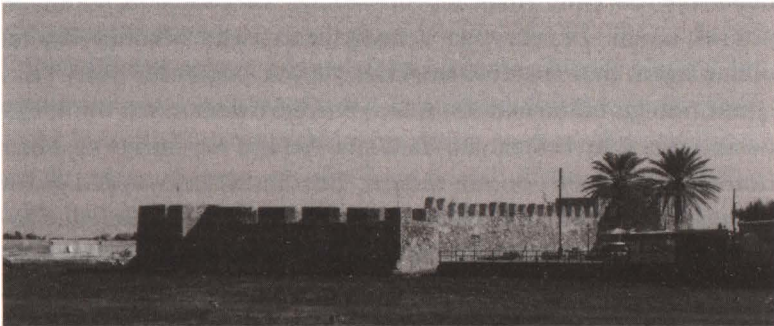
Girit liman kentlerinde yerli Rumlardan başka Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin varlığı bilinmektedir. Adadaki mevcudiyetleri miltattan önceye tarihlenen Yahudiler, Venedik döneminde Kandiye, Resmo, Sitia ve Milopotamu'da yaşıyorlardı. 13. yüzyıl ortasından sonra da Hanya'da görünür oldular (Bora, 118). 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Akdeniz'in birçok yerinden göç eden Yahudiler Girit'e yerleşmişlerdi (Bora, 126). Sayıları hakkında resmi kaynaklarda kesin bir bilgi yoksa da Zinkeisen'in belirttiğine göre 1627 yılında adada 1.160 Yahudi mevcuttu (s. 495). Yahudiler yaşamalarını küçük gruplar halinde ve diğer gruplardan yalıtılmış bir şekil-

de sürdürüyorlardı. Toprak sahibi olmaları, yanlarında Hıristiyan hizmetli çalıştırmaları yasaktı. 14. yüzyılda Resmo şehrinde bir Yahudi sinagogu vardı. Bu da adadaki Yahudi nüfusun Venedik döneminde kademeli olarak artış gösterdiğini düşündürmektedir.

Adadaki bir başka grup da Ermenilerdi. 15. yüzyılda Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarından ve Anadolu topraklarından bazı Ermeniler Girit ve Eğriboz'a yerleşmek için Venedik Cumhuriyeti'nden izin istemişler ve bu çerçevede 800 Ermeni ailesine Senato tarafından izin verilmişti. Bunların bir kısmı da Girit'e yerleşti (Turan, 392). Venedik döneminde Ermeni cemaatinin bağımsız bir kilisesinin olmadığını söyleyebiliriz. Kandiye'deki Ermeni kilisesinin günümüze kadar gelen kitabesinde kilise kuruluşu olarak 1669 yılı yazılıdır.

Dört buçuk asır süren Venedik dönemi Girit'in imarı ve inşası açısından önemliydi. Zamanın yıpratıcı özelliklerinin yanı sıra sık sık yaşanan depremler, Pızalı, Cenevizli ve Türk korsanların adaya yönelik saldırıları sürekli bir imarı zorunlu kılıyordu. Örneğin, 1293'te Cenevizliler, 1309'da Pızalı korsanlar Hanya'yı hemen hemen yerle bir etmişler, 1567'de Osmanlı korsanları bir baskınla Suda Kalesi'ne ağır zarar vermişlerdi.

Bu amaçla Venedik döneminde öncelikle adanın savunmasına yönelik çalışmalar planlanmış, kaleler tamir edilmiş, yeni kaleler inşa edilmiştir. Adanın alınmasından kısa bir süre sonra Yerapetra, Suda, Gramvousa kaleleri yapılmıştır.

Kalelerin inşasında soylular hariç yerli halk da çalıştırılmıştır. 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kandiye’de liman içinde Liman Kalesi inşa edilmiştir. Bu kaleye Osmanlı döneminde kuleler ve Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa’nın adı verilen bir cami ilave edildi. Arapların, eski Knossos şehrinin yakınında Kandiye şehrini kurmaları gibi Venedikliler de 1250 yılına doğru eski Kidonya şehrinin üzerine Hanya şehrini kurdular. Şehirde bir kale ve bir de çok güzel bir feneri olan Hanya Limanı’nı inşa ettiler. Aynı yüzyılın son çeyreğinde de Venedikliler tarafından Resmo Kalesi inşa edilmiştir. Bu kaleler günümüzde bütün ihtişamıyla ayakta durmaktadır.

1362 yılında, Girit ve Akdeniz ticareti için çok önemli olan Kandiye Limanı sıkı bir şekilde tamir edilmiş, yanı sıra Resmo şehrine de bir liman yapılmıştı. Aynı dönemde adanın farklı yerlerinde kilise ve manastırlar inşa edildi. Adadaki inşa faaliyetlerinin 16. ve 17. yüzyıllarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde vali Francesco Morosini tarafından başkent Kandiye’deki yönetim merkezi lodge/loca ve yakınında çok güzel bir çeşme yaptırılmıştır. Aynı tarihlerde Resmo ve Hanya’da da daha küçük birer loca yaptırılmıştır. Yine bu tarihlerde, Resmo’da Vali Rimondi adına yapılan çeşme günümüzde de mevcuttur. Buna paralel olarak Kandiye’ye Karadağ denilen yerden su getirilmiş ve su yolları inşa edilmiştir. Son olarak Girit’in liman şehirlerinde Venedik döneminden kalma bazı evleri ve başka sivil mimari eserlerini günümüzde de görmek mümkündür.

Roma ve Bizans dönemlerinde Akdeniz ticareti için büyük önem taşıyan Girit Adası’nın bu özelliği Venedik döneminde de artarak sürdü. 14. yüzyılda Venediklilerin başta Menteşe Beyliği olmak üzere Batı Anadolu beylikleriyle çok yoğun bir ticari ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Ada, Venedik Cumhuriyeti’nin Doğu ticareti için kilit noktasıydı. Yanı sıra Avrupa’nın Suriye ve Mısır ticaretinde de hayli öneme sahipti. Batıdan doğuya doğru giden gemiler Girit’in ya güneyinden, ya kuzeyinden geçmekteydi. Dolayısıyla bu yolun kilit taşı Girit Adası bütün bölge üzerinde bir kontrol noktasıydı. Ticaret gemileri açısından ise paha biçilmez bir ara duraktı. Batı Anadolu’dan Venedikli tüccarların topladıkları deri, şap, at gibi birçok mal önce Kandiye Limanı’na geliyor,

Kandiyeh Venedik Locası (fotoğraf: N. Adıyeke).

buradan Avrupa'nın farklı limanlarına dağıtılıyordu. Aktarma üssü olmasının yanı sıra, gelen malların ve adada üretilen buğday, bal, balmumu, peynir, şeker, pamuk, şarap gibi ürünlerin satıldığı önemli bir pazardı. Yine bu çerçevede ada, Akdeniz'in en önemli köle pazarlarındandı.

Venedik döneminde adanın ticari açıdan en büyük sorunu, bi-tip tükenmeyen ayaklanmalardı. Güvenlik tehdidi ticareti de etkili-yordu. Venedik yönetimi adanın bir ticaret merkezi olma özelliğini hep diri tuttu. Adanın en büyük ve önemli limanı olan Kandiyeh hiçbir zaman isyancıların eline geçmediğinden, Suriye ve Mısır'a giden büyük ticaret yolu hiçbir zaman kesintiye uğramadı. Venedik yönetimi adada ticaretin devamlı olması için yoğun çaba sarf etti. Kandiyeh ve Hanya'da limanların daha işlerlikli ve güvenli ol-ması için büyük dalgakıranlar inşa ettirdi.

Venedik yönetimi açısından Girit'i elde tutmanın en zor yanı adada yerli halkın sonu gelmez ayaklanmalarıyla mücadele etmek olmuştur. Girit'te Venedikliler için problem dış saldırılar değildi. Adada bağımsız ve kavgacı bir halk vardı (Heyd, 306). Halk yerel kilisenin de etkisiyle kendisini Bizans ile özdeşleştirmişti. Bu etki ilk dönem ayaklanmalarında açıkça görülebilmektedir. Kendilerini Bizans soylusu olarak kabul eden aileler gerek geniş topraklara sahip olmaları gerekse kırsal yerleşimlerde halk üzerindeki nüfuzlarıyla, Venedik yönetimine karşı ayaklanmalarda önemli rol oynamışlardır. Yerli ayaklanmacılara çoğu kez ada dışından yardım edenler de olmuştur. İlk dönem ayaklanmalarında Venedik'in amansız rakibi Cenevizlilerin, İznik imparatorunun, Pontus Rum imparatorunun ve Konstantinopolis'in alınmasından sonra geleneksel Bizans imparatorunun adadaki ayaklanmacılara yardımları hiç eksik olmadı.

Venedik yönetimine karşı ilk ayaklanma, 1211-1212 yıllarında yaşandı. Cenevizlilerin henüz Girit'ten vazgeçmediği, Venedik Cumhuriyeti'nin de adada henüz tam anlamıyla egemenlik kurmadığı bu dönemde isyan, Cenevizlilerin bazı asi grupları organize etmesiyle yaşandı. Sonuçları itibariyle kayda değer bir etkisi olmasa da ileride yaşanacakları göstermesi açısından bu olay önemliydi. Nitekim beş yıl sonra İda dağlarında egemen yerel bir soylu ailesi olan Scordilli Ailesi'nin başını çektiği ayaklanma önemlidir. Girit'teki Venedik yönetimi adına yerel bir yöneticinin bu aileye yaptığı haksızlıklara aile silahla karşılık vermiş ve Venediklilere saldırmışlardır. Venedik askerlerinin karşılık vermesiyle çıkan çatışmalarda İda dağlarına sığınan asilerin arkasından giden Venedik askerleri buradaki dar geçitlerdeki pusularda büyük kayıplar vermişlerdir. Bu ayaklanma ancak 1217 yılında yapılan barışla bastırılabilmiştir.

1230 yılında ortaya çıkan başkaldırı Trabzon Rum imparatorunun donanma göndermesiyle büyük bir hız kazandıysa da merkezi yönetimin dirayeti ve doğanın yardımıyla Venedik Cumhuriyeti tekrar duruma hâkim oldu. Ne var ki Sitia Kalesi'nde kararlı bir Rum asi grup teslim olmayı kabul etmedi. Trabzon Rum imparatorunun Suda Limanı'na gönderdiği daha küçük bir filo asilere yeni bir umut verdiyse de 1234 yılı yazında ayaklanma sona erdi.

Ayaklanmaya destek veren yerli soylu aileler, zorla veya gönüllü olarak yönetime bağılıklarını bildirdiler. Zinkeisen'in "... *bir taraftan nefret ve amansız bir düşmanlık diğer taraftan yanlış ve istikrarsız bir idari sistem, bir tarafta galiplerin kibri ve umarsızlığı diğer taraftan mağlup olanların acizliği, küçük düşmüşlüğü ve çaresizliği...*" (s. 412) olarak tanımladığı Venedik yönetimi ile ada halkı arasındaki ilişkilerde pek bir değişiklik olmadı.

1235 yılından 1260 yılına kadar adada çeyrek asırlık bir dingin dönem yaşandıysa da 1261 yılından itibaren çatışmalar yeniden başladı. Mihail Paleologos'un, Katoliklerden Konstantinopolis'i geri almasıyla geleneksel Bizans İmparatorluğu'nu diriltme fikri ortaya çıktı. İmparator ilk adım olarak Ege Denizi'ndeki adaları almak için bir donanma kurdu ve bazılarını geri aldı, bazılarını da vurdu. 1261 yazında Girit'e bir miktar asker çıkardı ve Aya Nikola palangasını ele geçirdi. Bizans askerlerinin girişimleriyle başlatılan bu isyanın da başarılı olma şansı yoktu. 1271 yılında adaya tayin edilen vali Ginovani Belenio ayaklanmayı bir şekilde sonlandırdı. Sonuçta ayaklanmayı organize eden elebaşları ve destekleyici papazlar idam edildi.

Bizans imparatorunun desteklediği ayaklanma bastırılmış gibi görünse de aslında Girit'in içlerinde büyük bir ateş yakılmıştı. 1271 veya 1272 yılında Cortazzi Ailesi'nin önderliğinde başlayan ayaklanma yıllarca hiçbir sonuca ulaşmadan devam edip gitti. Ayaklanmanın başlamasından on yıl kadar sonra Venedik yöneticileri büyük bir hata yaparak bu ayaklanmalar sırasında kendi saflarında olan bir başka yerli soylu Aleksios Kalergis'i karşı tarafa itti. Venedik'ten gelen yeni vali Gradonico, Kalergis Ailesi'nin eski imtiyazlarını uygunsuz bir şekilde iptal etti. Aile ayaklandı ve 1282 yılından itibaren yirmi yıla yakın bir süre devam eden yeni bir ayaklanma baş gösterdi. Kalergis Ailesi'nin Cumhuriyet askerleriyle başa çıkabilecek bir gücü olmadığı gibi adadaki Venedik yönetiminin de Girit'in içlerinde aileyi bertaraf edebilecek imkânı yoktu. Venedik yönetimi tarafından ailenin tamamına ve Cortaz-zile gibi bu ailenin yardımcısı olan herkese af ilan edildi. Ağustos 1299'da Venedik yönetimi ile Kalergis Ailesi arasında barış kabul

edildi. 19 maddelik bu anlaşmanın ilk birkaç maddesi Katoliklerle Ortodoksların evlilikleri, din adamları gibi genel konuları kapsıyorsa da kalan maddeler Kalergislerin iptal edilen mülkiyet ve tımar ayrıcalıklarının geri verilmesi konusunu detaylıyordu (Hanyavi, 145).

1299 yılından itibaren adadaki barış dönemi Venedik yönetimi tarafından iyi bir şekilde kullanılamadı. Tımar sistemindeki çözülmemeyen sorunlar, halka yüklenen aşırı vergiler ve yönetimin yerli halka tepeden bakışı adadaki isyan ateşini tekrar alevlendirdi. 1343 yılında bütün adada aniden ayaklanmalar başladı. Ayaklanmacılar merkez Kandiye hariç bütün adayı ele geçirdiler. Hanya, Resmo ve Sitia gibi idari merkez ve liman şehirlerinin de ele geçirilmesinin ardından Venedik'ten olağanüstü yetkilerle donanmış valiler getirildi ve yaklaşık üç yıl süren ayaklanma çok sert biçimde bastırıldı. Zinkeisen'in deyiimiyle *“Girit'te bir kez daha öldürülen halkının cesetleri üzerinde San Marco'nun muzaffer sancağı dalgalanıyordu”* (s. 425).

1362 yılında Kandiye Limanı'nın tamiri için yüklenen vergiler Venedik yönetimine karşı yeni bir ayaklanmanın fitilini tutuşturdu. Bu kez ayaklanmacılar Kandiye'deki Venedikli yöneticileri de esir etti. Yerli soylular yönetimi ele geçirdi. Bu durum Venedik Cumhuriyeti için kabul edilebilir değildi. Sitia Kalesi'ne karşı donanmanın yaptığı başarısız saldırı asilerin cesaretini artırdı ve barış girişimleri asiler tarafından geri çevrildi. 1364 yazında Cumhuriyet'in donanmayla desteklenen askerleri ayaklanmayı bastırdı ve ayaklanmanın liderleri idam edilerek mallarına ve mülklerine el konuldu. Kalergis ve Venieri Ailesi'nin önde gelenleri idam edilerek Laşit yaylasında bulunan yerleşimleri yerle bir edildi. Buradaki evler yakıldı ve yaşayanlar başka yerlere sürüldü. Laşit yaylası yaklaşık bir asır boyunca adeta çöle döndü (Zinkeisen, 431).

Venedik Cumhuriyeti'ne karşı Giritlilerin ayaklanmaları 15. ve 16. yüzyıllarda kısmen yatışmıştır. 1453 yılında İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesinden kısa bir süre sonra Vlasto, Resmo bölgesinde romantik bir isyanın organizasyonuna başladı. Kendisini Bizans'ın mirasçısı olarak gören bu kişi Ortodoks kilisesinin

de kurtuluşunu hedeflemişti. Hesapta belirlenen bir günde adadaki bütün Venediklilere suikast düzenleyeceklerdi. Bu teşebbüs Venedikli yöneticilere gizlice haber verildi ve elebaşları yakalanıp cezalandırıldı. 1527 yılında da Hanya ve Sfakia civarında Cantanoleos'un önderliğindeki başkaldırı sonuçsuz bırakıldı. Kıbrıs savaşı sırasında halkın kürek hizmetine zorlanmasıyla Resmo ve Sfakia'da ortaya çıkan küçük çaplı ayaklanmalar da Venedik yönetiminin kolaylıkla bastırılmıştı.

Yukarıda kısaca açıkladığımız başkaldırıları Venedik yönetimine karşı Girit'teki ayaklanmaların tamamı değildir. Sözünü ettiğimiz belli başlı ayaklanmaların dışında adada birçok küçük çaplı, yerel ayaklanma da yaşanmıştır. Venedik yönetiminin ilk iki yüzyılında isyanın olmadığı bir dönem yaşanmamıştır. 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren artık ada görece bir sükûna kavuşmuştur. İlk dönem ayaklanmalarında Ceneviz, Bizans, Pontus Rum imparatorlukları gibi dışarıdan gelen yardım ve destekler önemliyken daha sonra ayaklanmacıların ada içi organizasyonlarla hareket ettikleri görülmektedir. Ayaklanmalarda yerli soylu aileler hep başrolü oynamışlardır. Özellikle Kallergis Ailesi zaman zaman yönetimle anlaşmışsa da ayaklanmalarda önde gelen aile olmuştur. Cumhuriyet yönetimi bu ayaklanmaları oldukça sert biçimlerde bastırmıştır. Yerli halk ise kendi içinden çıkan ayaklanmacıları halk kahramanı olarak kabul etmiş ve onlar için destanlar yazıp okumuştur.

Girit'te Venedik yönetiminin uğraşmak zorunda kaldığı yegâne güvenlik sorunu ayaklanmacılar değildi. Ada, Cenevizli, Pizalı, Maltalı ve Arap korsanlar için de açık bir hedefti. 14. yüzyıldan itibaren Akdeniz'deki Türk denizcileri ve korsanları da bu kervana katıldı. 1340 yılından sonra Aydınolu Umur Bey 250-300 parçalık donanmasıyla Adalar Denizi'nde önemli bir aktör haline geldi ve birkaç kez Girit'i vurdu. 1427 ve 1469 yıllarında Osmanlı korsanları Girit sahillerini yağmaladı.

Osmanlı denizcilerinin ve korsanlarının Girit Adası için yıkıcı bir tehlike olması Kanuni Süleyman'ın donanma komutanı, Akdeniz'in efendisi Barbaros Hayrettin Paşa dönemindedir. Hayrettin Paşa'nın Girit'e ilk saldırısı 1533 yılında yaşandı. Seksen dört

parça savaş gemisiyle İtalya kıyılarını vurduktan sonra Spinalonga Kalesi'ni tahrip ederek binlerce esir aldı. Bu olaydan beş yıl sonra 1538 yılı Temmuz ayı ortasında Milopotamu Kalesi'ni ele geçirecek yakınlarındaki yirmi köyü yağmaladı. Ardından Apokoron'a çıkıp etraftaki altmış kadar köyü yağmalayarak ahalisinin bir kısmını esir etti. Hayrettin Paşa birkaç gün sonra buradan Hanya önlerine gelip donanmasını demirledi. Kalenin sağlamlığı onu Hanya Kalesi'ne karşı bir hücumda bulunmaktan alıkoydu. Fakat Suda Kalesi yağmadan kurtulamadı. Hayrettin Paşa buradan doğuya doğru hareketlenerek Resmo'ya geldi ve etraftaki birkaç köyü yağmaladıktan sonra daha doğuya Sitia önlerine ulaştı. Burada da çok sayıda köy yağma edildi. Osmanlı korsanları bir hafta içinde Girit kıyılarındaki yüzden çok köyü yağmalayıp 15 binden fazla esir ele geçirdiler (Hanyavi, 199, 200).

Girit Adası'na Osmanlı saldırılarının biri de 1567'de yaşandı. Gece yapılan saldırıyla Suda Kalesi yerle bir edildi. Cezayir'den gelen donanma da bu kuvvete katılarak Resmo ve çevresi talan edildi. Girit'e yapılan son saldırı ise Kıbrıs'ın Osmanlılarca alınmasından çok kısa bir süre sonra gerçekleşti. 1571 yazında Pertev Paşa ile Kaptan Ali Paşa bir müddet Rodos önlerinde dolanıp akabinde Girit sahillerini vurdular. Osmanlı için Girit artık açık bir hedef ve Kıbrıs'ın alınmasından sonra da fethedilmesi gereken bir ada oldu.

Ege Adaları'nın, Rodos'un ve Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından alınması, sıranın Girit'e geldiğini de belli etmeye başlamıştı. Bu kaygılarla birlikte Venedik Senatosu ve adadaki Cumhuriyet yönetimi adayı elinde tutmak için önemli birtakım düzenlemeler ve iyileştirmeler yaptı. Bu konudaki en önemli girişim 1574 yılı sonlarında Giacomo Foscarini'nin olağanüstü yetkilerle Girit genel valisi olarak atanması oldu. Foscarini adaya geldikten sonra önemli düzenlemeler yaptı. En büyük hedefi yerli soyluları yönetimin yanına çekmek ve sonu gelmez isyanlara son vermektir. Nitekim amacına ulaştı ve yerli soylulara eski saygınlığını kazandırdı, Ortodoks kilisesine yeni bazı haklar tanıdı. Adada genel bir sayım yapıldı ve bozulan tımar sistemi düzeltilmeye çalışıldı. Kıyı güvenlik sistemi, vigla kuruldu ve aktif süvari birliği oluşturuldu. Foscarini'nin üze-

rinde çalıştığı problemlerden birisi Venedik'ten adaya gelen Rumlaşmış Cumhuriyet soylularının tekrar yüksek Venedik kültürüne döndürülmesi olmuştur. Bu amaca yönelik eğitim ve kültürel çabalar bu döneme damgasını vurmuştur (Zinkeisen, 439 vd.).

Venedik yönetimi başından itibaren Girit'teki yerli halkla uyum sağlayamadı. Sürekli ayaklanmalar ve ardından yaşanan kıyımlar, yerli Rum-Ortodoks halkın gözünde Venediklileri düşmana çevirmişti. Halk nefret ettiği Venedik yönetiminden kurtulmak için kendisini Osmanlı'nın kollarına atmaya razıydı (Zinkeisen, 506). Üstelik Osmanlı, yerli halk için artık zannedildiği kadar uzak değildi. Zira 16. yüzyılın sonlarında Girit'ten İstanbul'a doğru yaşanan göç Venedik yönetimini tedirgin edecek boyutlara ulaşmıştı.

Girit'te, Venedik dönemine ait mimari eserler başta olmak üzere İtalyan kültürünün büyük bir mirası günümüze kadar gelmiştir. Hanya kentinin kendisi ve limanı, Kandiye deniz kalesi şehirlerdeki Katolik ibadethaneleri, loca binaları, sivil binalar, çeşmeler ve diğer binalar günümüzde de Girit kültürünün çok önemli geleneksel unsurları arasındadır.

Girit'in Osmanlı Yönetimine Girişi: Girit Savaşları

Girit Savaşı'na Kadar Osmanlı-Venedik İlişkileri

Girit'in Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu ticareti için merkez karakolu haline geldiğinden söz etmiştik. Yine yukarıda belirttiğimiz üzere Girit valisi, Cumhuriyet'in Batı Anadolu ile ticari organizasyonunu da üstlenmişti. Bu çerçevede 14. yüzyılda Menteşe Beyliği ve Aydınogulları ile yoğun bir ilişki yaşandı, ticari antlaşmalar imzalandı. 15. yüzyıldan itibaren bu beyliklerin yerini Osmanlı Devleti aldı. I. Bayezid döneminde resmi hüviyet kazanan Osmanlı-Venedik ilişkileri, Osmanlı'nın 1402-1413 karışıklıkları döneminde de devam etti. Cumhuriyet yönetimi, fetret devrinde hem Süleyman ile hem de Musa ile resmi ilişkiler kurdu. Karışıklık döneminin ardından iktidarını mutlaklaştıran Sultan I. Mehmet, Venedik Cumhuriyeti ile 1419 yılında bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma ile Venedik,

Osmanlı ile yaptığı ticaret çerçevesinde önemli imtiyazlar elde etti. Ancak 1423 yılından 1430 yılına kadar süren Selanik Savaşı sırasında Osmanlı-Venedik ilişkileri bir süre kesildi. Savaş sonrası Eylül 1430'da imzalanan anlaşma ile Osmanlı'nın Cumhuriyet'le ilişkisi, dolayısıyla ticari faaliyetleri yeniden hayat buldu.

Osmanlı-Venedik ilişkilerinde en önemli kırılma noktası, 1453 yılında Konstantinopolis'in alınmasıydı. Bu dönemde Roma İmparatorluğu tarihe gömülüyor, Osmanlı devleti bir imparatorluğa dönüşüyor, Konstantinopolis de İstanbul adını alıyordu. Fatih Sultan, İstanbul'u her konuda olduğu gibi ticari açıdan da dünyanın önemli merkezlerinden biri yapmaya niyetliydi. Fethettiği kentte büyük çarşılar inşa ettirdi ve birçok şehirden tüccarları buraya getirdi. Bunların tamamlayıcısı olarak da fethin ertesini yılı Venedik Cumhuriyeti'ne ticari imtiyazlar sunan bir anlaşmayı imza etti. Bu tarihten itibaren Osmanlı-Venedik ilişkileri garip bir hale dönüştü. Zira Osmanlı'nın yayılma alanı ile Venedik Cumhuriyeti'nin egemenlik alanları birebir örtüşmekteydi. Venedik Cumhuriyeti'ne ait liman koloni dizilimi batıdan doğuya doğru, Balkan Yarımadası'nın Adriyatik/Dalmaçya kıyıları, Kefalonya, Korfu, Mora, Girit, Ege Adaları ve son nokta Kıbrıs şeklindeydi. Bu koloni liman dizilimine bakıldığında bunun Osmanlı'nın yayılma alanları ile birebir örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla Doğu Akdeniz ticaretinde Venedik Cumhuriyeti'ni ön plana çıkaran Osmanlı, yayılma stratejisi açısından onun hayat alanını yok ediyordu.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı'nın gözünü çevirdiği toprakların başında Ege Adaları geliyordu. İstanbul'un alınmasından itibaren de Ege Adaları Osmanlı yönetimine girmeye başladı. 1453 yılında Sisam, 1456 yılında Limni, 1462 yılında Midilli, 1470'te Eğriboz ve 1522'de Rodos adaları Osmanlı yönetimine girdi. Bunları, 1561 yılında Sakız, 1571 yılında da Kıbrıs takip etti. Bu dönemde Kuzey Afrika sahilleri de Osmanlı egemenliğine girdi. Böylelikle, 15. yüzyılın ortasından 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliği tartışmasız tesis edildi ve Akdeniz'in tamamında Osmanlı, önemli bir güç olarak hesaba katılır oldu. Ege Denizi Osmanlı'nın bir iç denizi haline geldi. Buralardaki Ce-

neviz ve Venedik ticari üsleri de Osmanlı memleketlerine eklendi. Kısaca yüzyıllardan beri Ceneviz ve Venedik Cumhuriyeti'nin kendi inisiyatif ve güçleriyle ticaret yaptıkları Ege Denizi'nde ticari faaliyetler artık Osmanlı'nın inayeti ile yapılabilircekti.

Aynı tarihlerde Osmanlı'nın batıya doğru büyüme alanı içindeki ilk durak Mora oldu. 1458 ile 1460 yılları arasında Mora bölgesi Osmanlı topraklarına katıldı. Mora Venedikliler için çok önemli bir merkezdi. Nitekim bölgedeki savaşlar yerel feodal beylerden ziyade Venedik askeri güçleri ile Osmanlı ordusu arasında yaşanmıştır. Buradan devam eden Osmanlı ilerleyişi biraz daha batıya, Arnavutluk'a yöneldi. Osmanlı yönetimini uzun süre meşgul eden Arnavutluk 1479 yılı başlarında tamamen Osmanlı toprağı oldu. Bu tarihlerde Osmanlı donanması Mora'ya yakın Adriyatik adalarını da ele geçirdi. Özetle 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, Venedik Cumhuriyeti'nin doğuya doğru giden tüm karakol noktalarına sırasıyla sahip olmuştı.

Akdeniz ticareti, Yeni Dünya'nın okyanus ticaretinde olduğu gibi haftalarca süren yorucu deniz yolculuklarıyla yapılmıyordu. Gemiler, Akdeniz kıyı ve ada limanlarından üç beş günlük yolculuklarla belirlenen noktalara ulaşıyordu. Dolayısıyla Akdeniz ticareti kıyı ve ada liman koloni duraklarından oluşan bir organizasyonla sağlanıyordu (Braudel, 125, 182). Bu kıyı-menzil denizciliğı sayesinde gemiler, yük alıp indireceğı limana doğrudan gitmez, gerek iase gerekse güvenlik için aradaki birçok limana daha uğradı. Nitekim Venedik Cumhuriyeti'nin siyasi organizasyonu da buna uygun bir şekilde gerçekleştirilmişti. Cumhuriyet'in merkezi Venedik şehri, taşrası ise çok sayıdaki koloni liman/ada birleşmesinden oluşuyordu. 17. yüzyıla gelindiğinde Cumhuriyet bu karakollarını birer birer Osmanlı'ya kaptırdı.

Akdeniz ticaretinin en önemli aktörlerinden olan Venedik Cumhuriyeti her ne olursa olsun, Doğü Akdeniz'in egemen gücü olan Osmanlı yönetimiyle iyi ilişkilerini korumak zorunda kaldı. Akdeniz ticaretinin canlılığını devam ettirmek için Osmanlı yönetimi de Venedik yönetimine karşı aynı yumuşaklığı göstermek mecburiyetindeydi. Nitekim geleneksel bir tavır olarak başa geçen bütün

Osmanlı sultanları Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı topraklarındaki ticari ayrıcalıklarını yinelemişlerdir. Bir tüccar devlet olan Venedik, Osmanlı ile biteviye savaşı göze alamazdı. Bu nedenle savaşların ardından Venedik Cumhuriyeti acil olarak Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşmanın çaresini aramış ve bulmuştur. Çünkü savaş bitince ticaret başlar. Osmanlı'nın resmi kayıtlarınca, "*ticaret ahvali semere-i sulh ve salahdan*"dır. Bunun yanı sıra geçici problemlili dönemlerin sonlarında Cumhuriyet'le anlaşmaların yapılması hiç eksik olmamıştır. Örneğin 1502, 1513, 1517 yıllarında Venedik Cumhuriyeti ile anlaşmalar yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, özellikle 1538 yılından itibaren Barbaros'un Akdeniz'deki faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı-Venedik ilişkileri gergin bir dönem geçirdiyse de 1540 yılında yeni bir anlaşma yapılmış, II. Selim döneminde Kıbrıs Savaşı'nın sonrasında, Mart 1573'te yapılan anlaşmayla Doğu Akdeniz'de görece sükûnet sağlanmıştır. Bu rahat dönem 1645 yılında başlayan Girit Savaşları'na kadar devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bu tablo içerisinde Girit için 17. yüzyılın ortalarına kadar neden beklediği kayda değer bir sorudur. Bu durum bu tarihe kadar Osmanlı'nın Girit'e dair bir politikası olmadığı anlamına da gelmez.

Girit Savaşı

Rodos ve Kıbrıs'ın alınmasından sonra sıranın Girit'e geldiği artık malumdur. Venedik yönetimi de bu durumun farkındaydı. Ne var ki 17. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yönetimi ortaya Girit'le ilgili açık ve net bir politika koyamadı. Yukarıda örneklerini sıraladığımız gibi ada sürekli Osmanlı korsanları tarafından vuruldu ve açık bir hedef olarak görüldü.

Kıbrıs'ın Osmanlılarca ele geçirilmesi Venedik için onulmaz bir yara değildi. Kıbrıs zaten 15. yüzyılın sonlarında, 1489 yılında Venediklilere geçmişti ve Cumhuriyet'in Doğu ticaretinin temel karakolu da değildi. Oysa Girit 1204 yılından beri Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu ticareti için merkez konumundaydı. Ada, Cum-

huriyet'in hem ticaret karakolu, hem antreposu hem de askeri üssü olarak doğudaki en stratejik noktasıydı. Bu yüzden Osmanlılara bırakılamayacak kadar önemliydi. Osmanlı için ise Girit hem Akdeniz ticareti, hem Adalar Denizi güvenliği için hayati öneme sahipti. Bu sebeple Girit, Venedik Cumhuriyeti için olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu için de çok önemli bir konumda bulunuyordu.

Osmanlıların aslında Girit'e saldırmak için pek çok fırsatı oldu ancak bunları kullanmadılar. Zira 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan çok yönlü problemler İmparatorluğu Akdeniz'de sonunun ne olacağını bilmediği bir savaşa girmekten alıkoynuyordu. Bu çerçevede Osmanlı imparatorluğu, Girit için 17. yüzyılın ortalarına kadar herhangi somut bir girişimde bulunmadı. IV. Murat döneminde bozulan Osmanlı-Venedik ilişkileri ve Osmanlı yönetiminin komşularıyla ilişkilerini kısmen düzeltmesi sonucu 1645 yılında Girit sorununa sıra gelmişti. Özellikle Avusturya ve Erdel sorununu halletmesi, Osmanlı'ya daha rahat hareket etme olanağı sağladı.

1645 baharında Osmanlı yönetimine harekete geçme olanağı doğdu. Görevden alınan harem ağası Sümbül Ağa ve yeni görevlendirilen Mekke Kadısı Bursevî Mehmet Efendi'nin bindikleri geminin Girit yakınlarında Malta korsanlarınca ele geçirilmesi, mallarının alınıp Girit'e getirilmesi ve Girit'teki Venedik yöneticisinin bu korsanlara bir şey yapmaması Osmanlı yönetimine beklediği fırsatı verdi. Sultan İbrahim her ne pahasına olursa olsun artık Girit'i fethetmeye karar verdi. İngiliz, Fransız ve İspanyol elçilerinin girişimlerini ve bu işi yapanların yakalanarak cezalandırılacaklarına dair açıklamaları hiç dikkate almadı. Sefer hazırlıklarına başlandı, Kapudan Yusuf Paşa serdar tayin edildi ve imparatorluğun hemen her yerinden askerler toplandı. Savaş hazırlıkları çerçevesinde ordu üç noktada toplanmaya başladı. Anadolu tarafından askerler ve altmış parçalık donanma Çeşme'de, Rumeli tarafından askerler ve doksan parçalık donanma Selanik'te toplandı. Ayrıca merkezde bir askeri güç hazırlanmıştı. Ordu çok miktarda mühimmatla donatıldı. Ayrıca ordunun tamamlayıcısı olarak, Cezayir, Tunus ve Trablus ocaklarına emirler gönderilip donanmaya ka-

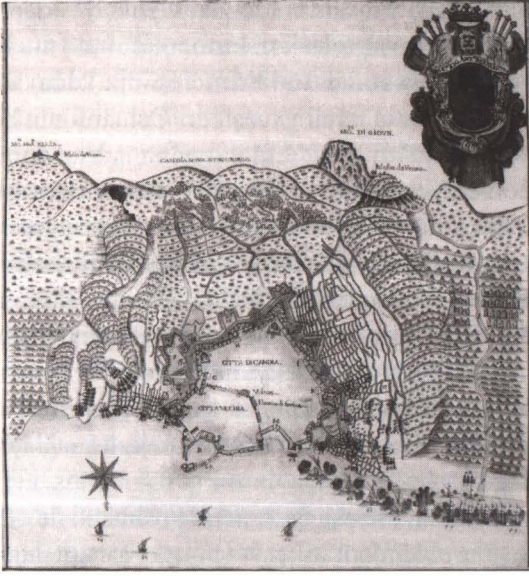
tılmaları sağlandı. Bu grup usta denizcilikleri sayesinde Osmanlı ordusu için çok önemli görevler üstlendi.

Osmanlı donanması 30 Nisan 1645'te İstanbul'dan denize açıldı. Venedikliler gemilerin Malta'ya gideceğini düşünüyordu, zira Osmanlılar böyle duyurmuştu. Osmanlı donanması Mora'nın batı kıyısındaki Navarin'e asıl niyetini saklamak için gitmişti. Fakat donanma 23 Haziran'da Girit'in batı kıyılarında görüldüğünde Venedikliler Osmanlılarla yeni bir savaşın başladığını anladı. Girit'e giden Osmanlı donanmasının büyüklüğü hakkında farklı veriler söz konusudur. Farklı kaynaklar Osmanlı donanmasını, yüz elli ila üç yüz elli parça gemi olarak bildirmektedir. Fakat bu seferdeki 50 bin kişilik Türk ordusu konusunda kaynaklar hemfikiridir.

Osmanlıların öncelikle almayı düşündüğü yer Hanya idi. Bu şehrin kuşatılmasından önce, Hanya'nın birkaç mil batısındaki küçük Sen Teodoro Adası'ndaki bir dağın üstünde olan Teodoro Kalesi ele geçirildi. Türklerce Aya Todori olarak isimlendirilen bu ada stratejik açıdan çok önemliydi. Hanya'nın savunması zayıftı. Şehir iki aya yakın kuşatılmış, kentin yöneticisi General Cornaro umutsuz bir direniş göstermişti. Adanın merkezi olan Kandiye'den gönderilen yardımlar da işe yaramadı ve şehir 22 Ağustos'ta Türklerin eline geçti. Hanya alındıktan sonra kentte Osmanlı yönetim kurumları oluşturuldu ve adanın diğer şehirlerinin alımı planlamasına girildi. Hanya'nın fethi merkeze bildirildi ve İstanbul'da büyük şenlikler düzenlendi.

İstanbul'a giden Hanya fatihi Kapudan Yusuf Paşa, merkezde saygı beklerken ummadığı bir olayla karşılaştı. Yusuf Paşa, Hanya teslim alınırken Venedikli askerlerin hazineleri ile gitmelerine müsaade ettiği, hatta Venediklilerden rüşvet aldığı yönünde suçlamalarla idam edildi. Onun yerine Girit serdarı olarak önce Siyavuş Paşa ve ertesi yıl da eski vezir-i azamlardan Mehmet Paşa tayin edildi. Mehmet Paşa'nın kısa süre sonra vefat etmesiyle de Girit serdarlığına Deli Hüseyin Paşa getirildi. Onun *deli* lakabı savaşta yalın kılıç düşmanın içine girme cesaretinden geliyordu.

Kışın hazırlıklarla geçirilmesinden sonra 1646 yazında önce Apokoron Kalesi alınmış ve ardından Resmo kuşatması başlamıştı. Kırk günlük bir kuşatmanın ardından 16 Kasım'da Resmo'nun

Kandiye Kuşatması, *The Cretan War* (s. 185).

fethi tamamlandı. Osmanlı askerlerinin kente girmesinden sonra buradaki halk kentin akropolüne, yukarı kente kaçtı. Resmo Kalesi'nin alınması sırasındaki çatışmalarda Venedik komutanı Andreas Kornaros öldü. Resmo'nun alınmasından birkaç gün sonra da Milopotamu Kalesi fethedildi.

Ertesi yıl Yerapetra ve Mirabelo Osmanlı topraklarına katıldı. Daha sonra Ayvasıl (Agios Vasilios), Kisamu ve diğer nahiyelerin reayaları Osmanlı yönetimini kabul ettiler. Böylece, Türkler yavaş yavaş bütün adayı alarak adanın yönetim merkezi olan Kandiye önlerine kadar geldi. 1648'de yirmi yıldan fazla sürecek olan Kandiye kuşatması başladı. Osmanlı askerleri Kandiye önünde Mylos Nehri'yle Mesara yakınlarında yapılan birkaç çarpışmadan sonra daha doğudaki bölgeleri ele geçirdiler ve kentin karşı tarafına çok sayıda top yerleştirdiler. Adanın merkezi olan Kandiye Kalesi ve şehri batıdan, güneyden ve doğudan tamamen kuşatıldı. Girit'teki Venedik egemenliği artık sadece Kandiye şehri içine sıkışıp kalmıştı.

1645-1648 yılları arasında adanın büyük bir kısmı Osmanlı egemenliğine girdi. Savaşın birinci kısmı olarak da nitelendirebileceğimiz bu dönemden sonra 1648'den 1667'ye kadar süren ikinci dönemde, Girit'te savaş hayli yavaşladı. Osmanlı'nın merkezdeki çok önemli problemleri Girit'teki savaşları adeta unutturmuştu. Bu dönemde Venedik yönetimi de çeşitli savunma mekanizmaları geliştirdi. Bunlardan biri Kandiye'nin savunma organizasyonunu güçlendirmek amacıyla kalelerin ve palangaların tamiri, diğeri de Osmanlı merkezi ile Akdeniz'in bağıını kesmek oldu. Bu amaçla 1648 yılında, 80 parçalık Venedik donanmasıyla Çanakkale Boğazı kapatıldı. Devamında 1656 yılında Limni ve Bozcaada Venediklilerce ele geçirildi. Böylece hem Girit ile İstanbul'un iletişimi kesilmiş hem de Akdeniz'den İstanbul'un iâşesini sağlayan ulaşım ağır bir darbe vurulmuş oldu.

Girit'teki Osmanlı ordusu ise önemli problemlerle uğraşıyordu. Ordudaki iâşe problemleri, askerin içindeki çatışmalar, maaşların geç ödenmesi sızlanmalara neden oluyordu. Askerlerin birkaç yıl maaş alamadıkları bile oluyordu. Uzun süren savaş moral bozukluğuna yol açmakla kalmadı, tımarlarından uzun süre uzak kalan askerlerin yakınmaları da buna eklendi. Girit'e gönderilecek olan sipahilerin ayaklanıp gitmedikleri oluyordu. Merkezde yaşanan siyasi çekişmeler de bir şekilde kuşatmaya dahil olan güçleri etkiliyordu. Nitekim bir müddet sonra Girit Serdarı Gazi Deli Hüseyin Paşa da merkeze çağrıldı ve İstanbul'da padişah emriyle katledildi.

Zaten çok güçlü olan Kandiye surları, Hanya'nın Osmanlılarca alınmasından sonra Venedik komutanı Thomas Morosini tarafından daha da sağlamlaştırıldı. Şehrin savunma gücü artırıldı. Artık şehir çok kalın ve yüksek güçlendirilmiş surlarla çevriliydi. Liman girişine daha önce Venedik yönetimince yaptırılan kale de berkitildi ve güçlü toplarla donatıldı. Osmanlı ordusu çeşitli Osmanlı memleketlerinden gelen cephane ve mühimmatı Hanya ve Resmo limanlarına yığdı. Ancak buradan kara yoluyla Kandiye'ye ulaşım oldukça zordu. Bu çerçevede tüm tehlikelerine rağmen Osmanlı donanmasının Hanya, Resmo ve Kandiye arasında deniz ulaşımını sağladığını söyleyebiliriz.

Girit Savaşı'nı sonlandırmaya kararlı olan Vezir-i Azam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa "Girit Serdari" sıfatıyla savaşı bizzat yönetmek üzere Girit'e geldi. 1667 yılı ilkbaharında hazırlıklarını tamamladı ve aynı yılın Mayıs ayında Girit Savaşı'nın en kanlı son evresi başladı.

1667 yılı her iki taraf için tam bir zorluklar yılı oldu. Kışın çok yağmur yağması sonucu Türklerin açtığı çok sayıdaki metrisi sular bastı. Aynı yıl birçok adada kendisini gösteren veba, Venedik ve Osmanlı askerlerini de kırdı geçirdi. Aslında bu gibi sorunlar savaşın başından beri her iki tarafı da yıpratmıştı. Gerek fırtınalardan gerekse çatışmalardan dolayı çok sayıda tekne battı. Benzeri birçok zorluğa rağmen 1667 yılı Mayıs ayından 1669 yılı Eylül başına kadar her iki tarafın askerleri olağanüstü bir gayret ve dirençle savaştı. 1667 yazında girilen yoğun saldırı ve aynı derecede kararlı bir savunmayla Kandiye önlerinde amansız bir savaş başladı. Bu savaş pek alışılmadık biçimde yaz-kış, gece-gündüz aralıksız sürdü.

İki yıldan uzun süren bu savaş özellikle lağım savaşlarıyla ünlüdür. Osmanlı askerleri surlara doğru, Venedikliler Osmanlılara doğru karşılıklı binlerce lağım yürütmüşler, kimi zaman birbirini üstüne üç dört kat lağım açılmıştır. Bu lağımaların sayısı hakkında sağlıklı bir bilgi olmasa da, her iki ordunun toplam 5 binden çok lağım kazdığını ve bu lağımelerde binlerce varil barut patlatıldığını söyleyebiliriz. Örneğin, Türkler bir gece saldırısında, tek bir lağım-da 134 varil barut patlatmıştı.

Osmanlı askerinin dayanılmaz saldırıları, Venedik askerinin de o denli kuvvetli savunması savaşı çıkmaza sürüklüyordu. Venedik yönetimi kendi geleceği ile Kandiye'nin geleceğinin aynı olduğunu anlamıştı. Kandiye Kalesi artık Venediklilerin Doğu Akdeniz egemenliğinin kaderiyle özdeşleşmişti. Bunun farkına varan Venedik yönetimi bu mücadeleyi, gücünün sonuna kadar götürmek kararındaydı. Girit Savaşı'nın geleceği, Kandiye Kalesi'nin akıbetine bağlanmıştı. Bundan daha fazlası, Akdeniz hâkimiyeti Kandiye savaşı ile belirlenecekti.

Kandiye Kalesi'nde sıkışıp kalan Venedik askerleri kaleyi kaybetmemek için var gücüyle direniyordu. Venedik Cumhuriyeti'nin son umudu Fransa'dan gelecek yardımdı. Fransa, Osmanlılar ile

müttefik olmasına karşın savaşın başından beri Venediklilere yardım etmekten geri durmuyordu. Ne var ki bu yardım gizlice yürütülüyordu. Fransa'nın Venedik Cumhuriyeti'ne yardımı 1669 yazında açık bir hale döndü. 1669 yılının Haziran ayında Toulon'dan hareket eden 126 parçalık donanma, Kandiye önlerine demirledi. Fransız kaynaklarına göre Venediklilere yardıma gelen ordu 20 bin kişiden oluşuyordu. Fransızlar geldikten bir hafta sonra yaptıkları büyük taarruzda çok sayıda asker kaybetti. 25 Haziran'da yaşanan çatışmalarda, Bahriye Nazırı ve kralın amcasının oğlu Beaufort şanssız bir şekilde öldü. 24 Temmuz günü kuşluk vakti Fransızların *La Theresa* kalyonu havaya uçtu. *Theresa* gemisinin batışı Osmanlı askeri, Venedik askeri, Fransız askeri ve yerli halk arasında efsanelerle anlatıldı. Bütün bu çatışmalar sırasında yardıma gelen ordudan binlerce kişi hayatını kaybetti. Anlaşılan Fransızlar bu savaşlarda taktik açıdan Venedik Valisi Morosini ile pek anlaşamamıştı. Sonuçta 22 Ağustos'ta Fransız komutan Navailles, Morosini'ye kızgın bir şekilde, sağ kalan askerlerini gemiye bindirdi ve adayı terk etti. Onu Papa ve Malta kadirgaları izledi. Venedik'e yardıma gelen askerler büyük bir yenilgiye uğramışlardı.

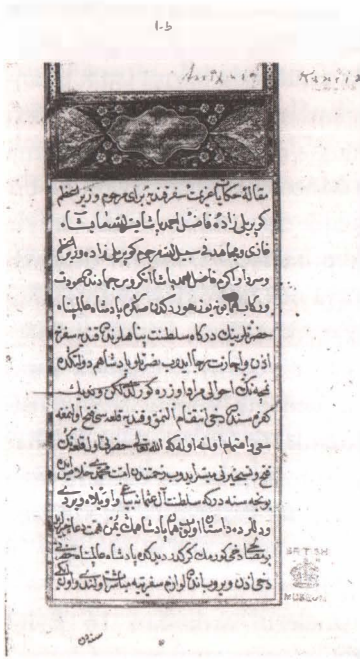
Tüm bu yaşananlar sırasında büyük zorluklar çeken Kandiye halkı bir yolunu bulup kaçmaya başladı. Kaçanlardan Müslüman olanlar ödüllendiriliyor, Müslüman olmayanlar ise uygun bir zamanda istedikleri yere gönderiliyordu. Kandiye Kalesi'nden Türk tarafına doğru sadece yerli halk kaçmıyordu. Umutsuzluk ve sefalet, Venedik görevlilerinden birçok kişinin de Türklerin tarafına geçmesine sebep oldu. 1667'nin Kasım ayında Albay Andreas Barotsis Türk tarafına geçip istihkâmların zayıf noktalarını bildirince kuşatma altındaki halkın durumu daha da kötüleşti. Barotsis'i başkaları da takip etti. Osmanlı yöneticileri, bu durumu büyük ödüller vaat ederek sağladı. Köprülü'nün 700.000 eküyü bu iş için harcadığı kaydedilmiştir (Tournefort, 241).

Son iki buçuk yılı gece-gündüz ve yaz-kış süren amansız savaş büyük bir bıkkınlık yarattı. Türkler, neredeyse kalenin perili olduğuna inanmaya başlamıştı (Detorakis, 238). Şehirdeki yaşam da katlanılamayacak bir noktaya gelmişti. Evliya Çelebi'nin deyişiyle

“*derun-u kalede beni adem değil bir tavuk bile gezemez oldu*” (s. 195). Venedik askerleri de direnmenin sonuç vermeyeceğini anlamaya başlamıştı. Böylece artık her iki tarafta da barışa istek uyanmıştı. Venedik Cumhuriyeti her ne kadar savaşın başından beri barış için siyasal girişimlerde bulunmuşsa da bunların bir oyalama taktiği olduğu söylenebilir. Sonunda Morosini, vezir-i azam ile bir anlaşma yapmaya razı oldu ve Venedik Senatosu’nun da izniyle Ağustos ayında Türklerle görüşmelere başladı. Osmanlı delegasyonu, Serdar-ı Ekrem Fazıl Ahmet Paşa’nın kethüdası olan Halep Valisi İbrahim Paşa, kul kethüdası Zülfikar Paşa, küçük tezkireci Yusuf Paşa, Karakulak Ahmet Ağa ve vezirin tercümanı Rum Panayotis Nikousios’tan oluşuyordu. Venedik yöneticisi Morosini’nin elçileri de İskoçyalı Anandi (Annant) ve Giritli soylu Stephanos Skordilis’ti. Bu anlaşmanın mimarı, vezirin baş tercümanı olan Panayotis olmuştur. Sakızlı bir Rum olan Panayotis Nicoussios Mamanos, Padova’da tıp eğitimi almıştı. Panayotis’in belagati ve becerisi görüşmelerin gidişatını belirledi.

Yaklaşık yirmi gün süren görüşmelerin ardından 16 Eylül 1669’da barış anlaşması imzalandı. Paliokastro ismi verilen bu anlaşma ile sadece Kandiye Kalesi teslim edilmiyor, aynı zamanda yirmi beş yıldır süren Girit Savaşı da sona eriyordu. On sekiz maddelik anlaşma ile Kandiye Kalesi içindeki toprakların Osmanlılara teslim edilmesi, askeri birliklerin on iki gün içinde kaleden çıkması, kalenin de kırk gün içinde teslim edilmesi kararlaştırıldı. Suda, Gramvousa ve Spinalonga kaleleri Venediklilere bırakıldı. Venedikliler, ileride yeniden Girit’te faaliyet gösterebilirler diye özellikle bu kaleleri aldılarsa da bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Kalenin yirmi gün süren boşaltılması sırasında Venedikliler vatandaşlarını ve mallarını gemilerle götürdü. Teslim şartları her iki tarafça titizlikle uygulandı. Anlaşma aynı zamanda esir sorununu da çözmüş ve Osmanlı-Venedik dostluğunu yeniden inşa etmiştir.

4 Ekim günü Kandiye fatihi Vezir-i Azam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa görkemli bir törenle şehre girdi. Bir fetih simgesi olarak merkezdeki kilise camiye çevrildi, çan kulesi yıkılıp yerine minare eklendi. Venedik valisinin sarayı, Osmanlı valisinin yöne-

Hikayet-i Azimet-i Sefer-i

Kandiye, Londra Nüshası, British Museum (no.OR II,1-54, s.1b).

tim merkezi oldu. Kandiye'den kaçan Venediklilerin terk ettikleri mallar Fazıl Ahmet Paşa ve diğer komutanların vakıflarına aktarıldı. Bazı mallar da yönetim tarafından açıkartırma ile satıldı. Aslında bu uygulama adadaki diğer şehirlerde de yaşandı. Adeta boşalmış olan Kandiye şehri çevre köylerden gelen yerli Rumlarla yeniden iskân edildi.

Vezir-i azam Kandiye Kalesi'nin alındığını kendi elyazısıyla padişaha bildirdi ve bu fetihnameyi çavuşbaşı vekili İbrahim Ağa ile Yenişehir bölgesinde avda olan sultana gönderdi. Kandiye'nin ve Girit'in fethi sadece İstanbul'da değil bütün Osmanlı memleketlerinde sevinçle kutlandı.

Osmanlı kaynakları da Batı kaynakları da gerek Türk asker-

lerinin gerekse Venedik askerlerinin olağanüstü bir savaş gerçekleştirdiklerini yazmaktadır. Yirmi yılı aşan bu süre içinde Osmanlı askerlerinden, Venedik askerlerinden, Avrupa'dan gelen yardımcı askerlerden ve yerli ahaliden çok sayıda insan yaşamını kaybetmiştir. 1645 yılı savaşlarında 20 bin Türk askeri ölmüştür. Savaşın bütünü göz önüne alınırsa farklı rakamlar görülür. Evliya Çelebi'nin söylediği 450 binden çok Müslüman askerinin öldüğü açıklaması (s. 217) hayli mübalağalıdır ve kabul edilemez. *Hikayet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye*'nin İzmir nüshasında verilen 244.647 kişilik liste de yanlış istinsahlarla elde edilmiş bir sayıdır. Bütün savaş sırasında 110 bin ila 140 bin Osmanlı askeri ölmüştür. Ölen Venedik askerlerinin sayısı da kesin olarak bilinmemektedir. Farklı kaynaklarda 30 bin ile 69 bin arası Venedik askerinin öldüğü söylene de

Paul Combes, Morosini'den söz ederken 52 bin adamını kaybetti demektedir (s. 52). Fransız ve beraberindeki ordu mensuplarından da yaklaşık 10 bin kişinin öldüğü söylenebilir. Savaş sebebiyle yerli halktan ölenlerin sayısı hakkında ise bilgimiz yoktur. Savaş sırasında o kadar çok insan yaşamını yitirmiştir ki Randolph, savaştan birkaç yıl sonra bile Kandiye'de dolaşırken yerlerde insan kemikleri gördüğünü anlatmaktadır (s. 77).

Öte yandan savaşın iaşesinde kullanılmak üzere birçok Osmanlı eyaletinden hububat temin edilmiş, Anadolu'da Çeşme, karşı kıyıda Benefşe Limanı'na getirilmiştir. Bu malzemeyi Girit'e taşımak için 1645 yılında çoğu İngiliz ve Hollandalı tacirin olan elliden fazla tüccar gemisi kiralanmış, bunlara erzak ve mühimmat yüklenmiş ve donanmadan evvel yola çıkmıştır. Bu lojistik faaliyet farklı miktarlarda savaşın sonuna kadar sürmüştür.

Ayrıca Girit Savaşı için Anadolu'dan çeşitli zamanlarda gıda toplanmıştır. Farklı tarihlerde Anadolu ve Balkanlar'ın farklı yerlerinden, buğday, peksimet, zeytinyağı, sadeyağ, donyağı, sirke gibi erzak nakilleri savaş boyunca sürmüştür. Venedik donanmasının sıkıştırıcıları ve doğa olayları bu işi de oldukça zora sokuyordu. Örneğin 1668 yılında Benefşe Limanı'ndan at ve koyun yüklü dört adet fırkate Hanya Limanı'na gitmek için denize açıldı. Gemiler Küçük Çuha, Anti Serigo adaları civarında fırtınaya tutularak karaya oturdu, gemideki hayvanlar telef oldu ve 110 kişi canını zor kurtardı.

Adaya getirilen malzeme Hanya, Resmo ve Yerapetra gibi iskelelere çıkıyordu. Hanya Kalesi ile Kandiye arası 7 konak mesafe olduğu gibi diğerleri ile de arası 14-15 saat ve yollar da bir hayli kötüydü. Bu çerçevede, vezir-i azam, Kandiye Kalesi'nin beş saat batısındaki Çanak Limanı'nı da lojistik bir merkez haline getirdi.

Girit'teki yerli kaynakların da savaş sırasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kandiye bölgesi hariç adanın çok büyük kısmının Osmanlı yönetimi altında olması nedeniyle ekonomik potansiyeli de Osmanlı ordusuna akmaya başlamıştı. Fazıl Ahmet Paşa, Girit köylülerine Osmanlı ordusuna temin ettikleri erzak için cömertçe ücret ödüyordu. Venedik yönetiminin ise adadan alabileceği hiçbir lojistik destek yoktu. Bütün desteklerini ada dışından sağlamak zorundaydılar.

Savaş süresince Girit'e erzakla birlikte çok sayıda savaş mühimmatı da gönderilmiştir. Savaşın hemen başında ilk donanma ile 15 bin kantar barut, 50 bin demir gülle, 50 adet büyük top çok sayıda kazma, kürek ve benzeri çeşitli malzemeler gönderilmiş, yirmi yıldan fazla devam eden bu savaşta şüphesiz adaya birçok kez bu şekilde malzeme sevk edilmiştir. Ayrıca savaş sırasında Girit'te İnadiye'de yaptırılan tophanede toplar dökülmüştür. Üstelik Venediklilerin kaleden atıp da askerlerin ihtimamla topladıkları 30 bin güllenden istifade edebilmek için Venediklilerin kullandıkları topların çapında toplar dökülmüştür.

Savaş Venediklilere, Osmanlı tarafı için olduğundan daha da ağır şartlar dayattı. Zira Kandiye Kalesi'ne sıkışıp kalan Venediklilerin adadan yardım toplaması söz konusu değildi. Savaşın hem finansı hem de iaşesi merkez tarafından karşılanmak mecburiyetindeydi. Son dönemlerde savaşın yıllık maliyeti 4,5 milyon dukaya ulaşmıştı. Venedik Cumhuriyeti'nin bu ağır maliyeti karşılamak için ilginç yollara başvurduğu, vatandaşlık ve soyluluk unvanlarını ciddi paralar karşılığı sattığı olmuştur. Kandiye Kalesi alınınca Osmanlı ordusuna ganimet olarak çok sayıda savaş malzemesi, lağım kazma malzemesi, çeşitli miktarlarda barut, güherçile ve kükürt gibi malzemeler kalmıştı. Bu da kalede iyi bir malzeme stokunun olduğunu göstermektedir.

Savaş sırasında yerli halkın tutumu da üzerinde durmaya değer bir konudur. 1204 yılında ada Ortodoks Bizans yönetiminden Katolik Venedik yönetimine geçmiştir. Dört buçuk asır süren Venedik idaresi, ada halkı için pek de memnun edici bir şekilde geçmemişti. Bu çerçevede adaya kimi zaman Venedik'ten kolonizatörler getirilmiş, yerel halk yönetimden mümkün olduğunca uzak tutulmaya çalışılmıştı. Buna paralel olarak Venedik yönetimi adada Katolikliği yayma gayretine girmiş Ortodoks Kilisesi adeta sindirilmişti. Bunun sonucu olarak yerel halk da Venedik yönetimine karşı, yukarıda açıklandığı gibi sürekli ayaklanma içinde olmuştur. Bu durumda Girit'te yerli Rum halkın hiç sevmediği Venedikli efendilerini savunmak için çaba harcaması çok beklenecek bir davranış değildi. Nitekim Venedikliler halkı savaşa çağırdığında birçok kaynak, Ortodoks Rum halkın bü-

yük bir çoğunluğunun bu çağrıya kulak vermediğini belirtmektedir. Bu savaşlarda halkın içinden Osmanlı askerlerine yardım edenlerin, bilgi aktaranların olduğu da biliniyordu (Jorga, 54).

Ortodoks yerel halk ile Katolik Venedikliler arasındaki bu çekişme Osmanlı askerinin adaya çıkışıyla kaotik bir hal aldı. Yerli halk Venedik yönetimine pek olumlu bakmıyordu fakat sonuçta her iki toplum da Hristiyandı. Adayı almak için savaşan karşı taraf ise farklı bir dindendi. Giritli bir ozan, Marinos Çane Bounialis, Giritlilerin “*loş sisler arasında Türklerin mi yoksa Frankların mı daha korkunç olduklarını bilemediklerini*” dillendiriyordu (Detorakis, s. 229). Söylenceler, korkutmacalar dilden dile dolanıyordu. Örneğin Türklerin Resmo’yu aldıktan sonra bütün tapınakları harabeye çevirdiği, kentin yağmalandığı, insanların öldürüldüğü veya köle yapıldığı anlatılıyordu. Venedik yönetimi de bu propagandayı destekliyor ve yerli halkı Venediklilerin yanında savaşa çağırıyordu. Örneğin; Apokoron nahiyesinde Esterni Manastırı civarındaki köylere Venedik’in Kandiye generali gelip, ahaliden eli silah tutanları toplayıp, onlara, Osmanlılara karşı savaşmaları için Venedik’ten gelen tüfekleri dağıtmıştı. Bu çatışmalara, az sayıda yerli halk katılmıştı (Hanyavi, 241, 277).

Hanya ve Resmo’da Türklerin yerli halkı kırdığı dedikodusu yayılsa da gerçekte durum tam tersiydi. Türkler Hanya’yı kuşattığı zaman özellikle kırsal kesimde yaşayan yerli Rumlar Venediklilere karşı Osmanlıları destekledi, Osmanlılara katıldı (Fraaze, 123). Örneğin, Kurinali köyünün kapudanı yani lideri Hanya’ya gelerek Müslüman oldu ve Osmanlılara katıldı (Hanyavi, 272). Şüphesiz bunda Osmanlı serdarının tutumu da etkili olmuştur. Hanya savaşının sürdüğü günlerde, Hanya Ovası’ndan toplanan bazı yerliler, serdar-ı ekreme götürüldüler. Serdar onları serbest bıraktı ve askerlere, ağaçlarının kesilmemesi ve mallarının yakılmaması için emirler verdi (Hanyavi, 215). Hanya’nın teslimi sırasında şehirde kalacak olanların can ve mal güvenliğinin sağlanacağı açıklandı. Şehrin tesliminden sonra kentin yağmalanmaması için de çorbacı bölükleri görevlendirildi. Bu çerçevede, ahaliye zarar verip, “*taaddi ve hasarat iden*” bazı kişiler de cezalandırıldı (Hanyavi, 245).

Yerli halka eski mallarının kendilerinde kalabileceği, üretimlerine devam edebilecekleri ilan edildi. Zımmiyet statüsünü kabul eden yerli halk için Osmanlı sistemi içinde pek rastlanmayan bir biçimde özel mülkiyet tanındı ve Osmanlı egemenliği öncesindeki mülkiyet kayıtları hukuksal olarak kabul edildi.

Savaşın devam ettiği Kandiye'nin dışında yerli halk normal hayata dönmeye başlamıştı. 1650 yılında adada genel bir sayım (tahrir) yapıldı. Resmo'da Ortodoks halk her türlü hukuksal sorununu kadı önünde çözmeye alışıyordu. Bunun yanı sıra adada çok sayıda insan hiçbir zorlama olmadan Müslüman olmaya başladı. Adada önemli bir dönüşüm yaşanmaktaydı. Bunun bir tamamlayıcısı olarak Müslümanlarla Hristiyanlar arasında evlilikler görülmeye başladı. Özellikle 1650'li yıllardan itibaren bu tür evliliklerin arttığı, kaynaklardan izlenebilmektedir. Başka bir deyişle, savaşın sürdüğü 1645-1669 yılları arasında Kandiye şehri dışında Girit'te Osmanlı yönetimi kurulmuştu. Üstelik bu yönetim, adanın Venedik dönemi yönetiminden daha yumuşaktı. Osmanlı yönetimi Venediklilere göre yerel geleneklere çok daha saygılıydı.

Girit Savaşları sırasında Venedik ve Osmanlı yöneticileri, önemli bir manevra yaparak adada dini propagandaya başlamışlardı. Osmanlılar, Latin din adamlarını kovacaklarını ve Ortodoks hiyerarşisini yeniden kuracaklarını vaat ettiler. 1646'da Giritli Neophytos Patellaros adanın metropolit piskoposu olarak atandı. Şüphesiz bu girişim, halk üzerinde olumlu bir hava yarattı. Buna karşın Venedikliler de adalılara benzer vaatlerde bulundu. Kovulan ekümenik patrik II. Ioannikis 1657'de Kandiye'ye geldi, Ortodokslara moral ve manevi destek verdi. Kâfire karşı kutsal savaş ilan edip bir kâfiri öldürenin günahlarının affolunacağını duyurdu. Fakat Ioannikis Ortodoks kilisesi Trimartyr'i yeni Girit patrikliğinin merkezi yapmak isteyince Latinler, Venediklilere onun adadan kovulması için baskı yaptı. Böylece, Venediklilerin bu çabası da kendileri için olumsuz bir şekilde noktalandı.

Çeyrek asır süren bu savaşın bu denli uzun olması, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. 17. yüzyılın ortasında çok önemli problemlerle uğraşan Osmanlı yönetimi kendisini çeyrek

asır süren zorlu bir savaşın içinde buldu. Başka bir deyişle savaşa girerken bu kadar süreceği düşünülmemişti. Merkezi idaredeki çekişmeler, siyasi istikrarsızlık devleti zor bir dönemin içine almıştı. Savaşın ilk dönemlerinde padişah olan Sultan İbrahim'in (saltanat tarihleri 1640-1648) akıl sağlığının yerinde olmaması ve ondan sonra tahta çıkan IV. Mehmet'in 7-8 yaşlarında küçük bir çocuk olması, daha sonraları ise kendisini av partilerine adanması merkezi iktidarda sorunlar oluşturdu. Valide sultanın yönetimdeki etkisi bu iktidar boşluğunu dolduramadı. Yönetimde her ne kadar Köprülü Ailesi vezirlerince kısmen istikrar sağlandıysa da dönem siyasi çalkantıların eksik olmadığı bir dönemdi.

Siyasi çalkantıların yanı sıra Girit Savaşları'nın mali açıdan da Osmanlı için ağır sonuçları oldu. Çeyrek asır süren savaş zaten oldukça zor durumda olan Osmanlı maliyesine büyük bir yıkım getirdi. Adada savaşan yeniçerilerin maaşlarının ödenemediği dönemler oldu. Tüm imparatorluk topraklarına uygulanan avarız-ı divaniye adı verilen olağanüstü vergiler halkı zor durumlara düşürdü. Girit Savaşı varolan ekonomik problemlerin üstüne tuz biber ekti. Zira Girit Savaşı boyunca Osmanlı bütçesi hep açık verdi. Artan masraflar için Anadolu ve Balkanlar'daki vergi mükelleflerine ek vergiler yüklendi. Siyasi çalkantılarla birleşen bu mali bunalım neticesinde Girit Savaşı devam ederken, 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da birçok ayaklanma yaşandı.

Girit Savaşları Osmanlı donanmasını ise olumlu yönde etkilemiştir. Bu savaşlara kadar Osmanlı donanmasının temelini geleneksel çektiriler oluşturuyordu. Oysa bu gemiler zayıf ve fırtınaya tahammülsüzdü. Avrupa'da yaygınlaşan yelkenli kalyonlar ise daha güçlü, daha fazla personel taşıyabilen, daha modern gemilerdi. Osmanlı donanmasında çektirilerden kalyonlara geçişin yaşandığı dönem Girit Savaşları ile başlamıştır. Osmanlı gemicileri bu savaş sırasında İtalyanlardan kalyon yapmayı öğrendi.

Osmanlı İmparatorluğu Ege ve Akdeniz'in stratejik açıdan en önemli adası Girit'i ele geçirmiş, Adalar Denizi'ndeki hükümlerlik sınırlarına ulaşmıştı. Girit'in alınması psikolojik olarak da toplumda önemli bir yankı bulmuş, işlerin kötüye gittiği bir dönemde Girit

gibi önemli bir adanın alınması Osmanlı'ya eski parlak günlerini hatırlatmıştı. Bu nedenledir ki Osmanlı bu son zaferini, imparatorluğun sonlarına kadar unutmamış, Girit fetihnameleri, bir kahramanlık destanı olarak çok geç tarihlere kadar yazılıp okunmuştur.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit'i yitirmesi, Akdeniz'deki aktörleri tamamen değiştirmiştir. Yukarıda vurgulandığı gibi Girit'e çok yakın olan üç ada-kalenin Osmanlıya teslim edilmemesi, Venedik için bu adanın tekrar geri alınabilmesi demektir. Nitekim Venedik bu amaca yönelik birtakım girişimlerde bulunmuşsa da 1715 Mora Savaşı sonrası bu ada kalelerin Osmanlı topraklarına katılması, Akdeniz'deki üstünlük mücadelesinde Venedik Cumhuriyeti'ne yer kalmadığını da göstermiş oluyordu. Gerçekten de Girit'in yitirilmesiyle birlikte 18. yüzyıl Akdeniz'i, Venedik Cumhuriyeti için bir egemenlik bölgesi olmaktan tamamen çıktı. Venedik Eğriboz, Kıbrıs ve Girit'i yitirmekle imparatorluğunu da kaybetti. Papa IX. Clemens, Girit'in Türklerin eline geçmesini Hristiyan âleminin ortak felaketi ilan etti (Zinkeisen, 703).

Öte yandan Venediklileri Akdeniz'den uzaklaştıran yegâne güç Osmanlı İmparatorluğu değildi. 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de varlık gösteren ve Osmanlı yönetimi ile açık ve hukuksal işbirliğine giren İngiltere, Fransa ve daha sonra Hollanda bir şekilde Venedik'i Akdeniz'den uzaklaştırmanın yollarını arıyordu. Bu çerçevede İngiltere, Girit Savaşı sırasında Cumhuriyet yönetimine hiçbir yardımda bulunmadığı gibi, Osmanlı yönetimi ile de işbirliği yaptı. Fransa'nın tutumu ise oldukça karışık. 17. yüzyılın başından itibaren Venedik ile açık bir rekabete giren Fransa Krallığı, Girit Savaşı sırasında Venedik'in yanında yer almış; hatta askeri yardım göndermiş; Osmanlı ile bozulan ilişkisi nedeniyle İngiltere ve Hollanda'ya daha fazla hayat alanı bırakmamak için Osmanlı yönetimi ile arayış düzeltmenin yolunu aramıştır.

18. yüzyılda Akdeniz havzası eski özelliklerini yitirmiş, yeni bir yapılanma başlamıştı. Ortaçağ İtalyan kent devletlerinin, özellikle de Venedik'in Doğu Akdeniz'deki ticari üstünlüğü bitmişti. Gelecekte Akdeniz İtalyan tüccarlarının yerini artık İngiliz, Fransız ve Hollandalı Levant kampaniler almıştı.

Osmanlı Yönetiminde Girit

İdari Yapı

Girit'in alınması çeyrek asırlık bir süreyi kapsadı. Dolayısıyla 1645 yılından 1670 yılına kadar adada kalıcı ve mutlak anlamda bir idari sistem kurulamadı. Savaşın sürdüğü bu geçici dönemde, Girit bir eyalet gibi düşünüldü ve Hanya da eyaletin merkezi kabul edildi. Bu dönemde merkezden Hanya'ya beylerbeyi tayin edildi ve beylerbeyine hitaben emirnameler gönderildi. Beylerbeyinin yanı sıra kadılar ve Resmo için yöneticiler tayin edildi.

1669 yılının sonbaharında Kandiye şehri de alındıktan sonra adada kalıcı bir idari sistem oluşturuldu. Bu sistemin genel olarak birkaç özelliği vardı. Birincisi Girit her zaman bağımsız bir eyalet olmuştur. Bu eyalet başka adalarda olduğu gibi diğer adalarla ve başka coğrafyalarla ilişkilendirilmemiştir. Örneğin; Rodos ve Sakız da dahil olmak üzere Ege Adaları'nın tümü Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti olarak tek bir eyalet başlığı altında örgütlendirilmiştir. Keza Kıbrıs Adası alındıktan sonra Kıbrıs eyaleti idari açıdan, Anadolu'daki Alanya, İçel, Tarsus ve Sis sancakları ile birliktelik

oluşturmuştur. Kıbrıs eyaletinin sancaklarının yarısı adada yarısı da Anadolu'daydı. Bu durum bir asır sürmüştür. Girit eyaleti ise savaş sırasında kısa bir dönem hariç, Girit Adası dışında hiçbir coğrafya ile irtibatlandırılmamıştır. Eyaletin ikinci özelliği ise alındığı günden itibaren Osmanlı genelinden farklı bir şekilde örgütlenmiş, başka bir deyişle ayrıcalıklı bir yapıya büründürülmüş olmasıdır.

Venedik döneminde de bağımsız bir idari birim olan Girit'in merkezi, Kandiye şehridir. Bu kent, merkez olma özelliğini Venedik döneminden 1850 yılına kadar sürdürmüş, bu tarihte eyaletin merkezi Hanya'ya taşınmıştır. 19. yüzyılın ortasına kadar Kandiye, adanın sadece idari açıdan değil, hukuksal, dinsel ve iktisadi açıdan da merkezidir.

Modern dönem öncesinde Osmanlı genelinde gördüğümüz idari örgütlenme şeması Girit'te de hayat buldu. Ada bağımsız bir eyaletti ve bu eyaletin Kandiye, Hanya, Resmo ve Sitia'dan oluşan dört sancağı vardı. Bu bölümlenme Venedik dönemindeki bölümlenme ile aynıdır. Baştan itibaren kurgulanan bu bölümlenme, 1670 ve 1705 tahrirleri ve düzenlemeleri ile de yenilendi. Bu örgütlenme biçiminin 19. yüzyıla, Mehmet Ali Paşa dönemine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dört sancağa bağlı yirmi adet kaza merkezi vardı. Ancak Girit'e ait defterlerde bu yerleşimler kaza olarak değil nahiye olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede aşağıda tartışacağımız üzere kadılık teşkilatı da Osmanlı genelinden farklı bir şekilde düzenlenmiştir. 1670 ve 1705 yazımlarına göre sancakların kazaları Tablo 1'deki gibidir:

Kandiye	Hanya	Resmo	Sitia
Kandiye	Hanya	Resmo	Sitia
Kenuryo	Selinu	Milopotamu	Laşit
Monofacio	Kisamu	Ayvasil	Mirabelo
Temenos	Sfakia	Amari	Yerapetra
Maleviz	Apokoron		Rizo
Pedya (Gavdos)			

Tablo 1: 1670 ve 1705 Yazımlarına Göre Girit'te İdari Birimler

Girit Vilayeti, BOA. Harita Kataloğu (no. 00283_00001).

Bu dört sancak ve 20 kaza, bin civarında köye sahipti. Venedik döneminde 1.070 olan köy sayısı 1670 sayımlarında 951 (Gülsoy, 267 vd.) ve 1705 sayımlarında ise 1.150 civarındadır. Köy sayılarındaki farklılıkların en önemli sebebi, metohların yani çiftliklerin bazen köye dönüştürülmesidir. Bir başka sebep ise defterlerde aynı isimli aşağı ve yukarı (Ano... Kato...) köyler bazen iki ayrı köy, bazen tek köy olarak yazılmıştır. Bu ve benzeri yazım biçimleri ve uygulama örnekleri köy sayılarında ufak tefek değişikliklere yol açmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda bin civarında köy, yirmi kaza/nahiye ve dört sancak bölümlenmesinin devam ettiği sanılmaktadır. Bu sistem Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde değişmiştir.

Fethinden sonra ada, bir beylerbeylik yani eyalet olarak sistemleştirilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi bu eyalet örgütlenmesinin Osmanlı genelinden bir hayli farklı olduğu anlaşılmaktadır. Tapu tahrir defterlerinde mali bir organizasyon olarak gördüğümüz dört sancak idari ve askeri düzenlemeler çerçevesinde üçe inmiştir. İstanbul'dan merkez sancak olan Kandiye'de ikamet eden bir Girit valisi tayin edilmekteydi. Bunun yanı sıra Hanya ve Resmo'da da sancak yöneticisi olarak valiye bağlı vezir rütbesinde birer muhafız paşa görev yapıyordu. Dolayısıyla ada üç paşalığa bölünmüştü. Bu muhafızlıkların bazen ikisinin bazen de üçünün aynı kişide toplandığı da oluyordu (Tukin, 196).

Girit'te kaza/adli yönetiminde Osmanlı genelinden oldukça farklı bir idarenin oluşturulduğu görülmektedir. Osmanlı tahrir defterlerinde yukarıda isimleri yazılı 20 kaza merkezi hiçbir şekilde kaza olarak yazılmamıştır. Defterlerde bu yerleşimler sürekli *nahiye* olarak kaydedilmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne kadar Osmanlı sistemi içinde nahiyenin net bir tanımı yapılmamıştır. Klasik dönem defterlerinde karşılaşılan nahiye terimi, tımar sistemi ve yargı sistemi ile ilişkilidir. Nahiye bir tımar birlikteliği vardır fakat yargı ünitesi kazadır. Nitekim Osmanlı sisteminde kazanın en basit tanımı kadının yani şer'i hâkimin yetki bölgesidir. Girit'te yargı örgütlenmesi Osmanlı genelinden tamamen farklı olduğu için kaza terimi kullanılmamıştır.

Osmanlı klasik döneminde yaygın durum şöyledir: Girit'te 20 kaza merkezi vardır ve buraya 20 kadı tayin edilmesi gereklidir. Bu kadıların birbirleriyle herhangi bir ast-üst ilişkisi yoktur. Olması gereken genel uygulama bu iken Girit'te kadılık sistemi şu şekilde olmuştur: Merkez, Girit'te 20 değil üç kadı görevlendiriyordu. Bu kadılar sancak merkezlerinde görev yapıyorlardı. Bu kadılardan Kandiye kadısı Girit kadısı olarak diğer iki kadı üzerinde amir konumundaydı. 1850 yılında eyalet merkezinin Hanya'ya taşınmasıyla Girit kadısı da Hanya kadısı oldu. Osmanlı yaygın sisteminde kadılar nahiyelerde ve gerektiği zaman büyük köylerde davalara bakmaları ve kendilerine herhangi bir konuda yardım etmeleri için naip tayin ederlerdi. Girit'te de sancaklarda görev yapan kadılar, kazalar veya nahiyeler için aynı şekilde naip tayin ediyorlardı. Bu durumda Osmanlı genelinde bir yargı birimi olan kazalar Girit'te yargı merkezi olarak tanımlanmıyordu. Bu nedenle Girit'e dair klasik dönem Osmanlı resmi belgelerinde kaza terimi değil nahiye terimi karşımıza çıkmaktadır.

Kaza veya resmi adıyla nahiyelerin altındaki yerleşim birimi de köylerdi. Yukarıda belirttiğimiz gibi sayıları bin civarında olan bu köyler birkaç farklı statüde beliriyordu. Önemli bir kısmı has köyleriydi. 18. yüzyılın başında hasların büyük bir kısmı padişah hasları idi. Daha az sayıda köy Kandiye, Hanya ve Resmo yöneticilerinin haslarına ayrılmıştı. Köylerin statüsünün tanımlanmasında

ikinci grubu vakıf köyleri oluşturunuyordu. Sfakia ve köyleri tamamen Mekke ve Medine vakıflarına tahsis edilmişti. Bunun yanı sıra farklı sancaklarda birçok köy, Fazıl Ahmet Paşa, Ankebut Ahmet Paşa, Musa Paşa gibi yöneticilerin kurduğu vakıflara bağlanmıştı. Daha az sayıda köy ise çeşitli yararlıklarından dolayı bazı yöneticilere mülk (temlik) olarak verilmişti. Bu mülk köylerin bir kısmı, bu kişilerin evlatlarına miras olarak aktarıldı, bazıları ise zaman içinde vakfa dönüştürüldü. Köylerin bir alt birimi olarak Girit'te çok sayıda metoh yani çiftlikler de vardı. Bunların her türlü işlemi bağlı oldukları köylerle ilişkilendirilerek yapılıyordu.

Girit'te de Osmanlı'nın diğer eyaletlerinde olduğu gibi merkez olan Kandiye'de bir eyalet divanının bulunduğu anlıyoruz. Eyalet divanında vali, valinin kethüdası ve diğer kapı halkı yetkilileri, defterdar, askeri görevliler, kadı efendi ve önemli bir rol üstlenmiş olan resmi tercüman bulunuyordu. Eyalet yönetiminde bu divanın çok önemli bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı genelinde 17. ve 18. yüzyılda idari şemada gördüğümüz voyvoda, mütesellim ve hepsinden önemlisi ayan gibi görevlilere Girit'te rastlanmaz. Ne var ki fethin ilk dönemlerinde köylerde voyvodaların ve subaşların görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu görevliler zaman içinde kaybolmuştur. Kazalarda reaya olanların her türlü riayet işleri divan tercümanı ve her nahiyenin kethüdası olan zımmi tarafından görülüyordu. Bu oluşum da yine Osmanlı genelinden oldukça farklı bir uygulamadır.

Adada mülki, adli, mali görevlilerin yanı sıra ve bunlardan çok daha fazla sayıda askeri görevlinin varlığı söz konusudur. Özellikle şehir merkezlerindeki ve taşradaki kalelerde çok sayıda yeniçeri askeri görev yapıyordu. Yeniçeriler iki farklı statüde tanımlanıyordu. Kışlaları, idarecileri ve statüleri farklı olan bu yeniçerilerin birinci grubu, merkezden gönderilmiş olan kapıkulu askerleriydi. Diğer grup ise yerli kulları veya yerli yeniçerilerdi. Bunlar yerli halkın içinden gönüllü olarak yeniçeri ocağına yazılanlardan oluşuyordu. Yerli halkın çok büyük bir kısmı Ortodoks olduğu için bu askerlerin neredeyse tamamı İslam dinine yeni girmiş olan yerli mühtedilerdi. Bu grup kesinlikle merkezden gelen askerlerle

karıştırılmıyordu. Bunların yöneticileri de yerli ağası olarak isimlendiriliyordu.

Devlet görevlisi olarak anmamız gereken bir grup da vergi görevlileridir. Adanın baştan itibaren tımar sistemine dahil edilmesi, 1670 tahririnde küçük tımarların azalması ve 1705 tahriri ile bu tımarların tamamen padişah haslarına aktarılması çerçevesinde vergilerin toplanması da önemli bir organizasyonu gerekli kılmıştır. Tımarların yerini hızla hasların alması vergi sistemini iltizama ve vergi birimlerini de mukataaya dönüştürdüğünden 18. yüzyılın başından itibaren vergi toplama sisteminin yeniden organizasyonu zorunlu hale gelmişti. Osmanlı sisteminde yaşanan değişimler çerçevesinde mukataaların hayat boyu iltizama verilmesini ifade eden ve 18. yüzyılın başlarından itibaren oluşturulan malikâne adada çok sayıda vergi ile ilişkili görevlinin vazife yaptığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde adada resmi görevli olan bir başka grup da imamlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan adına hutbe okunan camiler resmi devlet kurumu ve burada sultan adına hutbe okuyan imamlar da devlet memurudur. Bunun yanı sıra Osmanlı *millet sistemi* çerçevesinde, mescid imamları ve gayrimüslim bütün din adamları da yönetici olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Girit'te yerel halk önderi olarak kapudanlar da devletin muhatap olarak kabul ettiği yönetici gruptandı. Bu kapudanların, Osmanlı'nın diğer coğrafyalarında görülen kocabaşlar olduğu düşünülebilir.

İdari açıdan Osmanlı yönetimine doğrudan veya dolaylı bağlı, gümrük görevlileri, vakıf görevlileri, tekke ve zaviye görevlileri, müderrisler gibi birçok kişiyi de yönetici grubuna eklememiz gerekir. Osmanlı yönetimine bağlı olmayan noter ve farklı ülkelerin konsolosluk görevlileri gibi resmi hüviyete sahip kişiler de Giritli yönetici elitler arasında sayılabilir.

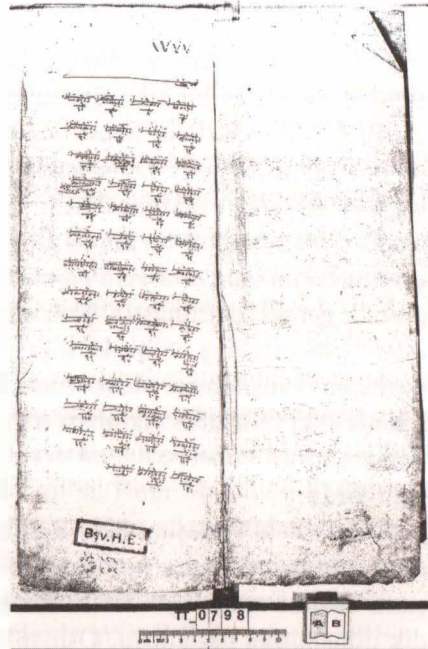
Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra buradaki Ortodoks kilisesini kendisine bağladı. Daha önce Bizans imparatoruna bağlı olan Patrikhane artık sultana bağlı, resmi bir kurum haline geldi. Keza Ermeni cemaati için ayrı ve yeni bir kilise kurdu. Yahudi cemaati için de yepyeni bir hahambaşılık kurumu icat etti. Bütün bu kurumları kendisine bağlayarak yeni bir Millet Sistemi oluşturdu. Buradaki millet, Kuran'daki millet, cemaat anlamı taşımaktadır. Bu yönetimin cemaatlere göre kategorize edildiği bir idari sistemdir. Bu sistem İslami zımmiyet ile Roma cemaatler sistemi karışımıdır. Bu konuda oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır.

Şehirlerin Yerleşim Planı, Mahalleler

Yukarıda açıklandığı üzere coğrafi konumu gereği Girit'teki şehir ve liman kalelerin en büyük ve önemli olanları adanın kuzey kıyılarına dizilmiştir. Adadaki en büyük kent ve liman Arap egemenliği döneminde kurulan Kandiye idi. Şehir yine Arap egemenliği döneminde inşa edilen büyük bir surla çevrilmişti. Oldukça korunaklı olan bu şehirde, Osmanlıların hâkim olduğu 1669 yılında 55 mahalle vardı.

Osmanlı kuşatması sırasında oldukça tenhalaşmış olan kente fetihten sonra, Kandiye kırsalından gelen yerli Ortodokslar iskân edildi. Şehrin ana eksenini, limandan güneye doğru ilerleyen ana cadde oluşturunuyordu. Gerek Venedik gerekse Osmanlı döneminde kentin idari merkezinin de ticaret merkezinin de bu alan olduğu anlaşılmaktadır. Kent planı limanın yer aldığı merkezden doğuya ve batıya surlara doğru giden ana arterlerle şekillenmiştir.

Adadaki ikinci büyük kent, Osmanlılarca ilk fetih edilen, adanın batısındaki Hanya idi. Venediklilerce kurulan bu kentin planı Kandiye'den farklıdır. Kentin etrafını çevreleyen büyük surların batısında iç kalesi bulunmaktadır. Şehrin merkezi limana göre şekillenmiştir. Limandan güneye doğru giden çarşı yolu ve doğusundaki yol en hareketli ve ticaretin en canlı olduğu hatlardır. Evliya Çelebi bu şehri anlatırken,

Kandiye Mahalleleri Listesi, BOA.
Tapu Tahrir Defteri (no. 798).

“her canibi saraylar ve çarşı bazarlardır” demektedir (s. 173). Şehrin limanı büyük gemiler için uygun olmadığından yedi kilometre doğusunda doğal bir liman olan Suda kasabası ve Suda Limanı, kentin limanı olmuştur. Üçüncü büyük kent, Kandiye ve Hanya’nın arasında olan Resmo’dur. Kentin etrafı tüm ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi dış surlarla çevrilidir. Deniz kıyısındaki iç kalede de yerleşimlerin olduğu şehirde limana göre şekillenen bir kent planlaması görülür. İç kale kısmen şehre tepeden bakan sağlam bir kaya üzerine kurulmuştur.

Birinci derecedeki bu üç liman şehrinde başka Osmanlı döneminde adanın kuzey tarafında ve en doğusunda olan Sitia ve adanın güney kıyılarındaki en önemli liman kenti olan Yerapetra ikinci derecede önemli merkezlerdi. Yerapetra, adada kuzeyden güneye geçişin en kolay olduğu noktadır ve adanın Sitia ve Kandiye ile karayolu bağlantısının rahat olduğu merkezdir. Yerapetra’dan adanın tahıl ambarı konumundaki Mesara Ovası’na da doğrudan bağlantı olması nedeniyle bu şehrin limanı güneydeki diğer yerleşim birimlerinden bir adım öne çıkmıştır.

Bu büyük şehirlerin hepsi liman kentleridir ve önemli ticaret potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla buralarda adanın diğer bölgelerine, özellikle kırsal bölgelere kıyasla daha açık bir toplum oluşmuştur. Hemen tüm bu kentlerde, merkezdeki kiliselerin camiye çevrilmesinin yanı sıra yeni cami inşaları da Osmanlı egemenliği altında gerçekleştirilmiştir. Yanı sıra medreseler ve başka İslami eserler de yapılmış ve bu kentlere Müslüman bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Kentlerdeki bu görsel İslamizasyon hiçbir şekilde eski binaların yıkılması anlamına gelmiyordu. Tersine bu binalar, fonksiyonel özelliğini devam ettirerek yeni hayata adapte ediliyordu.

Kentlerdeki yerleşim, ilk yıllarda surların içindeyken zamanla artan nüfus sur dışına yani varoşlara da taşmaya başladı. Ancak şunu da not etmek gerekir ki Resmo varoşunda yerleşim Venedik döneminde başlamıştı. Osmanlı coğrafyasında, sur içinde ya da varoşlarda genellikle Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahalle/köylerde yaşadıkları bilinmektedir. Ancak Osmanlı gene-

Kandiye’de Fetihden Sonra İnşa Edilen Çeşme (fotoğraf: N. Adıyeke).

linde karşılaştığımız bu durumun Girit’te yaygın olduğunu söyleyemiyoruz. Bunun temel sebebi adada yaşanan büyük çaplı ihtidalar idi. Çalışmalar bu insanların aslında etnik açıdan aynı kökten beslendiğini ortaya koymaktadır. Müslümanların da Rumların da dilleri Rumcadır. Dolayısıyla Müslümanların kültürü ile Ortodoksların kültürü birbirine çok uzak kültürler değildir. Başka bir deyişle cemaatlerin birbirinden ayrılmasını gerektirecek bir sosyal yapılanma ve kültürel iklim oluşmamıştır. Spontane yaşanan bu durum kentlerde Müslüman Mahallesi, Rum Mahallesi ayrışmasının olmasına engel olmuştur. Buna karşın adada Yahudilerin ve Ermenilerin Venedik dönemlerinden beri ayrı yerleştirilmiş olması bu cemaatlerin Osmanlı döneminde de ayrı mahallelerinin olmasını olanaklı kılmıştır. Kentlerde mahallelerin geleneksel bir tavırla ibadethanelerin etrafında gelişmesi burada da kabul edilebilir bir durumdur.

Sosyal ve Dini Kurumlar

Camiler

Osmanlı idaresinin kurulmasına ve Girit'in kentlerine egemen olan Müslüman toplulukların oluşmasına, eski yapıların dönüştürülmesi ya da yeni yapılar kurulması yoluyla birçok İslami dini mekânın ortaya çıkması eşlik etti. Adanın yeni yöneticilerinin hedeflerinden biri Elias Kolovos'un deyimiyle Girit'in kent peyzajlarının *Osmanlılaşması* idi. Girit kentleri bundan böyle, görsel olarak, Venedik Cumhuriyeti'ni değil, Müslüman İstanbul'u hatırlatmalıydı. Osmanlılaşma esas olarak kiliselerin genelde minare eklenerek camiye çevrilmesiyle sağlandı. Bu, simgesel bir ritüel ve Osmanlı fetih geleneğinin parçasıydı. Aynı zamanda İslam'ın yayılmasının da bir sembolü kabul ediliyordu.

Girit'te Osmanlı egemenliğinin kurulmasının simgesel görüntülerinden en önemlisi camilerdir. Merkezi yerlerdeki büyük kiliseler Osmanlı fatihleri adına camiye çevrilmiş ve bunun yanı sıra yeni camiler inşa edilmiştir. Bu ibadethanelerden önemli bir kısmı Mübadele'den sonra yeniden kiliseye çevrilmiş, bir kısmı da müze ya da kamusal başka çalışmalar amacıyla kullanılmaya devam edilmiştir.

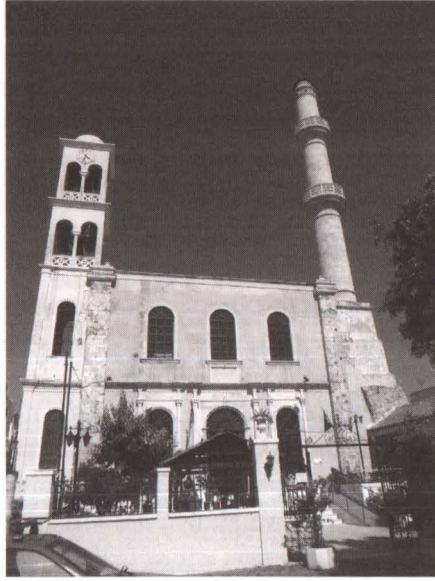
Girit'teki ibadethanelerin ve diğer mekânların durumuyla ilgili iki önemli hususun altını çizmek gerekir. Birincisi ada, II. Dünya Savaşı sırasında Almanların yoğun bombardımanı altında kalmıştır. Bu bombardıman sırasında özellikle Kandiye'deki önemli yapılar tahrip olmuş, camilerin minareleri yıkılmıştır. İkinci önemli husus da Girit'in büyük bir deprem hattı üzerinde yer almasıdır. Adada her yüzyılda en az bir ya da iki büyük ve yıkıcı deprem meydana gelmektedir. Örneğin 1856'da meydana gelen depremin yaklaşık sekiz şiddetinde olduğu tahmin edilmektedir. Eski tarihlerde meydana gelen depremlerin yıkıcılığı sadece sarsıntı kaynaklı olmayıp, sonrasında ortaya çıkan büyük yangınlar ve sel baskınları ile katlanmıştır. Bu nedenle gerek Osmanlı eserlerinin gerekse Osmanlı öncesi mimari eserlerin restorasyon görmediği taktirde günümüzde kısmen harap durumda olmaları daha anlaşılabilir bir vakıadır.

Adada Osmanlı egemenliğinin kurulması sırasında özellikle büyük şehirler fethedildiğinde yapılan ilk iş dönemin tahtta olan sultanı adına bir Hünkâr Camisi'nin ibadete açılmasıdır. Hanya ve Resmo şehirleri Sultan İbrahim döneminde ele geçirildiği için buradaki Hünkâr camileri Sultan İbrahim adını taşımaktaydı. Kandiye şehri ise Sultan IV. Mehmet zamanında Osmanlı egemenliğine alındığı için buradaki Hünkâr Camisi, Sultan Mehmet Camisi adını almıştır.*

Hanya Camileri

Osmanlı ordularının adada ilk ele geçirdikleri nokta Hanya'dır. Bu nedenle İslamlaştırma ve Osmanlılaştırma açısından imar çalışmaları da ilk bu kentte başlamıştır. Osmanlı sultanı adına hutbe okutulacak Hünkâr Camisi ve Hanya'nın fatih paşalarının adını taşıyacak camiler fetihten hemen sonra hızla faaliyete geçirilmiştir. Hünkâr Camisi Sultan İbrahim adına kiliseden camiye çevrilen Splantzia Meydanı'ndaki camidir. 1650 yılında Agios Nikolaos Katolik Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle ibadete açılmıştır. Bu yapı 1918 yılında bu kez Ortodoks kilisesine çevrilmiştir. Bu dönemde yıkılan minaresi 2000'li yılların başında Hanya sivil toplum üyelerinin girişimleriyle Yunanistan Arkeoloji Dairesi tarafından yeniden inşa edilmiş ve günümüzde Türk Yunan dostluğunun simgesi haline gelmiştir. Caminin önündeki meydanda ise günümüzde artık bulunmayan bir sebil (Splantzia's Kiosk) inşa edilmiştir. Bu yapının 19. yüzyıl ortalarında yer altında Venedik döneminden kalma su tankına bağlı çeşmeler üzerine inşa edilmiş olduğu bilinmektedir. Bu sebil Mübadele'den sonra yıkılmıştır. Günümüzde meydanda sadece yeraltındaki çeşmelere iniş imkân veren bir merdiven yer almaktadır.

Girit camileri hakkında ayrıntılı bilgi için; FORTH digital crete web sayfası; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2004; Elias Kolovos, "Girit'te Osmanlı Mimari Mirası", *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, ed. A. Nühket Adıyke - T. Ercan Sepetçioğlu, Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 303-314.

Hanya Hünkâr Camisi (fotoğraf: N. Adıyeke).

Hanya'nın fethiyle ibadete açılan ikinci önemli yapı Hanya Fa-tihi Yusuf Paşa'nın adını taşımaktadır. Cami, 1645 yılında Han-ya'nın fethine katılan Kaptan-ı Derya Musahip Yusuf Paşa adına, Katolik Fransiskan Kilisesi'nin dönüştürülmesiyle ibadete açılmış-tır. Evliya Çelebi'nin oldukça büyük ve aydınlık bir cami oldu-ğundan söz ettiği bu yapı Mübadele'den sonra sinema salonu ve askeri depo olarak kullanılmış ve 1963 yılında Hanya Arkeoloji Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Müzenin kuzeyinde bahçe kısmında caminin destek duvarları ile şadırvan günümüzde de ayakta-dır. Yine Yusuf Paşa Camisi'nin külliyesinden olan hamam da günü-nüzde ayakta ve Hanya Arkeoloji Müzesi'nin karşısında ironik bir şekilde Hamam adıyla hizmet veren bir ticarethane olarak yer almaktadır.

Hanya'da Osmanlı egemenliği sırasında inşa edilen ilk cami ise yaygın olarak Yalı Camisi olarak bilinen Küçük Hasan Paşa Camisi'dir. Caminin inşasına Sekbanbaşı Mahmut Ağa tarafından

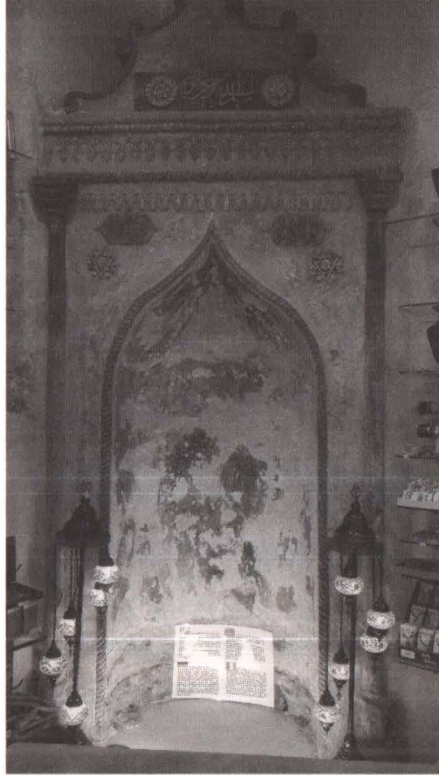
başlanmış ve Rumeli beylerbeyi, aynı zamanda Hanya'nın ilk valisi Küçük Hasan Paşa tarafından tamamlanmıştır. Küçük Hasan Paşa 1645-1648 yıllarında Hanya'da valilik yapmıştır. Caminin bitişiğinde Osmanlı seçkinlerinin defnedildiği Müslüman mezarlığı yer almaktadır. Küçük Hasan Paşa ve eşi de bu caminin yanına defnedilmiştir. Mübadele'den sonra buradaki mezar taşları müzeye taşınmıştır. Minaresi 1937 yılında yıkılmış ve 1960 yılında bir restorasyon geçirerek sergi salonu haline getirilmiştir. Günümüzde de çeşitli etkinliklere ve sergilere ev sahipliği yapmaktadır.

1645'te Hanya'nın fethinden sonra inşa edilen bir başka ibadethane ise yeniçeri ağası Haseki Ali Ağa Camisi ya da halk arasında yaygın olarak bilinen Ağa Camisi'dir. Caminin kapısı üzerinde kelime-yi tevhid yer almaktadır. Bugün özel mülkiyet altındadır ve bir fabrikanın deposu olarak kullanılmaktadır.

Hanya'da günümüzde ayakta olan bir başka cami ise Mehmet Ağa Camisi ya da halk arasında bilinen adıyla Mahalle Camisi'dir. Agios Ioannes Theologos Kilisesi Osmanlılar döneminde camiye çevrilerek ibadete açılmıştır. Hanya'nın ticaret merkezi Tophane (Tophanas) Mahallesi'nde yer alan caminin dış cephesinde de bir

Hanya Küçük Hasan Paşa Camisi, SALT Araştırma, Fotoğraf ve Kartpostal Arşivi (AHGRT078).

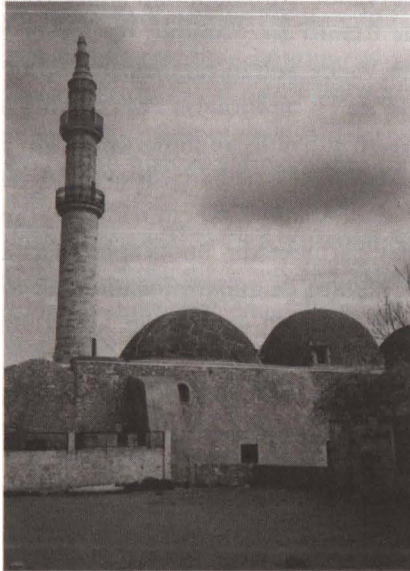
Hanya Mehmet Ağa Camisi Mihrabı (fotoğraf: N. Adıyeke).

çeşme yer almaktadır. Cami Mübadele’den sonra 2004 yılına kadar ikametgâh olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise turistik eşyalar satan bir dükkân olarak hizmet etmektedir. Yapının içindeki mihrap günümüzde de ayakta durmaktadır.

Hanya’da Müslümanlar için önemli bir yapı da Cezayir Kolu Mahallesi’nde bulunan Cezayir Kolu Camisi’dir. Cami Hanya’nın fethi sırasında Cezayir’den gelen askerlerin bulunduğu askeri bölgede Santa Maria Katolik Kilisesi’nin camiye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Cezayir Kolu Camisi 1941’de Alman bombardımanı sırasında yıkıldı. Caminin minare kaidesi kalıntıları bugün İkarou Caddesi’nde yer almaktadır.

Resmo Camileri

Hanya'nın fethinden sonra Osmanlı egemenliğine katılan ikinci önemli merkez Resmo'dur. Resmo'daki Müslüman ibadethanelerinin en önemlisi de yine Hünkâr Camisi olarak tanınan kale (Fortezza) içindeki Sultan İbrahim Camisi'dir. Resmo'nun 1646'da fethinden hemen sonra sultan adına inşa edilmiştir. Kâtip Çelebi, caminin bir kiliseden çevrilmiş olduğunu ifade etmektedir. Caminin ibadete açılmasıyla birlikte Sultan İbrahim adına adada bir vakıf kurulmuş ve vakfın gelirlerinin bir kısmı bu camiye tahsis edilmiştir. Mübadele ile Resmo'dan Müslüman nüfusun ayrılmasından sonra bir süre askeri birlikler tarafından kullanılmıştır. Bu özgün Osmanlı yapısının minaresi, daha 20. yüzyılın başında, bilmediğimiz bir nedenle yıkılmıştı. Cami, 2000-2004 yılları arasında Yunanistan Arkeoloji Dairesi tarafından restore edilerek ziyarete açıldı. Minare kaidesi, cami ana binası ve mihrabı bugün hâlâ ayaktaadır.

Resmo Gazi Hüseyin Paşa Camisi (fotoğraf: N. Adıyeke).

Resmo'nun ikinci önemli camisi kent merkezinde yer alan ve kentin fatihi olarak anılan Gazi Deli Hüseyin Paşa adına Santa Maria Kilisesi'nden camiye çevrilmiş olan yapıdır. Bu kilise Venedik döneminde, Katolik Augusten keşişlerinin şehirdeki en büyük kilisesiydi. Cami kent merkezinde iki şerefeli yüksek minaresiyle dikkati çekiyordu. Bugün de ayakta olan cami aynı zamanda okul, imaret ve kütüphaneden oluşan bir külliyenin de merkezindedir. Otuz üç metre yüksekliğindeki minaresi 1886 yılında yaşanan depremde yıkılmış ve ardından, Hristiyan Ortodoks mimar Georgios Daskalakes tarafından 1890-91'de yeniden inşa edilmiştir. Zaman içinde yıpranmış olan bu minarenin 2000'li yıllarda devam eden restorasyonu yakın zamanda tamamlanmıştır. Mübadele'ye kadar ibadete açık olan yapı bu tarihten sonra önce askeri kuvvetler tarafından kullanılmış ve sonra da 1937'de Resmo Belediyesi'ne bağlı bir konservatuvar binası haline getirilmiştir. Günümüzde de aynı amaçla kullanılmaya devam etmektedir.

Bir diğer önemli yapı da Resmo'nun fethinden sonra Padişah IV. Mehmet'in annesi Valide Turhan Sultan adına 1654'te cami olarak inşa edilen Valide Camisi'dir. Caminin bakımı ve hizmetlilerin ihtiyacı için de yine Valide Sultan tarafından 1659 yılında bir vakıf kurulmuştur. 1816'da Hilmi İbrahim Paşa tarafından zamanın tahribatına karşı restore ettirilmiş ve minaresi de 1878'de yenilenmiştir. Cami, Nüfus Mübadelesi'ne kadar işlevini sürdürmüştür. Halen Megali Porta meydanında bir kitapçının içinde arkeolojik malzeme deposu olarak işlev görmektedir. Bu kitapçının içinden caminin şadırvanına ve bahçesinden de minaresine ulaşmak mümkündür.

Resmo kentinin Osmanlı egemenliği altına alındığı dönemde kurulan önemli yapılarından biri de Hüseyin Paşa'nın kethüdası Veli Ağa tarafından kent duvarlarının hemen dışında, Resmo varoşunda şehrin kuşatması sırasında Osmanlı ordugâhının bulunduğu alanda kurulan Kadiri Tekkesi Camisi'dir. Kadiri dervişleri Girit Seferi'nde Osmanlı ordusunu takip ediyorlardı. Abdülkadir-i Geylani'nin müritlerinden Şeyh Mustafa 1651 yılında Resmo Kalesi'nde bir tekke kurdu. Evliya Çelebi'ye göre tekke, ziyaretçilerine sabah ve akşam yemek dağıtıyordu. Caminin ön tarafında medrese

Resmo Veli Paşa Camisi (fotoğraf: N. Adıyeke).

öğrencileri için yapılmış, üzeri kubbeli ve karşılıklı sekiz adet hücre günümüzde de görülebilmektedir. Caminin minaresi Resmo'daki ayakta olan en eski tarihli minaredir ve 1789 yılına tarihlenmiştir. Bu yapı restore edilmiş olup günümüzde Atina Doğa Tarihi Müzesi'ne bağlı bir yapı olarak hizmet vermektedir.

Resmo'nun kent merkezine yakın çarşı caddesi üzerinde günümüzde de tüm orijinalliliğiyle ayakta olan bir başka Müslüman ibadethanesi Kara Musa Paşa Camisi'dir. Cami 1683 yılında Resmo Valisi Kara Musa tarafından inşa ettirildi. Musa Paşa, caminin din görevlilerinin maaşlarının ödenmesi ve kendisiyle kızı Rabia için dua okunması şartıyla bir de vakıf kurdu. Kara Musa Paşa 1692'de Hanya'ya yapılan Venedik saldırısı sırasında öldü ve caminin ön tarafındaki türbeye gömüldü. Mezar taşında hacca gitmiş olması nedeniyle Hacı Musa Paşa olarak yazılmıştır. Bina bugün Girit Üniversitesi'ne bağlı Akdeniz Araştırmaları Merkezi (FORTH) Osmanlı mimarisi araştırma merkezi olarak kullanılmaktadır. Resmo Müslüman mezarlığından alınan Müslüman mezar taşları da burada korunmaktadır.

Kandiye Camileri

Adanın Osmanlı egemenliği altına en son alınan Kandiye şehri aynı zamanda başkent olarak kabul edilmiş ve Girit valisinin yönetim merkezi haline getirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı döneminde en görkemli ibadethaneler burada oluşturulmuştur. Venedik döneminde de adanın merkezi olan Kandiye şehrinde Venedik idaresinin büyük Katolik kiliseleri derhal camiye çevrilmiştir.

Öncelikle her kentin alınışında âdet olduğu üzere Kandiye'nin alındığı sırada tahtta olan Sultan IV. Mehmet adına kentin yüksek bir noktasında yer alan San Francesco Kilisesi camiye çevrilerek Hünkâr Camisi adıyla ibadete açıldı. Bu nokta Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre şehre giren askerlerin ilk dua ettikleri noktaydı. Evliya Çelebi bugün mevcut olmayan caminin içini şöyle tarif eder: Servi ağaçlarından yapılmış çatısı kırmızı kiremitlerle örtülüdür. Billur camlarla kaplı yirmi adet penceresi vardır. Zemini İsfahan halılarıyla, tavanı bin kandil taşıyan avize ve askılarla bezelidir. Mermerden işlenmiş mihrap ve minberi ancak İstanbul'daki Sultan Ahmet Camisi ile boy ölçüşebilir (s. 223). Cami 1735 ve 1762 yıllarında iki kez onarılmıştır. 1856 depreminde ise tamamen yıkıldı. Yıkılan caminin taş ve mermerlerinin bir bölümü Köprülü

Kandiye Sultan Mehmet Camisi, Girit Tarih Müzesi.

Kandiyeh Fazıl Ahmet Paşa Camisi (fotoğraf: N. Adıyeke).

Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin restorasyonunda kullanıldı. Girit'in muhtariyeti döneminde (1898-1913), Hünkâr Camisi kalıntıları Kandiyeh'te Arkeoloji Müzesi'nin ilk sergi salonlarının yapımında kullanıldı. Bu müze 1937'den sonra caminin bulunduğu alanı tamamen kapladı.

Kandiyeh'nin fethinden sonra liman ile kent merkezi meydanı arasında, limana inen büyük caddede bulunan ve Venedik döneminde Kandiyeh'nin en önemli kilisesi olan Ayos Titos Katolik Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle dönemin vezir-i azamı Köprülü Fazıl Ahmet Paşa adına Müslüman cemaatin ibadetine sunuldu. Bu cami halk arasında Vezir Camisi olarak biliniyordu. 1856 depreminden sonra bina yıkılarak yerine yeni bir cami yapıldı. Bu yeni caminin planını İstanbullu bir Hristiyan mimar çizdi; inşaat malzemesi ise küçük bir bölümü hâlâ kullanılabilen Hünkâr Camisi'nin yıkıntılarından alındı. Kandiyeh'nin yeni Vezir Camisi, 1924'ten ve minaresinin yıkılmasından sonra, yine Aziz Titos'a adanmış bir Ortodoks kilisesine dönüştürüldü. Günümüzde binanın daha önce cami olduğuna tanıklık eden tek kalıntı kilisenin girişindeki küçük mihraptır.

Kandiye Valide Camisi, Blanc (s. 133).

Kentin üçüncü önemli Müslüman ibadethanesi yine bir kiliseden camiye çevrilmiş olan Valide Camisi'dir. IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan adına Kandiye'deki San Salvatore Katolik Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi ve kilisenin çan kulesinin minareye çevrilmesiyle ibadete açılmıştır. Caminin kurulmasıyla bu mahalle, Valide Sultan Camii Mahallesi olarak anılmaya başlamıştır. Evliya Çelebi'ye göre bina 200x80 ayak boyutlarında idi ve kiremit çatısı vardı. Mihrabı çinilerle dekore edilmişti. Caminin sol tarafında bir imaret ve bir medrese vardı (s. 224). Ayrıca caminin iki çeşmesi ve dört kuyusu vardı. Girit'in eski resimlerinde caminin varlığı görülmektedir. Mübadele'den sonra cami bir süre Kandiye Ortaokulu'na ev sahipliği yaptı. Camiden günümüze kalan tek iz avlusunda bulunan ve bir Bizans çeşmesi (Bembo Çeşmesi) ile yan yana olan sebildir. Hâlâ küçük bir kafe olarak kullanılan mekân, Vezir Çarşısı'nın sonunda Kornarou Caddesi'ne çıkışta sizi karşılar. Cami, Nüfus Mübadelesi'nden sonra koruma altına alınmış olmasına karşın 1973 yılında Yunanistan'daki Albaylar Cuntası döneminde cunta yönetimince yıkılmıştır.

Kandiye’de Osmanlı döneminin önemli eserlerinden biri de büyük Katolik Manastırı San Pietro’nun camiye dönüştürülmesiyle oluşturulan Sultan İbrahim Camisi’dir. Caminin Evliya Çelebi’de anılan hikâyesi ilginçtir. Sultan İbrahim döneminde Kandiye kuşatması sırasında bu manastırın bulunduğu yeri ele geçirebilmek amacıyla birçok hücum yapılmıştı. Bu mümkün olamayınca İnadiye Kalesi içinde Hünkâr Camisi olarak Sultan İbrahim Camisi inşa ettirildi. Kandiye’nin fethinden sonra İnadiye Kalesi ve içindeki cami yıkılarak oradaki görevliler bu camiye nakledildi (s. 224). 1671 tarihli Kandiye şerhi sicillerindeki (KŞS.) kayıtlara göre caminin adını Sultan İbrahim Han Camii Mahallesi şeklinde çevresindeki mahalleye de verdiği anlaşılmaktadır. Caminin külliyesi ana yapısına ekli, iki katlı, on sekiz odalı bir bina, bir divanhane ve bir mahzeni içeriyordu. Ayrıca caminin üç yanında üç kuyu ve dört adet sarnıç bulunan üç bahçesi vardı. 1708 yılında caminin bağlı olduğu vakfın mütevellisi minarenin ve caminin ana binasının onarımını talep etti. Bu tamiratın toplam tutarı minare için 1.500, cami binası için 2.963 akçe olarak hesaplanmıştır. Onarım kararı 1721 yılında alınmış ve minare onarılmak yerine tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. 1924 sonrasında bina, Aghiou Petrou & Pavlou (St. Peter & St. Paul - Ιερός Ναός Αγίων Πέτρου & Παύλου) adıyla yeniden kiliseye dönüştürülmüştür. Yapıdaki restorasyon çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.

Kandiye’de günümüzde ayakta olan bir başka yapı da Defterdar Camisi’dir. Katolik Kilisesi St. Mark, Osmanlı fethinden sonra Defterdar Ahmet Paşa adına camiye çevrildi. Evliya Çelebi bu caminin Girit’in Arap egemenliği döneminde Sultan Mansur tarafından cami olarak inşa edildiğini ve bu nedenle de kiblesinin doğru olduğunu belirtir. Caminin kurucusu Ahmet Paşa Osmanlı başkentinde 1662-1675 yılları arasında Başdefterdar olarak görev yapmıştı. Evliya Çelebi 1669 yılında caminin Kandiye çarşı caddesinde Aslanlı Çeşme (Morosini Çeşmesi) önünde olduğundan söz eder. Ayrıca Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere göre, içinde her biri Mısır hazinesine değer sekiz adet sütun, oldukça güzel süslenmiş mihrap ve minber vardı (s. 224). Dışında sağ ve solunda iki adet kurşunla kap-

lı sofası mevcuttu. Caminin minaresi yol üstünde ve kible kapısının yanında bulunuyordu. 1670 tarihli Osmanlı tahrir kayıtlarına göre caminin külliye kompleksi büyük bir mahzen, üç dükkân ve iki katlı on odalı bir binadan oluşuyordu. Üç tarafında, içinde bir kuyu ve sarnıcın da bulunduğu bahçesi vardı. Cami binası 1706 ve 1763 yıllarında onarım gördü. Eski fotoğraflarda bina, cami olarak sahip olduğu biçimiyle görülmektedir. Bina, mübadeleden sonra önce Belediye Tiyatrosu olarak kullanılmak amacıyla Kandiye Belediyesi'ne verildi. 1956 yılında bir tapınak olarak orijinal halinde restore edildi. Bu ibadethane günümüzde Belediye Sanat Galerisi'ne ev sahipliği yapmaktadır. Caminin minaresinin kalıntıları korunmuştur. Üzerinde Bizans Paleologos Ailesi'nin ambleminin bulunduğu taşın kullanıldığı cami mihrabı Girit Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir.

Osmanlı döneminde cami olarak kullanılmış bir başka yapı da Kandiye'nin fethinden sonra Melekler Kilisesi olarak bilinen Aya İkaterina Katolik Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle Yeniçeri ağası ve kul kethüdası Zülfikar Ağa adına açılan camidir. Zülfikar Ağa

Kandiye Zülfikar Ali Ağa Camisi (fotoğraf: N. Adıyeke).

Arnavut kökenli olup 1669'da Kandiye'nin fethine yeniçeri ağası olarak katılmıştı. Caminin 1671 yılında açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Zülfikar Ağa 1687'de Vezir unvanıyla Kandiye muhafızı olarak tayin edilmişti. Evliya Çelebi ise, cami kapısı üzerindeki kitâbeden yola çıkarak 1669-70 yıllarında ibadete açılmış olduğundan bahsetmektedir. Çelebi, caminin İslam ülkeleri içinde eşsiz olduğunu, içinde ahşap bir yapı olmayıp tüm duvarlarının baştan başa altın bezemelerle kaplı olduğunu da eklemektedir (s. 226). Mihrabı sade, minberi ise beyaz mermerden oyulmuş eşsiz bir güzelliكتedir ve herhangi bir yere bağlı olmaksızın durmaktadır. Caminin iki yanında iki sanat eseri kubbe ile kible kapısı önünde beyaz mermerden bir şadırvan bulunur. Minaresi, eski çan kulesi tepesine külah ve şerefe eklenerek yapılmıştır. Günümüzde minarenin sadece temelleri görülebilmekte ve mekân müze olarak kullanılmaktadır.

Diğer Yerleşim Camileri

Osmanlı eserlerinin kısmen ayakta kaldığı üç büyük kentin yanı sıra güneyinde önemli bir liman olan Yerapetra'dan ve burada bulunan birkaç yapıdan da söz etmek gerekir. Ankebut Ahmet Paşa Camisi bunlardan ilkidir. Girit Savaşı sırasında Girit serdarı olan Ankebut Ahmet Paşa, adanın alınmasından sonra burada kalmıştır. Hanya'da adına bir kilise camiye çevrilen Ahmet Paşa ayrıca Yerapetra'da bu camiye de inşa ettirmiştir. Günümüzde ise kiliseye dönüştürülerek Agios Ionnes adıyla hizmet vermektedir. Bu küçük liman kasabasındaki ikinci cami ise günümüzde de ayakta olan ve 19. yüzyılda inşa edilmiş olan Yerapetra Camisi'dir. Caminin eskiden var olan bir ibadethanenin yerine inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Zira ana bina üzerinde yer alan kitâbede 1892 tarihi bulunmasına karşın çeşme kitabesi 1872 tarihlidir. Binanın arka yüzünde Sultan II. Abdülhamit'in tuğrasını taşıyan bir süsleme mevcuttur. Caminin önünde kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Makaronaki Ali adlı bir hayırsever tarafından 1872 yılında yaptırılmış kubbeli bir şadırvan yer almaktadır. Çeşme yakın zamanda restore edilmiştir.

Adanın büyük şehirlerinde bu ibadethanelerin dışında günümüzde kısmen ayakta olan, minare izine rastlanan veya tamamen yıkılmış olan daha çok sayıda cami bulunmaktadır. Bunların yanı sıra gerek Osmanlı resmi kayıtlarından, vilayet salnamelerinden gerekse 19. yüzyılda Girit'e ilişkin kaleme alınmış Osmanlı yazarlarının eserlerinde Müslüman nüfusun yaşadığı köylerde de camilerin bulunduğu bildirilmektedir. Köylerde bulunan bu camiler ya o köyün önde gelen varlıklı bir ailesinin kurduğu vakıfla ibadete açılmış, ya da köydeki Müslüman nüfusun kendi aralarında topladıkları maddi katkılarla yapılmıştır. Bu köy camilerinin ayrıntılı bir dökümü Hüseyin Kami Hanyavi'nin *Girid Tarihi* adlı eserinde (s. 51) yer almaktadır.

Tekkeler ve Zaviyeler

Adada Osmanlı egemenliği döneminde camilerin yanı sıra İslami yapıyı güçlendirmek, yaymak ve sosyal destek sağlamak amacıyla faaliyet gösteren Bektaşî, Kadiri, Bayramî, Uşşakî, Kalenderî, Halvetî, Mevlevî tarikatları ve bunlara bağlı günümüzde pek çoğu yok olmuş olan tekkeler mevcuttur. Evliya Çelebi sadece Kandiye şehrinde, kale surları içinde ve dışında olmak üzere, on yedi adet tekke bulunduğundan söz eder (s. 229). Hanya'da mahalle arasında yedi zaviye ve varoşlarda üç tekke, Resmo'da dokuz adet zaviyenin varlığını da bildirir.

Tekkeler ve zaviyeler birkaç açıdan önemli görevler üstlenmiştir. Buralarda sürekli çorba kaynar, gelen geçen Müslüman olsun ya da olmasın karınlarını doyurur, zorda kalırsa da barınırlardı. Benzeri işlevi Ortodoks manastırları da üstlenmişti. Şehir merkezlerinde fakirlere ücretsiz yemek sunulan imarethaneler de bulunmaktaydı. Evliya Çelebi Resmo'da üç tane imarethanenin varlığından söz etmektedir. Tekke ve zaviyeler ayrıca eski dönemlerde İslami açıdan da bir görev üstlenmişti. Bu misyon, İslam'ı yaymak veya adanın İslamlaşmasına katkıda bulunmaktı. 19. yüzyılda cemaatler arası çatışmanın hızlandığı dönemlerde de bu kurumlar Müslümanların sığınağı olmuştur. Ada genelinde tam olarak sayısı ve varlıkları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız bu yapılardan sadece verilerine ulaşabildiğimiz birkaçını tarikatlara göre grupladık.

Bektaşî Tekkeleri

Kandiye Dedeler (Vone) Köyü Tekkesi: Kandiye şehrinin Osmanlı askerleri tarafından kuşatma altına alındığı dönemde kale dışında ilk kurulan ve liderliğini Derviş Ali Dede'nin yaptığı ilk Horasanizade Tekkesi'dir. 1647 yılında kurulmuştur. 1650 yılında Gazi Hüseyin Paşa'nın yeni tekke inşasıyla sakinleri yeni yapılarına nakledilmiştir. Öte yandan eski dergâh bütünüyle terk edilmiş, uzun süre birkaç dervişle faaliyetlerine devam etmiştir.

Kandiye Horasanizade Tekkesi: Eylül 1650'de, Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın inşa ettirdiği İnadiye Kalesi'nin yakınında Bektaşî Şeyhi Horasanizade Mevlana Derviş Ali Dede adına kuruldu. Horasanizade Ali Kırşehir'de doğmuş, Süleymaniye Medresesi'nde eğitim aldıktan sonra Bektaşî Tekkesi'ne intisab etmiş, Girit Seferi'ne katılarak bu tekkenin başına getirilmişti. Evliya Çelebi'ye göre 1669'da tekkede ikamet eden 80 derviş vardı. Horasanizade 1671'de öldü ve tekkenin bahçesinde bir türbeye gömüldü. Tekke iki kez terk edilmiş ve 1711 yılında Horasanizade Şeyh Mehmet ve 1811 yılında Şeyh Derviş Ali Baba tarafından vakıf gelirleriyle bir çeşme ve cami de dahil olmak üzere, yeniden düzenlenmiştir. Bu son yapı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Tekke 1923'e kadar faaliyetini sürdürmüştür. Bugün, tekke camisinin binası Alaçatılar Derneği tarafından kullanılmaktadır. Horasanizade Ali Dede'nin türbesi ise günümüzde özel bir evin parçasını oluşturmaktadır. Şeyhin cenazesinden kalanlar, Mübadele sırasında Anadolu'ya taşınmış ve Tarsus'a yerleşen ailesinin isteği üzerine Horasanizade Ali Dede'nin naaşı burada yeniden defnedilmiştir.

Kandiye Çavuşbaşı Köse İbrahim Ağa Tekkesi: Yüksek Tabya'da fetihten sonra kurulmuştur. Kentin yüksek bir noktasında bulunduğundan hava almak ve sohbet için Kadiri mensuplarından da her zaman ziyaretçileri olmuştur.

Kandiye Mağaralı Köy Tekkesi (Agios Vlases): 1821 yılında daha önce eski Bektaşî Tekkesi'nin konduğu Beyoğlu'nun önde gelen ailelerinden Proyazadeler'den Mustafa Bey tarafından kuruldu. Günümüzde üzerinde inşa kitabesi bulunan tekke kapısının çerçevesi ile mutfak bölümünün bir kısmı ve çeşme varlığını korumaktadır.

Resmo Hacı Hasan Baba Tekkesi: 1830 yılında Sivas'tan gelen Salih Dede tarafından kuruldu. Salih Dede tekkeyi kurduktan sonra Veli Paşa Medresesi'nde bulunan Bektaşî müritlerini buraya nakletti. Onun ölümünden sonra tekkenin başına önce Numanoğlu Arif Baba, daha sonra da Kandiye Mağaralıköy Bektaşî Tekkesi'nde yetişmiş Hacı Hasan Baba getirildi ve tekke onun adıyla anılmaya başladı. Hacı Hasan Baba Resmo'nun önde gelen ailelerinden Ustazade Ailesi'ne mensuptu ve iki yıl Kırşehir'de Hacı Bektaş Tekkesi'nde eğitim almıştı. Ardından hac görevini tamamlayarak Resmo'daki tekkenin başına gelmiş ve 1904 yılında ölünceye kadar görevinde kalmıştı. Öldüğünde tekkenin bahçesine gömüldü. Onun ölümünden sonra 1924 yılına kadar tekke Bilecikli Hüseyin Baba'nın liderliğinde çalışmalarına devam etti. Mübadele'den sonra tekke binası yetimhaneye dönüştürüldü.

Kadiri Tekkeleri

Hanya Cezayir Kolu Mahallesi'nde Cezayir Kolu Camisi yanında Şeyh Süleyman Efendi adına Kundakçı Ali Paşa tarafından kuruldu. Caminin yıkılmasıyla birlikte tekke de ortadan kalkmıştır ve günümüzde mevcut değildir.

Resmo Veli Paşa Tekkesi: Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın kethüdası Veli Ağa tarafından 1651 yılında aynı adı taşıyan caminin yanında kuruldu. Evliya Çelebi'nin Bektaşî Tekkesi olarak tanımladığı tekke aslında bir Kadiri tekkesidir. Tekke binası muhtemelen depremler sırasında yıkılmıştır, ancak cami varlığını korumaktadır.

Kandiye Medineli Derviş Salih Tekkesi: Evliya Çelebi Kandiye Kalesi dışında Kuşaklı Manastırı yakınlarında kurulmuş olduğundan söz etmektedir.

Mevlevi Tekkesi

Hanya'da 1870'lerin başından itibaren Mevlevi tarikatına bağlı olanlarca 1880 yılında kurulmuştur. Kuruculuğunu Şeyh Süleyman Şemsi Dede yapmıştır. Şemsi Dede 1886'da vefat ettiğinde

Hanya Mevlevi Tekkesi, SALT Araştırma, Fotoğraf ve Kartpostal Arşivi (AHGRT077).

cenazesi tekkenin bahçesinde bir türbeye gömüldü. Tekke başkanlığını büyük oğlu Şemseddin Mehmet Dede aldı. Mehmet Dede 1908 ve 1924 yılları arasında Hanya Müslüman topluluğunun temsilcisi ve Hanya müftüsü olarak görev yaptı. 1912 yılında Girit'te Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni kurdu. 1922 yılında tekke, Yunan ordusunun Anadolu'dan geri çekilmesi sırasında esir alınmış ve Girit'e gönderilmiş olan Türk esirlere ev sahipliği yaptı. Şemseddin Mehmet Dede Mayıs 1924'te Mübadele hazırlıkları yapıldığı sırada yaşamını yitirdi. Tekke şeyhlerinin cenazeleri Mübadele sırasında İzmir'e getirilerek İzmir'deki Mevlevi tekkesi bahçesine defnedildi.

Halveti Tekkesi

Kandiye'de 1894 yılında kurulmuş olan bir Halveti tekkesi mevcuttur. Bu tekke muhtemelen burada mevcut daha eski bir yapının üzerine inşa edilmiştir. Çünkü Evliya Çelebi Kandiye'de bir Halveti tekkesinden söz etmektedir. Günümüzde İraklion Almyrou

Caddesi'nde çatısı çökmüş harabe bir durumdadır. Ana girişin kuzeyinde İbrahim Baba Çeşmesi olarak bilinen bir çeşme mevcuttur. Tekkenin son yüzyıldaki şeyhlerinden İbrahim Saip Baba'nın mezarı da tekke bahçesinde yer almaktaydı. Torunu Kandiye'deki son Halveti şeyhi Hilali Baba (Uzbek) Mübadele sırasında şeyhlerin cenazelerinden kalan kemikleri Türkiye'ye taşımıştır. Söke'de ikamet eden Halveti dergâhı şeyh ailesi günümüzde iskân edildikleri bu haneyi bir anı evine dönüştürmüş ve şeyhin naşından kalanları da bu anı evinin bahçesine defnetmiştir.

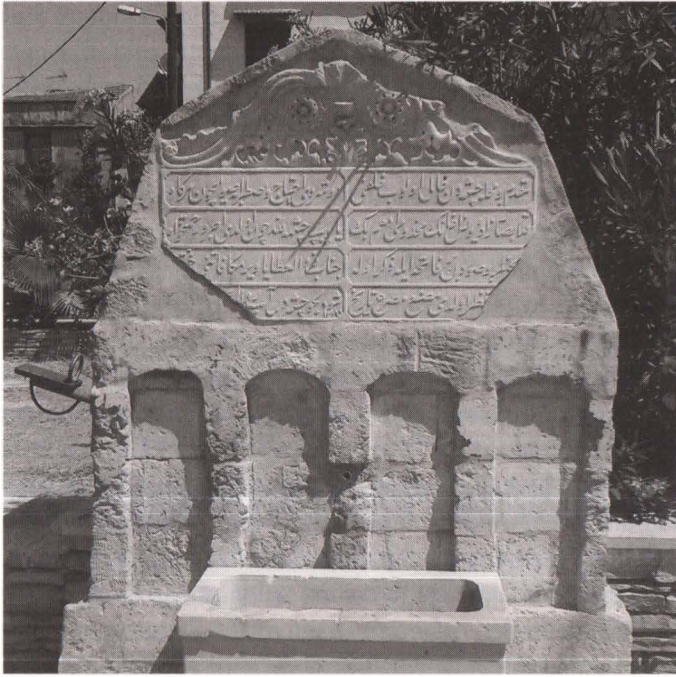
Yukarıda açıklanan önde gelen tekkelerin yanı sıra başka tekeler de adada hayat bulmuştur. Kandiye Celveti Tekkesi, Kandiye'nin Osmanlı egemenliğine alınmasının ardından Halveti Ali Efendi tarafından Vekilharc Recep Ağa Camisi'nin karşısında Agia Eirini Kilisesi'nin dönüştürülmesiyle kuruldu. Tarik-i Uşşaki Tekkesi ise Şeyh Esedüddin tarafından Ankebut Ahmet Paşa Camisi bitişiğinde hizmete açıldı. Bunlardan başka Uveysiyye, İdrisiyye gibi bazı tarikatlar da Osmanlı Giriti'nde yaşamıştır.

Adada şehir merkez ve varoşlarından uzaklarda da bazı tekeler kurulmuştu. Kuşaklı Manastırı yakınında Tekke-i Okçular, aynı manastırın yakınında Medineli Derviş Salih'in kurduğu Kalerleri Tekkesi ve Tekke-i Teferrücgâh gibi tekkelerin de uzun süre hayatlarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Diğer Sosyal Kurumlar

Osmanlı genelinde olduğu gibi Girit'te de cami ve tekke gibi dinsel bina ve kurumların yanı sıra başka sosyal yapılar da vardı. Bunların başında da eğitim kurumu olan medreseler gelmektedir. Girit'te medreseler üç büyük şehirde toplanmıştı. Bu çerçevede Han-ya'da iki, Resmo'da iki ve Kandiye'de dokuz medrese kurulmuştu.

Medreselerin yanı sıra hamamlar da Osmanlı toplumunda sosyalleşmenin hayat bulduğu mekânlardı. Osmanlı döneminde hamamların iki ayrı fonksiyonu vardı. Birincisi ve en önemlisi sıcak suyun ve yıkanmanın günümüzdeki kadar kolay ulaşılabilir olmadığı dönemlerde halkın temizliğini sağlayan kurumlardı. Hamam-

Resmo Kalapsarzade Ethem Bey Çeşmesi (fotoğraf: N. Adıyeke).

ların ikinci fonksiyonu ise özellikle kadınlar için bir sosyalleşme olanağı sunmasıydı. Osmanlılar Hanya'da üç, Resmo'da iki, Kandiye'de on, Kisamu'da bir hamam inşa etmiştir. Ayrıca kazalarda da birkaç tane hamam olduğu anlaşılmaktadır. Bu hamamların en ilgi çekeni Mahmut Ağa Hamamı'dır. Vezir-i Azam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın kethüdası olan Mahmut Ağa, bir kiliseyi hammama dönüştürmüştür. Evliya Çelebi'nin deyişiyle, mimarlıktan anlayan ağa, binayı on kurnalı, iki halvetli, bir meydan sofalı ve camekânlı çok güzel bir hamama çevirmiştir (s. 228).

Son olarak, Osmanlı yöneticileri Hanya, Resmo ve Kandiye'de çok sayıda çeşme inşa etmiş, Venedik döneminde yapılan çeşmelerin bakımını sağlamışlardır. Nitekim günümüzde gerek Osmanlı'nın yaptığı gerekse Venedik döneminden kalan çeşmeler Girit şehirlerini süslemektedir.

Müslüman Vakıfları

Devletin henüz sosyal devlet fonksiyonu üstlenme ihtiyacı içinde olmadığı bir dönemde yönetimler günümüz sosyal devlet yatırımlarını vakıflar aracılığıyla yapmıştır. En genel anlamıyla vakıf, geliri sonsuza kadar bir ibadethane veya hayır kurumuna veya bir sosyal hizmet faaliyetine hapsedilmiş servetlerdir. Bir binanın inşası, zaman içindeki tamir ve bakım masrafları, camilerde imam müezzin, medreselerde müderris maaşları ve her türlü masraf ve maaşlar bu vakıfların gelirleriyle temin edilmiştir.

Osmanlı hukukunda vakıf Hanefi mezhebine göre yapıldı. Buna göre hukuki süreçleri tamamlayarak kurulan vakfı sultan dahil hiç kimse bozamazdı. Vakıf, gelir getiren dükkân, han, hamam, ev, tarla, bahçe hatta birkaç tane ağaçtan oluşan bir birim olabildiği gibi sultanların ve önemli devlet adamlarının kurdukları vakıflara bir veya daha fazla köy toptan vakfedilebiliyordu. Vakfın kurucusu birtakım gelirleri bağışladıktan sonra vakıf için şartlar belirliyor ve vakfın sonsuza kadar yaşamasını sağlıyordu. Daha sonraki süreçte de her vakıf, vakfiyesinde yazılı esaslara göre yönetiliyordu.

Hanya ve Resmo'nun fethini müteakip bu şehirlerde vakıflar kurulmuştur. Fakat vakıf kurma sürecinin en yoğun olduğu dönem 1669 yılında adanın tamamen alınmasıyla başladı. Vakıf kurucuları olarak başta Osmanlı padişahları Sultan İbrahim ve Sultan IV. Mehmet ile Valide Turhan Sultan'ı anmamız gerekmektedir. Ayrıca adada Kandiye fatihi Vezir-i Azam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa, Hanya fatihi Vezir Gazi Hüseyin Paşa ve Vezir Yusuf Paşa, Vezir Musa Paşa, Sofu Mehmet Paşa, Defterdar Ahmet Paşa, Veliyüddin Paşa (Veli Paşa), Ankebut Ahmet Paşa, Kapudan-ı Derya İbrahim Paşa, Kara Mustafa Paşa, Serturna İbrahim Ağa, Balta Ahmet Ağa, Kethüda Hacı İbrahim Ağa, Küçük Hacı İbrahim Ağa gibi önemli idari görevlerde bulunanlar da vakıflar kurmuşlardır. Bu üst düzey yöneticilere ek olarak Defterdar Ahmet Efendi, Muharrir Hasan Efendi, Mukabelecî Salih Efendi, Divan Kâtibi Halil Efendi gibi daha alt düzeydeki memurlar da vakıflar kurmuşlardır. Herhangi idari görevi olmadığı anlaşılan Hacı Ali Bey, Hacı İsmail Bey,

Ahmet Ramiz Efendi, Keçeci Hacı Ali Ağa, Abdullah Kalaycıdaki, Mustafa ibni Ömer, Hüseyin Veli Hüseyinaki, Hallacoğlu Rıdvan gibi daha birçok kişi de Girit'te vakıf kurucuları arasında yer bulmaktadır. Ayrıca adanın dinsel kurumları olarak tanımlanan ve hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verilen cami, tekke, zaviye, medrese gibi binaların da devamlılığını sağlayan vakıfları vardı. Son olarak Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında rastladığımız üzere Girit'te de Sarı Molla Kadın, Yusuf kızı Fatma, Ümmü Gülsüm, Kolonicu Pasnupula, Mustafa kızı Rukiye, Berber Ali kızı Hatice gibi kadınların kurdukları vakıfları saymak gerekir.

17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar adada birçok kişi servetini vakfetmişti. Bu vakıfların büyük bir kısmı adada varlığını sürdüren hayır kurumları için oluşturulmuştu. Fakat oldukça önemli bazı vakıflar Girit'in dışındaki hayırlar için meydana getirilmişti. Bunların en önemlisi Haremeyn vakıfları idi. Geliri, Mekke ve Medine için sarf edilen bu vakıf Vezir Hüseyin Paşa tarafından kurulmuştu. Sfakia kazasına bağlı on bir köyün gelirleri tamamen bu vakfa aitti. Sfakia'daki yaylaklar, nahiyenin aşar geliri ve iskele gelirleri de bu vakfa dahil edilmişti. Bu vakıf, adanın Osmanlı yönetiminden çıktığı tarihe kadar devam etti. Buna ek olarak zaman içinde, Rukiye binti Mustafa, Hatice binti Berber Ali, Hallacoğlu Rıdvan vakıflarının yanı sıra Sultan İbrahim Camisi vakfı gelirlerinin bir kısmı da Medine-i Münevvere'ye ayrılmıştır. Son olarak, Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın Medine-i Münevvere'de inşa ettirdiği medreseye Girit'ten vakfettiği gelirleri anmamız gerekir.

Ada içindeki hayır kurumlarının başında padişah vakıfları gelmektedir. Sultan İbrahim adına Hanya, Resmo ve Kandiye'de ibadete açılan camiler ve diğer hayrat için bu üç sancakta dokuz köy ve çeşitli gelirler vakfedilmiştir. Sultan Mehmet'in vakıfları Resmo ve Kandiye'de öbekleşmiştir. Hem bu şehirdeki sultan camisi hem de Bektaşî Tekkesi için vakfedilen köyler en önemli sultan vakıflarıdır. Valide sultan vakıfları da Kandiye'de bulunan birkaç köy ve çeşitli gelir kalemlerinden oluşturulmuştur.

Vezir vakıflarının en eski tarihli olanı Gazi Hüseyin Paşa vakıflarıdır. Daha önce de söz ettiğimiz gibi Sfakia kazası köylerinin

büyük bir kısmı Gazi Hüseyin Paşa adına Medine-i Münevvere'ye vakfedilmiştir. Bunun yanı sıra Gazi Hüseyin Paşa bazı köylerin vergi gelirleri ile kırsal alanda çiftlik, mezra, bağ ve çok sayıda değirmeni ve Hanya'da çok sayıda dükkân, fırın, ev, işyeri gibi gayrimenkulleri Resmo'da inşa ettirdiği cami, medrese ve imarethaneye vakfetmiştir. Daha sonra Hüseyin Paşa'nın oğlu Ahmet Bey de babasının vakıf bağışını artırmıştır. Keza Fazıl Ahmet Paşa ve daha birçok Osmanlı yöneticisi Girit'te yaptırdıkları dini kurumlar ve hayır kurumları için bazı köylerin vergi gelirlerini ve gelir getiren emlakı vakfetmişlerdir. Girit'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer coğrafyalarında çok yaygın olarak görülen para vakıflarına oldukça az rastlanmıştır. Girit gibi ticari hayatın çok hareketli olduğu bir coğrafyada bu durum, üzerinde düşünülmesi gereken bir olgudur.

Girit'te de diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi vakıf gelirleri mütevelliler/vakıf görevlileri tarafından toplanıyor ve amaca uygun olarak sarf ediliyordu. İlk harcama kalemi inşa edilen cami, medrese, imarethane, tekke gibi binaların tamir ve bakım masraflarıydı. Zamanın aşındırmasının ötesinde, deprem kuşağı üzerinde olan Girit için bu önemli bir ihtiyaçtı. İkinci olarak buralardaki görevlilerin ücretleri vakıf gelirlerinden ödeniyordu. Cami imamları, müezzinleri, temizlik görevlileri, imarethanedeki aşçılar ve buna benzer her türlü görevlinin maaşı vakıflarca karşılanıyordu. Yine amaca yönelik harcamalar ve hizmetler de bu vakıflarca finanse ediliyordu. Örneğin camilerin aydınlatılması, imarethanelerde ve tekkelerde sunulan yemeklerin pişirilmesi masrafı hep bu vakıf gelirleriyle karşılanıyordu.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki cemaat ruhunun ayakta tutulabilmesi için vakıflar birtakım etkinlikler düzenliyordu. Örneğin imarethanelerde, Cuma, Ramazan ve kutsal akşamlarda her günkü yemeklerin dışında yemekler ve sunumlar yapılıyor, camilerin içi ve dışı olağanüstü bir şekilde aydınlatılıyordu. Ayrıca, çok yoksul halkın cenaze masrafları da yine vakıflarca karşılanıyordu.

Vakıfların önemli bir kısmı vakfiyesinde şekillenen mütevelliler vasıtasıyla, Haremeyn vakıfları Babüssaade ağası görevlilerince ve diğer bazı vakıflar da cami ve tekke görevlilerince idare ediliyordu.

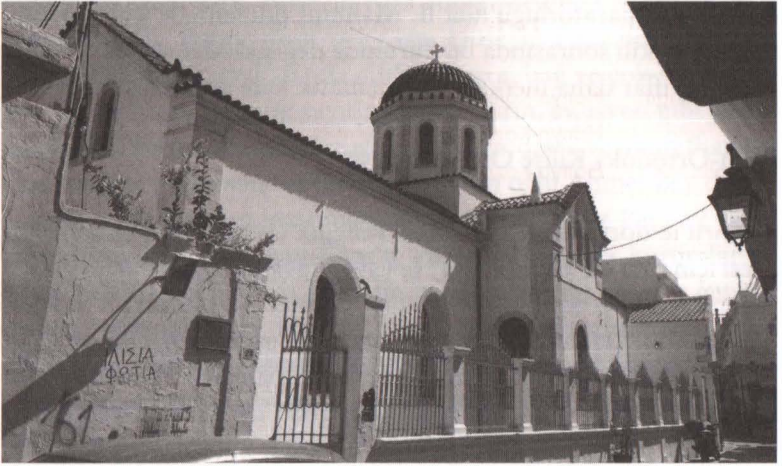
Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmut döneminde Evkaf Nezaretî'nin teşkili sonrasında bu durumda değişiklikler olmuş 19. yüzyılda vakıflar daha merkezi ve sistematik hale getirilmiştir.

Rum-Ortodoks Kilise Örgütlenmesi

Girit'te dört buçuk asır süren Venedik egemenliği Ortodoks kilisesi için tam bir yıkım oldu. Ne var ki savaş sırasında Venedik yönetimi yerli Ortodoks halkı yanına çekmek için birtakım vaatlerde bulundu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Venedikliler daha önce kovulmuş olan ekümenik patrik II. Ioannikis'i Ortodokslara moral ve manevi destek vermek için 1657'de Kandiye'ye getirdiler. Patrik vaazlarında, Müslümanlara karşı kutsal savaş ilan edip bir Müslümanı öldürenin günahlarının affolunacağını söylüyordu. Fakat Ioannikis Ortodoks kilisesi Trimartyr'i yeni Girit patrikliğinin merkezi yapmak isteyince Latinler Venediklilere onun adadan kovulması için baskı yaptılar (Detorakis, 238). Böylece, Venediklilerin dini propaganda araçları da kendiliğinden yok oldu.

Girit Savaşı sırasında Osmanlı yönetimi de karşı bir propaganda gerçekleştirdi. Yerli Ortodoks halka, Latin din adamlarını kovacaklarını ve Ortodoks hiyerarşisini yeniden kuracaklarını vaat ettiler. 1646'da Giritli Neophytos Patellaros, Osmanlı yönetimi tarafından adanın metropolit piskoposu olarak atandı. Hanyalı Patellaros'un görev süresi 1651 yılında uzatıldı. Şüphesiz bu, halk üzerinde olumlu bir hava yarattı. Keza 1654 yılında Gazi Hüseyin Paşa, İstanbul patriğinden Girit'te ele geçirilen bölgeler için piskoposlar tayin edilmesini istedi. Bu doğrultuda Patrikhane'ce Hanya için bir başpiskopos ve yedi tane de piskopos tayin edilmesi karar altına alındı.

Girit'te Ortodoks kilisesinin yeniden örgütlenmesinde baş tercüman Panayotis büyük rol oynadı. Fazıl Ahmet Paşa, Kandiye'yi aldıktan sonra Venedik Katolik idaresine son verdi. Adada Osmanlı yönetiminin tesis edilmesinden sonra, Girit metropolitlik merkezi Kandiye'ye nakledildi. Eyalet merkezinin 1850 yılında Hanya'ya nakledilmesinden sonra dahi metropolithane Kandiye'de kaldı. Ada dokuz piskoposluk bölgesine ayrıldı ve Rum

Resmo Agia Varvara Kilisesi (fotoğraf: N. Adıyeke).

cemaatinin dini yönetimi, İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından seçilen ve Babiâli tarafından onaylanan Girit metropolitinin yönetimi altındaki dokuz piskopos aracılığıyla gerçekleştirildi. Girit metropoliti, Fener patriğince seçilip, Babiâli'ye bildiriliyor, merkezce onanarak tayin beratı kendisine veriliyordu. Keza yerel piskoposlar için de aynı durum söz konusuydu. Yerel piskoposlar, eskiden beri süregelen uygulama çerçevesinde, gerektiği zaman Girit metropolitinin başkanlığında ruhani meclis sıfatıyla toplanıp boş olan yerlere piskopos tayini ve cemaate ait diğer dinsel konuları görüşüp karara bağlıyordu (Kopasi, 1582). Bir Osmanlı kurumu olarak Girit'teki bu kilise örgütlenmesi, son dönemlere kadar devam etmiştir. Girit'in Osmanlı egemenliğinden çıkışı sonrasında da Girit Kilisesi, Atina Kilisesi'ne değil eskiden olduğu gibi İstanbul Kilisesi'ne bağlılığını devam ettirmiştir.

Adada şehir merkezlerinde, kasaba ve köylerde büyüklü küçüklü iki binden fazla kilise vardı. Hanya Kalesi'nde ve Kandiye Kalesi'nde birer Katolik manastırı vardı. Adadaki Ortodoks manastırı sayısı ise 46 idi. Bu manastırların isimleri ve yerleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Manastırın Adı	Yeri	Manastırın Adı	Yeri
Aya Anarigiri	Hanya Kalesi	Trimartiris	Hanya Kalesi
Guverneto	Hanya Kazası	Aya Triyas	Hanya Kazası
Kabalı	Hanya Kazası	Preveli	Ayvasil Kazası
Manastır (Hrisopigi)			
Gonya	Kisamu Kazası	Ayos Andoniyos	Resmo Kalesi
Panagiya	Resmo Kalesi	Ayos Yorgis	Resmo Kalesi
Arsani	Resmo Kazası	Aya Irini	Resmo Kazası
Arkadi	Resmo Kazası	Profiti Ilyas	Resmo Kazası
Halevi	Resmo Kazası	Diskuri	Milopotamu Kazası
Pandeleimon	Milopotamu Kazası	Rusakos	Milopotamu Kazası
Halepa	Milopotamu Kazası	Vulgari	Amari Kazası
Asomatos	Amari Kazası	Ayos Mateos	Kandiye Kalesi
Ayos Minas	Kandiye Kalesi	Paliyani	Temenos Kazası
Yero Salim	Maleviz Kazası	Savvatiyana	Maleviz Kazası
Gorgolaini	Maleviz Kazası	Kira Eleusa	Maleviz Kazası
Ayos Yannis	Pedya Kazası	Kera	Pedya Kazası
Angaratos	Pedya Kazası	Spilaiotisa	Pedya Kazası
Kardicissa	Piryotice Kazası	Apezanes	Kenuryo Kazası
Varsamonero	Kenuryo Kazası	Vrondisi	Kenuryo Kazası
Odigitra	Kenuryo Kazası	Aya Moni	Rizo Kazası
Epanosifis	Minofaç Kazası	Kurustalenia	Lasit Kazası
Dorias	Mirabelo Kazası	Areti	Mirabelo Kazası
Parambela	Mirabelo Kazası	Kardamuça	Mirabelo Kazası
Toplu	Sitia Kazası	Faneromeni	Yerapetra

Tablo 2: Osmanlı Döneminde Giri'teki Manastırların Listesi

Kendini, tebaası olan Ortodoks cemaatinin hamisi olarak gören Osmanlı yönetimi, bunun gerekliliklerini de hayata geçirmekten geri durmuyordu. Tarihsel Ortodoks kilise örgütlenmesi ve cemaat

yaşantısı idarece korunmuş ve hukuksal bir zemine oturtulmaya çalışılmıştı. Bu çerçevede, egemen güç olan Osmanlı yönetiminin tek taraflı olarak verilen imtiyaz belgeleri, tarihsel bir sürece dayandığından ve dahili kamu hukukunu düzenledikleri için değiştirilmemiş ve cemaatlerin lehine bazı hakların tanınmasını da sağlamıştı. Bu hakların başında da Ortodoks ibadethanelerinin varlıklarının korunması ve sürekliliklerinin sağlanması için gereken organizasyonu hayata geçirmek geliyordu. Osmanlı yönetimi, kendi resmi dinlerinin ibadethanelerini koruma ve kollama misyonu çerçevesinde, manastırların hayatını sürdürebilmesi için formatı çok belirgin olmayan manastır vakıflarına yaşamın pratiği içinde hayat alanı sağlamıştır.

Girit'teki Ortodoks manastırları da Müslüman tekkeleri gibi, gelen geçen halka ister Hristiyan ister Müslüman olsun yemek sunar, zorda kalınca konaklayacak bir yatak verirdi. Adanın muhtelif yerlerine dağılan bu Ortodoks manastırları güçlü mali dayanaklara sahipti. Manastırların Bizans ve Venedik dönemlerinden beri mülkiyetlerinde olan emlak, Osmanlı döneminde de kendilerine bırakıldı. Bunun yanı sıra Resmo şeriye sicillerinde (RŞS.) malını mülkünü çeşitli manastırlara bağışlayan, vakfeden çok sayıda Ortodoks yerli halka rastlanmaktadır. Adadaki zengin manastırların başında Arkadi Manastırı geliyordu. 1670 yılında adı geçen manastırın çeşitli köylerdeki emlakı; 553 cerib* tarla, 164,5 cerib bağ, 10 cerib bahçedir. Manastırın 2.195 adet zeytin ağacı, 45 adet de muhtelif meyve ağaçları vardır. Manastırın bir yıllık yaklaşık geliri 40.000 akçedir. Bu servet zamanla daha da artmıştır.

Diğer Gayrimüslim Cemaatler ve Dinsel Örgütlenmeleri

Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluk tanımı gereği farklı unsurlara ve çoklu sistemlere sahipti. Her konuda olduğu gibi dinsel açıdan da devletin iki resmi dini vardı. İlki devletin korumak, kollamak ve yaymakla mükellef olduğu din, yani İslamiyet ve ikincisi

Cerib: Bir dönüme yakın alan ölçüsü.

Kandiye Ermeni Kilisesi Kitabesi (fotoğraf: N. Adıyeke).

de devletin resmi olarak tanıdığı ve kendini sadece korumak ve kollamakla mükellef tuttuğu dindir. Bu da Ortodoksluk ve Yahudiliktir. Ortodoks cemaati de Rumlar ve Ermeniler olarak ikiye ayrılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz millet sistemi bu kategorizasyon üzerine şekillendirilmiştir. Bu noktadan hareketle, Girit'teki Ortodoks Rum cemaati ve onun kilise örgütlenmesi Osmanlı yönetimi için korunup kollanacak bir unsurdur.

Girit'te yerli Ortodoks Rum cemaatinin ve kilisesinin yanı sıra Venedik döneminden kalma az da olsa bir Ermeni cemaati bulunuyordu. Bu cemaate Osmanlı ordusu ile birlikte savaşa katılıp savaştan sonra Kandiye'de ikamet eden Ermeniler de dahil oldu. Kandiye'deki bu cemaat şüphesiz kendi içlerinde bir dayanışma içindeydi ve bir şekilde ibadetlerini de yapıyordu. Ne var ki Venedik döneminde Ermeni cemaatinin resmen tanındığı ve bir ibadethanelerinin olduğuna dair bilgimiz yoktur. Fakat 1669 yılında Kandiye'nin Osmanlılar tarafından fethedildiği dönemde Ermeni cemaati ve kilisesi Osmanlı sistemi içinde zaten resmi bir kurumdur. Kandiye'deki yaklaşık 200 kişilik bu küçük cemaat de Osmanlı İmparatorluğu'nun tanınan bir cemaati ve kilisesi haline geldi. Nitekim Kandiye'de bulunan Ermeni kilisesinin kapısındaki kitabe kilisenin kuruluş tarihi olarak 1669 yılı görülmektedir.

Osmanlı cemaatler sisteminin resmen tanınan bir başka cemaati de Yahudilerdi. Girit'te Venedik döneminden öncesine tarihlenen ve Venedik döneminde de sayıları artan bir Yahudi cemaatinden söz etmiştik. Osmanlı döneminde de Kandiye ve Hanya'da hatırı sayılır bir Yahudi cemaati ve bu Yahudi cemaatine ait üç adet de sinagog mevcuttu. Bunlardan ikisi Hanya şehrinde kale içinde, bir tanesi de Kandiye'deydi. 19. yüzyılın sonlarında adadaki sinagog sayısı bire inmiştir. Hanya'daki bu sinagog günümüzde de faaliyet göstermektedir.

Girit'teki bir başka gayrimüslim cemaat de Katoliklerdi. Girit Adası Venedik egemenliği döneminde yoğun bir Katolik propagandaya maruz kalmıştı. Adanın Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra Katoliklerin büyük bir kısmı adayı terk etti ve bundan dolayı adadaki başpiskoposluk ve piskoposluk merkezleri lağve-dildi. Ancak adada kalan az sayıdaki Katolik için birkaç tane kilise ve manastırın açık kalmasına izin verilmişti. Hanya ve Kandiye'de birer manastırın açık kalmasına ve adada iki Fransisken rahibin bulunmasına müsaade edildi. 19. yüzyılda Fransa'nın girişimleri ile Hanya'nın Suda ve Halepa kasabasında birer kilise açılmıştır. Son olarak, 19. yüzyılda adada bir cemaat oluşturmayacak kadar az sayıda Protestan da ortaya çıkmıştır.

Nüfus ve Sosyal Doku

Girit'in Osmanlı egemenliği altına alındığı döneme ait resmi nüfus verileri elimizde mevcut değildir. Adada Osmanlı egemenliği altında üç kez tapu tahriri gerçekleştirilmiş ve bu tahrirler akademik çalışmalarda değerlendirilmiştir. Ancak bu tahrirlerdeki verilerden hareketle toplam nüfus tahmini ya da adada yaşayan unsurların birbirlerine oranları konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Sadece kimi araştırmalarda özellikle adaya seyahat eden gezginlerin verdikleri rakamlar çeşitli spekülasyonlarla birlikte değerlendirilmeye alınmıştır.

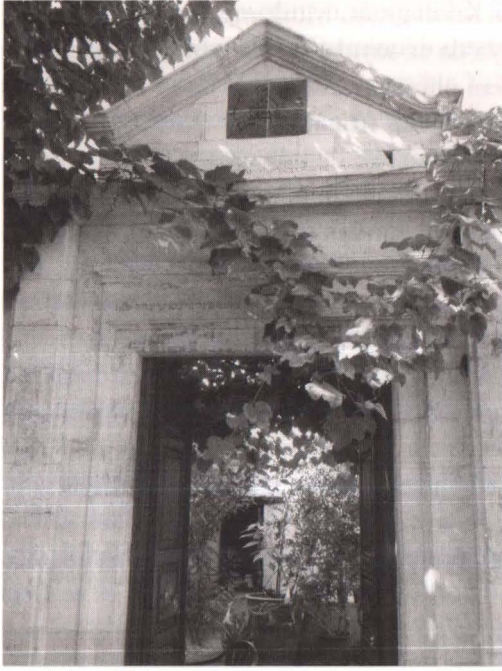
Osmanlı yönetimi altında Girit Adası nüfusunun büyük bir kısmı yerli Rum-Ortodokslardan oluşuyordu. Ada nüfusunun sayısal

çoğunluktaki ikinci grubu Müslümanlardı. Bunlardan başka, Kandiye ve Hanya'da az sayıda Yahudi nüfusun varlığından ve Kandiye'deki Ermeni nüfusun varlığından daha önce söz etmiştik.

Yine yukarıda söz ettiğimiz gibi Girit'te Venedik döneminden kalma az sayıda Katolik de bulunmaktaydı. Ne var ki bu cemaat sürekli olmamıştır. Osmanlı yönetiminin himayesinde kalan Katolik kiliseleri zaman içinde cemaatleri kalmadığı için kapatılmıştır. Venedikliler adaya çok sayıda Katolik getirmiş ve İtalyan kültürünü yaymaya çalışmıştır. Ancak Venedik egemenliğinin sona ermesinin ardından bu etki büyük ölçüde yok oldu.

Tekrar etmek gerekirse 17. ve 18. yüzyıllarda Girit'in nüfusu ve demografik yapısı konusunda mutlak veriler yoktur. Buna rağmen bir kısım dolaylı veriler en azından fikir edinilmesi açısından anılması gereken bilgilerdir. Osmanlı dönemi öncesinde adanın Venedik yönetimine girmesinden kısa bir süre sonra 275 bin civarında bir nüfusa sahip olduğu düşünülmektedir. Bu rakamın 1577 yılında 219 bin, 1586 ve 1627 yıllarında 192 bin ve Osmanlı fethinden hemen önce de 280 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Venedik dönemi için verilen ve pek de sağlam kaynaklara dayanmayan bu nüfus verileri Osmanlı döneminde büyük bir değişiklik göstermemektedir. 1670 sayımlarına göre adadaki toplam nüfus 200 bin kişi civarındadır. Savaş sırasında 80 bin kişilik bir nüfus azalması söz konusudur. 1705 tahrirlerinde ada nüfusu 212 bine yükselmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru adayı ziyaret eden gezginlerin seyahatnamelerinde ada nüfusu 240 bin ile 260 bin arasında gösterilmektedir. Bu genel rakamlar 1808 yılında 278 bine, 1821 yılında da 266 bine ulaşmıştır. Varsayımlarla ortaya konan bu toplam rakamlar içinde Ortodoks Rum nüfus Müslüman nüfustan hep fazla betimlenmiştir.

Adanın etnik yapısının temelini oluşturan sayısal çoğunluğa sahip birinci unsur, yerli Ortodoks Rumlardı. İkinci unsur ise Müslüman topluluktur. Müslüman cemaatin önemli bir kısmını Müslümanlığı kabul eden, bir başka deyişle ihtida eden yerli Rumlar oluşturmaktaydı. Bu gruptaki bir başka unsur Osmanlı'nın farklı coğrafyalarından adaya gelen az sayıdaki Müslüman yönetici ve

Hanya Yahudi Sinagogu (fotoğraf: N. Adıyeke).

resmi görevlilerdi. Bu görevlilerden adaya yerleşerek evlenen bazı-
larının aile kayıtları son dönemlere kadar izlenebilmektedir. Bun-
lardan biri Girit'in fethine katılan Saray-ı Hümayun başçavuşla-
rından Kasım Başçavuş'un ailesidir. Bu aile adada Saraylızade/Sa-
raylıdakis ismini alarak 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.
Resmi görevlilerden daha az sayıda, adaya İslami bir kolonizasyon
yaratmak için gelen tarikat ve tekke görevlilerini de Müslüman nü-
fusu oluşturan gruplar arasında saymak gerekir. Adadaki üçüncü
unsur Yahudilerdi. Bu cemaat de adada mevcudiyetini hep sürdür-
dü ve sürdürmektedir. Osmanlı döneminde Kandiye ve Hanya'da
yaşayan bu cemaatin nüfusu da farklı kaynaklar ve tarihlerde 400
ile 1.200 arasında gösterilmektedir.

Girit Yahudilerinin etnik kökenini Girit'te eskiden beri var olan
Romanyotlar, Orta Avrupa'dan göç edenler, 1320-1335 yılları ara-

sında Napoli Krallığı'nın uyguladığı baskılar nedeniyle kaçanlar, 1394 yılında Napoli'den, 1492 yılında İspanya'dan sürgün edilenler ve sonraki yıllarda Avrupa'nın değişik kentlerinden ayrılmak zorunda kalanlar oluşturmaktadır. Kısaca Girit Adası genelinde, Yahudi cemaati Romanyotlar, Aşkenazlar ve Sefaradlardan oluşan kozmopolit bir yapı görünümündeydi.

Girit'in Osmanlı İmparatorluğu tarafından egemenlik altına alınmasından itibaren nüfusun ve nüfus hareketlerinin sağlıklı bir biçimde ortaya konulabilmesi, siyasi olayların toplumsal yapı üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkilerinin değerlendirilmesinde katkı sağlayabilir. Belgelerde ve döneme ait eserlerde, her isyan olayında adanın nüfusunda bir hareketlilikten söz edilmektedir. Ada nüfusuna ilişkin verilerin 19. yüzyılda resmi nüfus sayımlarının yapıldığı dönemde daha sağlıklı olması beklenir. Ancak bu dönemde de adada yaşanan iç karışıklıklar ve spekülasyonlar nedeniyle nüfus verileri güvenilir olmaktan uzaktır. Adanın Yunan Ayaklanması'na katıldığı 1821 yılından itibaren gerek Rumların lehine çalışan iç politik dengeler, gerekse ardı arkası kesilmeyen isyan olayları nedeniyle Müslüman nüfus belli dönemlerde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Göç olaylarının adanın nüfus verilerini ve oranları etkilediği görülmektedir. Ancak az sayıda resmi yayın ile bunların sağlıklı olup olmadığı tartışmaları, herhangi bir dönemde, adanın kesin nüfus sayısını ve Müslüman ve Hristiyan unsurlar arasındaki oranı net bir şekilde ortaya koyabilme olasılığını ortadan kaldırır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk resmi nüfus sayımı olan 1831 sayımının Girit'te yapılmaması; Osmanlı İmparatorluğu'nun en küçük yerleşim birimlerine kadar yazım ve sayım yapıldığı 1840 temettuat sayımlarının, adada temettu vergisi alınmaması nedeniyle Girit'i kapsamaması, bu açıdan büyük bir kayıp sayılabilir.

19. yüzyılın sonlarında çeşitli resmi yayınlarla ada nüfusu hakkında daha somut tahminler ileri sürülebilmekte ve adada yaşanan olaylar nedeniyle dalga dalga izlenen göç hareketleriyle Müslüman nüfusa ilişkin veriler netleşmektedir.

Aile

Evlilikler

Osmanlı toplumunda evlilik ve aile kurma, bütün modern öncesi toplumlarda olduğu gibi geleneksel uygulama ve tavırlarla yaşanıyordu. Dolayısıyla devletin evlilik ve nikâh işlemlerine müdahalesi oldukça azdı. Hukuksal bir prosedür olan nikâh işleri genellikle cemaatlerin din görevlilerine bırakılmıştı. Müslüman cemaat için, kadı efendinin verdiği izinnameyle nikâh akdini cami imamı yapar, diğer cemaatlerde de nikâh işlemi kilise veya sinagog yetkisinde gerçekleştirilirdi. Bu nedenle sistemli evlilik kayıtları Osmanlı genelinde maalesef bulunmamaktadır. Kadı sicillerindeki nikâh işlemleri ise her yıl için birkaç kaydı geçmemektedir. Bu işlemler de kentin ayan ve önde gelen kişilerinin nikâh işlemleridir ki bu nikâhları bizzat kadı efendi yapmıştır. Bu durumu günümüzde nikâh kıyma yetkisini, nikâh memurlarına devreden belediye başkanlarının bazen hatırlı kişilerin nikâhlarını bizzat kıyması şeklinde yorumlamak gerekir.

Osmanlı genelinde nikâh ve evlilik şekillenmesi incelendiği zaman bazı ortak özellikler görülebilir. Bunlardan birisi, Osmanlı genelinde tek eşli evliliğin oldukça yaygın olmasıdır. Farklı bölgeler ve farklı dönemlerle ilgili yapılan çalışmalar çok karılı (poligami) evliliğin oldukça az olduğunu göstermiştir. Çok kadınla evlenen erkeklerin genellikle üst düzey memurlar olduğu görülmektedir. Bu durum Girit için de geçerlidir. İkinci yaygın özellik de toplumların kendi cemaatleri içinde evlenmeleridir. Cemaatler arasında evliliklere, istisnai durumlar dışında pek fazla rastlanmamaktadır. Bu açıdan da Girit, Osmanlı geneline hiçbir şekilde uymaz. Cemaatler arasında evlilikler oldukça yaygın bir şekilde yaşanmıştır. Bir başka özellik de düzenli bir şekilde resmi evlilik kayıtlarının tutulmasıdır. Bu açıdan da Girit Adası Osmanlı genelinden önemli bir farklılık gösterir. Zira Girit kadı sicilleri içinde çok sayıda nikâh kaydı, hatta başka coğrafyada görmediğimiz sayıda bağımsız nikâh defteri bulunmaktadır. Bu kayıtlar Girit'teki evlilik işlemleri ve evlilikler hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

Girit kadı sicillerindeki evlilik kayıtları üç şekilde yazılmıştır. Birinci tür kayıtlar, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, nikâh işlemlerinin sicilin herhangi bir yerine diğer işlemler gibi yazıldığı kayıtlardır. Bu tür kayıtlar eski tarihli defterlerdedir ve sayısı azdır. İkinci tür kayıtlar, kadı sicillerinin arasında belli sayfaların nikâh işlemleri için ayrıldığı defter kayıtlarıdır. Defterlerdeki bu nikâh bölümü 4-32 sayfa arası değişebiliyordu. Diğer işlemler ayrılan bu sayfalardan sonra devam ediyordu. Bu ara tamamen dolduktan sonra defterin sonraki sayfalarında bu işlem tekrar ediliyordu. Bu yüzden bazı defterlerde birden fazla sayıda belli aralıklı sayfalarda nikâh kayıtları yer bulmuş ve sicilin çeşitli bölümleri nikâh defteri olarak kullanılmıştır. Üçüncü tür kayıtlar ise bağımsız nikâh/enkiha defterleridir. Girit Şeriye Sicilleri arasında çok sayıda nikâh defteri mevcuttur. 45 sayfa ile 372 sayfa arasında değişen bu defterler Resmo, Hanya ve Kandiye'ye aittir. Bu defterlerin bir tanesi Yerapetra'ya aittir. Defterlerin önemli bir kısmı, Girit'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkışı sonrasına tarihlenmektedir.

Anadolu sicilleri arasında örneklerine rastlamadığımız bu defterlerdeki kayıtlarda sadece Müslümanların nikâh kayıtları bulunmamaktadır. Adaya ait kayıtlarda etnik açıdan üç tür evlilik şekli görülmektedir. Birincisi her iki tarafın Müslüman olduğu evlilikler, ikincisi Müslüman bir erkekle gayrimüslim bir kadının evliliği, üçüncü olarak da her iki tarafın da gayrimüslim olduğu evlilik kayıtlarıdır. Bu üç tür nikâh kaydı da defterlerde karışık olarak işlenmiştir. Bu üç grup arasında hiçbir nikâh muamelesi farklılığı da söz konusu değildir.

Evlilik işleminde ilk olarak erkeğin kimliği yazılmaktadır. Erkeğin adı, babasının adı, eğer vekil vasıtasıyla nikâh kısılacaksa vekilinin adı ve vekil olduğuna dair şahitlerin adı yazılmaktadır. İkinci veri ise kadının kimliğidir. Öncelikle kadının adı ve baba adı yazılmakta, ardından kadının dul veya evlenmemiş olduğu belirtilmekteydi. Osmanlı geleneğinde, evlenecek kadının nikâhı kıyacak görevlinin önüne bizzat çıkması hemen hemen görülmeyen bir durumdu. Nitekim incelediğimiz binlerce nikâh kaydından birkaç tanesinde gelinin hazır olduğu kayda ve bu kayıta "*hazır-ı be nefsi-*

ha" tabirine rastladık. Yaygın biçim, gelinin ailesinden veya yakın çevresinden bir erkek, kadının vekâletini alır ve vekil vasıtasıyla nikâh kıyılırdı. Bu durumda gelinin kimliğinin yanı sıra vekilinin kimliği de buraya kaydediliyordu. Vekâlet vermek hukuksal bir prosedüdü ve çok kereler suiistimal ediliyordu. Bunun bir tamamlayıcısı olarak gelinin vekili olan kişinin vekil olduğuna dair iki şahidin bu alana yazılması zorunluydu.

Erkeğin, kadının ve vekillerinin kimliklerinin yazıldığı kısmın hemen altına mehir bedeli yazılmaktadır. Mehir; İslam hukukuna göre nikâh çerçevesinde erkeğin kadına vermek zorunda olduğu servettir ve iki kısımdan oluşur. İlki mehr-i muaccel ki hemen nikâh sırasında verilir, ikincisi mehr-i müeccel ise ileride evliliğin bitmesi durumunda verilecek olan tazminattır. Mehir İslam hukuk uygulamasında nikâh işleminin temel tanımlayıcı özelliklerindendir. Girit'teki nikâh kayıtlarında mehir bedeli önce rakamla sonra da yazıyla yazılmaktadır. Mehir bedelleri önceleri akçe olarak, ardından kuruşun tedavüle girmesiyle kuruş olarak yazılmıştır. Ekonomik gücün belirlediği mehirler cüzi miktarlardan çok büyük rakamlara kadar değişebiliyordu. Ender olarak da mehrin yazılı olmadığı kayıtlara rastladık. Nikâh işlemlerinde mehir bedellerinin altına tarih konulmuştur. Nikâh kayıtlarının en sonunda ise şahitler yazılıdır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi evlilik kayıtlarının cemaatlerin kendi iç işi olarak düşünülmesinden kaynaklı, yerli Rum-Ortodoks nüfusun evlilik işlemlerinin büyük bir kısmının kiliselerde yapıldığını söyleyebiliriz. İslam hukuku çerçevesinde yapılan evlilik işlemlerinin hemen hepsi sicillere işlenmiştir. Girit kadı defterlerinde çok sayıda Müslüman erkek ile Ortodoks kadının nikâh akdine rastlanmaktadır. Osmanlı'nın kuruluş dönemleri hariç pek görülmeyen bu duruma özellikle adanın alınmasından sonra çok sık rastlanmıştır. Bu tür evliliklerin 18. yüzyılın ortalarından itibaren tedrici bir şekilde azaldığını ama devam ettiğini söyleyebiliriz.

Girit'in alınması ve Müslümanlaşması başka yerlere göre bir hayli farklı ve olağanüstü olmuştur. Ada alındıktan sonra Girit'e, başka birçok yerde yapıldığı gibi Anadolu'dan sürgünler yapılmamış, yapılamamıştır. Bu çerçevede adada Müslüman bir kitle oluş-

turabilmek için, Osmanlı genelinde yaygın olarak uygulanmayan üç yöntem çokça kullanılmıştır. Bunların ilki adada kitlesel ihtidalarla müsaade edilmesi olmuştur. Osmanlı saltanatının Girit'te böylesine geniş ihtidaya müsaade etmesinin sebebi, adada bir nüfus dengesi oluşturma çabasıdır. Daha eski dönemler yapılan fetihlerde olduğu gibi adaya başka bir coğrafyadan göçürme yapılamadığı için nüfus dengesi ancak adanın yerli ahalisindeki bir dönüşüm ile sağlanabilmiştir. İkinci yöntem, yerli yeniçerilik kurumunun işletilmesi olmuştur. Adada Müslüman bir kitle oluşturmadaki üçüncü kuruma cemaatler arası evliliğdir.

Müslüman bir erkek ile Ortodoks bir kadının nikâh işlemi ile iki Müslüman kişinin nikâh prosedür ve işlemi arasında hiçbir farklılık yoktur. Bu tür evlilik kayıtlarının çok büyük bir kısmında evlenen erkeğin kimliği tanımlanırken nev Müslim ibaresinin yazılı olması, bu kişilerin evlendiği kadınla kısa bir süre önce aynı cemaatten olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu durum evlenen kişilerin farklı dinden olsa da birbirlerine yabancı olmayan kişiler olduğunu göstermektedir. Belirtmek gerekir ki bu tür evlilikler Girit'te toplum tarafından hiç yadırganmamış, hatta yaygın kabul görmüştür.

Yukarıda da değinildiği gibi evlenen erkeklerin büyük bir kısmında nev Müslim ibaresinin yazması, aslında bu iki cemaatin yoğun bir geçişkenlik içinde olduğunu da göstermektedir. Bu geçişkenliğin 19. yüzyıla değin tek taraflı olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Hristiyanlıktan Müslümanlığa doğru olan bu geçiş 19. yüzyıla kadar tedrici olarak devam etmiştir.

Girit'e ait siciller incelendiği zaman insanların akraba isimlerinin karmaşık olduğu görülmektedir. Örneğin, Abdullah veya Ramazan isimli bir kişinin herhangi bir sorunla mahkemeye geldiği kardeşinin adı, Yorgo veya Yanni olabilmektedir. Bir çocuğun büyükannesinin birisi Hristiyan diğeri Müslüman olabilmektedir. Dolayısıyla geç dönemlerdeki karışıklıklara değin Girit'te cemaatler arasındaki geçişkenlik ve kişinin mensup olduğu cemaatin diğeri nasıl gördüğü, Osmanlı genelinden büyük farklılıklar göstermekteydi. Bu noktadan hareketle, cemaatler arasındaki geçişkenliğin sebepleri bu tür karışık evliliklerin sebepleri olarak da kabul

edilebilir. Bu tür evlilikler 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren oldukça azalmıştır.

Müslüman olan Ortodoksların bir kısmı görünürde Müslüman olmuşlar, 1821 ayaklanması ile eski dinlerine dönmüşlerdir. *Crypto-Christian* olarak da isimlendirilen bu grup Dawkins'e göre kızlarını çok ender olarak *gerçek Müslümanlarla* evlendiriyorlardı (s. 259). Bu çerçevede bu cemaatler arası karışık evliliklerin bir kısmı da kript-Hristiyanlar veya nev Müslimler arasındaki bir evlilik biçimi olarak kabul edilebilir. Fakat Girit'te bu evlilik seremonisi kilisede değil erkek Müslüman olduğu için kesinlikle kadı huzurunda ve İslam hukukunca yapılıyordu. Yine evlenen erkek kimliği tanımlı içinde beşe ibaresinin çok sık geçmesi ve yeniçeri olduğunun yazılması ihtida sürecindeki yerli yeniçeri ilişkisini de göstermektedir. Başka bir deyişle, gayrimüslim kadınlarla evlenenlerin önemli bir kısmı yerli yeniçerilerdir. Yerli yeniçerilerin de büyük bir çoğunluklanev Müslim olduğu göz önünde tutulduğunda buüç kurumun birbirlerini tamamladıkları kabul edilebilir.

Girit resmi evlilik kayıtlarında üçüncü tür kayıtlar her iki tarafın Ortodoks olduğu evlilik işlemleridir. Millet sistemi olarak isimlendirilen, Osmanlı cemaat sisteminde gayrimüslimlerin cemaat idareleri önemli hukuksal hayat alanlarına sahip olmuştur. Özellikle kişi ve aile hukukuna ait evlenme, boşanma, vasi tayini ve miras paylaşımı gibi konularda cemaat yönetimlerinin karar verme ve uygulama yetkilerine sahip oldukları bilinmektedir. Başka bir deyişle bu konulara ait hukuk uygulamaları cemaatin kendi iç işleğinde halledilmekteydi.

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin hukuksal sorunlarını kendi mahkemelerinde (cemaat kurumlarında) çözüme haklarının olmasından başka, her türlü hukuksal işlemlerini doğrudan kadı mahkemelerine götürme hakları da vardı. Nitekim gayrimüslimlerin çeşitli hukuksal işlemlerini kadı mahkemelerine götürdüklerine dair çok sayıda örnek vardır. Ne var ki cemaat yönetimlerinin buna pek olumlu bakmadıkları da bilinmektedir.

Cemaatlerin hukuk prosedürü içinde özellikle nişanlanma, evlenme ve boşanma konularına kilise özel bir ilgi gösteriyordu.

Çünkü evlenme ve boşanma işlemlerinin cemaatin kendi içinde çözümlenmesi, kiliseyi cemaatin nezdinde, daha otoriter ve etkin hale getiriyordu. Dolayısıyla evlilik işlemleri cemaat yönetimleri için, örneğin bir miras paylaşımı işinden daha önemliydi. Nasıl ki doğuma-vaftize ve ölüme ait işlemler buradan geçiyorsa evlenme işleri de aynı merkezde yapılmalıydı.

Patrikhane nikâh kıyma işinin dini bir mesele olduğu ve bu yüzden kesinlikle kiliselerce yapması gerektiğini şiddetle savunuyordu. İslam'da nikâhın sıradan herhangi bir hukuksal işlem olduğu, Ortodoks kilisesinde ise nikâhın dini bir görevlinin takdisine muhtaç bir muamele olduğu, takdis edilmemiş bir evliliğin tamamlanmamış olacağı iddiasıyla Patrikhane, kadı mahkemelerinin bu işe karışmasına karşı duruyordu. Bu nedenle Ortodoks cemaate ait bireylerin İslam hukukuna göre yaptıkları evlilikleri gayrimeşru sayıyordu. Kilisenin görüşü bundan evlilik ilişkisi değil odalık ilişkisinin doğduğu yönündeydi. Diğer yandan bu tür evlilikleri engellemek için manevi cezalar da öneriyordu. Cemaatten ihraç, ölünce cenaze merasimini yapmamak gibi tehditler cemaat üyelerini bu tür işlemlerden alıkoymaya yöneltiyordu. Fakat tüm bu karşı duruşlara rağmen Mora, Sakız, Sırbistan, Moldova, Makedonya, İstanbul ve Girit'te bazı Ortodokslar kendi kiliselerinde değil, kadı mahkemelerinde evleniyordu.

Gayrimüslimlerin evlilikle ilgili işlemlerini kadı mahkemelerine getirmelerinin şüphesiz çok çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan biri formalitelerin ve harçların kilise işlemlerine göre azlığı olsa gerektir. Sebeplerden bir diğeri de kilisenin çok karılı evliliğe izin vermemesidir. Ortodokslukta tek kadınla evlilik esası egemendi. Ortodoks kilisesi aynı anda olmamak kaydıyla eşi ölen veya boşanan bir kişinin üç kere evliliğine müsaade ediyordu. Fakat dördüncü evlilik kesinlikle yasaktı. Bizans'tan kalan bir uygulama olarak kiliseye ödenen nikâh resmi, birinci evlilikte 80, ikincisinde 160 ve üçüncüsünde 240 akçe idi. 18. yüzyıldaki şiddetli enflasyonla bu rakam yüzyılın son çeyreğinde birinci evlilikte 400, ikincide 800 ve üçüncü evlilikte 1.200 akçeye çıktı. Sırp kilisesinde daha eski tarihlerde ise bu vergi 12, 24 ve 48 akçeydi. Özellikle ikinci ve üçüncü

evliliklerdeki bu yüksek meblağlar, evliliklerde kadı mahkemesinin tercih edilme nedeni olabilir. Yine doğrudan çok karılı evlilikle ilgili olarak, kimi zaman kişiler Ortodoks kilisesinde evlendikten sonra, kendi kilisesince yasak ancak İslam hukukunca serbest olan ikinci evliliklerini de kadı mahkemelerinde gerçekleştirmişlerdir.

Gayrimüslimlerin kadı mahkemesinde evlenmesinin bir diğer nedeni de kilisenin, manevi ve hukuksal akrabalık ilişkisi içindekilerin yedi derecelik yakınlığa kadar evlenme yasağıdır. Bu anlamda İslam hukukunda evlenme yasağı daha dar bir akrabalık çerçevesinde tutulmuştu. Teyze-hala, dayı-amca evlenme yasakları içindedir. Fakat bunların çocukları evlenebilirler. Dolayısıyla gayrimüslimlerin cemaat hukuku içindeki oldukça geniş olan evlenme yasağı ilişkisi kadı mahkemesinde bir hayli daralıyordu. Cemaat hukuku içinde evlenme yasaklı kişiler kadı mahkemesinde evlenebiliyorlardı.

İslam hukukuna göre çeyiz almadan evlenmenin mümkün olması da bu tür evliliklerin oluşumunda bir etmendi. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda drahoma-çeyizin önemli bir konu olduğu, kilisenin drahomasız evlilikleri onaylamadığı ve birçok insanın bu yüzden evlenemediği düşünülürse, drahoma veremeyen birçok Ortodoks'un kadı mahkemesine giderek evlenmesi anlamlı hale gelmektedir.

Bir başka önemli husus da boşanmanın ardından zorunlu bekleme süresi olan, iddet süresidir. İddet süresi boşanan kadına nesebin karışmaması için verilen evlenme yasağı süresidir. Kilise hukukuna göre 10 ay olan iddet müddeti İslam hukukunda 4 ay 10 gündür. Bu noktada bir kadının boşanma işleminden sonra gerçekleştirebileceği sonraki evlilik için İslam hukuku gayrimüslim bir kadına altı aya yakın bir süre avantaj sağlamaktadır. Çünkü kadı mahkemesinde evlilik işlemi için başvurular gayrimüslim de olsa, İslam hukukuna göre iddet müddeti gözetilmektedir. Şüphesiz bu da erkeğin üretip, kadının doyurulduğu bir toplumda çok önemli bir avantajdır.

Pantazopoulos, İslam mahkemelerine müracaatın en önemli iki nedenini, bu mahkemelerin hızlı ve sonucun uygulama garantisine sahip olmasına yaslarmaktadır (s. 106-107). Tüm tartışılanların bileşkesi olarak cemaatlerin kendi yetkisinde olan ve cemaat yö-

netimlence yapılması gereken evlenme, boşanma gibi işlemlerin kadı mahkemelerine götürülmesinin, cemaatlerin katı dini yasaklarından kurtulma yöntemi olduğu anlaşılmaktadır.

Kadı sicillerinde Girit'in alındığı tarihlerden hemen sonra başlayan, her iki kişinin de Hristiyan olduğu evlilik kayıtları, 19. yüzyıla kadar izlenebilmektedir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kadı sicillerinde artık bu tür evlilik kayıtlarına rastlanmamaktadır. Bunda adada Müslüman halk ile Rumlar arasında keskinleşen ötekileşme, Rum halkın yönetimle olan çatışmaları etken olmuştur. Zira 1820'lerin başlarından itibaren adada milliyetçi hareketler Osmanlı yönetimine bir karşı duruş sergilemiştir. Böyle bir ortamda Hristiyanların nikâh işlemlerini kadı mahkemesine götürmeleri artık pek mümkün görünmemektedir.

Hristiyanlara ait nikâh işlemleri, Müslümanlara ait işlemlerle aynı prosedür ve terminolojiyle yapılmaktadır. Bu noktadan hareketle, İslam nikâh uygulamasının ön koşullarından olan mehir, Hristiyan nikâhlarında da aynı bu isimle yazılmıştır. Nitekim Pantazopoulos bu nikâhları betimlerken; "*kepinon; yani mehir vererek kadı önünde gerçekleşen evlilikler*" diyerek (s. 94) evlilik ve mehr arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır. Ortodoks evlilik kayıtları incelendiği zaman mehir oranlarının Müslümanlardan pek farklı olmadığı görülmektedir.

Girit'te Hristiyanların kadı mahkemelerindeki nikâhlarında vekâlet ve şahitlik kurumlarında mutlak bir etnik şekillenme olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin kadının veya erkeğin vekili Müslüman veya Hristiyan olabilmektedir. Keza her şekilde, vekilin şahidi de her iki cemaatten olabilmektedir. Örneğin Hristiyan bir vekilin şahidi Müslüman veya Ortodoks, Müslüman bir vekilin şahidi de Müslüman veya Hristiyan olabilmektedir. Benzeri bir durum şahit isimlerinde de görülmektedir. Burada daha çok Müslüman isimlerine rastlansa da az sayıda Hristiyan isimlerine de rastlanmaktadır. Yorgi veled-i Konstanti ile İliya binti Sodos'un nikâh şahitleri arasında cami imamı Recep Efendi'nin kayıtlı olması (RŞS., 3110, s. 26) buna ilginç bir örnektir. Ne var ki şahitlerin tamamının Rumlardan oluştuğu bir nikâh kaydına rastlamadık.

Bunun bir prensip mi yoksa bir tesadüf mü olduğu konusunda herhangi bir yorum yapma şansına sahip değiliz.

Evliliklerde İslam hukukundaki dinsel karışma ilkesine kesin olarak uyulduğu görülmektedir. Başka bir deyişle Müslüman bir erkekle gayrimüslim bir kadın evlenebilmekte fakat gayrimüslim bir erkekle Müslüman bir kadının evlenmesi söz konusu olmamaktadır. Eğer böyle bir evlilik varsa bile hukuksal metinlere hiç bir şekilde girmemiştir.

Müslüman cemaat ile Ortodoks cemaat arasındaki evlilikler, iki cemaatin Osmanlı'nın diğer coğrafyalarında olduğu gibi birbirlerine yabancı toplumlar olmasını engellemiştir. Müslümanlar için Ortodokslar, Ortodokslar için de Müslümanlar öteki olmayıp aynı dili konuşan, aynı akrabalık duygularını yaşayan tanıdık insanlardır.

Girit'te nikâh işlemleri Anadolu'da olduğu gibi kadı adına imamlar tarafından değil doğrudan naipler vasıtasıyla yapıyordu. Anadolu'da nikâh işlemi daha çok geleneğe dayalıydı. Girit'te nikâh kayıtlarında daha resmi bir biçim kendini göstermektedir. Girit'te evlilik işlemleri, Osmanlı'nın başka coğrafyalarında olmadığı ölçüde sıkı kayıt altına alınmıştır. Nikâhların böylesine sıkı bir şekilde kaydedilmesi, Osmanlı yönetiminin adadaki nüfus gelişimini ve kayıtlarını başka coğrafyalarda olduğu gibi demografik yapının kendi olağan seyrine bırakmadığının göstergesidir. Demografik yapıyı ve nüfus dengesini, başka bölgelerde olmadığı bir şekilde izleme ve kontrol etme gereksinimi duymuş ve bunun uzantısı olarak müdahale etmiştir. Özetle Osmanlı iktidarının adada izlediği nüfus politikası, onu evlilikleri sıkı bir şekilde kayıt altına almaya yönlendirmiş olmalıdır.

Aile Bireyleri

Evlilik işlemleri başta olmak üzere hemen hiçbir resmi kayıta, evlilik yaşları, hane büyüklükleri, bebek doğum ve ölüm oranları gibi günümüz istatistik bilgileri mevcut değildir. Yine de bütün modern öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Giriti'nde de ailenin genellikle geniş aile tanımı çerçevesine oturduğunu kabul edebili-

riz. Geniş aile anne-baba, çocuklar, evli çocuklar ve torunlardan oluşan üç neslin bir arada yaşadığı modeldir. Kırsal yerleşimlerde üretim ilişkilerinin toprağa dayalı olması nedeniyle, ailenin ortak mülkiyetindeki toprağın işlenmesi çerçevesinde evlenen bireylerin daha uzun süreli olarak bir üst nesille ortak yaşadıklarını da kabul edebiliriz. Kadı sicillerindeki tereke paylaşımından az da olsa çocuk sayısı konusunda bir fikir sahibi olmak mümkündür. Bu kayıtlarda yer alan tereke sahiplerinin büyük bir çoğunluğunun dört ve altında çocuk sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmalar Osmanlı ailesinin çok çocuklu olanlarının istisna teşkil ettiğini, en sık rastlanan durumun ise sırasıyla bir, iki, üç çocuklu aileler olduğunu göstermektedir.

Kentlerdeki evliliklerde ortak yaşamın ve geniş ailenin daha hızlı çözüldüğünü, çekirdek ailenin yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Özellikle gelir seviyesinin daha düşük olduğu hanelerde bu durum daha net görülür. Gelir seviyesinin görece daha yüksek olduğu hanelerde ise aile oldukça genişleyebilmektedir. Bu tür ailelerde ailenin doğal üyesi olan anne, baba, büyükanne, büyükbaba, çocuklar, gelinler, damatlar ve belki de yakın akrabaların yanı sıra evin içine kan veya evlilik bağı olmayan kişilerin girdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim 19. yüzyılın başlarında Girit'i gezen Tancoigne bu konuya şu gözlemleriyle açıklık getirmektedir:

Girit'te çok sayıda hizmetçiye sahip olmak gelenektendir. Ancak bu lüks başka yerlerde olduğu gibi büyük servet sahibi olmayı gerektirmez, zira tutulan hizmetçilere para ödenmez. Bunların hepsi daha küçücükken ailelerinden ve köylerinden koparılıp alınmış bahtsız çocuklardır. Herhangi bir statüleri, bir dayanakları ve gelirleri olmadığından en temel gereksinimlerini bile karşılamayan katı ve cimri efendilerin bir çeşit mülkiyeti haline gelirler. Bu talihsiz yaratıkların indirgendikleri sefalet ve aşağılanma derekesini görmek yürekler acısıdır (s. 76).

Ailenin içinden gelebilecek bir namus problemine karşı ise olay farklı bir boyut kazanmaktaydı. Burada önemli nokta, evin içinde bir namus problemi oluşturabilecek ölçüde yabancı olan bireyle-

rin varlığıdır. Tersî bakış açısıyla mahrem olan ev içinde; evin reisi kabul edilen erkek için annesi, eşleri, kızları, torunları, İslam hukukuna göre ona mahrem olmayan karşı cinslerdir. Keza evdeki kadınlar için koca, kocasının babası, erkek çocuklar ve torunlar görüşülmesi yasak olmayan karşı cinslerdir. Geniş aile yapısı içinde kabul edebileceğimiz bu kişiler ailenin temel üyeleridir ve kaç-göç gerektirecek kişiler değillerdir. Aileye mensubiyet, ırsiyet veya evlilik yoluyla gerçekleşmektedir. Bu iki biçimin dışında da kimi zaman aileye dışarıdan girişler olabilmektedir. Hem hanenin mahrem alanına giren hem de mahremiyet sakinmasını gerektiren bu kişiler farklı niteliklere sahip olabiliyorlardı. Bunlar; evlatlık (tebenni), terbiye veliliği (hıdane) ve cariye veya üvey kızlardı.

Cariye ve üvey çocuk bir yana bırakılırsa, tebenni ve hıdane birbirleriyle oldukça karışmaktadır. Keza iç içe geçen bu iki kavramın, hukuktan ziyade sosyolojik bir vakıa olan *besleme* ile de birleştiğini belirtelim. Her ne kadar hukuksal bir bağıt olan evlatlık ile hukuksal bağıt olmayan beslemenin farklı şeyler olduğunu savunan görüşler olsa da sosyolojik olarak evlatlık ile besleme iç içe geçmiş kavramlardır. Özellikle modern hukukla evlatlık kurumunun resmi prosedürünün oluşmasından önce bu iki kavramın iç içe geçmiş olması olağandır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki İslam hukukunda mirasçılık ilişkisi kurulacak ve evlenme yasağı oluşturacak şekilde bir evlatlık kurumu kabul edilmemiştir. Bunun sonucu olarak da İslam hukuku evlat edinmeyi caiz görmemiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde bugünkü evlatlık kurumundan farklı, kendine özgü bir evlatlık ilişkisinin var olduğu görülmektedir. Şeriye sicil defterlerinde oldukça sık evlatlık/tebenni kayıtlarına rastlanmaktadır. Ne var ki bu tür evlatlık ilişkisinde mirasçılık cereyan etmemekte ve bu ilişkide evlatlıkla evlat edinen arasında evlenme engeli bulunmamaktadır.

Evlat edinmenin farklı biçimleri vardır. Bunlardan biri çocuğun kamusal bir alanda bulunmasıdır. Lakî denilen bu tür evlatlık işlemi İslam hukukunca teşvik edilmiştir. Bir diğer evlatlık edinme biçimi ise küçük çocuğun annesi, babası, dedesi veya vasisi tarafından ona bakabilecek bir kişiye teslim edilmesidir. Evlatlık ver-

me işlemi ebeveyn veya akrabası tarafından yapılabildiği gibi eğer çocuğun kimsesi yoksa mahkeme kanalı ile de gerçekleşebiliyordu. Aileler genellikle ekonomik olarak zor durumda oldukları ve çocuklarına bakamayacakları için onları ekonomik durumu iyi olan ailelere evlatlık olarak veriyorlardı. Kimi zaman da borcuna karşılık olarak çocuklarını evlatlık verenlere de rastlanıyordu.

Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bir başkasının çocuğunu yanına alıp büyütmek isteyen kişiler, çocuk için günlük nafaka takdir ettiriyorlardı. Böylelikle evlat edinen aileler çocukların sonradan ellerinden alınmasının önüne geçmiş oluyorlardı. Böyle bir durumda çocuk üzerinde hak sahibi olan ve onu geri isteyen kimse, birikmiş nafaka borçlarını ödemek zorunda kalıyordu. Nitekim Girit sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla 17. yüzyılın ortalarında evlatlık muamelelerinde karşılaştığımız günlük nafaka miktarı 5 dirhem civarındadır.

Aileye yeni katılan ve hukuksal kimliği tartışmaya bir hayli açık olan bu yeni üyenin cinsiyeti de bir süre sonra önemli oluyordu. Evlatlık eğer erkek çocuk ise günün önemli bir kısmını evin dışında geçirmektedir. Hatta akşam bile yatacak yeri ev haremının dışındadır olabilmektedir. Evlatlık alınan eğer kız çocuğu ise artık onun bütün yaşamı evin haremindedir. O artık evlatlık sıfatından ziyade besleme olarak nitelendirilmektedir. Nitekim Türkçe sözlükte besleme, “*evlatlık olarak alınarak ev işlerinde çalıştırılan kız*” olarak tanımlanmaktadır. İster tebenni, ister hıdane olsun bunlar evin içindeki öteki kadınlardır.

İslam hukukunda tartışmalı evlatlık kurumunun modern hukukla kesiştiği tek alan, evlatlık ilişkisinin modern hukukta olduğu gibi mahkeme kararıyla olmasıdır. Diğer birçok konuda ise İslam hukuku veya Osmanlı uygulama biçimi modern hukuk tanımlarından uzaktır. Öncelikle evlatlık kurumunun amacı tartışmaya açıktır. Modern hukukta evlat edinmek, ihtiyacı olan çocuğun korunması amacına yöneliktir, öncelikli amaç çocuğun yararındır. Osmanlı hukuk söyleminde ise amaç, *li-eclit-terbiye* yani terbiye edilmesidir. İlk bakışta terbiye etmek olgusu da evlat edinilen çocuğun yararına gibi görünse de terbiye etmek eski geleneksel tavırda

farklı anlamların yüklenebildiği bir süreçtir. Nitekim bir çocuğun sadece terbiyesinin üstlenildiği, evlatlık kurumundan farklı bir hıdanekurumu da İslam hukukunda mevcuttu. Evlatlık kurumunda yaş sınırlamasının olmamasına rağmen hıdane yani terbiye velayetinde yaş üst sınırı erkeklerde 7-9 kızlarda ise 9-11 idi.

Her ne kadar evlatlık kurumu korunmaya muhtaç çocuğun yararına olmak için kurgulanmış olsa da kimi zaman evlatlığın hizmetçi, uşak gibi kullanıldığı yani bedeninin ve emeğinin istismar edildiği oluyordu. Hatta kimi zaman evlatlığın cinsel istismarı da söz konusu olabiliyor, hatta evlatlık ilişkisi çerçevesinde gayrimeşru ilişkilerin meşrulaştırılması dahi yaşanabiliyordu.

Evlat edinilen ile evlat edinen arasındaki önemli bir sorun da evlenme yaşağı problemidir. Modern hukukta bile sorunlu olan bu tarz bir davranış modern öncesi İslam hukukunda daha netti, evlat edinen ile edinilen kişi arasında evlilik yaşağı yoktu. Bu durum da evdeki evlatlık ya da beslemeyi namahrem kılıyordu.

Girit kadı sicillerinde tebenni-evlat verme işleminin çok sayıda olduğu dikkat çekicidir. 17. yüzyılın ortalarında çeyrek asır süren Girit Savaşları'nın ekonomik ve sosyal baskısı bunun tetikleyicisi olmuş olabilir. Ne var ki bu evlatlık verme-alma uygulaması çok daha geç tarihlere kadar devam edip gitmiştir.

Girit sicillerinden anlaşıldığına göre evlatlık verme-tebenni işlemi etnik açıdan üç şekilde gerçekleşiyordu:

<u>Evlatlık verilen çocuk</u>		<u>Evlatlık alan aile</u>
1- Müslüman	→	Müslüman
2- Hristiyan	→	Müslüman
3- Hristiyan	→	Hristiyan

Girit kadı sicillerinde bu üç tür örneğe de çokça rastlanmaktadır. Ne var ki Müslüman bir çocuğun Hristiyan bir aileye evlatlık olarak verilmesi asla söz konusu olamazdı. Kadı sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Müslüman ailelerin yanına verilen Hristiyan kızların kendi dinlerini muhafaza edebildikleri, hayatlarını bu şekilde devam ettirdikleri görülmektedir.

Evlerde namahrem besleme kızların bulunmasıyla ilgili ilk düzenleme 18 Aralık 1720 tarihli dir. Bu tarihte Vezir Esad Paşa'nın Resmo kadısına gönderdiği buyrulduda; Resmo kasabasındaki evlerin her birinde kimi Müslüman kimi kefare birkaç besleme kız olduğu, büyük olanların da namahrem oldukları ve bunun da şer'i şerife aykırı bir davranış olduğu belirtilmiştir. Halkın büyük bir çoğunluğunda bu davranışın yaygın olduğu da bu belgede altı çizilen hususlardandır. Devamla kasabadaki mahalle imamlarının mahkemeye getirilip her birinin mahallesindeki haneleri marifet-i şerle teftiş ederek yedi yaşından büyük besleme kızların ister Müslüman ister Hıristiyan olsun ana-babalarına, eğer yoksa bir akrabasına teslim edilmesi istenmektedir. Buna bir alternatif ise isteyen kızların bir Müslümanla evlendirilmeleridir.

1720 tarihli bu buyruldu tam anlamıyla uygulanamamış olmalı ki bu tarihten kırk yıl sonra aynı içerikte çok daha kapsamlı bir buyruldunun daha düzenlenip gönderildiğini görüyoruz. 1 Ocak 1761 tarihli Kâmil Paşa'nın oldukça uzun ve detaylı emirnamesi bir hayli önemlidir ve tarihçilerin ilgisini çekmiştir (KŞS., 3, 366). Kâmil Paşa'nın buyruldusunda emir; Kandiye kadısı, ulema, suleha, eimme, müezzin, huteba, Girit defterdarı, yeniçeri zabiti, turnacı başı, bi'l-cümle yerli yeniçeri ağaları, zabitleri ve neferatı, dergâh-ı muallâ kapu kulları, ahâli-i vilâyet yanitüm görevlilere ve halka hitaben yazılmıştır. Buyruldunun girişinde Girit'in önemli vurgulandıktan sonra Kandiye'de birçok kişinin bila-nikâh kapatma ve besleme namıyla genç reaya kızlarından ve karılarından beğendiklerini yanlarına aldıkları ve bunlarla zina ettikleri belirtilmiştir. Bu zinadan doğan gayrimeşru bebekleri de cami ve hamam kapılarına ve benzeri yerlere terk ettikleri, bebeklerin kimisinin öldüğü, kimisinin birilerince alındığı, kimisinin de gizlice kiliselere götürölüp Hıristiyan yapılmakta olduğu bildirilmektedir. Belgenin devamında zinanın kötülükleri, insanlık tarihinde ve yakın tarihte ne gibi belalara sebep olduğu, hadislerle, kıssalarla, mitolojik öykülerle uzun uzadıya anlatılmaktadır.

Kâmil Paşa buyruldusunda bu problemin önüne geçmek için çözüm de önermektedir. Emirname gereğince şehirde çok detaylı bir araştırma yapılması ve bu çerçevede nikâhsız yaşayanların

tespit edilerek rızalarıyla nikâh olmak isteyen erkeklerin bunları kadı marifetiyle ikinci, üçüncü, dördüncü karıları olarak almaları istenmektedir. Herhangi bir kişinin nikâhına girmeyip hariçte kalan hamile kadınların ise kadılık kararıyla bir nafaka tayin edilerek veli veya akrabalarına teslim edilmeleri gerekir. Bir nikâha girmeyen ve akrabası da olmayanların papazlara teslim edilerek münasip birisiyle sevaba girmek için evlendirilmeleri, çerağ edilmesi istenmektedir. Bu işin kontrolü ve düzenlemesinden yine 1720 buyrulduşunda olduğu gibi mahalle imamlarının sorumlu olduğu bildiriliyordu. İmamlar ayrıca mahallelerinde bu durumda olanların saklanmaması ve mahkeme kararı olmadan nikâh ve benzeri bir uygulama yapmamaları, bu insanlardan fazla nikâh resmi istememeleri, bu emre aykırı hiçbir davranış göstermemeleri, aksi takdirde sürgün edilecekleri hususunda ciddi bir şekilde uyarılıyordu.

Böylesi bir uygulamanın kırk yıldır devam eden bir problem olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buyrulduşunun birkaç yerinde bu davranışın *alışlagelen* bir tavır olduğu vurgulanmıştır. Fakat Kâmil Ahmet Paşa uzun buyrulduşunun giriş kısmında bu davranışın sebebini ilginç bir noktada aramaktadır. Ona göre bu davranışın sebebi, Kandiye Kalesi dahilinde sakin keferenin ve Yahudi'nin Müslümanlarla karışık oturmalarındadır. Bu bölgede yeterli yerleşim alanı olmadığı için gayrimüslimler ve Müslümanlar karışık bir şekilde oturmakta, dolayısıyla "*Müslümanların ahlakı bozulmaktadır*"

Bu emirnamede çok önemli bir isimlendirme karmaşası veya karışıklığı bulunmaktadır. Nikâhsız yaşayan kadınlar *besleme* veya *kapatma* olarak isimlendirilmektedir. Besleme yukarıda da tartışıldığı gibi evlatlık terimiyle ifade edilebilen ve toplum nezdinde ahlak dışı bir tavır değildir. Nevar ki kapatmanın sözlük anlamı tam olarak metrestir. Bu terimler pek de birbirlerinin yerine kullanılabilecek sözcükler değildir. Nitekim bunun farkına varan idare, buyrulduya bir ek yazarak bu karışıklığı ortadan kaldırma çabası içine girmiştir. Ekte kapatmanın besleme ile aynı anlamda olmadığı, dolayısıyla beslemenin ehl-i ırz yanında bulunmasında sakınca bulunmadığı ifade edilmiştir. Evlerinde besleme-evlatlık bulunduran ehl-i namus olan kişilerin bu emirnamelerden azade

oldukları, kendilerinin alınmamaları bildirilmiştir. Sakıncalı olan durum bazı güvenilir kişiler besleme adıyla yanlarında tuttukları kızları kullanıp hamile bırakmaları, doğan çocukları hamam ve cami kapılarına terk etmeleridir. Böylelikle besleme ve kapatma farklılaşması ortaya konulmuş oluyordu.

Buyruclularda besleme kızlardan evlendirilecek olanların mutlaka kadı marifetiyle evlenmeleri, imamların kadı izni olmadan nikâh kıymamaları emri önemlidir. Yetkili kişi olarak imamların zikredilip, papazların rahiplerin anılmaması, bu işleri Müslümanların yaptığıнын kabulü olarak değerlendirilebilir. Bu kadınların mutlaka Müslümanlarla evlendirilmeleri, yoksa kalanların ancak papazlar marifetiyle evlendirileceğinin anılması ise Hristiyan kocaların ancak en son durumda devreye girebileceklerinin resmen teyidi idi.

Yukarıda da açıklandığı gibi yönetimi bu düzenlemeye iten sebep, bu tür tavırların çoğalmasıdır. Bu olayları belgelerden takip etmek pek mümkün görünmemektedir. Kayıtların satır aralarındaki birtakım ipuçları ancak spekülasyon yapmamıza olanak sağlamaktadır. İlk buyrucludan 65 yıl önceye tarihlenen kayıtlardaki bir olay dikkat çekicidir. Yeniçeri ağalarından Resmo Muhafızı Yusuf Ağa, eski karısı Fatma Hatun'a Musli mahallesindeki bir ev ve birçok gayrimenkulü yine eski karısı Ayşe Hatun'a da çeşitli yerlerde birçok gayrimenkulü hibe etmiştir (Oğuz, 349, 354). Bu olayda dikkatimizi çeken şey eşlerinin ikisinin de *eski* olmasıdır. Olayı daha ilgi çekici bir boyuta taşıyan ise Yusuf Ağa'nın daha sonra yaptığı iki hibedir. Ağa, Resmo Uzun Sokak'ta bulunan evlerinden birisini bakım ve terbiyelerini üstlendiği Hatice'ye, bir başka evini de Ayşe'ye hibe etmiştir (Oğuz, 409-410). Hatice'nin de Ayşe'nin de kimlik tanımlaması Abdullah kızı (binti Abdullah) şeklinde yapılmıştı. Yani büyük bir ihtimalle nev Müslim idiler. Bütün bu kayıtlardan Yusuf Ağa'nın beslemeleri olan Hatice ve Ayşe hatunlar için karıları Ayşe ve Fatma Hatun'dan vazgeçtiği sonucunu çıkarmak belki zorlama bir durumdur. Fakat bu olasılık akıldan uzak da değildir. Anadolu sicillerinde örneğine rastlamadığımız bu olgu/olay, Girit'te evlerdeki çok sayıda namahrem kızların varlığı şeklinde etik ve hukuksal bir sorun olarak yaşanmıştır.

İhtidalar

Adada Osmanlı egemenliği altında toplumsal yapının şekillenmesinde ve nüfus verilerinin sürekli değişmesinde en önemli süreç fetihten sonra adanın yerli halkının hızla ve kitleler halinde İslam'a geçmesi, yani ihtidalarlardır. Osmanlı idaresine geçtikten sonra devlet, Girit için ne bir sürgün, göç ettirme, şenlendirme politikası uygulamış, ne de Osmanlı reayasından kendi isteğiyle giderek adaya yerleşenler olmuştur. Balkanlar'ın alınmasından sonra olduğu gibi, adaya Anadolu'dan bir Müslüman kitlenin göçürülmesi söz konusu değildir. Bu dönemlerde artık ne Anadolu'yu besleyen doğudan gelen Türkmen nüfus potansiyeli vardı ne de Braudel'in 16. yüzyıl için belirttiği biyolojik devrim söz konusuydu. Tersine bu dönemde Anadolu nüfusunda ciddi bir küçülme hatta kriz söz konusuydu. Doğal olarak, adaya Anadolu'dan bir nüfus göçürülmesi söz konusu olamazdı. Bunun sonucu olarak Girit'te demografik denge geleneksel sürgün yoluyla değil ihtida süreciyle gerçekleştirilmiştir.

1669'da fethi tamamlanan ada, 18. yüzyıl ortalarında 100 binin üzerinde bir Müslüman nüfusa nasıl sahip olmuştur? Bir kısım yazar bunu adaya ilk yerleşen Türk unsuru olan devlet görevlileri, vakıf görevlileri ve kale muhafızları askerlerle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin; Tukin, adanın fatihlerinin yerli Rum kadınlarla evlenmek suretiyle adanın Müslüman nüfusunu oluşturduklarını belirtir (s. 196). Halbuki Tukin'in sözünü ettiği yerli Rum kadınlarla evlenenlerin çoğu ihtida etmiş yerli Rumlar, yerli yeniçerilerdir. İkincisi, az sayıda merkezden tayin edilen devlet görevlisiyle yaklaşık bir asır içinde bu kadar Müslüman nüfusun oluşması çok da açıklanabilir bir durum değildir. Osmanlı'nın farklı yerlerinden gelen görevlilerin sayısı ancak birkaç binden ibarettir. Osmanlı'nın farklı yerlerinden gelen yöneticiler de kısa sürede oluşan Müslüman kitlenin büyüklüğünü izah edemez.

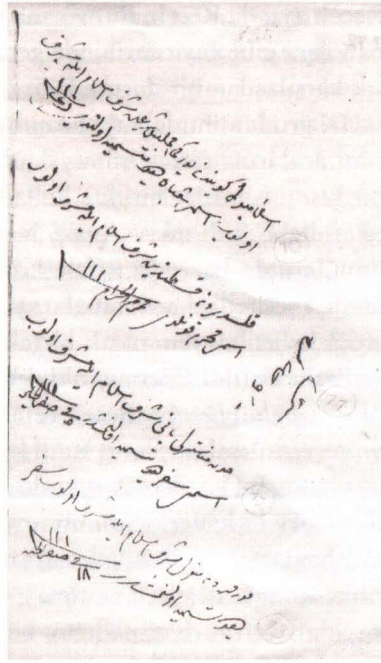
Girit'te fetihten itibaren zaman içinde hızla Müslüman nüfus kitlesinin oluşmasını büyük ölçüde ihtida hareketi sağlamıştır. Müslümanlığa geçme, bazen bireysel bazen de kitlesel bir uygu-

lama olarak karşımıza çıkmaktadır. Girit kadı sicillerinde çok sayıda bireysel ihtida kaydına rastlanmaktadır.

Girit kadı sicillerinde bolca örneğine rastladığımız doğrudan bireysel ihtida kayıtları geleneksel olarak kadı önünde şahitler huzurunda gerçekleştirilen törenin sicile kaydedilmesi ile oluşuyordu. Bu tören sırasında kişiye kelime-yi şahadet söylenilip İslami bir isim veriliyordu. Bu kayıtlar hemen hemen birbirinin kopyası olarak “... *nam karyeden ... şeref-i İslam ile müşerref olub ismi... tesmiye olundu*” şeklindedir.

Kimi zaman bu geleneksel kalıp formunun dışına çıkan ihtida kayıtlarına da rastlamak mümkündür. Örneğin bazı kayıtlarda “... *kelime-yi şehadet getirmeğin*” ya da “... *terk-i din-i batıla idüb kelimeteyn-i şehadetini bade'l-ikrar*” veya *kelimetullah-ı mübarekeyi eda ve batıl dininden çıkub hak dinini kabul itdikden sonra...*” gibi kişinin mahkeme huzurunda da şahadet kelimesi getirdiği açıkça zikrediliyordu. Bu kayıtlar arasında kadınların ihtidaları da yer almaktadır. Kadınlara ait kayıtlarda kimi zaman ihtida edenin bakire olduğu da vurgulanmaktadır. Diğer yandan ihtida eden kişinin baliğ olmamış küçük çocukları da otomatik olarak Müslüman olmuş sayılıyordu. Bu kayıtlar, genellikle sicilin ilk veya son sayfalarına yazılıyordu.

Doğrudan ihtida kayıtlarında mühtedilere verilen isimler de dikkatimizi çeken bir başka noktadır. En çok kullanılan isimler Ali, Mehmet, Ahmet, Ayşe ve Fatma’dır. Ayrıca mühtedinin isimlendirilmesinde Safer ayında Sefer, Muharrem ayında Muharrem,

Ihtida Kayıtları,
Resmo Şerije Sicili, no. 413 (s. 139).

Receb ayında Receb, Ramazan ayında Ramazan, Şaban ayında Şaban ismi gibi kayıt tarihinde geçen ay isminin de kullanılması çok sık karşılaşılan bir durumdur.

Doğrudan ihtida kayıtlarının dışında çeşitli dava ve kayıtlarda satır aralarına serpiştirilmiş ihtida izleri yer almaktadır. Bunlardan bir kısmı isimlerle birlikte kullanılan nev Müslim ve mühtedi ibareleridir. Çeşitli miras, borç, mal alım satımı, sözleşme gibi dava konularında bazı kişi isimlerinin yanında nev Müslim ya da mühtedi, mühtediye açıklamaları yer alır. Diğer yandan açıkça ihtida ettiği belirtilmeyen ancak birtakım ön adlar ve aile adları verilen kişilerin de ihtida etmiş olduklarını düşünmek olasıdır. Örneğin “*Papasoğlu Hüseyin Beşe*” ve “*Urum Mehmed bin Abdullah nam müteveffa*” adlı kişilerin Rum kökenli olduklarını düşünmek yanlış olmaz. Bu isimlere dair kesin ihtida bilgileri olmamasına karşın, ön adları dikkat çekicidir. Ayrıca çeşitli belgelerde bir Müslümanın aile bağlarıyla ilgili bilgiler arasında ana-babanın ya da kardeşlerinin Rumca isimlerle anılması, ihtida sürecinin doğrudan ihtida kayıtlarıyla sınırlı olmadığını hatta bunun çok üzerinde olduğunu kanıtlamaktadır. 17. ve 18. yüzyıla ait Girit mahkeme kayıtlarında sayılamayacak kadar büyük miktarda rastlanan *bin Abdullah*” ve “ *binti Abdullah*” şeklindeki kimlik tanımlamaları da ihtida çalışmaları yürütenlerce genellikle İslam’a geçişin işareti olarak kabul edilmiştir.

Özellikle 17. yüzyıla ait sicillerde çok sayıda bireysel ihtida kaydına rastlanılmasından öte, zaman zaman köylerin toptan (cemhu) ihtida ettiğinden söz edilmektedir. 1656 tarihli Resmo kadısına yazılan bir emirnamede, Katovarsamonero adlı köyün ahalisi toptan şeref-i İslam ile müşerref olduğundan kendilerinden fazla vergi alınmaması istenmektedir (RŞS., 56, s. 6). Bu köyün 1670 sayımında 64 hane olduğu ve yaklaşık yarısının Müslüman olduğunu görüyoruz (Balta-Oğuz, 134). Benzeri bir örnek 1666 yılına ait bir kayıta yer almaktadır. Yine Resmo’ya bağlı bir köy sakinleri “*cümlemiz Müslüman olub karyemiz sipahisi bizden gavurlar gibi ispençe ve kapu hakkı aldığı*” şeklinde bir ifadeyle yöneticilerin kendilerine zulüm ettiğinden yakınmaktadırlar (RŞS., 98, 53).

Adada böylesine yoğun bir ihtida sürecinin yaşanmasının nedenleri oldukça tartışmalıdır. Molly Greene ada halkının toplumsal yapısındaki değişimi ve adanın fethinin bu değişim için sağladığı avantajları ön plana çıkarmaktadır. Ada halkının ihtida yoluyla kolaylıkla sınıf değiştirebildiğini, siyasi ve askeri sınıfa katılabildiklerini ifade etmektedir (s. 41). Bu bakış açısıyla ihtidanın yoğun olarak yaşanmasının açıklanabilmesi, bireysel olarak ihtidalar ele alındığında ancak mümkün olabilir. Yerli yeniçeri olmak için, evlilik için, cizyeden kurtulmak için vs. Ancak bunlar başka hiçbir Rum toplumunda olmadığı kadar yoğun yaşanan bu süreci açıklamaya yeterli değildir. Çünkü Müslüman olup toplumsal avantajlar sağlamak sadece Girit'teki Rum halkı için değil, bütün Osmanlı memleketlerindeki Rumlar için geçerli bir gerekçe olmalıdır.

Adaya sürgün ya da şenlendirme uygulamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'te nüfus dengesini sağlamak adına kitlesel ihtidayı kullandığını ve bunun bir devlet politikası olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Böylece ihtidanın temel nedeni de ortaya çıkmaktadır. Osmanlı tarihinde çok sık görülmeyen bu tür kitlesel ihtidaların temelinde söz konusu yörede demografik denge sağlanması politikasının olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile Bosna ve Girit dışında ne Balkanlar'ın herhangi bir bölgesinde ne de Anadolu'daki kayıtlar ve kadı sicillerinde benzeri yoğunlukta ihtida sürecine rastlanmamaktadır. Osmanlı yönetimi açısından bundaki amaç da adadaki nüfus dengesini sağlayabilmektir.

Osmanlı yönetimi başlangıçta adada ihtidaları teşvik etmiş, 19. yüzyılda da bu sürecin devam etmesine olanak sağlamıştır. Fakat Osmanlı yönetiminin ihtida politikaları, yaşanan ihtida sürecinin kilise ve Hristiyan öğretisi tarafından nasıl karşılandığı, bunun Hristiyan dünyasında nasıl imgeler oluşturduğu ayrı bir tartışma konusudur. Bu konuda söyleyebileceğimiz tek olgu, sadece Girit'te değil bütün Balkanlar'da bir kişi Müslüman olduğu zaman ona Müslüman oldu denmez, Türk oldu denilirdi. Keza Girit'te de Müslüman olan Giritlilere yaygın olarak *Turkoğritis* tanımlaması uygun görülüyordu.

İhtidanın yanı sıra adadaki etnik dönüşümü kolaylaştıran iki kurum da ihtidanın tamamlayıcısı olan yerli yeniçeriler ve karışık evliliklerdir. Zamanla sayıları 7.600'ü aşan yerli yeniçerilerin adanın yerli Ortodoks halkından İslam'a geçen mühtediler olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla yerli yeniçerilik kurumunun adada ihtida sürecinin bir aracı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Adada ihtida sürecinin diğer bir aracı kurumu ise yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız karışık evliliklerdir. Karışık evlilik Müslüman bir erkekle gayrimüslim bir kadının evliliğidir. Osmanlı hukuku tersi bir duruma yani gayrimüslim bir erkekle Müslüman bir kadının evlenmesine asla müsaade etmemektedir. Hukuksal açıdan kabul edilebilen bu durum sosyolojik olarak kabul görmemektedir. Osmanlı genelinde cemaatler arasındaki evliliklere pek de rastlanmaz. Ne var ki Girit'te cemaatler arasındaki evliliklerin çok sayıda yaşandığı görülmektedir.

Karışık evliliklerde dikkatimizi çeken önemli bir nokta nev Müslim erkeklerin evlendikleri kadınların yerli Rum kadınlar olmasıdır. İslam hukuku açısından bir Müslüman erkeğin bir gayrimüslim kadınla evlenmesinden doğan çocuklar babalarına tabi oldukları gerekçesiyle kesinlikle doğuştan Müslüman kabul ediliyorlardı. Bu da evlilik kurumunun Girit'te Müslüman nüfusunun çoğalmasında sağladığı katkıyı göstermesi açısından önemlidir. Müslüman bir erkeğin bir gayrimüslim kadınla evlenmesine olanak sağlayan hukuksal duruma rağmen kayıtlarda bazen kocanın karısını da ihtida etmeye teşvik ettiği, hatta zorladığı durumlara da rastlanmıştır. Bir Müslüman kadının ise bir gayrimüslim erkekle evlenmesi veya evli kalması mümkün olmadığından, gayrimüslim erkekle evliyken ihtida eden kadınların evliliklerini bitirmeleri gerekiyordu.

İhtida sürecinde üzerinde durulması gereken, dikkat çeken bir başka nokta da adadaki cemaatler arasında yoğun bir sosyal ve ekonomik ilişki olduğudur. Bundan öte, Girit'te fetihten itibaren mülkiyet serbest olduğu ve yerli halkın da eskiden beri sahip olduğu mülklerini tasarruf etme hakları bulunduğu için iki toplum arasında ekonomik ilişkilerin de çok yoğun olduğu gözlenir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında mal alım satımı, ticari ortaklıklar çok

yoğun olarak erken tarihli sicillerden itibaren izlenebilmektedir. Bu kadar kısa sürede iki unsurun bu derece yoğun olarak kaynaşması ancak önceden var olan bir ilişkinin devam etmesiyle açıklanabilir.

17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyıl boyunca ihtida eden insanlar, ihtida ettikleri için yönetimle, eski cemaatleriyle ve yeni cemaatleriyle bazı sorunlar da yaşamışlardır. Ekonomik, hukuksal, etik ve gündelik hayata dair bu sorunlar bir şekilde mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bu sorunlardan ilki kimlerin Müslüman olduğudur. Bu soruya ilk olarak vereceğimiz yanıt, adadaki erkek ve kadın ergin Hristiyanlardır. İhtida eden Hristiyan nüfusun ne kadarının yerli Ortodoks Rumlar, ne kadarının Venedikli Katolikler olduğunu bilme şansımız yoktur. Buna ek olarak az sayıda ihtida eden Yahudi de olmuştur. Ayrıca Müslümanların hizmetinde olan köle ve hizmetlilerin de ihtida etmeleri dikkat çekicidir. Bu kişilerin ihtida etmeleri şüphesiz hayatlarını hayli kolaylaştırmıştır.

İhtida sürecinde kimi zaman ebeveynlerin tutumu da belirleyici olmakta, çocuklarını rızaları ile veya rızaları olmadan İslam'a sokmaktaydılar. Bu tür uygulamalar zaman içinde sorun da yaratabiliyordu. Nitekim Açıparos köyünde, üç yıl önce Müslüman olan Recep'in oğlu Yorgi, babasına tabi olduğu için Müslüman olduğunu, fakat o zaman küçük olduğu için bunu kabul ettiğini bildirmiştir. Artık yetişkin olduğunda bu durumu kabul etmediğini ve eski dini olan Hristiyanlığa geri dönmeye karar verdiğini mahkemeye kayıt ettirmiştir (RŞS., 55, 19). Bu işlem İslam hukuku ile ne kadar bağdaşır tartışılabilir, fakat Recep'in oğlu Yorgi yetişkin olduktan sonra Hristiyanlığa döndüğünü mahkeme kayıtlarına işletebilmiştir. Böyle bir işlemin 19. yüzyıldan önce Osmanlı'nın başka bir coğrafyasında gerçekleşmesi hayal bile edilemez.

İhtida sürecinde yaşanan karışıklıklardan birisi de insanların belli durumlarda dinlerinin tespiti olmuştur. Cemaat/millet sistemi ile kurgulanan bir toplumda, kişilerin hangi dine mensup oldukları cemaat üyeleri için bilinmesi zorunlu bir bilgiydi. 1674 yılı Ağustos ayında bir grup Müslüman, Resmo'ya bağlı Prasos köyünde oturan Sofya'yı Girit valisine şikâyet etmişti. Şikâyetlerinde babası ve kocası yeniçeri olan bu kadının Müslüman olup Hatice adını

aldığı halde kiliseye gidip ibadet ettiğini bildirerek işlem yapılmasını istiyorlardı. Bu durum Sofya'ya sorulduğunda, o hiçbir zaman Müslümanlığı kabul etmeyip hep eski dininde olduğunu beyan etmiştir. Durum, kendi köyünden başka insanlara da sorulmuş ve kendisinin hep Hristiyan olarak bilindiğinin söylenmesi üzerine mahkeme kayıtlarına yazılmıştır (RŞS., 85, 17-18).

Bu tür sorunlar, Sofya'da olduğu gibi, her zaman kişinin kendi istediği şekilde sonuçlanmayabiliyordu. Aslen Kandiyeli olup Resmo'da misafir olan Ali beşe bin Abdullah, kız kardeşini dava etmiştir. Kalye adlı kız kardeşinin bundan sekiz gün önce Kirya köyünde misafir iken ev sahibinin, “*sen Müslüman ol*” diye teklifte bulunduğunu, Kalye'nin de orada bulunanların huzurunda bunu kabul edip kelime-yi şahadet getirerek Müslüman olup Ayşe adını aldığını bildirmiştir. Bu durum adı geçen Kalye/Ayşe'ye sorulduğunda o bunu tamamen yalanlamış ise de kardeşi Ali'nin getirdiği şahitler de Ali ile aynı doğrultuda bilgi verince, Kalye'nin Müslümanlığı mahkeme kararıyla tescil edilmiştir (RŞS., 415, 204). Kalye veya Ayşe hayatının geri kalan kısmını nasıl sürdürdü bilemiyoruz. Fakat artık o kendi seçmediği bir dinin mensubudur. Büyük bir ihtimalle de Hristiyanlık ile Müslümanlık arasında sıkışıp kalmıştır. Yine bu örnekler bize özellikle kadınların Müslümanlığa geçmelerinin kendilerinden çok başkalarının sorunu olduğunu göstermektedir.

İhtidalar evlilik konusunda da önemli problemler yaratabiliyordu. En basit sorun ihtida eden erkeklerin tecdid-i nikâh (nikâh yenileme) işlemiydi. Ne var ki bu tür işlemlerin ihtida kayıtlarına göre daha az sayıda olması, bu işlemin zorunlu bir uygulama olmadığını göstermektedir. Kadınların ihtidası bu konuda çok önemli problemleri peşi sıra getiriyordu. Zira Müslüman bir kadının Hristiyan bir erkekle evli kalması asla söz konusu olamazdı. Böyle bir yöntemle, kadınlar kimi zaman İslam'a geçerek evliliklerini bitirebiliyordu.

Hristiyan yerli halkın ihtida etmesindeki en önemli sebeplerden olan ekonomik faktörler ihtida sürecindeki en önemli karışıklıkların da öncüsü oluyordu. Bu, iki taraflı problemler yumağıydı.

Önemli bir sorun gayrimüslimlerden alınan cizye, haraç, ispençe gibi vergilerin ihtida eden Müslümanlardan da alınmasıdır. Özellikle ilk dönemlerde birçok yeni Müslüman kendilerinden bu vergilerin istendiği konusunda şikâyetle bulunmuştu. Gerek merkezden gönderilen fermanlarda gerekse Girit Valiliği'nden gönderilen buyruklularda ihtida eden yeni Müslümanlardan bu vergilerin alınmaması sıkı sıkıya tembih edilmiştir. Fakat yeni Müslümanlar sadece bu vergilerden muaf olmakla yetinmeyip, diğer örfi vergilerden de kurtulmak istegindeydiler. Tabiidir ki bu durum hem yeni Müslümanlar için hem de görevliler için yoğun bir şikâyetler silsilesini oluşturmuştu.

Osmanlı yönetimi çok kereler yeni Müslüman olanların sadece Hristiyanlara özgü cizye ve haraç gibi vergilerden muaf olduklarını, diğer vergilerini “*mahsullerinden kanun ve defter mucibince*” yani ürünleri üzerinden defterlerinde yazılı olduğu kadar ve köydeki diğer insanlarla aynı seviyede ödeyeceklerini bildirmiştir. Anlaşılan yeni Müslümanlar, ihtida ederek geniş bir vergi muafiyeti talep etmişlerdir. Halbuki Osmanlı vergi sistemi onları genel bir vergi indirimine tabi tutmuyor, sadece gayrimüslimlere özel vergileri ödemek konusunda rahatlatıyordu.

Yeni Müslümanlar kimi zaman eski dindaşları ile de karşı karşıya geliyorlardı. Bu özellikle tereke/miras paylaşımı sırasında yaşanıyordu. Girit sicillerinde genelde miras taksiminden kaynaklanan çok sayıda dava bulunmaktadır. Burada dikkati çeken nokta, miras paylaşım sorunları ve çatışmaları içinde din değiştirmenin de kullanılmış olduğu veya bu sorunun ihtidalar ile şu veya bu şekilde ilişkilendirilmiş olduğudur. Müslüman olan biri miras paylaşımına; “*kardeşlerim ben Müslüman olduğum için bana haksızlık yapıyorlar*” diye itiraz ederken, Ortodoks bir başkası “*kardeşim Müslüman oldu, bunun avantajını kullanarak benden daha çok hisse aldı*” diye yakınıyordu. Aslında bu kavga dinle, ihtida ile ilişkili bir sorun değildir. Kadı sicilleri aynı dinden olan kardeşlerin miras paylaşımı çatışmalarını gösteren binlerce kayıt içermektedir. Buradaki sorun normal bir çatışmanın kimi zaman ihtida ile ilişkilendirilmesi çabası veya ihtidanın bu şekilde kullanılmasıdır.

İhtida sürecinin bir uzantısı olarak mühtedilerin Hristiyan kadınlarla olan evliliklerinden doğan çocuklarla ilgili politik bir problemi anmak gerekir. 1707 ve 1727 tarihli iki buyruldu çok ilginç ve önemlidir. Resmo'daki görevlilere hitap eden buyruldu-larda köy ve nahiyelerde oturan bazı kişiler İslam'a girdikleri halde karılarının Hristiyan olarak kaldığının altı çizilmiştir. Daha sonra bu nev Müslimler ölmüşler veya başka yerlere gitmişlerdir. Bunların küçük çocukları ise Hristiyan anneleri, dayıları, amcaları, biraderleri veya diğer akrabaları yanlarında kalmışlardır. Yöneticilerin kaygısı; bu küçük çocukların Hristiyan annelerinin veya akrabalarının yanlarında kalmaları durumunda dinden çıkıp sapkınlığa gidecekleri yönündedir. Bunun önüne geçebilmek için çocukların tek tek tespit edilerek deftere yazılması ve bu çocukların hazırlanan defter ile Kandiye Kalesi'ne gönderilmesi istenmiştir. Girit Valisi Numan Paşa'nın buyruldu ile geniş bir tarama yapılmış, belirtildiği gibi bir defter hazırlanmıştır. Resmo, Amaria ve Ayvasıl'ın köylerinden toplanan çocukların yazıldığı defterde, alındığı köy, çocuğun adı ve bu çocuğun kime verildiği belirtilmiştir. Bu çocukların önemli bir kısmı, *"talim-i din-i İslam için Kandiye'ye nakl ve mütedeyyin kimselerin yanlarına emaneten virilüb terbiye itdirilmek"*, yani İslam dinini öğrenebilmek için Kandiye Kalesi'ne getirilerek burada dindar kimselerin yanına geçici olarak verilip terbiye edilmeleri sağlanmıştır.

Son olarak ihtida süreci kimi zaman etik mi yoksa idari mi olduğu belli olmayan sorunları da doğurmuştur. Bunun en tipik örneği ihtida eden erkeklerin sünnet problemiydi. Resmi olarak bu işle görevlendirilen sünnetçi Şeyh Rüstem'in verdiği bir dilekçede, ihtida edenlerin birçoğunun sünnet olmadıklarından yakınılıyordu. Buna dayanarak Girit valisi, Girit'teki bütün kadınlara gönderdiği buyrulduda sünnet olmamış nev Müslimlerin sünnet edilmeleri, aksi takdirde bu kişilerin gâvurlar ile bir tutulacağı belirtilmiştir.

Sonuç olarak, 17. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın başlarına kadar Girit Adası'nda sayılarını bilemediğimiz, çeşitli gruplardan, farklı cinsiyetten, farklı statüden ve farklı yaş gruplarından çok sayıda insan ihtida etmiştir. Bu konuda devletin herhangi bir bas-

kısı asla söz konusu değildi. Bu kişiler genellikle kendi kararlarıyla ihtida etmiş olsalar da kimi zaman küçük yaşta olup babalarının iradesine tabi olduğu için veya hukuksal bir aile zorlamasıyla ihtida edenler de söz konusu olmuştur. Bazen bu süreç tersine işleyip başkasının iradesiyle Müslüman olan kişi çok büyük bir cesaret örneği gösterip eski dinine dönebilmişti. Görülen o ki insanlar kimi zaman rutin aile içi çatışmalarını bu dönüşüm ile ilişkilendirmişlerdir. Ayrıca ihtida etmedeki önemli dürtülerden olan vergi muafiyetleri konusunda da yönetimle birtakım sorunlar yaşanmıştır. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekir ki yaşanan tüm sorunlar ihtida odaklı bir travma meydana getirmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu için güvenlik problemlerinin çok büyük olduğu bu dönemde, Girit'te ihtidadan kaynaklanan problemler, toplumsal boyutlarda büyük çatışmalar doğurmamış, dönüşüm sancıları hukuk önünde çözülen gündelik sorunlar olarak kayıtlara yansımıştır.

Birlikte Yaşama Tecrübesi

Dil ve Kültür

Adanın Müslüman ve Hristiyan unsurlarının nüfus oranları dönem dönem farklı bir grafik ortaya koymasına karşın, tüm ada halkının konuştuğu ortak dil Yunancanın Dor lehçesi idi. Adada Osmanlı yönetiminin kurulması da bu dil üstünlüğünü engellemedi. Tersine ihtidalar ve adanın fatihlerinin Rum kadınlarla evlenerek onların ve onlardan doğan çocukların Rumca konuşmalarına izin vermeleri Türkçenin kısa bir süre tamamen unutulmasına yol açtı. Halkın büyük çoğunluğu tamamen Rumca konuşur oldu.

Girit'in Osmanlı yönetimi altına alınmasından sonra yaşanan yoğun ihtida süreci iki toplum arasında akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin gelişmesini, başka coğrafyalarda olmadığı kadar bir arada birlikte yaşama tecrübesini edinmelerini sağlamıştır. Bu birlikte yaşama tecrübesinin en önemli göstergesi kullanılan dildir. Ada halkının ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun ortak anadilleri Rumcadır. Rumca hem bir metafor olarak *anadili* hem

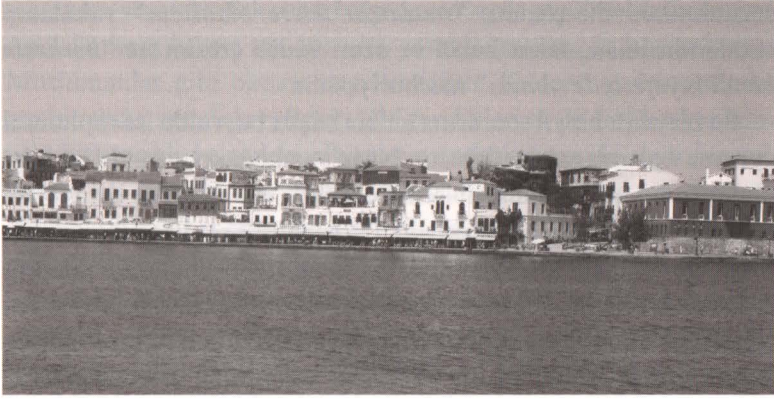
de gerçekten Rum kadınlarla evlenmiş olan Müslüman erkeklerin doğal olarak annelerinin dili Rumcayla yetişen çocuklarının dilidir. Toplumsal ortaklığın en önemli aracı olan ortak dilin Girit Müslümanlarının ibadet dilini dahi etkilediğine dair örneklerle rastlanmıştır. Girit Müslümanlarının Rumca dualarının yanı sıra Rumca olarak yazılmış mevlit örneği de bulunmaktadır.

Dil birliği toplumsal ve gündelik yaşamda kültür birliğini kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. Ada yaşantısının dayattığı yalıtılmışlığın yanı sıra şehirlerde ve köylerde bir arada ikamet etmeleri, aynı mahalleleri, sokakları paylaşımları bu kültürel yakınlaşmayı desteklemiştir. Bu noktadan hareketle Kopasi, Müslümanların kutsal ziyaretgâhlarının Hristiyanlarca da kutsal sayılıp ziyaret edildiğinin, keza Hristiyanların kutsal ziyaretgâhlarının Müslümanlarca kutsal sayıldığına örneklerini sunmaktadır (s. 1584).

Ancak devletin tüm resmi kayıtları Türkçedir. Osmanlı alfabesiyle Türkçe yazılan Osmanlı resmi kayıtları devletin adada idari ve ekonomik kurumsallaşmasının temel kaynaklarıdır. Bu resmi kayıtlarda görülen önemli verilerden biri de yer adlarının Osmanlı egemenliği sırasında değiştirilmediği, olduğu gibi korunduğudur. Bu durum herhangi bir yerleşim biriminin Venedik döneminden günümüze kadar izlenebilmesi olanağını sağlamaktadır.

Girit Osmanlı egemenliği altına alındığında mahalle yapılanması geleneksel sistemde olduğu gibi organize edilmiştir. Bu çerçevede adaya gelen az sayıdaki yönetici Müslümanın da yine geleneksel tavırla, adanın eski yöneticileri olan Venediklilerin mahallelerinde veya yeni oluşturulan tekke ve camilerin etrafındaki mahallelerde öbekleştiği düşünülebilir. Fakat bu şekilde ada dışından gelen Müslümanların sayısının oldukça az olduğu göz önünde tutulursa, bu şekillenmenin ada için egemen faktör olmadığı görülür.

Girit Osmanlı yönetimi içinde farklı bir özelliğe sahipti. Bu anlamda adadaki etnik değişim de Osmanlı genelinden farklı yaşanmıştır. Defalarca ifade ettiğimiz gibi adadaki Müslüman kitlenin artışıdaki temel dinamik adadaki ihtidalar ve karışık evliliklerdir. Tüm bu yaşananların sonucunda adada oldukça ilginç bir toplumsal doku ortaya çıkmıştır. Kadı sicillerinde, bir kişinin bir kardeşi

Hanya Tophanas/Tophane Mahallesi (fotoğraf: N. Adıyeke).

Hristiyan diğeri Müslüman, amcasının biri Müslüman diğeri Hristiyan olduğu örnekler çok sayıdadır. Farklı coğrafyalarda pek rastlanmayan, dolayısıyla kabul de görmeyen bu tür akrabalıklar Girit için son derece normal olarak karşılanıyordu. Bu karışık ilişkiler mülkiyet değişiminde de kendisini göstermektedir. Kadı sicillerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ev alım-satım işlemleri çokça görülmektedir. Bu da mekânsal karışımı doğuruyordu. Tüm bunlardan çıkan sonuç şudur ki, Girit'te Müslümanlar ve Hristiyanlar, Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi kalın çizgilerle ayrılmış olarak yaşamıyordu.

1720 tarihli kayıt, Osmanlı yönetiminin Müslüman cemaat ile gayrimüslim cemaati ayırıştırma çabasının bir güvenlik sorunuyla başladığını ve bunun da Müslüman cemaatten gelen bir taleple gerçekleştiğini göstermektedir. Resmo Müslüman cemaatinin yazdıkları arzuhalde, kasabada oturan Hristiyan zımmi delikanlılarının Müslüman elbisesi giyerek, gece yarısında silahla gezip çeşitli kötülükler yaptıklarından şikâyet edilmektedir. Müslüman ahali, Girit valisinden bir görevli tayin ederek bunun önüne geçilmesini istemektedir. Girit Valisi Vezir Mehmet Paşa, Resmo muhafızı ve kadısına yazdığı emrnamede reayaya eziyet eden bu kişilerin yakalanmasını emretmiştir. Bundan sonra da *“herkesin kendi kıyafetinde olması”* özellikle emredilmektedir. Burada bu güvenlik

sorunundaki ilk çözüm, “*mazarraat üzere olanların*” yakalanıp cezalandırılması, fakat kalıcı ve uzun vadeli çözüm ise “*herkesin kendi kıyafetinde olması*” mecburiyetidir.

Bu olaydan bir yıl sonrasına ait bir başka buyruldu ise toplumsal ayrışma açısından daha ilginçtir. Niçin yazıldığı konusunda bir bilgi olmayan bu buyrulduda elbisenin ötesinde çok etkin ve detaylı ayrıştırmalar söz konusu edilmektedir. Girit Valisi Esat Paşa, üç konuda Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin olmaması gerektiği kadar birbirleriyle karıştıklarından yakınmaktadır. Bunların ilki evlerdir. Hâlâ Resmo’da Hristiyanların ve Yahudilerin evlerinin, kapı üzerinde bir işareti olmadığı için Müslüman evlerinden ayırt edilemediği bildirilmektedir. İkincisi ise daha özel bir alanda, hamamda insanların karıştığı bildirilmektedir. Hamama girildiğinde kıyafetler çıkınca Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında hiçbir fark kalmadığı, bundan dolayı da gayrimüslimlerin, Müslüman zannedildiği vurgulanmaktadır. Üçüncü olarak da Hristiyan ve Yahudilerin, Müslümanlar gibi eğerli ata bindikleri belirtilmektedir.

Cemaatlerin böylesine karışmasının İslam fıkına uygun olmadığı hatırlatıldıktan sonra, Resmo kadısından bunun önüne geçmesi istenmiş ve yöntemi de valilik tarafından ortaya konulmuştur. Öncelikle, Hristiyan ve Yahudi evlerinin kapısına birer işaret konularak Müslüman hanelerinden ayrılması istenilmiştir. Bu işaretin nasıl bir işaret olduğunu bilemiyoruz. Ancak Kazancakî’sin, ünlü Girit romanı *Kaptan Mihalis*’te bir Türklük olgusundan söz ederken, “... *senin mahallen Türk mahallesi, kapının boyası da yeşil*!” sözü (s. 304) belki bir ipucu verebilir.

Girit valisinin gayrimüslimlerle Müslümanları hamamda ayrıştırma biçimi ise çok ilginçtir. Buyrulduya göre gayrimüslimler hamama girdiklerinde Müslümanlarla karışmamaları için kollarına birer çingirak takmak zorunda bırakılmışlardır.

Son düzenleme gayrimüslimlerin, Müslümanlara özgü uzun eğerli ata binmelerinin engellenmesidir. Buyrulduya göre gayrimüslimler ata eğerle değil palan veya bunun gibi nesnelerle binebilirler. Aslında bu konuda farklı bilgiler de bulunmaktadır. Kimi dönemlerde ve coğrafyalarda, gayrimüslimlerin kent içinde ata binmeleri

tamamen yasaktır. Fakat bu belgede çok açık görülmektedir ki gayrimüslimlerin kentte ata binmesi yasaklanmamış, at koşumlarının Müslümanlar gibi olması engellenmiştir. Kısacası gayrimüslimler ata binebilir, ancak kıyafetleri gibi bindikleri at da farklı olmalıdır.

1720 tarihli belgedeki elbiselerin farklılaşmasıyla ilgili buyrulunun bir güvenlik sorunuyla ilişkilendirilmiş olmasının ötesinde 1721 tarihli ikinci belgedeki evlerin, binilen atların, hatta hamam gibi gizli bir mekândaki görüntünün farklılaştırılmasının sebepleri önemlidir. Burada genel olarak, Osmanlı millet sistemindeki cemaatlerin dış görünüşte karışmaması prensibi işlemiştir. Zira toplulukların sistemdeki genel anlamda mekânsal, kültürel olarak karışmama prensibinin Girit'te uygulandığını düşünmek pek mümkün değildir. Yahudi cemaatinin eskiden beri var olan ayrıklığına rağmen, yukarıda da vurguladığımız gibi büyük oranda aynı kaynaktan beslenen Müslüman kitle ile Hıristiyan kitle çok yoğun bir şekilde içi içedir. Kitlesele ihtidalar, karışık evlilikler, akrabalık ilişkileri, iki cemaatin aynı dili kullanması bu iki cemaatin beraber yaşamasını doğal hale getirmişti. Bu noktadan hareketle, fazlaca kaynaşmış bu toplumu genel sistemin içine çekmek için görüntüde de olsa bir parça ayırıştırma çabası bu uygulamada etkin olmuş olabilir.

Bu noktada tekrar etmekte fayda vardır. Girit'te Müslüman ve gayrimüslim cemaatin anadillerinden yeme içme kültürüne, günlük yaşantıdan kullanılan eşyalara, hatta farklı dinlere mensup olmalarına karşın benzer dini ritüellere (nikâh, cenaze) kadar pek çok ortak kültürel özellikleri vardır. Bunların tümü iki cemaatin ortak toplumsal kökene sahip olmasına, adada ihtidalarla ve evliliklerle yaşanan iç içe geçmiş toplumsal ilişkilere dayanmaktadır. Yani iki toplum aynı kökenden zamanla dinsel kimlikle ayrı cemaatler haline gelmekle birlikte ortak kültürel özellikleri korumuştur. Bu ortak kültürel ve sosyal özelliklerden biri de kimliktir.

Kimlik kişinin, benin tanımını, aidiyetini oluşturan öğelerin bütünüdür. Bu öğelerin her biri kişiyi aynı aidiyeti taşıyanlarla bir araya getirir, bütünleştirir. Ancak kimliğin en önemli özelliği kişiyi tanıtmayı ya da aynı öğeleri taşıyan kişilerle bütünleştirmesi değil, kişiyi ötekilerden ayırıştırmasıdır. Bu nedenle kimlik tanımında

ötekinin varlığı, *benin* varlığı kadar önemlidir. Kişi aynı mensubiyetleri taşıdığı kişilerle bütünleştirirken, kendini ötekine göre tanımlamasıyla farklılıklarını belirginleştirir.

Her ne kadar Girit'te İslamlaşma iki toplum arasında ötekileşmeyi yaratmışsa da aile adları, yani soyadları Girit toplumunu bütünleştiren en önemli kimlik ögesi olmuştur. Bu, toplumun bilinçli bir reaksiyonu değildir. Spontane bir şekilde iki toplum arasındaki bağın, aidiyetin ve akrabalık ilişkilerinin kaybolmasını önleyen bir araç olarak giderek yaygın şekilde kullanılmıştır. Özellikle hem Müslüman hem de gayrimüslim aileler tarafından kullanıldığını tespit ettiğimiz ortak aile adlarının çokluğu, bu tezimizi güçlendirmektedir. Bu ortak adlar iki toplum arasındaki iç içe geçmişliği bir kez daha ortaya koymaktadır.

Hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ortaklaşa kullandıkları -aki ile biten (suffix / son ek) aile adı kesinlikle lakap değildir. Zira lakabın kişiye özel olması ön planda iken -aki ile biten adlar hem kardeşler tarafından kullanılmış hem de nesilden nesile aktarılmıştır. Aile adlarının sonunda yer alan *aki* ya da *daki* eki Girit'e özgü bir gelenektir. Girit'te yaşayan aileler ister Rum ister Türk olsun kendilerini bu eklerle biten aile adlarıyla tanımlamışlardır. Bu adların kişiye özel lakaplar olmayıp özellikle erkek kardeşlerin aynı adı kullanmalarından hareketle birer aile adı olduğunu tekrar vurgulamak gerekir.

En eski tarihli şeriye sicillerinde, Kandiye iki numaralı defterde 1671 tarihli kayıta Miro veled-i Canaki ve Nikolo veled-i Canaki isimlerine rastlanmıştır. Resmo tahrir defterinde de köylerde; Rustika köyünde Markaki, Marsaki, Papayanaki; Ayo Vasil'in Yanu köyünde Kaçulaki, İpsaroyanaki gibi bazı Rumlar -aki ismiyle kayıtlıdır. Kandiye iki numaralı şeriye sicilinde 1698 tarihli bir tereke kaydında ise ilk kez bir Müslüman kimliğinde (Ali Mirasaki, Hasan Agustaki) -aki ile biten aile adına rastladık.

Resmo şeriye sicillerinde 17. ve 18. yüzyıl boyunca Müslümanlarda -aki ile biten aile adına hiç rastlamadık. Ancak bu toplumsal ilişkilerde bu adların kullanılmadığı anlamına gelmez. Sadece aile adları bu tarihlerde resmi kayıtlarda henüz yaygın olarak yer

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ
ΤΜΗΜΑ Α'

No. 934
Χανιά 1894
342-657/68

Όνοματεπώνυμο και κατοικία	Πατρώνυμο	Επάγγελμα	Παρατηρήσεις
ΧΑΛΕΠΑ			
1. Αλέξανδρος Μάρκος Ντα.	62	εμπόρων	Διανομής
2. Γεώργιος Γεώργιος Ντα.	63	εμπόρων	Διανομής
3. Γεώργιος Ιωάννης Γ.	25	εμπόρων	Διανομής
4. Γεωργίου Γεώργιος Ντα.	40	εμπόρων	Διανομής
5. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	38	εμπόρων	Διανομής
6. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	40	εμπόρων	Διανομής
7. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	36	εμπόρων	Διανομής
8. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	26	εμπόρων	Διανομής
9. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	37	εμπόρων	Διανομής
10. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	35	εμπόρων	Διανομής
11. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	34	εμπόρων	Διανομής
12. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	33	εμπόρων	Διανομής
13. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	32	εμπόρων	Διανομής
14. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	31	εμπόρων	Διανομής
15. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	30	εμπόρων	Διανομής
16. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	29	εμπόρων	Διανομής
17. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	28	εμπόρων	Διανομής
18. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	27	εμπόρων	Διανομής
19. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	26	εμπόρων	Διανομής
20. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	25	εμπόρων	Διανομής
21. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	24	εμπόρων	Διανομής
22. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	23	εμπόρων	Διανομής
23. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	22	εμπόρων	Διανομής
24. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	21	εμπόρων	Διανομής
25. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	20	εμπόρων	Διανομής
26. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	19	εμπόρων	Διανομής
27. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	18	εμπόρων	Διανομής
28. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	17	εμπόρων	Διανομής
29. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	16	εμπόρων	Διανομής
30. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	15	εμπόρων	Διανομής
31. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	14	εμπόρων	Διανομής
32. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	13	εμπόρων	Διανομής
33. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	12	εμπόρων	Διανομής
34. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	11	εμπόρων	Διανομής
35. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	10	εμπόρων	Διανομής
36. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	9	εμπόρων	Διανομής
37. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	8	εμπόρων	Διανομής
38. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	7	εμπόρων	Διανομής
39. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	6	εμπόρων	Διανομής
40. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	5	εμπόρων	Διανομής
41. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	4	εμπόρων	Διανομής
42. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	3	εμπόρων	Διανομής
43. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	2	εμπόρων	Διανομής
44. Αλεξάνδρος Μάρκος Ντα.	1	εμπόρων	Διανομής

Girit Aile Adları Örneği, Eklogikos Kata logos (s. 1).

bulamamaktadır. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren özellikle 1820'lerden itibaren yoğun bir şekilde kayıtlara giren Müslüman kimliklerinde aile adlarına rastlamak mümkün olmuştur. 1820-1824 yılları arasında müsadere ve müzayede işlemleri sırasında müsadere edilmiş malları satın alan aileler arasında -aki aile adını kullanan Müslüman isimleri ilk kez yoğun olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu dönemde kayıtlara geçen isimlerde oğlu/zade ile birlikte -aki ekinin kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada bir spekülasyon daha yapabiliriz. Müsadere ve müzayede işlemleri hem dönem hem de işlem itibarıyla son derece kritik işlemlerdir. Bu açıdan mallara el koyma, malları satma ve satın alma işlemlerinde kimliğin netliği önem taşımaktadır. Bu nedenle kişilerin aile adlarının kayıtlarda titiz bir şekilde yer aldığı kanısını taşıyoruz.

19. yüzyılda yaygın bir şekilde -aki yerine -zade kullanıldığı da görülmektedir. Bazen kayıtlarda aynı kişinin ismi hem -aki hem de -zade şeklinde yazılmıştır. Daki ya da zaki (Ağadaki/Ağazaki örneğinde olduğu gibi) Osmanlıcadaki Zı harfinden kaynaklanmaktadır. Bu harf bazen D, bazen de Z okunur.

Aile adlarının nasıl türetilmiş olabileceğine ilişkin tespitler yapmak yararlı olacaktır. Aile adlarının önemli bir kısmı bir aile büyüğü olduğunu tahmin ettiğimiz erkek adına gönderme yapmaktadır. Bu maddede İsmailaki, Behlülaki, Şerifaki, Sinanaki gibi aile adları örnek verilebilir. Bazen bu aile büyüğünün adı Aliçavuşaki, Baytarosmanaki, Kazazalaki (Kazzaz Ali) örneklerinde olduğu gibi mesleğiyle birlikte kullanılmıştır.

Kimi soyadları ise babanın ya da aile büyüğü erkeğin adıyla birlikte lakabını da içermektedir. Bu lakapların bir kısmı Türkçe olmakla birlikte bir kısmı da Rumca sıfatlardır. Ayrıca Efendi, Baba, Abdal gibi bazı lakaplar ya da sıfatlar da aile büyüklerinin tarikat ehli olduklarına dair işaret şeklinde yorumlanabilir. Soyadlarında Frenk Aziz, Genç Ali, Köylü Durak gibi lakap almış isimlerin yanı sıra Rumca kavruk anlamına gelen Mavro lakabı da dikkat çekmektedir.

Girit'te aile adlarını genellikle erkeklerin taşıdığını ve kayıtlara da yaygın olarak erkeklerin bu soyadları ile birlikte geçtiğini görüyoruz. Zorunlu hallerde az sayıda kadının resmi kayıtlarda adına rastladığımız hallerde ise Müslüman olanların binti, gayrimüslim olanların veled-i bağlacıyla aile bağları ortaya konulmaktadır. Girit'e özgü bir başka adlandırma da kadın isimlerinde kullanılmaktadır. Osmanlıcadaki binti benzeri -*opula* soneki kadınların kimlik tanımlarında baba adlarıyla birlikte yer almıştır. Rumlarda çok sık rastlanan bu durum Müslüman kadınlarında ender olarak karşımıza çıkmaktadır. Az sayıda rastladığımız İbrahimopula, Hasanopula, Cankiropula, Makaforopula (son ikisi Rum kadınlar için örnek) gibi soyadları kadınlara ait aile adlarını örneklemektedir. İbrahim adından türeyen aile adı İbrahimaki ya da İbramaki şeklinde bolca karşımıza çıkarken, bu tekil örnekte İbramopula şeklinde aynı isim dişileştirilmiştir. Çok ilginç bir biçimde bu dişil isim yeniden -aki takısı alarak *İbramopulakis* haline gelmiştir.

Girit Müslüman toplumunun aile adları tasnifinde en çok rastlanan ikinci grup, aile büyüğünün ya da tümüyle ailenin kimliğinin bir parçası haline gelmiş olan mesleklerden türetilmiş isimlerdir. Bürokratik mesleklere çağrışım yapan dini görevli İmamaki, Müftaki, Faraşaki, Mütevelaki; resmi görevli Temessükaki, Amedcaki, Subaşaki, Reisaki, Limanreisaki; askeri görevli Onbaşaki, Süvaridaki, Serdaraki, Çavuşaki, Çavuşoğlaka, Kolcaki (kolcu) gibi isimler resmi mesleklerden türetilen aile adlarına örnektir. Hizmet ve üretim sektöründe ise bolca rastladığımız soyadlarına örnek olarak Nalbantaki, Kantarcaki, Berberaki, Bıçakcaki, Papucalaki, Kunduraki, Helvazaki (Helvadaki), Kasapaki, Saracaki, Sakadaki, Sarrafaki, Dragomanaki, Kaliçunaki (Kaliçuna Girit'e özgü bir çeşit simit) sıralanabilir. Bu isimlerden bazılarının bugün de Girit'te Rum aileler tarafından kullanılan soyadları olması dikkat çeken bir husustur. Meslek kökenli soyadlarından tercümanlık mesleği ile ilişkili Dragoman (Dragomanakis) gibi Kaliçunacı (Kaliçunakis), Kalafatçı (Kalafataki), Sünnetçi (Sünnetçakis), Hallaç (Hallaçakis) adları da oldukça ilgi çekici ayrıntılardır.

Yukarıda *-aki* ile biten aile adlarının lakap olmadığını, bir çeşit kimlik tanımlaması niteliğinde soyadı olarak kullanıldığını söylemiştik. Örneklendirmeye çalıştığımız aile adları da bu yaklaşımı desteklemektedir. Girit'te de kimi Müslüman aileler arasında lakap kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Genellikle kişinin fiziksel görüntüsüyle ilişkili olarak türetilen Uzunaki, Topalaki, Kamburcaki, Boduraki, Mavraki (Rumca kavruk, esmer ya da zenci anlamında) gibi lakapların yanı sıra dinsel sıfatlarla türetilen Molladaki, Babadaki, Dervişaki, Efendaki, Hacıdervişaki, Softadaki, Bektaşaki, Hacaki, Hacıoğlaka gibi lakaplar da aile adı olarak kullanılmıştır. Bu lakaplardan ilginç olanlar arasında Çıplakaki, Bıyıklaki, Sakallıdaki, İblisaki, Hamdolaki, Karpuzaki, Kırmızaki, Otuzbiraki,* Canımhocaki sayılabilir.

Aile adları kimi zaman aile büyüklerinin geldikleri ya da ait oldukları memleket ya da etnik menşei ile de ilişkilendirilebilmekte-

Bu şekildeki rakamlı soyisimleri genellikle yeniçeriler ile ilişkilidir. Otuzbiraki veya Otuzbıroğlu soyadı bu kişinin yeniçeri olan atasının otuzbirinci ortadan olduğunu göstermektedir.

dir. Memleket işaret eden aile adları Girit içinden ve Girit dışından olmak üzere iki grupta tasnif edilebilmektedir. Girit içinde Giritlidaki, Hanyotaki (Hanyalı), Retemiotaki (Resmolı), Sfakyanaki (Sfakialı), Kastonaki (Kastrolu, Kandiyeli), Selinutaki (Selinulu) gibi merkezlerin yanı sıra köylerine işaret eden aile adlarına da rastlanmıştır. Girit dışından gelenlere işaret eden aile adları ise oldukça ilginç bir tablo oluşturmaktadır. Antebolidakis, Kıbrıslıdaki, Magripakis, Manastırlıdaki, İzmirliadaki, Mersinakis, Raguzakis, Sakızlakis gibi isimler adaya yakın coğrafyadan, Balkanlar'dan, Anadolu'dan ve Kuzey Afrika'dan bağlantılara işaret etmektedir. Memleket bağlantılarının yanı sıra bazı aile adları etnik bağlantılara da işaret etmektedir. Albanidakis, Acemakis, Macarakis, Arnavudakis, Arabakis, Türkahmedakis, Tatarakis, Boşnakakis, Türkohasanakis, Arabakis, İspanyolakis / Spanyolakis, Kürtagadakis, Abazyotakis, Lazakis, Romanakis gibi örnekler sunabileceğimiz bu bağlantıların bu adı taşıyan kişinin etnik kökeni mi yoksa ona lakap olarak verilmiş yaygın sıfatlar mı olduğu konusunda ne yazık ki görüş bildirebilecek veriye sahip değiliz.

Müslüman aile adlarından yukarıda sıralamaya çalıştığımız grupların hemen hepsinin Ortadoks ailelerin kullandığı Benakis, Çaçaronakis, Kakoperakis, Papadakis, Kalimerakis, Fevgakis, Kefalakis, Kakodakis, Koçifakis, Aleksandrakis, Kefalyanakıs, Petalakıs, Mizitrakis, Angelakis, Kokkinakis, Mavrakıs, Orfanudakis, Manolicakis, Luludakis, Korakakis, Vrasaki gibi Rumca versiyonu da bulunmaktadır.

Burada özellikle vurgulanması gereken nokta şudur: Adada Rum olsun Müslüman olsun yaşayanların tümünün anadili Rumcadır. Rumca konuşan Müslüman halkın da kimi zaman Rumca aile adları kullanmış olmaları bu noktada yadırganacak bir durum değildir. Üstelik adada en baştan beri ihtidalarla ve evliliklerle oluşan iç içe geçmiş iki topluluğun kullandığı aile adlarının da kesişmesi ve ortaklaşması son derece olağandır. Bu isimler büyük ölçüde ortak kimlik tanımlamalarından türetilmiş ve ortak aidiyetlere işaret eden soyadlarıdır. Osmanlı egemenliği altında zaman içinde iki toplumun dinsel kimlikle ayrışması ve ötekileşmesine

karşın, aile adları adaya aidiyeti ve iki toplumun ortaklığını korumak adına artarak kullanılmıştır. Tabii bu bilinçli bir tutum değil, kendiliğinden ortaya çıkan ve gelişen bir oluşumdur. Ayrıca günümüzde Türkiye’de yaşayan Girit göçmeni ailelerin çocukları ve torunlarının aile geçmişini, ilişkilerini ve bağlantılarını tespitte bu aile adlarından önemli bir araç olarak yararlanılmaktadır.

Cemaatler Arası Hukuksal İlişkiler

İki toplumun ihtidalar ve evlilikler aracılığıyla iç içe geçmiş yaşıntısı resmi kaynaklara, dava kayıtlarına da yansımıştır. İncelediğimiz Girit’e ait kadı sicillerinde yer alan pek çok dava kaydında Müslüman ve Hristiyan tarafların karşı karşıya geldiğine tanık oluyoruz. Bu davalar her zaman hukuksal anlaşmazlık olmayıp birçok kayıt Müslüman ve Hristiyan bireyler arasında mal alıp satma, ticari ortaklık, kiracılık ve iş yükleme gibi yasal durumları da kapsamaktadır. Ayrıca kadı mahkemesi sicillerinde çeşitli dava kayıtlarında dayısının veya amcasının birisinin Müslüman diğerinin Hristiyan olduğu kayıtlar, büyükannesinin birinin Müslüman diğerinin Hristiyan olduğu kayıtlar sıkça karşımıza çıkmaktadır.

İslam hukukunun hâkim olduğu bir coğrafyada, taraflardan birinin Müslüman olduğu dava ya da hukuksal süreçlerin mutlaka kadı mahkemesinde görülmesi, başka hiçbir merciin bu süreçte yargılama yetkisine sahip olmaması, İslam hukukunun temel ilkesidir. Ancak aynı coğrafyada yaşayan gayrimüslimlerin millet sistemi çerçevesinde kendi aralarındaki hukuksal konuları çözüme kavuşturma adına yargı tercihinde bulunma, kendi inançları ve ayinleri üzere bu meseleleri sonuçlandırma hakları olduğu da bilinmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı egemenliği altında yaşayan örneğin Hristiyan nüfus, özel hukuka, aile ve miras konularına ilişkin sorunları cemaatin kendi içinde kilise hukukuna göre çözüme kavuşturabiliyordu. Bu yargı tercihi hakkı onlara isterlerse davalarını kadı mahkemesine götürme hakkı da sağlıyordu. Ancak bu durumda dava İslam hukukunun esaslarına ve kaidelerine göre çözüme ulaştırılıyordu.

Girit'te gayrimüslim nüfustan özellikle Rumların, davalarını çözmede sıkça kadı mahkemelerine başvurduğu tespit edilmiştir. Resmo kadı sicillerinde tarafların her ikisinin de gayrimüslim olduğu davaların sayısı hayli fazla, oranları hayli yüksektir. Özellikle erken tarihli defterlerde zımmi davalarının sayısal olarak daha fazla olduğu gözlenmektedir. Ancak daha geç tarihli defterlerde bu oranın giderek düştüğü görülmektedir. Rumların kendi aralarındaki davalarının büyük bir kısmı mülkiyete ilişkin sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bir kez daha altını çizmek gerekir ki Girit'te fetihten itibaren özel mülkiyet söz konusudur ve özel mülkiyete ilişkin fetihten önceki kayıtlar geçerli sayılmış ve kabul görmüştür. Özel mülkiyetin Osmanlı'nın adayı fethettiği tarihten beri Girit'te söz konusu olması, mülkiyete ilişkin davaları beraberinde gündeme getirmektedir. Girit'te erken tarihlerde özel mülkiyetin varlığının temel kanıtı, sık sık mülkiyetin el değiştirdiğine ilişkin kayıtların sicillerde yer almasıdır. Bu tür el değiştirmeler Müslümanların kendi aralarında, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında olduğu kadar zımmilerin kendi aralarında da olmaktadır. Özellikle zımmiler açısından mülkiyete ilişkin en küçük bir sorun ya da konunun şer'i mahkemeye getirilmesi, özel mülkiyetin Osmanlı otoritesini temsil eden bir makam tarafından onaylanması anlamını da taşımaktadır. Yine özel mülkiyetin varlığı, özel mülkiyetten kaynaklanan miras, hibe, veraset, fuzuli zapt, icar anlaşması gibi davalara ilişkin bol miktarda kaydın karşımıza çıkması sonucunu doğurur.

Girit kadı sicillerindeki zımmi davalarının genel açıdan dikkati çeken özelliklerinden biri şahitlerin kimlikleridir. Birçok davada Müslüman şahitler yer almasına karşın ender de olsa gayrimüslim şahitlerin yer aldığı davalar göze çarpmaktadır. Bazen Müslüman şahitlerle birlikte gayrimüslim şahitlerin adından söz edilmekte; bazen de sadece gayrimüslim şahitlerin adı sıralanmaktadır. Öte yandan kimi zaman da gayrimüslim taraflardan biri bir başka kişiyi vekili olarak kadı huzuruna gönderebilmektedir.

Girit'te gayrimüslimler arasında yaşanan özel hukuka ilişkin konulardan kadı sicillerine yansıyan belli başlı maddeler evlilikler ile boşanma ve boşanmadan kaynaklanan nafaka davalarıdır.

Adanın Ekonomik Durumu

Girit, Ege Adaları'nın en büyüğüdür ve kendisini besleyecek büyüklükte tarım arazileri vardır. Eski dönemlerden beri ada, kendini doyurduktan sonra tarımsal ürün fazlalıklarını ada dışında satma olanaklarına sahipti. Zirai açıdan verimli alanlarda tahıl, zeytin, bağ, meyve üretimlerinin yanı sıra hayvancılık da önemli bir sektör olarak tarihsel süreçte devam etti. Kırsal kesimde tarımla uğraşan çok sayıdaki insan ekonomik açıdan pek de iyi durumda değildi. Zeytin, ada tarımındaki en önemli üründü ve hem bir zenginlik kaynağı hem de bir istikrarsızlık sebebiydi. Verimli yıllarda zeytin yağından bir miktar kazanç elde ederek o yıl geçimlerini sağlayan köylüler, verimsiz yıllarda ise bir yıl önceden kazandıklarını harca-yarak işsiz ve parasız bir şekilde zaman geçiriyorlardı.

Girit öte yandan ilkçağlardan beri Akdeniz'in en büyük ticaret merkezlerinden birisiydi. Özellikle liman kentlerinde hareketli bir yaşam söz konusuydu. Şehirli nüfusun büyük bir kısmı toprak sahipleri grubunu oluşturan Müslümanlarla ticaretle uğraşan Rum-lardan oluşuyordu. Kırsal kesimde yaşayanların yaşam koşulları günden güne zorlaşırken bu kesim, zenginliğini ticari ilişkilerinin gelişmesi sonucunda 18. yüzyıldan itibaren hızla artırdı. Şehirli nü-fusun ekonomik refahını önemli ölçüde artıran bir etmen de, 18. yüzyıldan itibaren sabun endüstrisindeki gelişmedir. Bu sektörde Türkler ve Rumlar adeta birbirleriyle yarışıyorlar ve zenginleşiyor-lardı. Diğer yandan Osmanlı tebaası olanlara eskiden beri mülki-yet hakkı ve mülk sahibi olma şansı tanınmıştı. Ancak Osmanlı te-baası olmayanların bu haktan yararlanmaları yasaklandı ve bunun sıkı bir şekilde denetlenmesi için vilayete emirler gönderildi.

Kent yaşamı içinde orta sınıf diyebileceğimiz, ahi teşkilatı içinde olan ve sürekli olarak çalışan büyücek bir esnaf grubu mevcuttu. Kandiye'de farklı sektörlerde faaliyet gösteren 60'a yakın işkolu vardı. Ahi teşkilatı içinde etnik yapı karışık olsa da Kandiye'de yapıcıların büyük bir kısmı Rum, bakkallar Müslüman ve Rum, sarraflar ise Müslüman, Rum ve Ermenilerden oluşuyordu. Bunun yanı sıra haftanın bir günü açık pazarlarda çalışan ikincil bir esnaf

grubu da vardı. Örneğin Kandiye’de, Valide Camisi’nin yakınında haftalık pazar kuruluyor, burada küçük esnaf karışık olarak faaliyet gösteriyordu. 18. yüzyılda diğer Osmanlı memleketlerinde olduğu gibi Girit’te de faaliyet gösteren küçük esnafın içine yeniçeriler de katılmışlardı.

Tarım

Girit tarıma elverişli niteliklerinden dolayı en eski dönemlerden beri önemli bir tarımsal üretim merkezi olmuştur. Çeşitli bölgelere dağılmış parçalı verimli arazilerin yanı sıra en önemli tarım alanı adanın tam ortasında yer alan Mesara Ovası’dır. Doğu-batı uzunluğu yaklaşık 40 kilometre, kuzey-güney uzunluğu 5 ile 6,5 kilometre arasında olan bu ova, adanın tarım merkezidir. Doğusunda Anapodari, ortasında ise Yerapotamos nehirleri ovaya hayat vermektedir. Bunların yanı sıra birkaç tane de ufak dere mevcuttur. Osmanlı döneminde ovada tarım, yaygın olarak yerleşim alanlarının çevresinde yapıyordu ve tarımsal alanların önemli bir bölümü boş kalıyordu. Nitekim yapılan üç tahrirde de çok sayıda hali/boş arazinin varlığı dikkat çekmektedir.

Adanın iklimi de tarım için ideal özelliklere sahiptir. Kışlar yağışlı ve çok soğuk olmamaktadır. Don pek görülmez. Yazları da kavurucu sıcaklar olmaz. Dolayısıyla Akdeniz iklim özellikleri ada ziraati için uygun ortamı üreticiye sunmaktadır. Doğanın sunduğu tarımsal imkânlar Osmanlı yönetimi için ideal beklentilerdir. Zira Osmanlı İmparatorluğu bir tarım imparatorluğudur. Temel idari, mali ve iktisadi organizasyonunu da toprak üzerinden yapar. Bu çerçevede fethettiği yerler derhal tahrir edilir, yazılarak tapuya geçirilir.

Tahrirler ve Kanunnameler

Osmanlı yönetimi, fetih politikasının bir uzantısı olarak, ele geçirdiği toprakları ilk olarak tapuya geçiriyordu. Yeni alınan memleketteki ekonomik ve mali düzenlemeler bu kayıtlara göre şekillenirdi. Alınan topraklar, yerleşim birimi ve köy esası ile sınıflandırılı-

lır, üretim yapılan topraklar tek tek kayda alınır, bu topraktan elde edilen ürün kaydedilir ve vergilendirilmesi yapıldı. Yine bu tahrir geleneği içinde bu topraklardan elde edilen gelirin kimlere hangi hizmetleri karşılığında tahsis edildiği de yazılıyordu. Genel olarak tımar sistemi olarak isimlendirilen bu uygulamada en yaygın olarak topraktan elde edilen gelirler askeri görevlilere bırakılıyordu. 20 bin akçeye kadar olan gelirler *tımar*, 20 binden 100 bin akçeye kadar olan gelirler *zeamet*, bundan fazla olan gelirler ise *has* olarak isimlendiriliyordu. Sultana ait olan haslara ise hass-ı hümayun veya havas-ı hümayun deniliyordu.

Klasik dönem olarak isimlendirilen 16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı yönetimi fethettiği toprakları hep bu sistem çerçevesinde tapusuna geçirmiş, kayıt altına almıştır. Zapt edilen toprakların tahrir edilip tapuya geçirilmesi aynı zamanda bir fetih alametiydi. Bu kayıtlar, Tapu Tahrir Defteri olarak isimlendirilen defterlere yazılıyordu ve bu defterlerin birer nüshası merkeze gönderiliyor, tımar düzenlemeleri veya mali düzenlemeler çerçevesinde bu defterlere müracaat ediliyordu. Bu yazım işlemleri ihtiyaç oluştukça yenileniyordu.

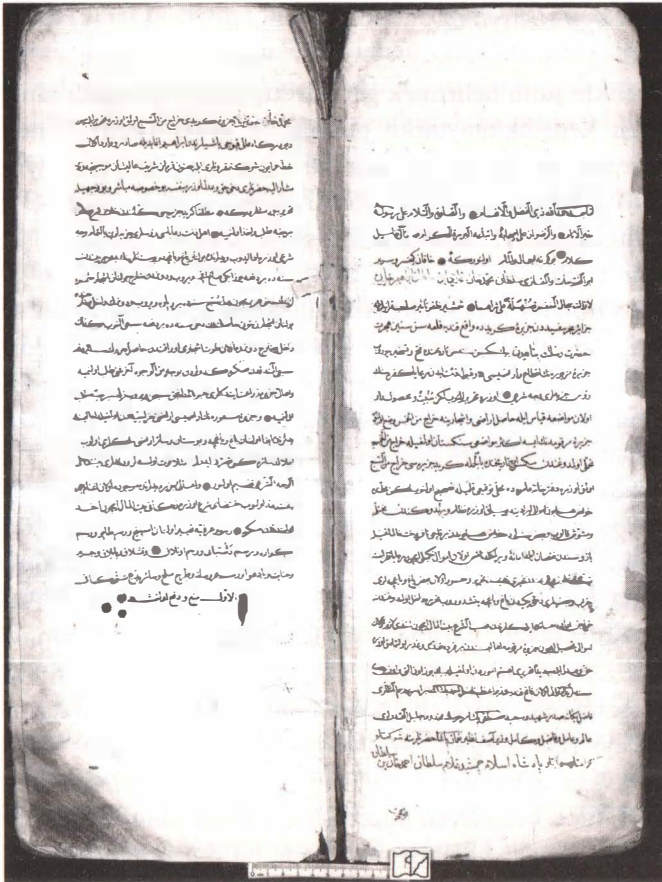
Bu defterlerin başına genellikle tahriri yapılan eyalete ait özel bir kanunname yazılıyordu. Bu kanunnamede eyaletin tabi olduğu vergi düzenlemeleri ve toprak organizasyonu geniş bir şekilde açıklanıyordu. Ardından padişah hasları, yöneticilerin ve askeri görevlilerin hasları, ardından zeametler ve diğer tımarlar, vakıflar, temlikler, kısacası tüm topraklar yerleşim esasına göre yazılıyordu. Ayrıntılı kayıt defterlerinde (mufassal defter) her köyde kayıtlı reaya tek tek yazılıyor, tasarruf ettikleri topraklar ve vergiye esas ürettikleri ürün kaydediliyordu. Defterlerde son olarak reayanın vereceği üretim vergileri de yazılıyordu. Bunun yanı sıra bir de özet defteri (icmal defter) düzenleniyordu. Burada sadece köylerin toplam rakamları özet olarak kaydediliyordu. Mufassal defterler yüzlerce sayfadan oluşmasına karşın icmal defterleri ancak onlarca sayfa idi. Gayrimüslim reayanın verme yükümlülüğünde olduğu cizye/baş vergisi bu tahrirlerden bağımsız fakat bununla ilintili bir şekilde ayrıca cizye defterlerine kaydediliyordu.

Girit'te de Hanya ve Resmo'nun alınmasının ardından bölgede sayım ve yazım işlemi yapılmıştır. 1650 yılında yapılan ilk tahrir ile Hanya ve Resmo bölgesi tamamen, diğer bölgeler de kısmen kayda alındı. Genelde olduğu gibi bir mufassal bir de icmal defteri hazırlandı. Bu tahrir, savaşın devam ettiği bir tarihte yapılmıştı ve henüz Kandiye alınmamıştı. Bu nedenle ayrıntılı defterin başına Hanya kanunnamesi yazılmış ve kanunnamede adadaki vergi düzenlemeleri detaylı bir şekilde açıklanmıştı. Bunun ardından yerleşim bölgelerinin sayımı yapılmış ve bununla ilintili tımar sahipleri yazılmıştı.

Kandiye şehrinin alınıp adanın tamamen bir Osmanlı eyaleti olmasının ardından 1670 yılında ikinci kez genel bir tahrir yapıldı. O yıl bütün ada yeniden yazıldı ve kayda geçirildi. Kandiye ve Sitia bir defter, Hanya ve Resmo ayrı bir defter olarak iki mufassal defter ve bir de icmal defteri düzenlendi. Bu tahrir defterlerinin başına bir de Girit Kanunnamesi kaydedildi. 1670 tahriri ile Girit'te farklı bir mali organizasyona gidilmiştir. 1650 yılındaki düzenlemelerle Girit, Osmanlı geleneksel mali ve idari organizasyonu ile geçici bir süreliğine idare edilmişti. Bu durum büyük olasılıkla savaşın devam etmesiyle ilgilidir. Fakat 1670 yılından itibaren adada farklı bir oluşum yaşanmıştır.

1650 düzenlemeleri sırasında adada üretilen ürün esas alınarak yazım gerçekleştirilmiştir. Vergi düzenlemeleri de bu şekilde yapılmıştır. 1670 düzenlemeleriyle ise ürün değil, toprak esas alınmış, ürün kaydedilmemiştir. Toprağın temel üretim aracı olarak düşünüldüğü bu yeni tahrirde 1650 yazımında olduğu gibi topraktan alınan buğday, arpa gibi ürünlerin miktarını görmek mümkün değildir. Sadece kaç dönüm toprakta üretim yapıldığı açıklanır. Bu durum aslında tahrir geleneğinde de önemli bir dönüşümün söz konusu olduğunun kanıtıdır.

1670 düzenlemelerine benzer bir şekilde 1705 yılında da bütün adanın üçüncü ve son kez tahrir edildiğini görüyoruz. Bu tahrirde de yine toprak esaslı bir sayım yapılmıştır. Buradaki en önemli dönüşüm, 1670 sayımı ile azalan tımar ve zeametlerin tamamen ortadan kalkması, küçük ve orta büyüklükteki tımarların padişah haslarına çevrilerek merkezi hazineye aktarılmasıdır.

1705 Tarihli Girit Kanunnamesi, Tapu ve Kadastro Arşivi, no. 1 (s. 1).

Her üç tahrir ve kanunnamenin incelenmesinden bazı saptamalar yapmak gerekir. İlk tahririn genel Osmanlı sistemine uygun olduğu görülmektedir. Önce Osmanlı genelinde uygulanan ancak değişmeye başlayan tımar sistemine uygun bir düzenleme yapılmış, bu sistem ikinci ve üçüncü tahrirde terk edilmiştir. Tımar ve zematler kaldırılarak gelirler merkezi hazineye aktarılmıştır. Girit'te yapılan üç tahrirden ve kanunnamelerden adadaki toprak sistemi ve vergi düzenlemelerini izlemek mümkündür.

Toprak Organizasyonu

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, adada Osmanlı'nın tarım politikası Venedik'ten farklı bir özellik göstermiştir. Venedik'in özellikle ilk dönemlerinde tarımsal organizasyon plantasyon organizasyonu ve merkeze sömürü aktarımı şeklindeydi. Osmanlı döneminde ise tarımsal organizasyon bireysel ve küçük işletmeler şeklindeydi.

Girit Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra, adadaki üretim ilişkileri Venedik dönemindeki gelenekleriyle devam ettirildi. Dolayısıyla Osmanlı genelinde görülmeyen birçok uygulama Girit'te hayat buldu. Bunun yanı sıra Osmanlı genelinde var olan birtakım uygulamalar da Girit'te yeniden şekillendi.

Öncelikle adada Osmanlı genelinde görmediğimiz bir özel mülkiyet uygulaması söz konusuydu. Adada özel mülkiyete, sistem genelinde olmadığı kadar geniş bir hayat alanı bırakıldı. Osmanlı genelinde, hububat üretimine ayrılmış olan topraklar özel mülkiyete bırakılmazken, Girit'te geniş özel mülkiyet kavramının içine hububat tarlaları da katılmıştı. Tarlaların sahipleri, bu mülklerini satma, devretme, miras bırakma haklarına sahipti. Özel mülkiyetten kaynaklanan kayıtların büyük bir bölümü, satış sözleşmeleri, miras, hibe, veraset, fuzuli zapt, icar anlaşması gibi davalara ilişkin ve bunu belgeleyen hüccetlerin kaleme alındığı metinlerdir. Ayrıca Girit eyalet kanunnamelerinde bu durum açık bir şekilde yazılmıştır. Girit'i alan Osmanlılar yerli halkın Venedik döneminden kalma mülkiyet kayıtlarını aynen kabul etmiştir. Mülkiyete ilişkin dava kayıtlarında “*on yıldır mülküm olan*”, “*babamdan miras mülküm olan*” gibi cümlelere rastlanmaktadır. Bu tür ibareler Osmanlı egemenliğinden önce var olan özel mülkiyetin de Osmanlı yönetimince büyük ölçüde kabul edilmiş olduğunu gösterir. Bu, o dönem için Girit'e özgü bir durumdur ve kanunnamelerle devlet garantisi altına alınmıştır.

Girit'in Osmanlı yönetim biçimine esas oluşturan ikinci tahriri ile ada toprakları tamamen *haracî* olarak kabul edilmiştir. Modern dönem öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım üretimi

yapılan topraklar devletin mülkü sayılıyordu ve kabaca *öşrî* ve *haracî* olarak ikiye ayrılıyordu. Müslüman reyanın elinde tuttuğu toprak *öşrî*, gayrimüslim reyanın elinde tuttuğu toprak ise *haracî* kabul ediliyordu. Toprak tasarruf eden kişi daha sonra Müslüman dahi olsa toprağın statüsü değişmiyordu. Bu çerçevede Girit'teki bütün topraklar *haracî* olarak kabul edilmiştir. Adadaki yerli halkın kitlesel olarak İslam'a geçişi de bu durumu değiştirmemiş ve ada *haracî* toprak şeklinde düzenlenip vergilendirilmiştir. Özetle Girit'te bütün topraklar *haracî* olarak kabul edilmiş, vergi düzenlemeleri de bu çerçevede yapılmıştır.

Girit, Osmanlı memleketi olduktan sonra topraklar üç kategoriye ayrılmıştı. Sayıları bini aşan köylerdeki en büyük topraklar hazineye aidiyetin ifadesi olan *has* olarak betimlenen topraklardı. İkinci grupta az sayıda vakıf köyleri üçüncü grupta ise daha az sayıda temlik köyleri vardı. *Has* köyleri başta padişah hasları, yerel yöneticilere bırakılan *haslar* ve son olarak az sayıdaki orta statüdeki yöneticiye bırakılan *zeametler*di. Ne var ki 1670 sayımlarında *zeametlerin* de padişah haslarına dönüşmeye başladığı görülmektedir. 1705 sayımları ile *zeametler* tamamen kaldırılmış ve 18. yüzyıl başından itibaren merkezi hazineye aktarılmaya başlanmıştır. İkinci grup köyler, gelirleri bazı vakıflara aktarılmış olan köylerdir ki bunlardan yukarıda vakıflar ile ilgili başlıkta ayrıntılı olarak söz edilmişti. Üçüncü olarak, bazı köyler savaş sırasında yararlık gösteren devlet adamlarına ve paşalara mülk (temlik) olarak verildi. Bu temlikler, toprak sisteminin tamamlayıcısı olan ve idarenin fatih paşalara hediye olarak tevcih ettikleri büyük topraklardır. Kayıtlarda Girit'te temlik topraklara sahip üç Osmanlı yöneticisi aileye rastlanmıştır. Bunların biri Kandiye fatihi Vezir-i Azam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa, biri Vezir-i Azam Hüseyin Paşa ve onun oğullarından Ahmet Bey ve torunu Hüseyin ve sonuncusu da Vezir Murat Paşa'dır.

Girit Savaşları'nın devam edip Hanya ve Resmo'nun Osmanlı yönetimine yeni girdiği dönemde yapılan 1650 tahririnde Hüseyin Paşa'nın oğlu Ahmet Bey üzerine temlik edilmiş çok sayıda köy bulunmaktadır. Adanın doğu bölümünün henüz Osmanlı yönetimine

girmedığı bu dönemde Kenuryo, Gramvousa, Pedyo ve Hanya'da toplam on üç adet köy bu kişinin üzerine mülk olarak kaydedilmişti. Bu on üç köyün geliri 252 bin akçeden fazladır. Bu tarihlerde en çok temlik karyenin Hüseyin Paşazade Ahmet Bey'e kayıtlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu kişinin Kenuryo nahiyesinde çok sayıda köy ve metoh (çiftlik) temliklerine ek olarak Monofacio, Piryotiçe ve Pedyo nahiyesinde de temlik köyleri mevcuttur. Bu köylerin geliri ise 476 bin akçeyi geçmektedir.

1670 tarihli tahrirden anlaşıldığına göre, Murat Paşa'nın Hanya'da 40 bin akçeye yakın gelire sahip üç köyü, Fazıl Ahmet Paşa'nın da Monofacio ve Milopotamu nahiyesinde üç temlik köyü mevcuttur. Ahmet Paşa'nın Temenos kazasında parçalı farklı temlik arazileri de bulunmaktadır. Bu temliklerin tespit edilen geliri 310 bin akçeye yakındır.

1705 tahririnde ise en çok temlik yine Hüseyin Paşazade Ahmet Bey adına kayıtlıdır. Kenuryo ve Piryotiçe kazasında, ayrıca Kandiye'de toplam on beş köy bu kişinin mülkiyetindedir. Bu köylerin toplam geliri 278 bin akçedir. Ayrıca 1705 tahririnde, Fazıl Ahmet Paşa'nın Monofacio ve Milopotamu'da üçtemlik köyü ve bu köylere ait 184.628 akçelik geliri kaydedilmiştir. Aynı tahrirde Murat Paşa'nın ise kayıtlı olan 2 karyesi bulunmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz bir kısım temlik köyler de zaman içinde mülk sahibi paşalar ya da onların vârisleri tarafından vakfa çevrilmiştir.

Tarımsal Üretim

Girit'te de Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi tarım arazilerinde küçük parselasyon yaygındır. Tapu tahrir defterlerinden de izlenen durum, reyanın işlediği toprakların bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parseller olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan adada çok sayıda metoh/çiftlik de mevcuttu. Genel anlamda tarımsal üretim ilkel şartlarda ve doğa egemenliğinde devam ediyordu.

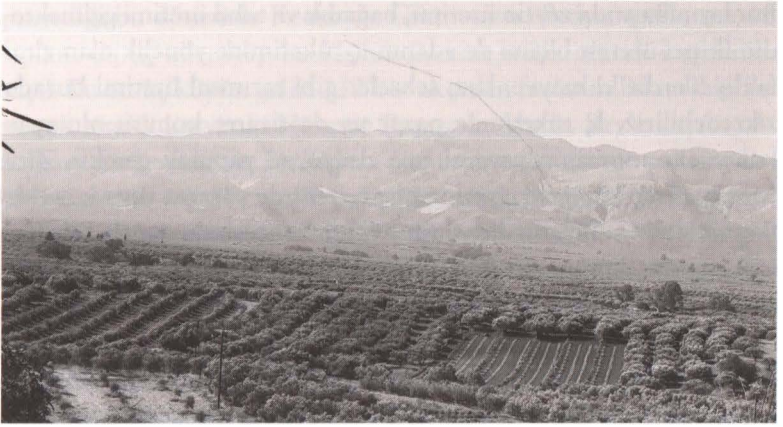
Adada tarımsal üretim iki amaca yönelik olarak yapılıyordu. İlki ve en önemlisi, pazara yönelik ticari amaçlı yapılan üretimdi.

Bunların başında zeytin üretimi, bağcılık ve tahıl üretimi gelmektedir. İkinci üretim biçimi de adanın iç tüketimine yönelik olan zirai faaliyetlerdir ki meyve, bazı sebzeler gibi tarımsal üretimi burada zikredebiliriz. İç tüketimde pazar ya da ticaret konusu olmayan bahçe ekonomisinin yaygınlığına da vurgu yapmak gerekir. Zira Müslüman olsun gayrimüslim olsun, şehirde yaşasın veya kırsalda ikamet etsin, ailelerin hepsinin evinin bahçesinde sınırlı tüketim için enginar, limon, nar gibi ürünlerin yetiştiği bahçe alanları mevcuttu. Bunun yanı sıra üretimi yapılmayıp doğadan elde edilen, toplanan hüdanabit bazı ürünler de önemli kalemler oluşturmuyordu. Örneğin çeşitli doğal otlar ve yerel halkın keyifle günümüzde bile çay gibi demleyerek tükettiği diktamos bu tür ürünlerdi.

Bağcılık ve Şarap

Venedik egemenliği altında Girit, doğunun kıymetli eşyalarını batıya taşıyan ticaret gemileri için bir durak noktası olmanın yanı sıra verimli bağlarından üretilen tatlı şarabıyla Batı dünyasının gözdesiydi. Bu yıllarda adanın tarımı, merkezi hükümetin ekonomik politikasına bağlıydı. Venediklilerin bu politikasını da yabancı pazarların ürün talepleri belirlerdi. Bundan dolayı Girit'te 15. ve özellikle 16. yüzyıllarda bağcılık, diğer tarımsal üretimin aleyhine oldukça gelişmiştir. Üretimin tek gayesi çiftçilere ve Venediklilere, Batılılara satmak için kaliteli şarap imalatı ve dolayısıyla büyük gelir sağlamaktı. Çok kaliteli Malvazia şarabı Almanya, İtalya, Fransa ve İspanya'ya ihraç ediliyordu. Şarabın en güzeline şiirler yazan, övgüler düzen İngiltere'ye bile Girit'in tatlı şarapları ulaşıyordu. Adada Venedik soyluları ve toprak sahipleri bu kârlı ticaretten daha çok beslenebilmek için üzüm üretimine ağırlık verdiler. Adanın en büyük ve en verimli ovası Mesara Ovası'nda geniş bir alanda üzüm üretimi yapılıyordu.

16. yüzyıldan sonra adadan sağlanan şarap geliri önemini yitirdi ve Venedik yönetimi açısından ileri bir karakol olarak donanmanın iâşesi daha önemli ve öncelikli hale geldi. Özellikle bu dönemde Doğu Akdeniz'de Osmanlı ile girdiği hâkimiyet mü-

Mesara Ovası (fotoğraf: N. Adıyeke).

cadelelerinde donanmanın güçlü olması, Girit'ten sağladığı tahıl, peksimet ve diğer besinlere bağlıydı. Diğer yandan Venedik ile savaş döneminde Osmanlıların tahıl ticaretine sınırlama getirmesi de krizin artmasına neden oldu. Bu nedenle Venedik yönetimi adada bağların sökülerek hububat üretiminin sağlanması için bir dizi önlem aldı. İlkçağlardan beri üzümleri ve şarapları efsanelere konu olan Girit artık bir tahıl deposuna dönüşmekteydi. Kaldı ki bu dönemde Avrupa'da da tatlı şarap üretimine başlanmış ve Kıta Avrupası kendi ihtiyacını kendi kaynaklarından sağlamaya girişmişti.

Girit üzerine yapılan çalışmalarda genellikle adada Osmanlı egemenliği altında tarımsal bir vardiya değişimi olduğu, üzümün yerini zeytinin, şarabın yerini zeytinyağının ve sabunun aldığı dillendirilmektedir. Ancak son yıllarda ortaya çıkan araştırmalar bu vardiya değişiminin Venedik döneminde başladığına işaret etmektedir.

Venedik hükümeti şarap ticaretindeki düşüş ve tahıl üretimindeki açıktan kaynaklanan ekonomik gerilemeyi durdurmak için 17. yüzyılda zeytinyağı ticaretini teşvik etmeye, zeytin sıkma atölyelerini geliştirmeye çalıştı. Diğer yandan bu dönemde Venedik Akdeniz'deki ticaret tekeli de kaybetmiş, Fransız tüccarlar daha büyük rol oynamaya başlamışlardı. Onların da ilgisi Marsilya'daki

sabun fabrikalarının ihtiyacının karşılanması doğrultusunda Girit zeytinyağına yöneldi.

Girit'te bağcılık ve şarap üretimi Osmanlı egemenliğinde de devam etti. Ancak adanın ekonomik verilerine ve ticaret hacmine girmeyecek kadar yerel ve bölgesel kaldı. Adanın Osmanlı egemenliğine girmesiyle Girit'i terk eden Venedik toprak sahiplerinin geride bıraktıkları bağları manastırlar satın almış ve yerel ihtiyaçlar için şarap üretimine devam etmişlerdir.

Adada Osmanlı döneminde şarap üretimi ve satışının devam ettiğini gösteren en ilginç madde 1669 yılında ilan edilen Girit Gümrük Kanunnamesi'ndeki "*hamr (şarap) ve arak (rakı) kâfirlere rızık olmakla hamr ve arak alıp gitseler ve götürseler bahası hesap olunup takdir olunduktan sonra yüzde dört akçe gümrük alına*" hükmüdür. Zira burada gayrimüslim tüccarın şarap ve rakı alıp götürebileceği açıkça belirtilmiştir. Şarap ve rakı ticaretinin serbest bırakılmasının gerekçesi de "keferenin rızkı" yani geçim kaynağı olmasına bağlanmaktadır.

Adadaki 1650, 1670 ve 1705 tarihli sayımlarda bağların hiç de azımsanmayacak bir oranda olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde tarımsal alanların yüzde 10 civarında bağlarla kaplı olduğunu söylemek mümkündür.

Zeytincilik

Girit'in Osmanlı egemenliği altında ekonomik yapısının ve üretim ilişkisinin temel çerçevesini zeytin, zeytinyağı ve yan ürünleri belirledi. Buna adanın eşsiz iklim ve toprak bileşkesi önemli katkı sağladı. Zeytin ve bundan sağlanan ürünler, adada yaşayan Müslüman ve Hristiyan halkın temel uğraşı oldu ve kalitesiyle dünya piyasalarında Girit'e hatırı sayılır bir ün kazandırdı. Bu özelliği dolayısıyla adada zeytin ağacı *kutsal ağaç* (şecr-i mübarek) ve zeytinyağı da *güneşin suyu* olarak tanımlanmıştır.

Zeytin alanlarının önemli bir kısmı yerli Rumların ve Müslümanların mülkiyetindedir. Osmanlı yönetiminin kurulduğu ilk yıllarda adada kalan ve Osmanlı egemenliğini kabul eden yerli

Rumların mülkiyet haklarının devamı kabul edilmiştir. Fakat adanın fethi döneminde firar eden harbilerin diğer mallarıyla birlikte zeytinlikleri de miriye geçirilmiştir.

Adadaki mülkiyet değişiminin bir örneği de 1821-1840 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan karışıklıklar sırasında olaylara karışan, firar eden ya da hayatını kaybeden ve vârisi olmayan kişilerin mülklerine Osmanlı yönetimince el konulmuştur. Bu çerçevede çeşitli mülklerle birlikte önemli miktarda zeytin ağacı da hazineye dahil edilmiştir. Bu işlemin sonucunda da bu zeytin ağaçları tekrar şahıslara satılmıştır. Fakat herhangi bir dönem için adadaki Müslüman ve Rumlara ait zeytin ağacı mülkiyet dağılımını tam olarak tespit etmek şimdilik mümkün görünmemektedir.

Adada Kandiye'nin alınmasından sonra yapılan ilk sayımda toplam 666 bin adet zeytin ağacı olduğu kaydedilmiştir. Bu ağaçlardan Resmo dışında kalanların yıllık 5 kıyye yağ vereceği ve Resmo'daki bir kısım ağaçların daha kaliteli olması nedeniyle yıllık 10 kıyye yağ üretebileceği hesabıyla yine bu sayımda adada yıllık toplam 3.759.090 kıyye yağ alınacağı tespit edilmiştir (Gülsoy, 296). 1890'ların başında gerçekleştirilen bir vergi düzenlemesi adada zeytin öşrünün ağaç başına alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaçla yapılan ağaç sayımında bu kez Girit'te 6 milyona yakın zeytin üreten ağaç olduğu tespit edilmiştir. Adanın Osmanlı egemenliğine alınmasından bu âna kadar, 240 yıl içinde ağaç sayısında yaklaşık on kat artış olduğu gözlenmektedir. Bunun temel nedeni Osmanlı yönetiminin zeytin üretimine daha fazla ağırlık vermesidir. Bunların dışında ormanlarda çok miktarda kendiliğinden yetişen yabancı zeytin olduğu da bilinmektedir.

Zeytin ağaçları, adanın deniz seviyesinden yüksek ve verimli arazisinde bol ve kaliteli ürün sağlar. En verimli ağaçların yüksekliği yaklaşık 8-10 metre, çapları ise üç metreye yakındır. Andrea Kopasi 19. yüzyılda adada Venedik döneminden kalma ağaçların bulunduğunu ve bunların ölçülerinin sözü edilen miktardan daha fazla olabildiğini ifade etmektedir. Ürünün cins ve türüne göre Girit'te dört farklı zeytin üretildiği anlaşılmaktadır. Taneleri dolgun olanlara Χοντρολήξ, orta büyüklükte olanlara Τσουνατέξ, ince

olanlara ise Λιανοληές adı verilirdi. Özellikle son iki cinsi yağ üretimi açısından bereketliydi. Bunların dışında küçük elmaları andıran Μηλοληές türü de mevcuttu. Ancak bu tür, yağ çıkarmak amacıyla değil, daha çok tuzlanarak yenmek amacıyla üretiliyordu.

19. yüzyıl başında Girit'e gelen bir Fransız, zeytin toplama işinde genellikle oldukça yoksul insanların çalıştırıldığını ve işçilere hizmetlerinin karşılığı 50 litrede bir litre zeytinyağı ödendiğini ifade etmektedir. Zeytin toplama faaliyetinin yanı sıra önemli bir uğraş da toplanan zeytinin, zeytinyağı, sabun ve pirina üretimi için gerekli işlemlerden geçmek üzere dağlardan şehirlere taşınmasıydı.

Zeytinin kendine özgü üretim koşulları nedeniyle bir yıl oldukça fazla verim sağlandığı halde ertesi yıl hayli düşük bir verim ortaya çıkabiliyordu. Bu nedenle zeytinin kaynaklık ettiği zeytinyağı, sabun ve diğer ürünlerin üretiminde de bir yıl oldukça fazla gelir elde edildiği halde ertesi yıl çok düşük oranlarda gelir elde edilebiliyordu. Ayrıca halk arasında her elli yılda bir kez zeytinin olağanüstü bir potansiyele ulaştığına dair yaygın bir kanı söz konusuydu.

Osmanlı döneminde ada tarımının en önemli faaliyeti olan zeytin üretiminin günümüzde de devam ettiği ve Avrupa Birliği'nin adaya zeytin üretimini desteklemek amacıyla teşvikler sağladığı malumdur.

Tahıl

Girit'te tarımsal üretimin ekonomiye katkısı açısından üçüncü sırada yer alan ürün hububat yani tahıldır. Antik çağdan beri adada bağ ve zeytin ağaçlarının yanı sıra buğday, arpa, yulaf gibi tahıllar da yetiştirilirdi. Üstelik de iklim koşullarının elverişli olması nedeniyle ovalarda Ekim ayında kış sezonu için, yaylalarda ise Nisan ayında bahar ve yaz sezonu için buğday ekimi mümkün olabiliyordu. Tahıl üretiminin genelde düzlük alanlar, ovalar ve platolarda daha verimli olması nedeniyle Girit'te Mesara Ovası ile Laşit ve Omalos platolarında tahıl üretimi gerçekleştiriliyordu. Mesara Ovası'nda buğday üretimi yıllık ortalama 8-10 milyon kilogram ile 15-16 milyon kilogram arasında değişmekteydi.

Antik çağlarda bereketli bir tahıl üretimiyle kendi kendine yeter durumda olan Girit'in tahıl ihtiyacı 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik egemenliği döneminde büyük ölçüde Osmanlı coğrafyasından sağlanıyordu. Ancak Osmanlı-Venedik ilişkilerinin bozulmasıyla tahıl ticaretinin yasaklanması ve Batı Avrupa'da yaşanan kriz nedeniyle Girit şaraplarının eskisi kadar rağbet görmemesi, adayı ekonomik anlamda büyük sıkıntı içine soktu. Bu durumda Venedik yönetimi tarım politikasını gözden geçirdi. Bir yandan savunma çalışmaları yaparken, diğer yandan adanın tahıl ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirleri almaya başladı. Girit'in iç kısmında bulunan bağların sökülmesine ve yerine tahıl ekilmesine dair kararlar aldı. Tahıl ekimi yavaş yavaş bağların yerini almaya başladı. Uzun savaş yıllarında tahıl ekiminin artması ada halkının yaşam mücadelesine de yardımcı oldu.

Girit'te zamanla tahıl üretimi çoğaldı ve bunun sonucunda halkın ihtiyacını bile aştı. Ada, Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında tahıl ihraç edecek duruma gelmişti. Girit'ten Doğu Akdeniz'in çeşitli ülkelerine, hatta Fransa'ya bile buğday ve arpa ihraç edilmeye başlandı. Bu durum 1684-1714 yılları arasında gerçekleşti. Bu 30 yıl içinde sadece 18 yıl ihracat mümkün olmuştur. Aynı dönemde bazı yıllar kıtlık ve kuraklık söz konusu olduğu, örneğin 1690 ve 1693 yıllarında önemli tahıl darlığı yaşandığı bilinmektedir.

İhraç edilen tahıl genellikle Orta ve Doğu Girit'te üretiliyordu. Kandiye'de toplanıp, bir kısmı genellikle Fransız gemileriyle Doğu Akdeniz'e, bir kısmı ise yerli tüccarlar tarafından iç piyasada satılmak amacıyla Girit gemileriyle Hanya'ya gönderiliyordu. Bu dönemde adanın kendine yeter tahıl üretiminden daha fazla ihraç edebileceği ürüne sahip olması ada nüfusunun azalmış olması ile de ilişkilidir. Ancak zaman içinde gerek nüfustaki artış gerekse Osmanlı'nın adada görevli yerli ve kapıkulu yeniçerilerinin maaşlarını tahıl ile ödemesi, ihracata imkân veren ürün fazlalığını ortadan kaldırdı. 18. yüzyılın başında tahıl ihracı yasaklanmış ve adada sadece iç piyasada satılabilir hale gelmişti. Tahıl üretimiyle birlikte un imalatı ve satışı da Osmanlı merkezi yönetimince denetlenir hale gelmiş ve şehirlerde fırınlara un dağıtımı kontrol altına alınmıştır (Triantafyllidou, 171-172).

Tahıl üretiminde zaman içinde önemli dalgalanmalar yaşanabiliyordu. Alınan tüm önlemlere karşın adada kimi zaman tahıl kıtlığı da baş gösterdi. 1720'den itibaren neredeyse her on yılda bir kıtlık ve açlık yaşandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu durumda Girit'e Osmanlı coğrafyasının başka bölgelerinden tahıl ithal edilmeye başlandı. Ayrıca adanın belli noktalarında fazla ürünü korumak için ambarlar ve yer altı depoları inşa edildi. Bunlardan en önemlisi Kandiye'deki miri ambardı. Kıtlık zamanlarında bu alanlarda saklanan ürünlerden yararlanıldı. Ancak bu tedbirlerin de yeterli olmadığı, büyük kıtlık dönemlerine veba gibi çeşitli salgın hastalıkların da eşlik ettiği görülmektedir.

Nisan 1729'da yaşanan tahıl kıtlığı üzerine yönetim daha önce depolamış olduğu ürünlere başvurmak zorunda kalmıştır. Ağustos 1737'de yaşanan kıtlıkta ise Hanya ve Suda'da hiç tahıl kalmadığından Kandiye'den yardım sağlanmıştı. En büyük sıkıntı 1756'da yaşandı. Üç yıl buğday fiyatları düşmesine rağmen çok önemli bir tahıl yetersizliği yaşandı. Açlık sınırında olan Resmo'ya Kandiye'den tahıl ikmali için izin talebi bile reddedilmiştir. Aynı yıl Hanya'da Fransız donanması satın alacak galeta ve peksimet bulamamıştı. En dramatik dönem ise 1770-1780'de Osmanlı-Rus savaşları sırasında yaşandı. Ruslar tüm Ege'yi kontrol altına aldıklarından adaya tahıl ikmali zorlaşmıştı. Ocak 1773'te Hanya'da tahıl yetersizliğinden ayaklanmalar başladı. Kandiye'de durum daha da vahimdi. Zira burada kıtlığa ve açlığa veba salgını da eklendi (Triandafillidou, 184). Sonuç olarak, 18. yüzyılın ortasından itibaren adada tahıl üretiminde önemli bir düşüş oldu.

Diğer Tarımsal Ürünler

Zeytin, hububat ve üzüm ada tarımı için temel üretim metalleri idi. Bunların yanı sıra tapu tahrir defterlerinde geniş alanları kapsamayan bahçe ve bostanlara da rastlıyoruz. Buralarda az miktarlarda, enginar, bakla, mercimek ve nohut üretiliyordu.

Bunların dışında adada pamuk ve keten üretimi yapıldığı, bol miktarda yeşil sebze yetiştirildiği hemen her kaynakta gündeme getirilmektedir. Az miktarda tütün üretiminden de söz edilmekte ise de

bu tütün kalitesiz ve ancak ada halkının kendi ihtiyacını karşılayacak düzeydeydi. Yine ada halkının ihtiyacına yönelik ve az miktarda ihracat da yapılan portakal, mandalina, limon, harnup, üzüm, badem ve kestane de üretiliyordu. Yerelde tüketilecek kadar armut, incir, zerdali gibi muhtelif meyve ağaçlarının da olduğu bilinmektedir.

Adada az miktarda bulunan ormanlardan elde edilen ağaç kabuğu, yöre halkı için önemli bir gelir kaynağıydı. Bu ormanlardan Ağustos ile Kasım ayları arasında 250-1.000 kilogram civarında ağaç kabuğu elde ediliyordu. Toplanan bu kabuklar deri atölyelerinde yakacak malzemesi olarak kullanılmak üzere dışarıya gönderiliyordu. Ancak bu uygulama zaten az miktarda olan ağaçların kuruma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açtığından, yerel yönetimler aracılığıyla sık sık önlemler alma ihtiyacı doğuyordu.

Hayvancılık

Birçok tarım toplumunda olduğu gibi Girit'te hayvancılık önemli bir ekonomik sektördü. 1650 sayımlarında adada toplam 160 bin adet koyun ve keçinin olduğu anlaşılmaktadır (Gülsoy, 298). 1670 ve 1795 sayımlarında küçükbaş hayvan vergisi (resm-i ganem) kaldırıldığı için koyun ve keçi sayısı hakkında fikrimiz yoktur. Giritlilerin *agrimi* veya *krikri* dedikleri, yüksek dağlarda yaşayan bir yaban keçisinin eti yerel halk tarafından çok sevilip tüketilmekte derisi de talep edilmekteydi (Kopasi, 1241).

Girit'teki önemli bir sektör de arıcılıktır. Adada çok sayıda kovan vardır. 1650 yılında 88.400 olan kovan sayısı konusunda daha sonraki tarihler için herhangi bir sayı vermemiz mümkün görünmemektedir. Ne var ki adadaki bal üretiminin 18. yüzyılda da adanın iç tüketimini aştığı ve Girit'ten Avrupa'ya ihraç edilen malların arasında balın da olduğu belirtilmelidir.

Adadaki hayvancılık sektöründe anacağımız son kalem ise balıkçılıktır. Özellikle Spinalonga bölgesinin balıkları ünlüdür. Yerli halkın İskaro dediği balık adaya özgüdür. Yine Spinalonga civarında az miktarda istiridye çıkarılır. Ayrıca adanın güney sahillerinde süngercilik de yapılmaktadır.

Endüstriyel Üretim ve Zanaatlar

Modern öncesi toplumlarda işbölümü, genel olarak kır yerleşimlerinde tarım, şehirlerde ise tarım ve farklı işkollarının varlığı ile şekillenir. Ne var ki kırsal alandaki tarımsal organizasyonu sadece toprakla sınırlı olarak düşünmemek gerekir. Ürünü işleyen değirmenler, yağ sıkım atölyeleri gibi işletmeler tarımsal ürünün işlenmesini sağlayan önemli yatırımlardır.

Tarımsal ürünleri işleyen en önemli işletmeler değirmenlerdi. Su ile çalışan un değirmenleri, su gücünün ağır çarkları döndürebilmesi için belli bir debi gücüne ulaşması gerektiğinden genellikle adanın yüksek bölgelerinde yapılmıştı. Hepsi dikey dingilli olan değirmenler teknolojik olarak oldukça basitti. İhtiyaç duyulan değirmen taşları Melos Adası'ndan geliyordu. Yakın köylere hizmet veren değirmen işletmecileri de çeşitli bölgelerde Müslüman veya Rum olabiliyordu. Kopasi, 19. yüzyılın sonlarında adada 500 civarında su ile çalışan değirmen olduğunu söylemektedir (Kopasi, 1428).

Osmanlı Giriti'nde adada en önemli servet zeytin ve ürünleriydi. Zeytin üretiminden elde edilen en önemli yan ürünler zeytinyağı ve sabundu. Toplanan zeytinin önemli bir kısmı zeytinyağı üretimine ayrılır ve bu yağ da kalite ve cinsine göre ihracattan yemeklik kullanıma, sabun üretiminden aydınlatmaya kadar farklı alanlara dağılırdı. Yağ üretimi amacıyla toplanan zeytin değirmenlerde ezildikten sonra çuvallara konularak ağaç mengenerde sıkılıyordu. Bu ilk sıkımdan elde edilen en kaliteli ve lezzetli kısmı halis yağ olarak isimlendirilirdi. Bundan sonra zeytinin kalanı yeniden çuvallara doldurulur ve bu kez demir mengenerde sıkılırdı. Bundan elde edilen ve cebre olarak adlandırılan yağ ise ancak sabun üretiminde ve aydınlatmada kullanılırdı. Kalan posa da pirina olarak adlandırılır ve kömür benzeri bir yakıt maddesi olarak kullanılırdı.

Bu uygulama şehirlere göre farklılık gösterirdi. Kandiye'de son yağ sıkımı daha özenli yapıldığından ve çekirdeklerden gelen sıvı ayrıldığından Kandiye'nin sabunları daha kaliteliydi. Hanya'da ise bu işlem yapılırken çekirdeklerden gelen kaba sıvı da yağın içine karıştığından Hanya sabunları dünya piyasasında Kandiye sabunlarına kıyasla pek fazla tercih edilmezdi.

Girit'te zeytinyağı üretimi büyük çoğunlukla ilkel yağ imalathanelerinde gerçekleşiyordu. Adada 19. yüzyılda zeytin sanayisinde büyük bir atılım olduğunu söyleyebiliriz. Zeytinyağı dışsatımında birinci sırayı Marsilya ve Trieste alıyordu. Marsilya'ya gönderilen yağın büyük bir bölümü de burada üretilen ünlü Fransız sabunlarının yapımında kullanılmaktaydı. Yanı sıra adadan, gerek Osmanlı memleketleri içinde Selanik ve İstanbul gerekse ülke dışında İskenderiye, Odessa ve Londra limanlarına da önemli oranda zeytinyağı ihracı gerçekleştiriliyordu.

Sabun da zeytinyağıyla birlikte Girit'in ihracatında önemli ve öncelikli bir yere sahipti. Girit'te 18. yüzyılda başlayan pazar için sabun üretimi, zeytin ve zeytinyağına bağlı olan ada ekonomisine yeni bir yön vermiştir. 1730'lardan itibaren adada hızla sabun endüstrisinin devreye girmesi, zeytinyağı gelirlerini büyük ölçüde azaltmıştır. 18. yüzyılın sonunda on beş tanesi Kandiye'de, yedisi Resmo ve yedisi Hanya'da olmak üzere toplam yirmi dokuz adet sabun imalathanesi olduğu anlaşılmaktadır. 1876 yılında bu sayı elliye ulaşmıştır. Bu imalathanelerin yirmi bir tanesi Kandiye'de, yirmi tanesi Hanya'da, yedi tanesi Resmo'da ve iki tanesi de Kastel kasabasındadır. İmalathanelerin hemen hepsi yerli Müslümanlar ve Rumlar tarafından işletilmekle birlikte bir kısım Avrupalı işletmecilerin de adada sabun sanayisinde yer aldıkları görülür. Girit'te sabun imali ve ticareti, özellikle yerli Rum nüfus içinde önemli bir tüccar-burjuva sınıfının doğmasına yol açtığı gibi, yine özellikle Rumlar arasında armatör ve gemi reislerinin rolünü de ön plana çıkarmıştır. Girit Rumları zeytinyağı ve özellikle sabun ticareti ile sermaye birikimlerini artırmışlardır.

Zeytinyağı ve sabun üretimindeki Osmanlı merkezi yönetiminin müdahalesinin en önemli gerekçesi İstanbul'un ihtiyacının karşılanmasıdır. Girit'te üretilen zeytinyağı ve sabunun İstanbul'un ihtiyacı olan kısmı gönderilmeden ihracata girilmemesi konusunda Girit yönetimine merkezden sürekli uyarılar gönderilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinin ve sarayın beslenmesi amacıyla eyaletlerin üretimini denetlemeye, talep edilen ürünlerin gönderilmesini ve İstanbul'ca belirlenen fiyatlarla başkente satılma-

sını sağlamaya yönelik güçlü bir mekanizma oluşturulmuştu. Avrupa ile doğrudan ticaret ilişkisi içinde olan birkaç bölge bu mekanizmanın kısmen dışında kalabiliyordu. Bunlardan biri de Girit'tir. Özellikle zeytin ve zeytinyağı maddesinde Midilli, İstanbul'un işesini öncelikli olarak karşılamakla yükümlüken Girit, zeytinyağının dış pazara satımında zaman zaman İstanbul'un koyduğu yasaklamaların dışında bırakılmıştır. İstanbul'un zeytinyağı ihtiyacının yüzde 80'i Midilli, Ayvalık ve Edremit'ten karşılanmaktadır.

Sabun ise İstanbul'un işesi için gerekli mallar arasında özel bir yere sahiptir. 1730'lardan itibaren sabun sanayisinin hızla gelişmesiyle birlikte Girit, başkente sabun sağlayan en önemli merkez haline gelmiştir. Merkez, Girit'te zeytinyağının dışsatımına başka yörelerden daha esnek yaklaşırsa da sabun dışsatımını en başından sıkı denetim altına almış ve başkentin ihtiyacı karşılanmadan ihracata girilmesine kesin yasak konulmuştur.

İstanbul'un işesinde Girit'in rolü incelendiğinde ön plana çıkan ürün sabundur. Zeytinyağı ikinci planda kalmaktadır. Bunun nedeni yağ ihtiyacının büyük ölçüde Midilli'den karşılanmasının yanı sıra Girit yağının sabun imaline daha elverişli olmasıdır. Ancak yine de Midilli yağı yetersiz kaldığında ya da çeşitli nedenlerle ihtiyaç arttığında merkezin talebi Girit'e yönelmiştir.

Girit'te pamuk ve keten üretiminin yanı sıra önemli ölçüde ipek, küçükbaş hayvancılığın yaygın olmasından dolayı önemli ölçüde yün de üretiliyordu. Adada bu üretimin işlem gördüğü çok sayıda pamuk ve ipek çarhları vardı. Özellikle hışlama ismi verilen ve Kandiye'de yapılan beyaz renkli ipek kumaş adada çok kullanılıp seviliyordu (Kopasi, 1428). Ayrıca Resmo kazası Hiro Manastırı köyü yakınında ilginç bir çamur vardı. Civar köylerde yaşayanlar elbise yapmak için satın aldıkları beyaz kumaşları bu çamurda yirmi dört saat beklettiklerinde bu kumaşlar koyu mavi bir renk alıyordu. Bu renk öylesine sabit ve etkiliydi ki elbise eskiyip atılınca kadar hiç solmazdı (Kopasi, 1087).

Adada zeytinyağı ve şarap üretiminin oldukça önemli olduğunu belirtmiştik. Bu ürünlerin saklanması ve taşınması açısından en önemli malzemelerden birisi toprak küplerdi. Adadaki en önemli

küp ve çömleklerin yapıldığı iki nokta Hanya'nın Çikalarya köyü ile Kandiye'nin Trapsiano köyüydü. Her iki köye de Osmanlı kaynaklarında *nam-ı diğer Çömlekçi Köyü* ismiyle de rastlamaktayız.

Adada üretimi yapılan ürünlerden hareketle, balmumu ışıklarının, hayvansal ürünlerin işlendiği mandıraların ve tabakhanelerin faaliyet gösterdiği kabul edilebilir. Şehirler de ise kayıtlara girmiş çok sayıdaki dükkânda esnafın farklı sektörlerde, farklı işkollarında üretim yaptığı ve türlü hizmetler sunduğu anlaşılmaktadır.

Girit'te büyük çaplı olmayan iki adet miri tuzla vardı. Bunlardan Hanya, Suda bölgesinde olan tuzla daha fazla üretim kapasitesine sahipti. 19. yüzyılda burada elde edilen tuz üretim kapasitesi ada dışına gönderilecek düzeye ulaşmıştı. Ne var ki bu tuzla çevreyi kirlettiği için şikâyet konusu olmuş ve 1871 yılı yazında kapatılmıştır. Akabinde bu alan askeri eğitim bölgesi haline getirilmiştir. Diğer tuzla ise Mirabelo bölgesi, Spinalonga yakınlarındaydı. Bu tuzlalarda çalışan işçilerin elde ettikleri tuzun altmışta biri kendilerine bırakılır, kalanı devlet hazinesine aktarılırdı.

Ticaret

Girit'te Osmanlı egemenliğinin kurulması ada ekonomisi için olduğu kadar Osmanlı ekonomik yapısı açısından da önem taşımaktadır. Zira Girit Doğu Akdeniz ticaret yollarının kilit noktası, kahve ticaretinden köle ticaretine kadar doğu-batı ekseninde gelişen ticari sirkülasyonun en önemli durak noktalarından birisiydi.

Ada sadece Osmanlı anakara limanları arasında bir aktarım noktası değil, aynı zamanda Avrupa pazarlarından gelen ürünlerin Osmanlı pazarlarına sevk edildiği durak noktalarındandı. Bu hareketlilik kaçınılmaz olarak iskelelerin bağlı olduğu liman kentlerinde günlük yaşamda ve kent planlamasında şekillenmeye de katkıda bulunmuştur.

Osmanlı döneminde Girit'te iki büyük liman Kandiye ve Hanya ile dört önemli iskele Resmo, Yerapetra, Sitia ve Mirabelo hem gümrük konusu hem de idari birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Girit'in kuzeyinde iki büyük liman Kandiye ve Hanya ulaşım ve

ticaret faaliyetlerinin can damarıdır. Adanın merkezi konumundaki Kandiye Limanı en büyük idari birim olduğu halde, Hanya ve tamamlayıcısı olan Suda Limanı önemli bir gümrük alanı ve idari birimdir. Bunların yanı sıra Resmo ve Yerapetra'nın iskele konumunda ve hacim olarak ilk ikisinden daha küçük, ekonomik faaliyet açısından da daha sınırlı birimler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Kandiye, Hanya ve Resmo adanın kuzey kıyısında yer almaktadır. Adanın güneyinde yer alan ve Kuzey Afrika kıyılarına bakan tek iskele Yerapetra'dır. Yerapetra aynı zamanda adanın önemli tarımsal üretim alanı olan Mesara Ovası'na doğrudan ulaşım sağlanabilen güneydeki tek limandır. Bu durum tamamen adanın coğrafi yapısından kaynaklanmaktadır. Zira adanın kuzeyi yerleşime daha uygun alanlar ve korunaklı koylar barındırmaktadır. Buna karşın adanın güneyi oldukça sarp kayalıklarla gemilerin yanaşmasına imkân vermeyen dağlık kıyı şeridi olarak görünmektedir. Ancak adanın kendi içinde ulaşımını sağlayan güneyde Sfakia, Plakias, doğuda ise Sitia gibi iskeleler ticari etkinlikten ziyade küçük kayıkların yanaşmasına imkân tanıyan, sadece ada içi ulaşımı ve yakındaki diğer küçük adalarla bağlantıyı sağlama amacına hizmet eden küçük birimler olarak görünmektedir.

Adanın Venedik döneminden beri Akdeniz'in en önemli ticaret merkezlerinden birisi olduğunu belirtmiştik. Bu çerçevede adada ilk olarak İngiltere devletinin 1522 yılında bir konsolosluk açtığı görülmektedir. Kral VIII. Henry, tüccar Censio di Balthazar'ı İngiliz tüccarlarının işlerini takip etmesi için konsolos tayin etmiştir (Kopasi, 1424). İngiliz konsolosluğunun Osmanlı döneminde de adada faaliyet gösterdiğini görüyoruz. Bir süre sonra 1700 yılında Hanya'da Fransa devleti de bir konsolosluk oluşturdu. Konsolos yardımcısı Rum cemaatinden, yöre âdetlerine göre yetişmiş ve Padova'da hukuk eğitimi almış bir yerliydi. Anlaşıldığı kadarıyla Akdeniz ticaretinde varlık gösteren Avrupa devletleri, iyi eğitim görmüş yerli halkı da bir şekilde aracı olarak kullanıyordu.

Adadan ihraç edilen ürünlerin başında zeytin ürünleri geliyordu. Girit'ten zeytinyağı ve sabun 17. yüzyılın sonlarından itibaren başta Fransa olmak üzere Avrupa limanlarına gidiyordu. Tourne-

fort, 1669 yılında adadaki 300 bin mestat zeytinyağının 200 bin mestatını, yani üçte ikisini çeşitli limanlardan Fransız tüccarlarının aldığını belirtir (s. 61). 18. yüzyılda adada gelişme gösteren sabun sanayisine paralel olarak Avrupa limanlarına çok miktarda sabun da gönderildiğini tekrar etmemiz gerekir. Bunun yanı sıra adanın ikinci dereceden önemli olan, portakal, limon, mandalina, peynir gibi yiyecek maddeleri ile yün, ipek, balmumu, zambak gibi farklı ürünler de küçük ihraç kalemleri arasında yer almıştı. Ayrıca adanın muhtelif yerlerinden çıkarılan bileğitaşı da özellikle İtalya ve Marsilya'ya ihraç ediliyordu.

Adaya gelen ithal ürünler ise daha az çeşitlilik gösterir. Yeni Dünya'nın en önemli tüketim maddesi olan kahve, ada için en önemli ithal ürünüydü. Bir başka ithal ürün de keresteydi. Her ne kadar Sfakia bölgesindeki Samarya ormanlarından kereste elde edilse de bu miktar ada tüketimi için yeterli değildi ve önemli miktarda kereste dışarıdan getiriliyordu (Kopasi, 1241). Ada köle ticareti açısından da hem önemli bir pazar hem de bir aktarma merkezi özelliği gösteriyordu.

Bir ada olması hasebiyle Girit'teki temel ticaret merkezleri limanlardı. Bu limanların da farklı amaçlara istinaden sıkı bir şekilde kontrol altında tutulması söz konusuydu. Ada alındığı tarihten itibaren Kandiye, Hanya, Resmo ve Gramvousa iskelelerinde birer limancıyan ocağı oluşturuldu. On beş kişiden oluşan bu ocakların her birinde bir liman reisi bir liman odabaşısı ve on üç de nefer bulunuyordu. Oldukça hareketli olan limanlarda problemler hiç eksik olmadığından bu görevliler hem limanın güvenliğini sağlıyorlar hem de gümrük görevlilerine yardım ediyorlardı.

Limanlarda yaşanan sorunları dört başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; cizye ile ilgili sorunlar, kaçak gelen ve gidenler, gayriresmi tartım sorunu ve liman dışı yüklemelerdir. İlk limana gelen gayrimüslim gemicilerin cizye vergilerinin kontrolü, belge gösteremeyenden cizye vergisinin alınması önemli karışıklıklar doğuruyordu. Limanlarda yaşanan bir başka problem ise kaçak insan istihdamı ve dolaşımıydı. Bu durum hem limanlara gelenler hem de limanlardan gidenler açısından sorundu. Vene-

19. Yüzyılın Sonunda Kandiye Limanı, Blanc (s. 139).

dik Cumhuriyeti ile 1670 yılı Mayıs ayında yapılan antlaşmada bu problem özellikle vurgulanmıştır. Venedik'ten gelen gemilerin ve gemicilerinin Osmanlı limanlarında kalıp çalıştırılmaması ve geldikleri şekilde gitmeleri bildiriliyordu. Daha sonraki tarihlerde yapılan antlaşmalarda da bu durum kayıt altına alınmıştır. Limanlarda kaçak yolcu olarak barınmak, özellikle memleketlerinde suç işleyerek kaçanlar tarafından çokça kullanılıyordu. Anlaşmada Fransız, İngiliz, Hollanda ve Sicilya gemileri kaptanlarının da konsoloslarından mühürlü senet getirmeyen kişileri gemilerine almamaları isteniyordu. Limanlardan tersi şekilde bir kaçış da söz konusuydu. 18 Ekim 1692 tarihli Resmo Kapıkulu Ağası'na yazılan yazıda, bazı kişilerin kılık değiştirerek gizlice iskelelerden gemilere binip firar ettiklerinin duyulduğu bildiriliyordu. Devamında, bu konuya dikkat edilmesi, gemi leventlerinin ellerinde izin kâğıtları olmadıkça hiç kimsenin, hiçbir gemiye bindirilmesine izin vermesi emredilmişti (RŞS., 416, 21).

Devletin önemli bir gelir kalemi olan gümrük vergisi şüphesiz bu ticaretle doğrudan ilişkiliydi. Gümrük vergisini az ödemek için

tüccarlar ve onların işbirlikçileri gemiciler birtakım yöntemler geliştirmişlerdi. Nisan 1725 tarihinde örneğine rastlanan bu yöntemlerinden biri, bazı tüccar ve gemicilerin teknelerine yük yüklerken veya indirirken resmi kantar ile değil, kendi peyda ettikleri kantarla tartım yaparak daha az gümrük vergisi ödeme yoluna gitmeleriydi. Durum tespit edildi ve engellenmesi için gerekli kişiler uyarıldı (KŞS., 2, 201). Bu uyarılar pek işe yaramamış olacak ki yaklaşık on yıl sonra Resmo'da sabun satan tüccarların, aldıkları sabunları, sabun işliklerinde gizlice tartıp gümrük vergisini az verdikleri tespit edildi. Bunun üzerine, Kandiye, Hanya ve Resmo'da tüccarların satın aldıkları sabunları kesinlikle başka yerlerde tarttırmamaları, iskele başında gümrükte miri kantar ile tarttırarak kaydettirmeleri emredildi.

Limanlar görüldüğü gibi, ticaretin ve ulaşımın her açıdan kontrollü olarak yapıldığı ve vergilerinin tahsil edildiği mekânlardı. Bu kontrol hem güvenlik çerçevesinde hem de mali açıdan gerçekleştiriliyordu. Ne var ki bazen insanlar bu kontrolden kaçmak için yasal olmayan çözümler üretiyorlardı. Dersaadet'ten Ağustos 1721 tarihiyle Resmo kadısı, gümrük emini ve malikane mutasarrıfına gönderilen yazıda; Resmo ve nahiyelerinde bazı kişilerin satın aldıkları zeytinyağını Hanya ve Suda'ya götürüyoruz diye, vergi vermemek için, karayoluyla başka ve تنها kıyılara götürüp gizlice gemilere yükleyip gönderdikleri bildiriliyordu (RŞS., 62, 118). Şüphesiz bu durum, vergi kaçırmanın yanı sıra satış yasakları ile de ilişkilidir. Zira adada üretimin az olduğu tarihlerde bu tür satış yasakları konulabiliyordu. Adada ziraat üretiminin az olduğu, bunun da bir kısmının etraftan gelen gemilere verildiği belirtilen 1713 yazında, bu tarihten itibaren adada üretilen buğday ve diğer zahire ile zeytinyağının adadan çıkarılması yasaklanmıştı. Bu çerçevede diğer adalardan gelen “*gerek müstem ve gerek bazar*” kayıklarına hiçbir şekilde mal verilmemesi açıkça emrediliyordu. Burada ilgi çeken bir konu zeytinyağı alıcısı olarak tanımlanan özenin tüccar değil taşıt şeklinde betimlenmesidir. Hemen ertesi yıl bu yasak kalktı ve ahaliye sıkıntı yaratmayacak şekilde zeytinyağının fazlasının satılabileceği ve yöneticilerin buna engel olmamaları emredildi (RŞS., 58, 81).

Limanlardan yapılan yasal ticaret çerçevesinde yönetim, limanları kontrol altında tuttuğu gibi limanlarda faaliyet gösteren gemileri de kontrol altına alıyordu. Bunun önemli bir göstergesi, 1751 yılı Şubat ayında, Kandiye iskelesine kayıtlı teknelerin bilançosu veya kayıt defterinin oluşturulmasıdır. Merkezden gelen ferman-ı âli gereğince oluşturulan bu dokümanda, Kandiye iskelesinde mevcut ve mevcut olmayan teknelerin cinsleri, reislerinin ve sahiplerinin isimleri ve tahmini yük kapasiteleri kayıt altına alınmıştı. Kayıtlarda dikkat çeken bir husus da reisler, gemi sahipleri ve ortaklarının birbirlerine kefil olmalarıydı. Bu bilanço ayrıca sicile de kaydedilerek İstanbul'a gönderilmişti. Böylesi bir sayımın gerekçesi belgede bulunmamakla birlikte, yönetimin gerek sivil gerekse askeri açıdan ihtiyaç halinde kullanabileceği tekne kapasitesini öğrenme amacı taşıdığını düşünüyoruz.

Bilançodan anlaşıldığı kadarıyla Kandiye'lilere ait farklı büyüklükte kırk beş adet tekne tespit edilip kayda geçirilmiştir. Bu teknelerin bir kısmı bizzat limanda görülmüş, beş teknenin ise İzmir ve İstanbul limanında olduğu, bir teknenin de kayıp olduğu bildirilmiştir. Mevcut teknelerin otuz sekiz tanesi çekeleve, üç tanesi üç direkli birer tane de bundura, çember, pergendi ve şeytiyedir. Yaklaşık 1.750.000 kilogram olan yük taşıma kapasitesinin yüzde 61'ini çekeleve gemileri oluşturmaktadır. Ayrıca Girit limanlarından yük götüren ve limanlara yük getiren gemilerin önemli bir kısmının farklı limanların özellikle de farklı ülkelerin gemileri olduğunu da bu noktada belirtmemiz gerekir.

Kayıtta yer alan tekne reislerinin sadece bir tanesi Müslümandır. Kalan reislerin tümünün Rum olduğu görülmektedir. Gemi sahiplerinde ise durum tersine dönmüştür. Tekne sahiplerinin sadece yedisi gayrimüslim, kalan büyük çoğunluğu Müslümandır. Gemi sahiplerinin kimliklerinde meslek tanımlaması da yer bulmuştur. Bu şekilde 5 kişi beşe yani askeri görevli, 3 kişi sabuncu, bir kişi sütçü, bir kişi de şerbetçi betimlemesiyle listede yer almıştır. Ayrıca, 2 kantarcı, bir kalafat ve bir liman reisi şeklinde liman ve gemicilikle ilgili meslekler de söz konusudur. Üç gemi sahibinin isminde reis tabiri geçmektedir. Bazı gemiler ortak sahipli olarak sınıflan-

dırılmış, bunlardan 9 adedi iki ortaklı, biri ise üç ortaklı şeklinde kaydedilmiştir. Kesin bir yargıya varılamasa da bazı kişilerin birden fazla gemiye sahip olabileceğini düşündüren bazı isim benzerlikleri bulunmaktadır. Tekne sahipleri kayıtlarında, Ahmet Usta 5 kez, Hacı İbrahim Ağa 3 kez, Ali Reis ise 2 kez yazılmıştır (KŞS., 3, 327-329). Anlaşıldığı kadarıyla gemi sahipliği, denizcilikten ziyade bir yatırım olarak kabul ediliyordu. Hanya sakinlerinden gemi sahibi müteveffa Ali Bey'in terekesinde çiftliği vardır (KŞS., 2, 7). 1751 tarihli Kandiyе iskelesine ait böyle bir kayda başka bir tarihte rastlanmadığı gibi Resmo sicillerinde de rastlanmamıştır.

Limanlarda kayıtlı gemilerin yazımından daha önemli olan yük alan/götüren gemilerin navlun kayıtlarıdır. Limandan yük alan gemiler çok farklı nedenlerle kayıt altına alınıyordu. Bu kayıtlarda, müstemin gemisi, Efrenç gemisi gibi geminin cinsi ve niteliği yazılıyordu. Daha sonra reisin ismi, tüccarın ismi, malın cinsi ve miktarı kaydediliyordu. Son olarak da malın nereye gideceği belirtiliyordu. Ancak bu son maddenin her zaman kayıt düşülmediğini de belirtmek gerekir. Bu kayıtlardaki olmazsa olmaz unsur kefillerdi.

Kayıtların gerek hukuksal gerekse pratik açıdan hangi amaçlara yönelik olarak hazırlandığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bu kayıtlar üç farklı taraf için güvence ve pratik yarar belgesidir. Tarafların ilki ve en önemlisi devlet, ikincisi gemi kaptanları, üçüncüsü ise alıcı ve satıcı olan tüccardır. Devlet açısından olayın birkaç yönü zikredilebilir. Öncelikle güvenlik esas alınmıştır. Bu bağlamda ilk organizasyon deniz ticaretinin güvenliğidir. Nitekim Venedik ile yapılan anlaşmaların hemen hepsinde bu durum mutlaka belirtilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz liman kayıt defterine de bu durum açıklanmakta, Venedikli'ye verilecek olan bir zarardan gemi reisleri ve kefillerinin ortak sorumlu tutulacağını altı çizilmektedir. Bu noktada kefillerin antlaşmalar gereği güvenlik için ve ticaret barışı için oynadığı role de açıklık getirilmiş oluyordu.

Osmanlı yönetimi kendi limanlarındaki bu uygulamayı ticaret yaptığı karşı taraftan da bekliyordu. Devlet-i Aliyye, Fransız, İngiliz, Hollanda ve Sicilya konsoloslarının bulundukları yerlerde, limanlarına gelen gemi kaptanlarını davet ederek, tüccar ve reaya-

dan gemilerine aldıkları kişilerin emval ve eşyalarını yasal olarak kaydetmelerini istemektedir. Bu defterlerin gerektiği zaman ibraz edilmesi de hassasiyetle üzerinde durulan bir konudur.

Denizlerde ticari ulaşımın sağlanması şüphesiz yol güvenliğinin sağlanması ile yakından ilişkilidir. Osmanlı belgelerinde defalarca belirtildiği gibi, ticaretin yapılması sulh ve salah ile mümkündü. Barış zamanlarında bile deniz yolu güvenliğini tehdit eden korsanlık Akdeniz’de hiç eksik olmuyordu. Venediklilerle yapılan anlaşmalarda; Osmanlı gemilerinin deniz yüzünde Venedik gemileriyle karşılaştıklarında yelkenlerini indirip dostluklarını göstermeleri, birbirlerine zarar ve ziyan vermemeleri bildiriliyordu. Bu durum iki taraflıydı ve aykırı davrananlar cezalandırılarak verdikleri zarar tazmin edilecekti.

Diğer yandan Akdeniz’de ne Osmanlı’nın ne de diğer devletlerin desteklediği korsanlar eksik oluyordu. Osmanlıların desteklediği korsanlar Cezayir ve Tunus beyleri idi. Ticaret anlaşmalarının hemen hepsinde anlaşma yapıldığı ve Venedik gemilerine dokunulmaması konusunda Cezayir ve Tunus beylerinin uyarılacağı ayrıca yazılıyordu. Fakat bu durumun her zaman denetlenebilir olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim Venedik balyosu 1768 yılı Eylül ayının sonlarında, Sakız civarında Tunuslu korsan gemilerinin Venedik gemilerini taciz ettiğini bildirmiş ve bunun önüne geçilmesini istemiştir (RŞS., 60, 27-28). Kimi zaman tersi bir durum da söz konusu oluyor, yabancı korsanlar Osmanlı topraklarını ve gemilerini taciz ediyordu. Daha ilginç bir korsanlık hikâyesi ise 1743 yılında yaşanmıştır. İngilizlerin 50-60 topa sahip iki savaş gemisi, Değirmenlik Adası civarında karşılaştığı Fransız ticaret gemisini taciz etmiş ve içindeki malları almaya kalkışmıştır. Bu çatışma Osmanlı yönetiminin araya girmesiyle önlenmiş, İngiliz gemilerinin kaptanları konsolosları nezdinde bir daha böyle bir şey yapmalarını için uyarılmıştır. Ne var ki İngiliz korsan gemilerinin bu tür faaliyetlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu olaydan birkaç yıl sonra 1747 yılı Haziran ayında bir başka İngiliz korsan gemisi Akdeniz’de müstemmin tüccar gemilerini taciz etmiş, Osmanlı yönetimi yine bu problemi çözmeye uğraşmıştır (RŞS., 365, 159-185).

Girit'ten İstanbul'a zeytinyağı götüren tüccarlar bazen bu yağın bir miktarını yolda fahiş fiyatla satıyorlardı. Bunun önüne geçilmesi için merkez, yağın kaç paraya alındığının, vergi ve ulaşım masraflarının ne tuttuğunun hesaplanıp bildirilmesini istedi. 1742 yılı Haziran ayında Girit'e gönderilen emirnamede; limanlardan sevk edilen zeytinyağının eskiden olduğu gibi, gemiye yüklendiği zaman gemiye yüklenen miktarın vegemi reisinin isminin yazılı olduğu bir belge düzenlenmesi bildirildi. Buna ek olarak kaptanın gemi yükünü çok paraya tamah edip başka limanlara götürmemesi ve irsaliye defteri ile doğruca İstanbul'a getirmesi istendi. Kaptan malını başka bir limana götürürse gemisine el konulacağı uyarısı da bu emre eklendi (RŞS., 59, 170-171). Bu durumun 19. yüzyıla değin devam ettiği anlaşılmaktadır. Şubat 1818 ve Şubat 1820 tarihli hükümlerde Girit'ten İstanbul'a gönderilecek zeytinyağı ve sabunların kefilli sefine ve kayıklara yüklenerek ve mühürlü irsaliyesi ile gönderilmesi gerekliliği bildiriliyordu.

Yük kayıtları ikinci olarak gemi kaptanları için bir garantiydi. Deniz ulaşımının en büyük tehlikelerinden biri geminin batmasıydı. Her ne kadar yapılan anlaşmalarda batan gemilerin gemicilerinin esir edilemeyeceği ve kurtarılan malların sahiplerine geri verileceği kayıt altına alınmış olsa da pratikte bu her zaman mümkün olamıyordu. 1727 yılı ilkbaharında Resmo kıyılarında karaya düşüp batan şeytiyenin malları civardan toplanan 200 kişi tarafından çıkarılmış ve kendi aralarında bölüşülmüştü. Devletin, bunların bulunup sahiplerine iade edilmesine dair çabalarının ne denli sonuç verdiğini bilemiyoruz.

Gemi kaptanları, yöneticilerin farklı uygulamalarına maruz kalabiliyordu. Hacı Mehmet oğlu Ahmet Reis, 1672 yılı Şubat ayında İskenderiye'den İstanbul'a götürmek için tüccar Hacı Halil'e ait 4.228 kile pirinci gemisine yüklemiş ve yola koyulmuştu. Ne var ki Ahmet Reis, Girit önlerinde korsan gemilerine rastgelmiş ve korkusundan Kandiye Limanı'na sığınmıştı. Bu durumu fırsat bilen Kandiye Muhafızı İbrahim Paşa şehirde pirince çok ihtiyaç duyulduğunu bildirerek gemideki pirincin 1.700 kilesine her kilesi 60 kuruştan el koydu (KŞS., 3, 127). Bu olay şüphesiz hem kaptan hem de tüccar için belgelenmesi gereken bir durumdur.

Üçüncü olarak yük belgelerinin tüccar için büyük önemi vardır. Herhangi bir hukuksal sorunla karşılaşıldığında gemiye yüklenen malın, nicelik ve nitelik açısından ispatı gerekiyordu. Bu tür durumlar da farklı hikâyelerle karşımıza çıkmaktadır. 1672 yılı Mart ayında İstanbul'da sakin tüccar Hüseyin Efendi ve oğlu İsmail Çelebi, Kandiye mahkemesinde sefine reislerinden Seyyid Mustafa Reis ibn Seyyid Ali'den davacı olmuşlardı. Söz konusu dava kaydı içeriğine göre davacılar iki buçuk yıl evvel Mustafa Reis'in teknesine İskenderiye'den İstanbul'a götürmek için 4.700 kuruş değerinde eşya yüklemişlerdi. Gemi, Girit Selinu yakınlarına geldiğinde dört korsan teknesine denk gelmiş, korsanlar gemiye saldırınca Mustafa Reis tüccarın izni olmadan gemiyi delip batırmıştı. Korsanlar tüccarı esir almışlar, eşyalar da telef olmuştu. Bir şekilde kurtulan tüccar da kaptan Mustafa Reis'i dava ederek zararının karşılanmasını istemişti (KŞS., 3, 140).

1673 Eylül ayında yaşanan bir başka olayda ise divan-ı Kandiye'de Dergâh-ı Ali yeniçerilerinden Mehmet Beşe ibn Mahmut ve Mehmet Beşe ibn Mustafa fırkata reislerinden Mihali veled-i Manol hakkında dava açmışlardı. Davacılar İstanbul'dan Hanya'ya götürmek üzere Mihali Reis'in fırkata cinsi gemisine beş yüz on kuruş kıymetinde eşyalarını yüklemişlerdi. Mihali Reis gemisinde Venedik bandırası olması nedeniyle eşyayı zararsız bir şekilde Hanya'ya götüreceği, herhangi bir zarar durumunda kendisinin tazmin edeceği hususunda teminat vermişti. Nitekim korsan gemileri yolda Mihali'nin teknesinden mallarını aldı. Mal sahipleri de mallarının kıymeti olan beş yüz on kuruşu Mihali'den kefaletine binaen talep edip dava açtılar. Ancak sözleşmeleri ve şahitleri olmadığı için davaları mahkemece kabul edilmedi (KŞS., 5, 140).

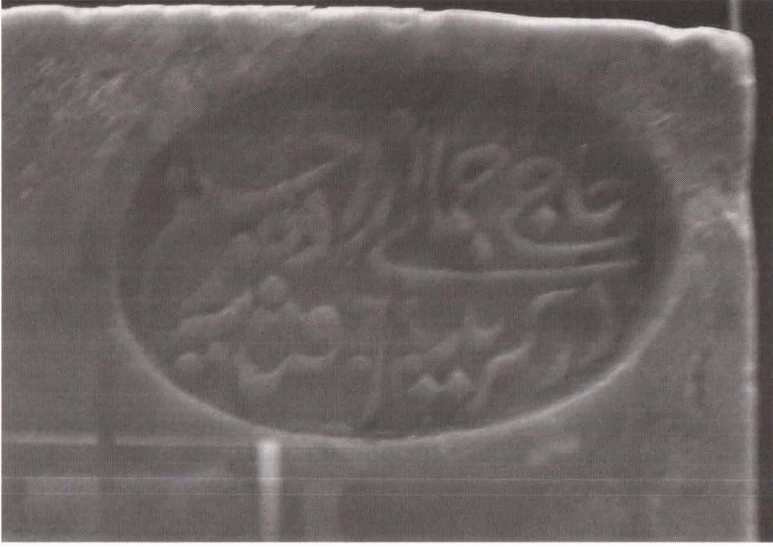
Gemilere yüklenen eşyanın kaydı iki şekilde yapılıyordu. Tek bir gemiye yüklenen mal bireysel olarak yazılıyor ve sicile kaydediliyordu. İkinci tür kayıtlar ise toplu kayıtlardı. Bunlar ilgili malın gümrük mukataalarının kayıtları, bazen de sadece hukuksal bir dayanak oluşturmak için düzenlenmiş hüccetlerdi. Örneğin; 1714 Nisan ayında Kandiye sakinlerinden Hacı Mehmet 64,5 ton arpayı Aktabya Kethüdası Abdurrahman Ağa'nın kefaleti ile yük-

letmişti. Keza Ahmet Arap, Kandiye'den satın aldığı arpayı Fransız kaptanlarından Francesko'nun plaka cinsi gemisine taşınmak üzere yükledi (KŞS., 2, 259-276). Bu işlemler yapıldıktan sonra tüccarın eline de bir tezkire veriliyordu. 20 Mart 1668 tarihinde bir tüccara 361 çuval arpasını Resul Reis teknesine teslim ettiğine dair tezkire teslim edilmişti.

Kimi zaman bir gemiye birçok kişinin malları yükleniyor ve bu yükler tek tek kayda geçiriliyordu. 3 Temmuz 1745 tarihli kayıta, "Fransız Pulak Cepkir (?) Kaptan'ın sefinesine bazirgan Molla İbrahim kefaleti ile" İstanbul'a gitmek üzere yüklenen mallar listelenmiştir. Teknenin kefilisi olan tüccar Molla İbrahim Efendi'nin de bu gemide malı olduğu anlaşılmaktadır. Teknede Müslüman tüccara ait 76.480 kilogram sabun vardır. Sabundan başka bu tekneye bazı tekstil ürünleri de yüklenmiştir. Mehmet Çelebi'ye ait 6 kıyye, 350 dirhem ve Hızarzade Molla Ali'ye ait 12 kıyye ham ipek kimin olduğu yazılmamış 1 çuval 30 kıyye ham ipekle 10 fasıl, 8 kâğıt fasıl ve 5 balya tekstil ürünü de bu teknenin yükleri içindedir. Bu evrak Resmogümrük emini İsmail Bey tarafından da onaylanmıştır (RŞS., 365, 9). Maalesef sicillerde başkaca bu tür belgeye rastlanmamıştır.

Gemilerin yükleri kapasiteleri ve diğer konularda sistematik bilgilere ulaşabildiğimiz gerek vesika olsun, gerek kadı sicili olsun en önemli kaynak maliye kayıtlarıdır. Özellikle zeytinyağı ve sabun gümrük mukataa kayıtları, belli dönemlerde gemilerin tek tek isimleri, cinsleri, ticareti gerçekleştiren tüccarın kimliği ve malın cinsi ve miktarı hakkında oldukça doyurucu bilgiler vermektedir. Bu kayıtlarda eksik olan bilgi, malın nereye gittiğidir. Fakat İstanbul'a giden gemiler için bu kayıt özellikle belirtiliyordu. İstanbul'a yönelen gemilerin yükleri, kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, zeytinyağı ve sabundur. 1731 yılı Mart ayından itibaren Resmo Limanı zeytinyağı mukataası çerçevesinde gemilere yüklenen zeytinyağı 353.950 kilogramı bulmaktadır.

Aynı döneme ait bir başka mali kayıt, daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Zeytinyağı malikânesi mutasarrıfı Hacı Ali Ağa, oğlu Mehmet Ağa ve Ahmet Ağa gönderilen zeytinyağının vergisinin tam olarak tespiti ve tahsili için Girit Defterdarı Seyyid Mehmet

Kandiye Sabunu, Girit Tarih Müzesi.

Efendi'nin Resmo iskelesinde memuru olan Hacı İbrahim Ağa'nın ve Resmo kadısının memuru ile tüccar gemilerine yüklenen zeytinyağı vergisini tespit ettirmişler ve almışlardır. Bu kayıt da gemilere yüklenen malların miktarı, gemiler ve bazirganların kimlikleri açısından önemli veriler sunmaktadır. On yedi adet şeytiye gemisine yüklenen zeytinyağı miktarı 980.456 kilogramdır. Teknelerin 38,6 ile 84,7 ton arası yük aldıkları görülmektedir. Bu tekne reislerinden sadece biri Müslüman, diğerleri gayrimüslimdir. Yine çeşitli kayıtlarda karşılaştığımız Pulak Kaptan'ın bu kayıtlarda da farklı tarihlerde üç kez Resmo Limanı'ndan zeytinyağı taşınması, bu kişinin bu yörede tanınan bir gemici olduğunu düşündürmektedir.

Girit limanlarından yapılan nakliyatla ilgili son örnek kaydımız, 1718 Ağustos ayından 1721 Ağustos ayına kadar Hanya, Resmo ve Sitia limanlarından gönderilen zeytinyağı mukataası ile ilgilidir.* Kandiye liman kayıtlarının olmadığı bu mukataa defterinde Hanya, Resmo ve Sitia (Mirabelo) limanlarından üç yıl zarfında

yapılan 148 yüklemenin kaydı bulunmaktadır. Bunların 94 tanesi Hanya, 35 tanesi Resmo ve 19 tanesi ise Sitia'nın limanı olan Mirabelo'ya aittir. Toplam 8.977.942 kilogramlık yük miktarının büyük bir kısmı Hanya Limanı'ndan yüklenmiştir. Toplam yüklemenin yüzde 66,3'ü Hanya, yüzde 21'i Resmo ve yüzde 12,7'si Sitia limanlarından yapılmıştır.

Vergi tespiti amacıyla hazırlanan bu defterden deniz ulaşımı açısından da çok önemli veriler elde edilebilmektedir. Öncelikle taşımacılıkta kullanılan gemilerin cinsleri, bandraları ve bu gemilere yüklenen zeytinyağı miktarları yazılmıştır. İkinci önemli bilgi ise bu zeytinyağını alıp götüren tüccarların kimliği, tabiyeti, bazen ikamet yeridir.

Bu gemiler farklı miktarlarda yük taşıyabiliyordu. Bu çerçevede en fazla yük taşıyan gemi kalyonu. En fazla yük çeken kalyon, 176.849 kilo, şeytiye 118.967 kilo, botaç 109 bin kilo yük taşımışlardı. Kayıklar ise en fazla 3.900 kilo zeytinyağı taşıyabiliyorlardı. Girit'ten zeytinyağı götüren gemiler içinde en yoğun kullanılanı şeytiyelerdi. Nitekim tüm yağın yüzde 65'i şeytiyelerle gönderilmişti.

Kayıtlarda 94 tüccarın yüzde 26,5'inin yerel halktan, 25 tüccarın ise sakin-i Hanya olduğu yani Hanya'da ikamet ettiği yazmaktadır. Bu 25 tüccardan beşi Yahudi, birer kişisi ise Fransız, Venedikli ve müstemindir. Diğer 17 tüccar hakkında bu tür bir bilgi yoktur. Genel olarak Hanya'dan yük alan bütün tüccarların dağılımı, altı Venedikli, beş Hanyalı Yahudi, dört Müslüman, üç Efrenc, iki İngiliz, bir Engürüslü ve bir müstemin şeklindedir.

Resmo'dan yük alan 35 tüccardan Resmo'da ikamet eden yoktur, dört tüccar Hanya'da mukimdir. Bu 35 tüccarın da 16'sı Yahudi'dir. Kayıtların birinde, "*Yahudi bazirgan efrenc sakin-i Hanya*" ibaresi yer alır. Bu tüccarlardan ikisi Venedikli, ikisi de Efrenc tüccarıdır. Sekiz tüccarın kimliği hakkında bilgi yoktur. Sitia, Mirabelo limanından yük alan 19 tüccarın da üçü Hanya'da ve üçü de Kandiye'de mukimdir. Limandan yük alan tüccarların üçü Yahudi, ikisi Efrenc, biri Venedikli biri de Fransız'dır. Toplamda tespit ettiğimiz 90 tüccardan birkaç tanesi Müslümandır. Tüccarların büyük bir çoğunluğunun müstemin, Efrenc, Venedikli küçük bir miktarının da Fransız ve İngiliz olduğu görülmektedir.

Bu defterde gemilere yüklenen zeytinyağının nereye gittiği konusunda hemen hiç bilgi yoktur. Sadece iki kayıta yükün Mısır, Kahire'ye gittiği kayıtlıdır. Dört kayıta da giden zeytinyağının yemeklik olduğu kaydı vardır. Kayıkla giden bu yemeklik yağın miktarı da oldukça azdır.

17. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı egemenliğindeki Girit Adası'nın ticari açıdan eski önemini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Adanın ana limanlarının transit ticaret çerçevesindeki önemi de devam etmektedir. Ada, korsanlara karşı hâlâ önemli bir sığınma merkezidir. Bu dönemde adadan birçok yere çok miktarda zeytinyağı da ihraç edilmektedir. Bu hem ticari açıdan hem de ulaşım sektörü açısından limanlara hareketlilik getirmektedir. Zeytinyağı ve sabunun dışındaki emtia ise oldukça küçük bir yükün tutmaktadır.

Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tarım imparatorluğu olması hasebiyle her ne kadar Girit önemli bir ticaret merkezi olsa da ekonomik yapının temelini tarımsal vergiler ile dış ticaret belirliyordu. Bu nedenle Osmanlı merkez hazinesi için adadan alınmakta olan tarımsal üretimin en önemli kalemi olan zeytin öşrü ile gümrük resmi birinci derecede önem taşıyordu. Ekonomik yapı ile ilgili olarak merkez güdümlü yapılan tüm düzenlemelerde hep bu iki kaynağın el değiştirmesine ilişkin sorunları Osmanlı merkez bürokrasisi ile vilayet yönetimi arasında tartışma konusuydu. Osmanlı genelinden farklı olarak, Girit dahil bütün adalarda vergi uygulamasında, gayrimüslimden çok, Müslümandan daha az almak gibi bir düzenlemeye gidilmemiştir. Birkaç istisnai durum dışında Müslümanlarla gayrimüslimlerin vergileri eşittir.

Vergiler temelde toprak ve tarımsal üretimden alınan vergiler, gümrük vergileri, cizye vergisi ve diğer vergiler olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Adadaki tarımsal vergiler 1650, 1670 ve 1705 yılında yapılan tahrirler ile üç farklı dönemde farklı özellikler göstermiştir.

Tarımsal Vergiler

Adada vergi düzenlemeleri ilk olarak 1650 yılında yapılan tahrirle oluşturuldu. Geleneksel Osmanlı tahrirleri çerçevesinde yapılan bu sayımlar ile toprak, Venedik mirası olarak özel mülkiyetin varlığı kabul edilerek öşrî kabul edildi. Bu düzenlemelerle geleneksel olarak bütün üreticilerden 1/10 oranında öşür alınması kararlaştırıldı. Buna ek olarak bütün köylülerin Hıristiyan olmasından kaynaklı olarak herkesten salariye vergisi alımı da söz konusuydu. Böylece vergi oranı 2/15'e ulaşıyordu. Bu vergi paraya çevrilmiyor, aynı olarak alınıyordu. Bunun yanı sıra fetih sırasında adada kırk akçelik ispençe veya raiyyet vergisi ödeme zorunluluğu da vardı (Gülsoy, 283). Yine bu düzenleme ile resm-i ağnam adı altında her koyun ve keçiden ikişer akçe vergi alınıyordu. Arıcılık adada önemli bir sektör olduğu için her bir kovandan resm-i küvvare adı altında iki akçe alınıyordu.

Osmanlı genel sistemi ile çok büyük bir benzerlik gösteren bu sistem, Kandiye'nin alınmasından sonra kaldırıldı. 1670 düzenlemeleri ile adada çok önemli değişimler yaşandı, toprağın statüsü ve vergilendirilmesi tamamen değiştirildi. Tüm topraklar, özel mülkiyetin devam etmesiyle birlikte haracî toprak statüsüne geçirildi. Burada dikkati çeken husus, toprağı tasarruf eden kişi Müslüman dahi olsa toprağın haracî statüde olarak kabul edilmesidir. Adada kısa bir süre içinde çok sayıda gayrimüslim reayanın ihtida edip Müslüman olması bu durumu değiştirmemiştir. Daha önce vergiler ürün üzerinden alınırken bu sayımla birlikte toprak üzerinden bir vergi düzenlemesi yapılmıştır. Burada tarım arazisinin verimli ve verimsiz olması da hesaba katılmıştır.

1670 düzenlemeleri ile vergi şekillenmesi de haraç çerçevesinde oldu. Reayanın ödemekle mükellef olduğu iki temel verginin ilki geleneksel gayrimüslim kafa vergisi olan cizye idi. Köylünün ödemekle mükellef olduğu verginin bir diğeri de haraç idi. Adada haraç geleneksel Osmanlı haraç sisteminden biraz farklı olarak, elde edilen ürün çeşidine ve toprağın statüsüne göre iki grupta düzenlendi. 1670 kanunnamesine göre, harac-ı mukaseme, ziraat

edilen arazi ölçülüp tarlaya her ne hububat ekerlerse mahsulünden beş kilede bir kile alınması idi. Harac-ı mukataa ise bağ, bahçe ve bostanlardan alınan vergiydi. Bir topraktan aynı anda hem harac-ı mukaseme hem de harac-ı mukataa alınmadığı gibi bu haraçlar birbirleri ile değiştirilemiyordu. Bağ, bahçe ve bostan üzerinden alınan harac-ı mukataanın toprak vergisi olduğu anlaşılmaktadır.

Vergilendirmede temel dayanak toprak olarak belirlendiği için tarlaların iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Birinci grupta verimli tarlalar âlâ olarak yazılmıştır. Bunların vergisi, bir dönüme yakın bir alan ölçüsü olan her cerib için 5 kile/128,25 kg ürün bedelidir. İkinci grupta daha az verimli olan tarlalar mutavassıt/vasat olarak kaydedilmiş ve yukarıda açıklanan verginin yarısı tahsil edilmişti. Düzenlemelerle ayrıca köylünün ürettiği ürünün 1/5'ini vergi olarak vermesi kuralı getirildi. Bu oran bütün ürünler için geçerliydi. Eğer köylü tarlasından iki kez ürün alırsa bu vergiyi iki kez vermek zorunda idi. Tapu defterlerinin incelenmesinden bunun da karşılığının 30 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki bu verginin yüksek olduğu görülmüş ve reaya ile yönetim arasında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Sayımdan birkaç yıl sonra bu vergi yedide bire indirilmişse de vergi alımlarında yaşanan problemlerin sürekli olduğu anlaşılmaktadır. Zira 18. yüzyılın başlarında vergilendirmede üçüncü kez birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

1705 yılında Girit adasında üçüncü ve son tahrir yapıldı. Bu tahrir ve düzenlemelerle vergi sisteminde aksayan yönler değiştirildi, bazı uygulamalar da eskiden olduğu gibi devam ettirildi. 1705 düzenlemeleri ile haraç vergisi, 1/5'den 1/7'ye indirildi ve bu oran modern vergi düzenlemelerine değin devam edip gitti. Üretimden alınan bu vergi tüm tarımsal ürünler için geçerliydi.

Girit'teki bağlar ve bostanlar için durum daha karışıktır. Adada önemli bir yer tutan bağların vergilendirilmesi konusunda kanunnamelerde açık hükümler olmasa da 17. yüzyılın sonlarından itibaren bağlar tahrirler çerçevesinde yazılmış, fakat kuruyan ve sökülen bağlar, yeni dikilen bağlar tahrirlerdeki vergi uygulamalarını zorlamıştır. Bu çerçevede bağlar tahrirlerin dışında da tekraren yazılmış ve vergilendirilmiştir. 17. yüzyılın sonlarında 80 akçe olan

bağ vergisi 1705 tahriri ile 102 akçeye çıkmıştır. Üretilen üründen 1/7 ürün vergisini de buna eklemek gerekmektedir.

Girit'in Osmanlılarca alınmasında sonra 1650 düzenlemeleri ile koyun ve keçiden alınan resm-i ganem, 1670 düzenlemeleriyle kaldırıldıysa da 18. yüzyıl başlarında yapılan düzenlemelerle tekrar konulmuştur.

Gümrükler

Girit'in sayımının yer aldığı 1650 ve 1670 tarihli tapu tahrir defterlerine kaydedilen birinci ve ikinci kanunnamelerde gümrük vergileri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Adanın önemli bir ticaret merkezi olduğu göz önünde tutulunca bu durumun önemi anlaşılır. 1705 yılına ait tahrirde yer alan üçüncü kanunnamede bu konuda geniş bilgi olmaması, ilk kanunnamelerde yer alan maddelerin yeterli görülüş olduğunu düşündürmektedir.

Girit gümrüklerinin idaresinde en büyük kalemler sırasıyla Kandiye Kalesi gümrüğü, Hanya/Suda Limanı gümrüğü, Resmo İskelesi gümrüğü ve Yerapetra İskelesi gümrüğüdür. Bu gümrüklerin gelirleri kimi zaman birlikte, kimi zaman birbirinden ayrılarak ve başka vergi kalemleriyle birleştirerek gerçekleştirilmiştir. Osmanlı egemenliği altında Girit'te zeytinyağı ve sabun ticaretinin ilk ve öncelikli alıcısı saraydır. İstanbul'un ihtiyacını karşılamadan başka mahallere sabun satılması ve ihraç edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Bu nedenle gümrüğe ilişkin düzenlemelerde sabun, bu sürecin daima dışında bırakılmıştır.

Girit gümrükleri ve ticaret 3 Ekim 1669 tarihinde adanın fethinin tamamlanmasının hemen ardından "*Defter-i kanunname-yi ahval-i gümrük*" başlığıyla ilan edilen fermanla şekillenmiştir (KŞS., 3, 104). Bu kanunnamenin ilk maddesinde Müslüman memleketlerinden olmak koşuluyla, "*deryadan iskeleye gelen*" kumaş, deri, balık cinsinden, balmumundan, zeytinyağından ve benzeri tüm mallardan Müslüman tüccardan yüzde 2, zimmilerden yüzde 4 ve harbi kefereden yüzde 5 gümrük alınacağı, ikinci maddede tüccarın iskeleye bırakıp satamadan geri götürdüğü maldan gümrük

alınmayacağı belirtilmiştir. Üçüncü madde gümrüğü ödenip satılan malın başka bir tüccar tarafından yeniden deniz yoluyla başka mahalle götürülmesine ilişkindir. Bu durumda malı alıp yeniden yükleyen tüccardan da aynı şekilde Müslümandan yüzde 2, zımmiden yüzde 4 ve harbiden yüzde 5 gümrük alınacağı belirtilmiştir. Dördüncü madde Frenk diyarından ve Venedik'ten gelen mallar hakkındadır. Bu tür malları getiren tüccar ister Müslüman olsun ister zımmi veya harbi olsun; getirdiği malı satsın satmasın, açsın açmasın malın hesaplanıp yüzde 5 gümrük alınacağı belirtilmiştir. Tüccar bu malı satmadan geri götürürse tekrar vergi talep edileyecektir. Ancak başka birine sattığı takdirde ve satın alan tüccar bu malı yükleyip götürdüğü zaman birinci maddede belirtildiği üzere tüccarın statüsüne göre yüzde 2, yüzde 4 ve yüzde 5 vergisini ödeyecekti. Beşinci madde Osmanlı tebaası zımmi tüccarın Frenk tüccarla yapacağı ortaklıklara dairdir. Bu ortaklık sonucu Osmanlı limanları arasında yapılacak ticaretten zımmi statüsüyle yüzde 4 gümrük alınacaktır. Fakat bu ortakların Frenk memleketlerinden mal getirmeleri durumunda, bunların getirdiği mallara harbi gümrük tarifesi olan yüzde 5 uygulanacaktır.

Altıncı madde yukarıda sayılan mallar dışında canlı hayvan ticaretine ilişkindir. Buna göre altı koyundan iki akçe, beygir başına dört akçesi miriye ve bir akçesi bekçilere olmak üzere beş akçe ödenecektir. Yedinci madde sadece zımmi ve kefere statüsündeki tüccarın yapmasına izin verilen şarap ve rakı ticaretine ilişkindir. Bu içeceklerin bedelleri hesaplanarak yüzde 4 vergi alınacağı belirtilmiştir. Yedinci madde tahıl ticaretine ilişkindir. Arpa ve buğday damgalı keyl (kile) ile ölçülecektir. Buna göre her İstanbul kilesinden (25,65 kg) yarım akçe ihtisabiye alınacağı belirtilmiştir. Zaten aşağıda da belirttiğimiz gibi ihtisab gelirleri Girit'te gümrük mukataasına mülhak olan diğer gelir kalemlerinden biridir. Son maddede gümrük işlemlerinin sadece gümrük emini ve kadı yetkisinde olduğu; mirmiran, mirliva ve subaşlıların kendi bölgeleri olması gerekçesiyle müdahale etme yetkilerinin olmadığı belirtilmiştir (KŞS., 3, 104).

Adanın fethinin hemen ardından 1670'te yapılan tahrir içeriğinde yer alan Girit Eyalet Kanunnamesi'nin son bölümü gümrük

rüsumuna ayrılmıştır. Burada geçerli olan hükümler esasınca Müslüman memleketlerinden Müslüman tüccarın getirdiği malın öşrünün binde yirmi beşi, zımmiden öşrünün binde ellisi, harbiden ise eğer kefere tüccarın memleketinde Müslüman tüccardan ne kadar alındığı bilinmiyorsa öşrün tamamı yani binde yüz alınıyordu. Ayrıca, eğer kefere tüccarın memleketinde Müslüman tüccardan ne kadar alındığı biliniyorsa onların aldığı bu miktarın alınacağına hükmedilmiştir. Keza bu harbi tüccarın ülkesinde Müslüman tüccardan gümrük alınmıyorsa burada da alınmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca gümrük eminlerinin bu çerçevede vergi ahzı uygulayıp tüccarı başka hiçbir şekilde rahatsız etmemeleri belirtilmiştir.

Girit gümrükleri adada Girit defterdarının yetki alanındadır. Adanın fethinden itibaren Girit gümrük vergi gelirleri (mukataaları) her biri ayrı ayrı, gümrüklere bağlı olan diğer vergi kalemleriyle birlikte iltizama verilmiştir. İltizam merkezde değil bizzat yerinde Girit defterdarının huzurunda yapılmıştır.

1671-72 tarihli muhasebe kayıtlarında Kandiye gümrüğü 300 bin akçe, Resmo gümrüğü 102 bin akçe, Yerapetra gümrüğü 32 bin akçe olarak belirtilmiştir.* 1679 yılında Kandiye gümrük mukataası kıymeti, bağlı olan diğer gelir kalemleriyle birlikte 547 bin akçeye yükselmiştir. Kandiye gümrüğü dışında adanın ikinci büyük gümrük kalemi Hanya limanı gümrüğüdür. Hanya limanını önemli kılan bir başka faktör de limana mülhak sayılan tuzla ve bu tuzlanın vergi gelirleridir. Kandiye ve Hanya dışında adanın üçüncü önemli iskelesi ve gümrüğü Resmo iskelesidir. Resmo iskelesi ve gümrüğünde faaliyetler daha adanın fethi tamamlanmadan başlamıştır.

Cizye

Osmanlı merkezi yönetimince doğrudan toplanan ve merkezi hazinenin önemli gelir kalemlerinden biri olan cizye, İslam hukukunda kitap ehli gayrimüslimler için zımmiyet statüsünün belir-

lenmesinde baş koşuldur. Kadınlar, çocuklar ve engelliler dışında Rum, Yahudi, Ermeni tüm gayrimüslimler cizye vergisini ödemekle yükümlüdür. Girit'te Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında, Venedik döneminde yaşanan Katolik baskısını ortadan kaldırmak ve adanın yerel Ortodoks inancına güvenli bir alan yaratmak amacıyla Ortodoks din adamları cizyeden muaf tutuldu. Ancak 1692 yılında yapılan düzenlemeyle diğer yerlerde olduğu gibi Girit'te de gayrimüslim din adamları cizye vergisini ödemekle yükümlü oldular.

Osmanlı, fetih sonrası adada egemenliğini kabul eden ve cizye ödemekle yükümlü tutulan reayanın can ve mal güvenliğinin sağlanması için her türlü önlemin alınmasını sağlamıştır. Diğer yandan yine fetihten sonra cizye yükümlülüğünü kabul eden gayrimüslim reayanın fetihten önceki özel mülkiyet hakları da tanınmış ve mülkiyet hakkının devamı sağlanmıştır.

Girit'te başlangıçta genel cizye uygulamasının dışında tutulan iki bölge Gazi Hüseyin Paşa Vakfı'na bağlı Sfakia nahiyesi ve ona bağlı köyler ile Fazıl Ahmet Paşa'nın Kandiye'de bulunan camisine vakfettiği üç köy; Resmo Sancağı Milopotamu nahiyesi Magaritis köyü ve Kandiye Sancağı Monofacio nahiyesi Ayavarvara, Ayatoma köyleridir. Gazi Hüseyin Paşa Vakfı, Sfakia ve Sfakia'ya bağlı on bir köyün yıllık 5.000 kuruş cizye gelirleriyle birlikte tüm gelirlerinin Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere tahsis edilmesi amacıyla kurulmuştur. Dolayısıyla bu köylerin cizye geliri devlet bütçesine değil doğrudan kutsal topraklara tahsis edilmiştir.

Cizye vergisi kişilerin ekonomik durumlarına göre fakir, orta halli ve zengin olmak üzere üç sınıf üzerinden alınmış ve toplanmıştır. Adada bütünüyle Osmanlı egemenliğinin kurulmasından sonra 1670 yılında yapılan tapu tahrir yazımlarıyla cizye yükümlüleri tespit edilmiş ve üç sınıf esasıyla 12, 24 ve 48 dirhem gümüş ederi üzerinden cizye vergisi toplanmaya başlamıştır. 1670 tarihli sayımda adada 27.162 adet cizye yükümlüsü hane tespit edilmiştir. Ancak zaman içinde yerli Rumların bir bölümünün Müslümanlığa geçmesiyle cizye yükümlüsü sayısı 1700'lü yıllarda yaklaşık 20 bine kadar gerilemiştir.

The image shows a photograph of an open historical document, the Girit Cizye Defteri, which is a tax register from the Ottoman Empire. The document is written in Ottoman Turkish and contains handwritten entries organized in columns and rows. The entries likely represent tax payments or assessments for the Girit region. The paper is aged and shows some wear and tear.

Girit Cizye Defteri, BOA. Maliye Nezareti Cizye Defteri, no. 1378 (s. 2-3).

Girit'te cizye vergisi toplanma işlemi 1779 tarihinden itibaren, cizye kaleminden ayrılarak Girit defterdarlığı ile birlikte mukataa yani bir vergi birimi haline getirilmiş ve 1.275 kuruş depozito (mu'accele) ile malikâne olarak satılmış başka bir deyişle özelleştirilmiştir. Cizyenin de içinde yer aldığı bu vergi birimi malikânenin yarı hissesi Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Numan Paşa'ya, diğer yarısı ise Divan-ı Hümayun hocalarından Derviş Efendi ve kardeşi Abdülkerim Efendi'ye verilmiştir. Malikânegiler de bu gelirleri toplama işlemini her yıl başkalarına satarak kendileri iltizama vermişlerdir. Girit cizyesini satın alan malikânegilerin kâr etmek amacıyla silsileli olarak sattıkları cizye vergisi toplama işlemi zaman içinde vergi yükümlüleri üzerindeki yükü giderek artırmış ve bu durum gayrimüslim ahalinin şikâyetlerine konu olmuştur.

Kimi zaman reaya cizyeden kurtulmak için farklı yollara başvurmuştur. Bunlar arasında manastırlara sığınanlara veya limanda demirlemiş gemilere saklananlara rastlanmıştır. Ayrıca adada reayanın temsilcisi konumunda olan Rum kapudanların, kocabaşların, nahiye ve kastel kethüdalarının da kimi zaman kendilerine ait olan cizyeyi reayanın üzerine yıkmak için çeşitli yollara başvurdukları anlaşılmaktadır.

Diğer Vergiler

1650 yılında yapılan düzenlemelerle Girit köylülerinin ödemekle yükümlü oldukları diğer bir grup vergi de rüsum-u divaniye yani örfi vergilerdi. Resm-i tapu, resm-i ağnam, resm-i küvvare, resm-i arusane (evlenme vergisi), resm-i asiyab (değirmen vergisi), resm-i deştbanı, çift bozan resmi,* resm-i otlak, yaylak ve kışlak ve cürm-ü cinayet gibi bad-ı hava vergilerini kanunnameye belirtilen miktarda Girit köylüsü de ödemek mecburiyetindeydi.

Girit adası tamamen Osmanlı egemenliğine alındıktan sonra yapılan ikinci tahrir çerçevesinde 1670 düzenlemeleriyle önemli bir değişim de adadaki örfi vergilerde yaşanmıştır. Bu düzenlemelerle daha önce alınan tekalif-i divaniyeler bid'at sayılarak ada halkı üzerinden tamamen kaldırılmıştır. Bu durum üçüncü tahrir ile de teyid edilmiştir. 1670 düzenlemeleriyle ada halkı örfi veya divani vergilerden tamamen muaf tutulmuştur. Fakat Osmanlı genelinde görülen çiftbozan vergisi Girit'te de 300 akçe olarak uygulanmıştır.

Girit'te farklı üretim araçları için çok çeşitli vergiler konulmuştu. Tam yıl çalışan değirmen için 60 akçe, yarım yıl çalışan değirmenler için 30 akçe vergi ödeniyordu. Zeytinyağı değirmeninden yılda 40 akçe, ipek çarhından ve kiremithanelerden 30 akçe vergi alınıyordu.

Kanunnamelerde adı geçen önemli bir vergi de bac-ı bazar veya pazar vergisidir. Bu çerçevede pazara satılmak için getirilen her

Resm-i deştbanı; bir kişinin atı, sığırı veya hayvanı bir başkasının ekinine girip zarar verirse, zararın tazmin edilmesinden başka hayvan sahibinden alınan para cezasıdır. Çift bozan resmi ise; toprağını üç yıl üst üste ekmeyen veya toprağını terk eden reayadan alınan vergidir.

yükten 3 akçe, koyun ve keçiden 1 akçe, kuzudan 0,5 akçe, katır alan ve satandan 20'şer akçe, tilki derisinden 1 akçe, satılan 1 yük buğday, bakla, nohut ve mercimekten 2'şer akçe, arpa, çavdar ve yulaftan 1'er akçe vergi alınıyordu. Sebzedden her yükte 1 akçe, pamuk ve ketenden litrede 0,5 akçe vergi alınıyordu. Kantarla satılan bal ve yağın yükünden 2'şer akçe, her bir nefer köleden 15 akçe, satılmaya getirilen her şarap fıçısından 80 akçe vergi alınıyordu.

Pazar ile ilişkilendirebileceğimiz bir başka vergi de kantar/ölçü vergisidir. Dışarıdan gelerek koyun ve sığır kesip satan kasap, kantar akçesi olarak 4 akçe, balık ve benzeri şeyler okka ile satılırsa mizan akçesi olarak 2 akçe alınıyordu. Hariçten gemiyle gelen un ve buğday için her yükte 2'şer akçe, arpadan ise yükte 2 akçe kantar resmi alınıyordu. Pazara getirilip satılan çuhadan arşun akçesi adıyla 2 akçe alınırdı. Zeytinyağı ve şarap ölçüsünden litreye mühür basılıyor ve 2 akçe alınıyordu. Mühürsüz litre ile hiçbir şey satılmayacaktı. Buna ek olarak, peynir, bal, sabun ve benzeri nesnelerden narh için 2 akçe vergi alınıyordu. Son olarak anacağımız vergi, zebhiye/kesim vergisidir. Bu çerçevede kesilen bir sığır için 4 akçe, domuz için ise 5 akçe vergi ödenmesi gerekiyordu (Tukin, 199).

Vergi Toplama Yöntemi İltizam ve Mukataalar

Kandiye'nin ele geçirilmesiyle Girit'te Osmanlı egemenliğinin kurulmasını takiben adada bağımsız bir defterdarlık kurumu oluşturulmuştur. Defterdar hazineye ait vergi gelirleri olan mukataaları iltizama verir, gelirleri toplayarak maaş ve diğer ödemeleri yapar ve yılsonunda gelir-gider muhasebe defterlerini düzenleyerek İstanbul'a gönderirdi.

Osmanlı merkezi hazinesinin Girit'te en önemli payı bu mukataa gelirleridir. Mukataa, daha önce sözünü ettiğimiz padişah hası olarak tanımlanmış arazilerin gelirleri ile diğer arazilerin vergi gelirlerinin tümüne verilen genel bir adlandırmadır. Mukataalar bir ya da birden çok gelir kaleminin bir paket oluşturması ve sınıflanmasıdır. Bu mali birimler içerik veya mekân itibarıyla birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşmesinden oluşmuştur.

Örneğin köylerin, kasabanın tüm gelirleri gibi bazen yerleşim birimlerinin tüm örfi vergi gelirleri bir mukataa birimini oluşturur. Ya da örneğin miri kahve rüsumu mukataası, damga resmi mukataası veya gümrük mukataası gibi kimi zaman da belli bir ürün ya da hizmetten alınan vergiler bir mukataa birimini meydana getirir.

Mukataalar hazineye gelirlerin nakit olarak akışını sağlar ve hazinenin akçe ihtiyacını karşılardı. Mukataalar devletin maaşlı memurları tarafından yönetildiği gibi, özelleştirme benzeri bir satışla şahıslara iltizama verilerek hem şahısların hem de devletin kazanç elde etmesi şeklinde de işletilmiştir. İltizam yöntemiyle işletme özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın olarak görüldüğü gibi Girit'te de geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu sistemde devlet, yıllık geliri hazine tarafından belirlenmiş olan bir mukataa biriminin gelirlerini, bir-üç yıl gibi belli bir süre için müzayedeye ile satışa çıkarırdı. Müzayedede vergi kaynağı, sağlayacağı gelir, masrafları ve kârı hesaplanarak yapılan tahmin üzerine en yüksek iltizam bedelini öneren kişiye yani mültezime satılır ve kendisine berat verilirdi. Mültezim beratta yazılmış olan hükümlerin sınırları içinde devletin sağladığı mali, idari ve adli kolaylıklardan yararlanarak müteşebbis gibi hareket ederdi. Bu sistem sayesinde devlet hazineye peşin bir nakit akışını sağlamış ve bütçe harcamalarını karşılamak imkânını bulmuş oluyordu. Ancak sistem mültezime bu yetkileri sınırlı bir süre için tanıdığından, mültezim bu süre içinde vergi kaynağını geliştirecek, verimliliği artıracak önlemler almak yerine kendi kârını artıracak ve vergi biriminde ikamet eden reayayı ekonomik anlamda hayli zorlayacak uygulamalar gerçekleştiriyordu.

Girit'te 67'si Kandiye'de, 65'i Hanya'da, 29'u Laşit'te ve 22'si Resmo'da olmak üzere toplam 183 mukataa birimi bulunuyordu. Bu 183 mukataa 717 köy, 36 manastır ve 1 mezra olmak üzere 754 yerleşim birimini içermektedir. 18. yüzyılın başında bu 183 mukataanın yıllık geliri 15 milyon akçe civarındaydı.

Girit'te tarımsal üretimin kaynaklık ettiği en büyük mukataa kalemlerinin başında zeytinyağı ve sabun üzerinden alınan vergilerin mukataası gelmektedir. Bunu gümrük ve tuzla mukataaları

ile yerleşim birimlerinin toplam vergi kalemleri takip eder. Ayrıca sadece Girit'e değil, bütün Osmanlı Akdenizi'ndeki yerleşimlerde ticareti yapılan kahve, balmumu ve tütün gibi ticari metallerin vergi gelirlerinden oluşan büyük mukataa birimleri de söz konusudur. Ancak bu gelirler Girit defterdarlığına değil doğrudan hazine-yi hümayun defterdarlığına bağlıdır.

Bu mukataalara bağlı vergi gelirleri Girit defterdarı tarafından bir ya da iki yıl için iltizama verilmekteydi. İmparatorluğun başka coğrafyalarında olduğu gibi Girit'te de reaya çoğunlukla vergi ödemesi için sıkıştıran mültezime ödeme yapabilmek için yüksek faizle borçlanmak zorunda kalıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gelirlerin yönetim biçimlerinden tımar, görevlilerin vergi kaynağı halkı koruması ve güvenlik ihtiyacını karşılıyor; yukarıda özetlediğimiz iltizam ise verginin hazineye nakit olarak ulaşmasını sağlıyordu. Zaman içinde durağan hale gelen iltizam yerine, yine vergi gelirini hazineye nakit olarak sağlamak fakat aynı zamanda da vergi kaynağının gelişmesini ve verimin artmasını sağlamak üzere, yaşadığı sürece değişmeyecek bir mültezimin tasarrufuna bağlamak düşüncesi, malikâne sistemini doğurdu. Malikâne sisteminde cizye ve avarız adı verilen özel vergi hariç akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen tümü müzayede ile satılacaktı. Alan kişi muaccele adı altında bir kefalet ödemek koşuluyla yıllık vergisini üstlendiği mukataayı hayatının sonuna kadar malikâne olarak tasarruf hakkına sahip olacaktı. Böylece devlet vergi kaynağını her yıl müzayede etme külfetinden kurtulmuş, muaccele ile hazineye bir anda yüklü bir nakit akışını sağlamış ve bu ön ödemeyle gelecek yılların vergisini de güvence altına almış oluyordu.

Girit'te malikâne sisteminin uygulanmaya başladığına işaret eden ilk ferman 7 Haziran 1719'da ilan edildi. Böylece Osmanlı merkezi yönetiminin ilk uygulaması olan 1695'ten 24 yıl sonra Girit de malikâne sistemi içine alındı. Adada malikâne satın alan girişimcilerin ikamet yerleri çoğunlukla vergi kaynağının bulunduğu sancaklardı. Zeytinyağı ve sabun mukataaları gibi büyük kapasiteye sahip vergi gelirleri dışında kalan vergi kaynakları adada yaşayan ve genellikle askeri sınıfa mensup olan kişilerce satın alındı.

Girit'te yerel vergi kaynaklarının oluşturduğu küçük malikâne birimlerinin dışında büyük vergi kalemlerinden oluşan büyük malikâneler mevcuttu. Bunların içinde ilk sırayı hiç kuşkusuz zeytinyağı vergisi almaktadır. Zeytinyağı gelirlerinin en büyük sorunu adanın büyüklüğü ve verginin toplanmasında yaşanan zorluklardı. Bu nedenle söz konusu verginin, yağın satışı sırasında tüccardan alınması pratik bir çözüm olarak geliştirilmiştir. İkinci büyük vergi konusu özellikle 18. yüzyılda hızla gelişen sabun endüstrisinden sağlanan gelirdir. Sabun daha önceki dönemde herhangi bir vergiye tabi olmayan yeni ve önemli bir faaliyet alanıdır. Sabun malikânesi de vergisini sabunun tüccara satışı sırasında tahsil etmekteydi. Kural olarak tüccara satılan sabun iskele başında miri terazi ile tartılıyor ve her kantar sabundan 90 akçe vergi olarak ve bir akçe de valinin ihtiyacı için alınıyordu.

Girit'te 1719 yılından itibaren pek çok vergi kalemleriyle birlikte gümrükler de malikâne olarak satılmaya başlanmıştır. Girit gümrükleri adanın mukataa kalemleri ve hazine gelirleri arasında önemli bir yere sahiptir. Mukataaların gerek iltizam yoluyla emâneten idaresinde, gerek malikâne olarak kaydı hayat şartıyla satılmasında yerel güçlere ve ada sakinlerine öncelik tanınmıştır.

III

Muhtariyete Kadar Girit

19. Yüzyıl Öncesinde Siyasi Olaylar

1670 anlaşmasıyla Girit Adası Osmanlı yönetimine girmişti. Ne var ki savaşa son veren anlaşma ile Suda, Gramvousa ve Spinalonga adaları Venedik yönetimine bırakılmıştı. Bu adaların Venedik egemenliğinde kalması, Venedik yönetiminin de Girit Adası üzerindeki hayallerinin devamına imkân verdi. Venedik Cumhuriyeti'nin Mora'yı alması ise bu isteğine büyük hız kazandırdı. Ancak Cumhuriyet'in bütün hayalleri 1715 Mora Savaşı ile tamamen son buldu. 1715 savaşı sonrasında Venedik sadece Mora'yı değil Girit Adası'na bağlı, elindeki üç adayı da Osmanlılara vermek zorunda kaldı.

Hanya Muhafızı Mehmet Paşa ile Kaptan-ı Derya Canımhoca Mehmet Paşa karadan ve denizden saldırarak Suda Kalesi'ni ele geçirdiler. Aynı tarihlerde Kandiye Muhafızı İzmirli Ali Paşa'nın tarruzu ile Spinalonga Adası da Osmanlı idaresine girdi. 1715 Eylül ayında Girit'in etrafındaki adalar bütünüyle Osmanlı'nın toprağı oldu. Venedik Cumhuriyeti 1670'ten 1715'e kadar Girit'i tamamen

geri almak sevdasından vazgeçmedi. Bu yarım asırlık süre içinde Venedik donanması birkaç kez Girit sahillerini vurdu. 1715 yılından sonra Girit, Venedik Cumhuriyeti için artık tamamen tarih oldu.

17. ve 18. yüzyıllarda siyasi olarak anılması gereken bir başka konu, yerel yöneticiler ile halkın yaşadığı çatışmalardır. 1685 yılında Kandiye Valisi Ahmet Paşa, bölge halkı tarafından sultana şikâyet edilmiştir. Keza 1695 yılında Fındık Mehmet Paşa da benzeri şekilde şikâyet edilmiş, yapılan incelemede halktan vergi adı altında zorla para topladığı ve halkın kendisinden bıktığı tespit edilmişti. Sonuçta azledilerek cezalandırıldı ve yerine Hanya Muhafızı İsmail Paşa vali tayin olundu.

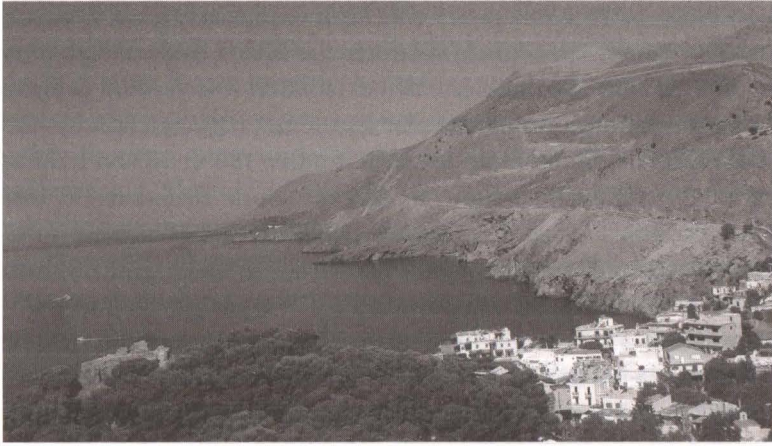
Güvenlikle ilgili bir sorun da adada birkaç kez yaşanan yeniçeri ayaklanmalarıdır. Özellikle 1688 ve 1762 yılında yaşanan yeniçeri isyanları önemli güvenlik sorunu oluşturmuştur. Şehir ve kalelerde birlikte yaşayan yeniçeriler adanın ayrıcalıklı elitleri olmuş, bu avantajlarını kullanmanın yollarını bulmuşlardı. 18. yüzyılda yeniçerilerin zanaat ve ticaret hayatına da girmeleri onları sadece askeri bir güç olmanın ötesine taşımıştı.

Döneme ait kadı sicilleri adada cinayet, yaralama gibi adi güvenlik olaylarının hiç eksik olmadığını göstermektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda Resmo kenti Osmanlı'nın önemli sürgün merkezlerinden birisi olmuştur. Birçok Osmanlı yöneticisi kendilerine verilen sürgün cezasını bu şehirde yaşamıştır.

Girit'te, Osmanlı yönetiminin ilk yüzyılında geniş çaplı kayda değer bir ayaklanmaya rastlanmaz. Ne var ki 1770 yılında adada, Venedik döneminde de başkaldırıların merkezi olan Sfakia bölgesinden başlayan büyük bir ayaklanma ortaya çıktı.

Daskaloyannis Ayaklanması

1768-1774 tarihleri arasındaki Osmanlı-Rus savaşı Rusya'ya, Akdeniz'de varlık gösterme olanağı sağladı. Akdeniz'de boy gösteren kuzey Ortodoksları, Balkanlar'daki mezhepdaşlarını isyana teşvik ediyor, onları Osmanlı'nın boyunduruğundan kurtaracağını vaat ediyordu. Bu çerçevede kendilerine en yakın hedef olarak

Sfakia (fotoğraf: N. Adıyeke).

Rum-Ortodokslarını gördü. Rumları Osmanlı'ya karşı ayaklandırmak için Orlov kardeşler görevlendirildi (Öztürk, 53). 1668 yılından itibaren Rus donanması Ege Denizi'nde varlık göstermeye başladı. Buna paralel olarak 1770 yılının Mart ayından itibaren Mora'da Osmanlı'ya karşı ayaklanmalar başladı. Bu dalga Girit'e kadar ulaştı ve Girit'te de Osmanlı'ya karşı bir ayaklanma başladı.

Girit'teki başkaldırı, eskiden beri ayaklanmaların merkezi olan Sfakia'da başladı. Ayaklanmacıların önderi de Sfakialı aydın bir tüccardı. Halk arasında bir devrimci, savaşçı ve vatansever olarak bilinen Yannis Vlachos ya da popüler adıyla Daskaloyannis (Öğretmen Yanni), Girit tarihinin en önemli figürlerinden biridir (Öztürk, 68). Venedik'te eğitim gören Vlachos, çevresinde sayılan birisiydi. Daskaloyannis Rus vaatleri ile tanıştıktan sonra Rusları bir kurtarıcı olarak görmüştü. Orlov kardeşlerle yaptığı görüşmelerde Rus çarının kendilerine önemli yardımlar göndereceği söylenmişti. Daskaloyannis, kendi kişisel servetinden harcayarak çok sayıda silah alıp Sfakia'ya yığmıştı. Vlachos'un gemileri olan bir tüccar olması, silah temini ve taşınması açısından önemli bir avantaj sağlıyordu.

1770 yılı Mart ayının sonlarında ayaklanma resmen başladı. Ayaklanmanın merkezi Sfakia'nın Anabolu köyü idi. Girit Seras-

keri Hüseyin Paşa'nın sayıca çok fazla olan askeri gücü ayaklanmacılar için bir felaketti. Ayaklanmacılar Sfakia dağlarında bir yerel direniş hattı kurabildilerse de bekledikleri Rus yardımı gelmedi ve kış yaklaştıkça ayaklanmacılar için sonun başlangıcı görülmeye başladı. 1770 yılının Ekim ayından itibaren fiili savaş son bulmuş ve Daskaloyannis'in teslim olmasından sonra 18 Şubat 1771'de Daskaloyannis Osmanlı yöneticileriyle bir teslim anlaşması imzalamıştır. Bölgede ayaklanmanın tekrar harlayabileceğini düşünen Osmanlı yöneticileri Daskaloyannis'e 1771 yılı yazına kadar dokunmamış, 17 Haziran 1771 tarihinde kamuya açık bir şekilde derisi yüzülerek idam edilmiştir.

1770 ayaklanması, Çarlık Rusyası'nın teşvik ve yardım vaatleriyle başladı, Mora'da Girit'te de başarısız oldu ve hazin bir şekilde sonuçlandı. Ne var ki bu ayaklanma daha sonraki süreçte milliyetçi direnişlerin başlangıcı olarak görüldü. Daskaloyannis sadece Girit için değil bütün Yunanistan için ulusal bir kahraman haline geldi.

Yunan Milliyetçiliğinin ve Bağımsızlık Savaşının Etkileri

Avrupa'nın dört büyük gücü, Napolyon Savaşları'ndan sonra altüst olan Avrupa'nın sosyal ve siyasi dengelerini düzenlemek amacıyla Viyana Kongresi'nde bir araya geldi. 1814 yılı Ekim ayında başlayan bu kongre, Avrupa'da çıkacak her türlü hürriyetçi ve milliyetçi eylemlerin derhal bastırılması yolunda Kutsal İttifak adıyla bilinen uzlaşmayla son buldu. Aynı tarihlerde Rusya'da kurulan ve Rum diplomatlarıyla Avrupa devletlerinden seçkin kişilerin de üye olduğu Filiki Eterya ise Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumların bağımsızlığını sağlamak amacıyla gizli çalışmalara başlamıştı. Dernek bu çalışmalarını daha geniş alanlara kaydırabilmek için her türlü araçtan yararlanıyor, maddi ve siyasi açıdan güçlü kişileri üye kaydediyordu. Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin fiili olarak başlamasından önce, bu örgütün birçok şubesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde kurulmuştu.

Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun millet sistemi organizasyonu içinde diğer gruplara oranla oldukça ayrıcalıklı bir konumdaydı. Üstelik Rum Ortodoks Kilisesi'ne sağlanan ayrıcalıklarla bu toplum, dini ve kültürel yapısını koruyabilmişti. Rumlara mülkiyet hakkı ile deniz ticaretinde büyük oranda tekel kurma ayrıcalığı sağlanmakla Akdeniz'de Venedik'ten doğan boşluktan yararlanarak serpilme fırsatı verilmiştir.

17. ve 18. yüzyıllarda art arda gelen sanayi devrimi, Fransız Devrimi ve bunların yarattığı ortam içinde, tüm dini ve etnik gruplar gibi Rumlar arasında da bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri filizlenmeye başladı. Buna bağlı olarak Eflak, Boğdan ve Mora'da kısa süre içinde yayılan Yunan milliyetçi eylemleri ve ayaklanmaları, bir süre sonra Avrupa'nın gözünde bağımsızlık mücadelesine dönüştü. Bu eylemler Avrupa kamuoyunda, o tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı girişilen diğer birçok muhalefet hareketine oranla çok daha etkili oldu. Eski Hellen kültürüne olan ilgi ve hayranlığın doruğa ulaştığı bu dönemde, Avrupa'da çeşitli yazar ve şairlerin, Hristiyanlığın da etkisiyle, Rumların lehine ve Türklerin aleyhine yazdıkları yazılarla, kamuoyunun Yunan Ayaklanması'yla ilgilenmesi sağlandı.

Avrupa devletleri ile dini ve kültürel etkileşiminin dışında Yunan devletinin kurulması tasarlanan bölge, coğrafi açıdan Balkanlar'da ve Akdeniz'de üstünlük kurma mücadelesi veren Büyük Devletler'in (bu deyim Osmanlı belgelerinde ve kaynaklarında bu anlamda *düvel-i muazzama* olarak geçmektedir) nüfuz alanları içindeydi. Bu durumda söz konusu devletler, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı o döneme kadar izledikleri politikayı ve hepsinden önemlisi Kutsal İttifak'ın bağlayıcılıklarını bir tarafa bıraktılar. En belirgin politika değişikliğini gösteren İngiltere, Yunanlılara destek vererek Rusya'nın Balkanlar'a ve Akdeniz'e doğru inmesini engellemeye yöneldi. Çarlık Rusyası da kendi siyasi çıkarları doğrultusunda rahatlıkla yönlendirebileceği piyon bir devletin bu bölgede kurulmasından yana tavır koydu. Hatta daha da ileri giderek, Osmanlı Devleti ile giriştiği 1828-29 savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne Yunanistan'ın bağımsızlığını

dikte ettirdi. Edirne Antlaşması ile milli nitelikte bir Yunan devleti kuruluyor ve Osmanlı Devleti'nin toprak kaybını hızlandıran süreç başlıyordu. Osmanlı'dan ayrılıp da üzerinde milli bir devletin olduğu ilk toprak parçası Yunanistan, Kutsal İttifak'ı bir kenara itmiş olan Batılı güçlerin ipoteği altında bu noktaya ulaşmıştı.

Bağımsız Yunanistan'ın sınırları 3 Şubat 1830'da Londra Antlaşması ile çizilirken, Rumların yaşadığı birçok bölge gibi Girit de bu sınırların dışında bırakıldı. Böylece Megali İdea'nın hedeflerinden biri de Girit oldu. Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak düşüncesinden hareketle Yunanistan sınırlarının Balkan Yarımadası'ndan Peloponez'in kuzey kıyılarına, Adriyatik Denizi'nden Karadeniz'e ve Toros Dağları'na değin genişletilmesi olarak özetlenen Megali İdea, bu yeni sınırların çok ötesinde kilisenin ve milliyetçilik rüzgârının da desteğiyle Adalar, Teselya ve hatta Anadolu'da etkilerini göstermeye başladı.

İmparatorluk içinde Yunan Ayaklanması'nın ve bağımsızlığının yarattığı etkileri bertaraf etmek amacıyla yeni düzenlemelere gidildi. İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin önemli bir kalkış noktası olan Tanzimat Dönemi'nin açılmasında bile bu olayın etkisi olduğunu dile getirmektedir (s. 163).

Yunan Ayaklanması ve Girit'e Etkisi

Daskaloyannis Ayaklanması'nda olduğu gibi Rusya'nın tahriki, Fransız Devrimi'nin yarattığı milliyetçilik ve özgürlük duygularıyla Osmanlı İdaresi'nin günden güne bozulması ve zayıflaması, hepsinden önemlisi Filiki Eteryaya derneğinin çalışmaları 1821 ayaklanmasının etkilerini Girit'e kadar taşıdı. Bu kıvılcım adada çok kısa bir süre içinde büyük bir yangına dönüştü.

Girit, 1821 Yunan Ayaklanması'nda aktif bir biçimde yer almış, Mora'da başlayan ayaklanmalar adaya da sıçrayarak buradaki Ortodoks Rum nüfusu harekete geçirmiştir. Gerek Yunan milliyetçi kalkışması gerekse bunun Girit'teki etkileri, Osmanlı merkez otoritelerince *isyan* olarak değerlendirilmiş ve bu değerlendirme belgelerdeki söylemlere de yansımıştır. Bu bakış açısının bir sonucu ola-

rak da çatışma Osmanlı askeri kuvvetleri tarafından bastırıldıktan ve *asiler* yakalandıktan sonra cezalandırılmaları öngörülmüştür.

Girit'te Rum milliyetçiliğinin ve Yunan Ayaklanması'nın etkileri, adanın iç dinamikleri ve halkın tutumuyla birleşince önemli gelişmeler yaşandı. Yunan Ayaklanması'nın başladığı günler, Girit halkının çeşitli ekonomik zorluklar ve sıkıntılarla karşı karşıya olduğu bir döneme denk geldi. Aslında bu iki süreç birbirini tetikliyordu. Yunan Ayaklanması'nın parlamasıyla birlikte Mora ve çevresinde teyakkuz halinde olan Osmanlı donanması Ege Denizi'nde sürekli isyancı gemileriyle mücadele etmek zorunda kaldı. Bu da Girit Adası'nın can damarlarını kesmiş ve adayı kendi olanaklarına mahkûm etmişti. Halkın karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntının yanı sıra bu durum, hazine gelirlerinin azalmasına ve yerel yönetimin de sıkıntı içine düşmesine yol açtı. Bu sıkıntılarla ada içinde yaşanan sıradan asayişsizlik olayları halk arasında kavgaya ve Yunan milliyetçilik propagandalarıyla da giderek kimlik çatışmasına dönüştü.

Girit'te Yunan Ayaklanması'nın ilk işaretleri 1820 yılı başlarında ortaya çıktı. İlk anda sıradan asayiş olayları gibi görünen gelişmeler, reayanın bu olaylara katılmasıyla kitlesel hale geliyordu. Girit kadı sicillerine yansıyan ve genel asayiş tehdit eden bu eylemlerden en kayda değeri Rum mektebi öğretmenlerinden Yanni Lazaropoula'nın ihtilal hazırlığı içinde olduğu yönündeki şikâyetti. Kendisine defalarca nasihat edildiği halde faaliyetlerine devam eden Lazaropoula hakkında, bir daha adaya ayak basmamak üzere Girit'ten sürgün edilmesi kararı verildi ve bu karar Girit kadısı ile Girit Metropolit'i'ne bildirildi (RŞS., 43, 172). Genel düzeni bozan bu olaylara bazı Girit Müslümanlarının reayaya karşı tutumu da eklenince Girit Rumlarının Osmanlı yönetimine ve temsilcilerine tepkisi katlanarak çoğaldı.

Bu olaylara 1821 yılı içinde cizye evrakının gecikmesi nedeniyle Girit reayası arasında yayılan çeşitli söylentiler de eklendi. Kandiye Muhafızı Mehmet Şerif merkeze gönderdiği mektupta, Mora'da yaşanan olaylar nedeniyle Osmanlı padişahının Rumları tümünden katletmek niyetinde olduğu yönünde halk arasında yayılan söylentilere dikkat çekti. Bunun önlenmesi için bir an önce cizye evrakının gönderilerek işlerin düzene sokulması talebini dile getirdi.

Osmanlı yöneticileri, Yunan Ayaklanması'nın etkilerini hafifletmek ve reaya arasında gittikçe yükselen tansiyonun önünü almak için erken bir önlem olarak 1819 yılı Eylül ayında reayanın elindeki silahları toplama kararı aldılar. Resmo kadı siciline yansıyan rakamlara göre Resmo şehir merkezinde reayadan 350 adet tüfek ile 56.500 adet mermi toplanmıştı. Ancak bu önlemler Yunan Ayaklanması'nın ateşinin Girit'e sıçramasını engellemeye yetecek türde değildi. Nitekim ihtilalin somut etkileri 1821 yılının yaz aylarında ortaya çıkmaya başladı. Kandiye divanından adanın her yerine gönderilen buyruclularda, ihtilalin birkaç kendini bilmez in işi olduğu, bu kişilerin günahsız halkı kandırmalarına izin verilmesi gerektiği uyarıları yer alıyordu. Tanrı'nın Osmanlı sultanına emaneti olarak tanımlanan ve kendi işi gücüyle uğraşan namuslu reaya taifesini bu kişilerin zararından korumak için tüm görevlilerin uyarılması, herkesin işinin başında olması gerektiği, uyarılara uymayan görevli ve askerlere kanunlar gereği en ağır cezaların verileceği bildirildi (RŞS., 43, 206-208).

Adada 1821 sonbaharında ayaklanmanın hızla yayılmasıyla birlikte Osmanlı askeri güçlerinin ve savaş gereçlerinin yetersizliği anlaşıldı. Osmanlı donanması ve merkez ordusu başta Mora olmak üzere başka coğrafyalardaki ayaklanma ateşini söndürmekle meşgul olduğundan Girit'teki olaylara hemen müdahale edilemedi. Yardım taşıyan az sayıda gemiye Akdeniz'de korsan gemileri saldırdığından bu girişim de başarısız oldu. Bu nedenle adadaki Osmanlı yöneticileri kendi askeri olanaklarıyla direnmeye ve mücadele etmeye çalışırken bir yandan da ihtiyaçlarını ve asker ve gönüllü taleplerini her gün merkeze iletmeye çabaladılar. Adanın sınırlı askeri olanakları savaşa yetersiz durumdaydı. Resmo'dan merkeze gelen mektupta kalede bulunan topların ve top arabalarının eski ve işe yaramaz durumda olduğu belirtiliyordu. Özellikle arazi yapısının dağlık ve taşlık olması nedeniyle bu araçların hareket edemeyeceği de açıktı. Kandiye Muhafızı Mehmet Şerif Paşa eldeki olanakları verimli hale getirmeye çalıştığını duyurdu. Bu çerçevede siperler tamir edildi, fişek imalatına başlandı ve yerli yeniçerilerin ocakları düzene sokuldu. Ancak bu çabalar da pek

yeterli olmadı. Zira yerli ocağında asker sayısı oldukça azdı. 1821 yılı içinde yedi binden fazla asker adada ortaya çıkan veba salgını nedeniyle ölmüş, iki binden fazla asker de savaşlarda hayatını kaybetmiş, savaşabilecek durumda ancak altı-yedi yüz nefer kalmıştı. Ölenler arasında topçubaşı ve tüm topçular ocağındaki askerler de olması nedeniyle top kullanabilecek kimse de bulunamıyordu.

Girit'teki Osmanlı yöneticilerinin oldukça hazırlıksız olduklarını ifade ettikleri ayaklanma karşısında halkın tutumunu da sıklıkla eleştirdikleri izlenmektedir. Az sayıda yerli askerin ve ada halkının duyarsızlıkları ve böyle bir çatışma içinde yararsızlıkları sık sık dile getirilmiştir. Girit halkının bu duyarsızlığını yönetim, Osmanlı hâkimiyetine karşı ihanet olarak görmüştür. Bu düşünce ve ada Müslümanlarının ihanetle suçlanması, bir kısım Müslümanın İslam dininden çıkarak isyancılara katılmasına yol açtı. Bu durumu haber veren yazıda Amari ve Ayvasil nahiyelerinden ve Kandiye'nin bazı köylerinden binden fazla kişinin asilere katıldığı ve irtidat ettiği vurgulanmıştır. Adada bu gelişmeler sırasında Müslüman halktan bazılarının açıkça ayaklanmacıları desteklediği, bunlardan bir kısmının da dinlerini değiştirerek Hristiyanlığa geçtiği bilinmektedir. Mürted olan bu kişilerin hepsi can güvenlikleri açısından adadan kaçmış ve malları müsadere edilmiştir.

Girit Müslümanları arasında görülen irtidat yani İslam'dan çıkarak Hristiyanlığa geçme ile ayaklanmayı destekleme aslında iki ayrı olgudur. Girit Müslümanlarının ve yerli askerlerin genel olarak ayaklanma karşısında tepkisiz kalması ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Halkın duyarsızlığının temel nedeni böyle bir milliyetçi çatışmaya düşünsel ve kültürel olarak hazır olmamalarıdır. Zira kimlik çatışmaları ve milliyetçilik ideolojisinin henüz tam yeşermediği bu coğrafyada Girit Müslümanlarının aynı dili, aynı kültürü ve yurdu paylaştıkları Girit Rumlarından ayırt edici tek özellikleri dinleridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başka coğrafyalarında Müslümanlarla Rumların komşuca yaşama biçimi, Girit'te gerçek anlamda birlikte yaşama örneği oluşturur. Adanın Osmanlı egemenliğine alındığı dönemde yaşanan yoğun ihtidalar iki toplum arasında yo-

ğün akrabalık ilişkileri doğurmuştur. Diğer yandan adada resmi yazı dilinin Türkçe olmasına, Türkçe eğitim ve basın faaliyetlerine büyük önem verilmesine rağmen halk arasında konuşulan dil Rumcadır. Rumca, sadece Rumlar ile Müslümanlar arasında değil; Müslümanların kendi aralarında da kullandıkları dil olmuştur. Bu nedenle Girit Müslümanları aynı kökenden geldikleri, bir arada yaşadıkları ortak tarihsel ve kültürel geçmişi paylaştıkları Girit Rumlarının başkaldırısına ilk aşamada anlam verememiş, Osmanlı yönetimine ve onun temsilcilerine dönük tepkinin dışı vurumu olarak algılamışlardır.

Ada Müslümanları Osmanlı otoritelerinin deyimiyle olaylar karşısında duyarsız ve hatta yararsız davranmalarına karşın, ada Rumları ayaklanmacılara güçlü destek vermiş ve geniş bir taban oluşturmuşlardır. 1822 yılı Eylül ayında Girit'ten gelen bir mektupta abartılı bir anlatımla Girit Rumlarından yaklaşık 50 bin kişinin ayaklanmaya katıldığı ve bunlardan yaklaşık 40 bininin silahlı olduğu bildirilmiştir. 1822 yılı sonuna gelindiğinde ise adada şehir merkezlerinin dışında hemen hemen ayaklanmaya katılmayan köy ve nahiye kalmamıştır.

Özellikle Sfakia bölgesinde Rumlar ayaklanmaya büyük güç desteği vermişlerdir. Sfakia halkının tutumu Osmanlı idarecilerince defalarca merkeze bildirilmiş ve Sfakia halkı kâfirler olarak adlandırılmıştır. Sık sık belgelerde Hanya ve Resmo halkından reaya, Sfakia halkından ise kâfirler olarak söz edilmektedir. Sfakia adanın güneyinde sarp kayalıkları aşan zor yollardan ulaşılabilen bir sahil kasabasıdır. Bu kasaba Hanya'nın fethinden itibaren bağlı on bir köyü ile birlikte Mekke ve Medine vakfı olarak belirlenmiş ve tüm gelirleri bu vakfa tahsis edilmiştir. Ancak Sfakialılar hem yaşadıkları coğrafyanın çetin şartları hem de nüfusun büyük bir kısmının Rum olması nedeniyle Osmanlı otoritelerine karşı her zaman direnç içinde olmuşlardır.

Tüm bu koşullar altında adanın iç dinamikleriyle mücadele edilemeyen ve merkezi otoritenin de bastırmakta hayli zorlandığı olaylar karşısında tek çözüm yolu Mısır'da otorite sahibi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım talebinde bulunmak oldu. Ekim

1821'de gönderilen bir fermanla Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, adaya asker, mühimmat ve erzak göndererek adadaki ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Ayrıca Kaptan-ı Derya Ali Paşa, Mısır, Cezayir ve Tunus civarlarında bulunan Osmanlı kaptanlarına Mehmet Ali Paşa'nın yardım taşıyan gemilerini Akdeniz'de saldırılara karşı koruma talimatı verdi. Mehmet Ali Paşa, 1822 yılı Şubat ayı içinde adaya gönderilecek asker ve mühimmatı toplamaya başladı. Mekke Muhafızı Hasan Paşa Mısır'da toplanan bu yardımı taşımakla ve askeri birliklere komuta etmekle görevlendirildi.

Ancak İskenderiye'de hazır halde bulunan yardım bir türlü gemilere yüklenip adaya ulaştırılamadı. En önemli sorun Osmanlı domanmasının Mora civarında bulunması ve oradaki ayaklanma ile mücadele etmesiydi. Yardımın tüccar gemileriyle gönderilmesi sakıncalıydı. Zira korsan gemileri adadaki ayaklanmacılara yardımcı olmakta ve her türlü ticaret gemisine saldırmaktaydı. Diğer yandan kış bastırmış, bütün olumsuzluklara kötü hava koşulları da eklenmişti. Sonuçta, toplanan yardımın Girit'e ulaştırılması aylarca gecikti. Bu, adadan yükselen yardım çılgınlıklarının şiddetini de artırdı. 1822 yılı Mart ayında, yardımın en kısa sürede gelmemesi halinde adanın üç ay daha direnemeyeceği ve Akdeniz'in kilidi olan Girit'in tümüyle asilere teslim olacağı Osmanlı başkentine duyuruldu.

Durumun aciliyeti karşısında 1822 yılının Mayıs ayında kiralanan 33 parça Müslüman ve 13 parça Efrenc gemisi asker ve yardımları yükleyerek Mısır'dan Girit'e doğru yola çıktı. Hasan Paşa'nın emrine verilen gemilerde yine onun emrinde 11 binbaşı, 4.400 asker, 400 süvari, 50 doktor bulunuyordu. Ayrıca 200 bin deste fişek, beş kıta çarha, iki kıta obüs bir kıta kalemberna, 200 topçu, 75 baş top beygiri, çeşitli silahlar ve bunları taşıyacak hayvanlar da gemilere yüklendi.

Gemilerin Girit'e ulaşması ve Suda Limanı'na girmesi bile olumsuz hava koşulları nedeniyle sorun oldu. Gemiler ancak otuz beş günde Suda Limanı'na girebildi. Gelen askerlerin yarısı daha çatışmaya girmeden kötü hava şartlarından ve veba salgınından hayatını kaybetti. Bu durumda 1823 yılı Şubat ayında yeniden bir grup askerin Mısır'dan adaya taşınması gündeme geldi. Osmanlı

sarayından üst üste Mısır'a gönderilen yardım emirleri karşısında Mehmet Ali Paşa sükûnetini koruyamadı ve padişaha yazdığı bir yazıda tepkisini dile getirdi. Mehmet Ali Paşa mektubunda *eşkiya Akdeniz'de dolaşırken Girit'e yardım göndermek tehlike- lidir. İskenderiye'de bulunan gemilerin tamiri için zamana ihtiyaç vardır. Ayrıca kışın olumsuz şartlarını göz önüne almadan yardım gönderin diye ısrar etmek denizin durumundan bilgisiz olmak anlamına gelir...*” sözlerine yer verdi.* Sonuçta gerekli hazırlıklar tamamlanarak 1823 yılının sonlarında bir grup asker daha Mısır'dan Girit'e ulaştırıldı.

Adada Yunan milliyetçi kalkışmasının etkileri öncelikle ve hızla 1821 yılı Eylül ayında Sfakia bölgesinde görüldü. Adadan üst üste merkeze yazılan raporlarda asilerin başında Kaptan Mihalaki (Nikos Kazancakis'in ünlü romanı *Kaptan Mihalis*'in esin kaynağı) adlı Sfakialının bulunduğu ve evine yapılan baskında paralar ele geçirildiği aktarıldı. Sfakialılar Ekim ayı içinde Apokoron nahiyesinde ve Acısu Kalesi'nde Müslümanlara saldırdı. Kısa sürede Hanya ve Resmo'yu denizden ve karadan kuşatarak buralarda yaşayan reayayı harekete geçirmeye başladılar.

Kandiye Muhafızı Mehmet Şerif Paşa alınacak önlemleri ve yapılacak harekâtı planlamak üzere Ekim başında Resmo'ya geldi. Öncelikle Resmo'nun savunulmasına katkıda bulunan ve asilerin kellelerini getiren askerlere halktan topladığı paralarla bahşişler dağıttı. Sfakia mukataası mültezimi Çorunoğlu Mehmet, asilerle işbirliği yaptığı ve Osmanlı askerlerinin Sfakia'ya girmesine engel olduğu gerekçesiyle idam edildi. Resmo Muhafızı Haşim Osman Paşa, Kandiye ve Resmo'dan toplanabilen askerlerin başına başbuğ tayin edildi.

Osman Paşa bu askerlerle Hanya'ya doğru harekete geçti ve ayaklanmacıları püskürterek Acısu Kalesi'ni boşalttı. Kaçanların ardından Suda'ya kadar geldi. Bir gün sonra Hanya Kalesi'ni kuşatmadan kurtardı ve Sfakia yönüne döndü. Dağılan asiler, buldukları deniz araçlarıyla Sfakia'nın karşısındaki Gavdos ve Küçük

Çuka adalarına kaçtı. Sfakia'nın savunulmasını sağlayacak yeterli sayıda asker bulunmadığından Osmanlı ordusu geri çekilirken Sfa-kia köylerini ateşe verdi. Ancak adalara kaçmış olan ayaklanmacılar kısa süre içinde yeniden Sfakia'ya dönerek dağlara çıktılar ve dağ köylerinde yaşayan Müslümanlara saldırmaya başladılar. Resmo muhafızı bunların her gün kayıklarla Sfakia'ya gelip gittiklerini tespit etmişti. Bu noktada olayların genişleyerek adanın geneline yayılması ihtimaline karşın Osmanlı başkentinden ve donanmadan yardım istenmesi zorunluluğu anlaşıldı. Üstelik Giritliler dışarıdan ve özellikle Aleksandr İpsilantioglu'ndan sürekli yardım ve destek alıyorlardı. Buna 1821 Aralık ayında Sisam Adası'ndan gelen gönüllü yardımı da eklendi.

Belgelerde verilen rakamlara göre yaşanan bu ilk mücadelede 400 Müslüman askeri ve 3 bin civarında ayaklanmacı hayatını kaybetmiştir. Öldürülen asilerin kelle ve kulakları da âdet olduğu üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Bu çabalarından dolayı merkezden Şerif Paşa'ya samur kürk gönderilmiş ve Girit seraskerliği verilmiştir.

1822 yılı başlarında civar adalara dağılmış olan asiler, Sisam, Çamlıca ve Suluca adalarından gelen gönüllü desteğiyle yeniden Sfakia'ya döndüler ve bir kez daha Hanya ve Resmo şehirlerini karadan ve denizden kuşattılar. Üç ay süreyle yardım alamayan Hanya ve Resmo şehirleri açlık tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu süreçte Girit'in kırsal kesimlerindeki hemen bütün köyler ayaklanmaya dahil olmuştu.

Mısır'dan Hasan Paşa komutasında ilk gelen yardım ekibi güç bela 1822 Haziran ayında adaya ulaştı. Hasan Paşa bir süre Suda civarında asker için gerekli erzak ve hayvanları çevreden sağladıktan sonra Hanya Kalesi, etrafındaki kuşatmadan kurtarıldı. Ordu daha sonra Resmo yönüne doğru harekete geçti. Yol 20 bin kadar ayaklanmacı tarafından kesilmişti. Bu kuvvetler üzerine saldıran Hasan Paşa ve askerleri onları Theriso'ya kadar takip etti. Dört gün boyunca süren çatışmalarla Hasan Paşa kuvvetleri Sfakia sınırına kadar geldi. Oldukça dağlık olan bu bölgede asileri takip etmek güç olduğundan ordu Theriso'da kaldı. Burada üç gün süren mücadeleden sonra Resmo'ya doğru geri çekildi. Bu arada Resmo

Kalesi'ndeki kuşatmaya karşı mücadele eden Osman Paşa'ya yardım ulaştırıldı ve Resmo şehrinin güvenliği sağlandı.

Bu arada ayaklanmacılar adanın doğu kesimini tümüyle kontrol altına almıştı. Bir grup Mirabelo'yı ele geçirmiş, burada yaşayan Müslümanlar kaçarak Spinalonga Adası'na sığınmıştı. Bir grup da güneye Yerapetra yönüne geçip burayı ele geçirdi. Bölgede Sitia nahiyesi hariç asilerin eline geçmemiş hiçbir nokta kalmamıştı. Resmo'da emniyeti sağlayan Hasan Paşa, Kandiye'deki Şerif Paşa ile görüşerek bölgede yapılacak harekâtı planladı. Buna göre Hasan Paşa Resmo tarafından Şerif Paşa Kandiye'de toplayacağı askerlerle Kandiye tarafından yürüyecek ve ayaklanmacılar iki kuvvet arasında kısıpaca alınacaktı.

Ancak bu harekât, planlandığı kadar kolay yürümedi. Zira Hasan Paşa'nın kuvvetlerinden bir kısmı çatışmalarda, bir kısmı da hâlâ yaygın olan veba salgını nedeniyle hayatını kaybetmişti. Kandiye halkı ise sekiz aydır süren kuşatma nedeniyle kale dışına çıkamıyor ve ürünlerini toplayamıyordu. Kandiye'nin dışında Müslüman köyleri tamamen boşalmış, ateşe verilmiş ve halk kaleye sığınmıştı. Mevcut yağlar ve zahire de yağma edilmişti. Başkentten Kandiye Limanı'na gelen tüccar gemilerinden zahire alınması ve bunun merkeze fatura edilmesi önerisi de geldi. Ancak limana yanaşan gemiler parasını almadan gıda vermeye yanaşmadı. Bu nedenle Kandiye halkı ve askerler açlık tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu sırada Kandiye'de bilinen bir vârisi olmayan Kuyumcu Ali adlı kişi vefat ederek bin keselik bir servet bıraktı. Bu servet hazine tarafından zapt edilerek Kandiye halkının ihtiyacı olan erzakın tüccar gemilerinden satın alınması için kullanıldı.

Eylül ortalarında Hanya ve Resmo muhafızları ile Hasan Paşa bulabildikleri kuvvetlerle Kandiye'ye vardılar. Laşit yönüne doğru geri çekilen ayaklanmacılar burada bulunan Müslümanları esir aldı ve Lanka Kalesi'ne kapattı. Ekim sonlarında Hasan Paşa, kuvvetleriyle Kanlı Kastel (Temenos) üzerinden asiler üzerine yürüdü. Burada Venerato, Yeryeri (Gergeri), Dibaki (Timbakis) köylerinde günlerce süren çatışmalar yaşandı. Ayaklanmacıların mal ve eşyalarını ganimet edilip çoluk çocukları esir alındı. Hasan Paşa askerleriyle

mücadele ederken Girit'in hemen bütün şehirleri ayaklanmacılar tarafından kuşatılmış haldeydi. Özellikle Hanya bölgesinde görülen veba salgını her iki taraf için de şartları bir kat daha olumsuz hale getiriyordu. Asker, silah, mühimmat ihtiyacına, erzak ve gıda ihtiyacı da eklenmişti. Bu durumda adaya ikinci defa Mısır'dan yardım gemileri ulaştırıldı. Bu kez gelen kuvvetlerin başında Mısır seraskeri Hüseyin Bey bulunuyordu.

Suda Limanı'na ulaşan birlikler buradan Resmo Milopotamu (Panormos) tarafına geçti. Burada diğer askeri birliklerin komutanlarıyla bir araya gelerek harekât planlarını belirlediler. Kuvvetler üç gruba ayrıldı. 1824 yılı Mart ayı başlarında ilk grup asker Sfakia bölgesine yöneldi. Yol üzerinde, başlarında Fotiye'nin bulunduğu ayaklanmacılar askerleri geçirmemek için çok sayıda metris kazmış ve içlerinde siper almışlardı. Yaşanan çatışma sonrasında parça parça dağlık bölgeye doğru kaçtılar. Osmanlı askerleri Kisamu Kasteli'ne ulaştı ve buraya Suda Limanı'nda bulunan yardım gemileriyle denizden erzak yardımı getirilmesini sağladılar.

1824 yılı Mart ayı ortasında askerler Kisamu'dan hareketle Eskifoz (Askifou) üzerinden Sfakia'ya ulaştı. Anopoli tarafına kaçan ayaklanmacılar burada bir vadide iki taraftan Osmanlı askerleri arasında kaldı ve bozguna uğrayarak Sfakia dağlarına kaçtılar. Ele geçirilip öldürülenlere ait 800 çift kulak Amariyelioğlu İbrahim Ağa ile gönderildi. Böylece Sfakia Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmiş oldu. Burada bulunan zahireye ve çivili toplara el konuldu. Kuvvetler buradan Resmo'nun Ayvasil (Ayo Vasili) nahiyesine geri döndü.

İkinci grup asker ise Milopotamu'dan Melidoni köyü tarafına geçti. Burada dağda bulunan büyük bir mağara içine 3 bin kadar reaya ayaklanmacılarla birlikte saklanmıştı. Mağara içinde su da bulunduğundan Osmanlı askerlerine karşı, dışarı çıkmadan uzun süre direndiler. Osmanlı askerleri mağaranın girişine saman ve odun yığarak ateşe verdi. Ateş sönüp içeri girildiğinde hepsinin hayatını kaybetmiş olduğu görüldü.

Osmanlı askerlerinin üçüncü kolu ise Selinu tarafına giderek buradan Aya Rumeli köyüne kadar ayaklanmacıları takip etti. Buradan karşıdaki küçük adalara kaçanların ardından ateş açtılar. Bu

sırada gelen bir gemi ayaklanmacıların yardımına ulaştı. Bir kısmı gemilere binerek canını kurtardı ise de bir kısmı açılan ateşle ve denizde boğularak hayatını kaybetti. Askerler buradan 4-5 bin kadar esir almışlar, 20 bin kadar koyun ve başka hayvana el koymuşlardı.

Nihayet 1824 yılı Mart ve Nisan aylarında yürütülen bu harekât sonucu Girit reayası kısım kısım teslim olmaya ve aman dilemeye başladı. Önce Resmo'nun Amari ve Ayvasil nahiyeleri ile Milopotamu nahiyesi reayaları gruplar halinde teslim oldu. Ardından Sfakia bölgesinde yaşanan çatışmalar sonucu çevre köylerden bazı reaya gelerek kendilerine aman verilmesini istediler. Mısır Seraskeri Hüseyin Bey bu kişilere Sfakia ve Aya Rumeli halkına hitaben yazdığı mektubu verdi ve bir papazla birlikte teslim olmayanlara gönderdi. Mektupta on iki gün içinde gelip teslim oldukları takdirde, emniyet içinde yerlerine ve işlerine dönmelerine imkân sağlanacağı yazılmıştı. Ancak Sfakia ve Aya Rumeli halkı bunu kabul etmeyip çatışmaya devam etti. Serasker Hüseyin Bey Mısır'a gönderdiği raporunda buralar halkının ölmeye razı olduğunu ancak Müslümanlarla bir arada yaşamaya razı olmadığını belirtiyordu. Nisan sonunda Kandiye bölgesi de tamamen teslim olmuş ve halkı yerlerine dönmeye razı olmuştu. Kandiye muhafızı ayaklanmadan önce yörede yaşayan Rumların sayısı 20 bin iken bu tarihte 10 bin kişi bile kalmadığını belirtiyordu.

Böylece 1824 yılı Mayıs ayında Girit'teki bu başkaldırı ateşi tamamen söndürüldü. Kandiye muhafızı bütün reayanın emniyet altına alındığını bildirdi. Reayaya cizye evrakı dağıtıldı. Mayıs başında ayaklanmaya katılmayanlarla ayaklanmaya katılmış ancak teslim olmuş olanlara dokunulmaması, mal ve canlarının güvenliğinin sağlanması yönünde bir ferman yayınlandı. Bu ferman ayaklanmaya katılanlarla katılmayanların ayrı tutulmasını emrediyor, teslim olmayan ve riyeti kabul etmeyenlerin esir edilmesine izin veriyordu (RŞS., 43, 205). Ancak Girit Müslümanları bu fermanın hükümlerine uymadı. Özellikle yerli yeniçeriler köylerde teslim olmuş reayanın çoluk çocuğunu esir alıp Mısır'dan gelen esir tüccarlarına sattılar. Osmanlı yöneticileri, merkezden bir yeniçeri ağası gönderilerek bu usulsüzlükleri yapanların cezalandırılması

ve reayanın güvenliğini sağlanması için yeniden bir ferman ilan edilmesini istedi.

Ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte adada bulunan Mısır askerlerinin buradan Mora'ya gönderilmesi istenmiştir. Ancak adadaki yöneticiler, reayanın riayete bağlı kalacağından emin olmamaları ve henüz dağlarda tamamen asilerin varlığı sona ermediği gerekçeleriyle adanın tamamen boşaltılmasını uygun bulmadı. Böylece Kandiye, Hanya ve Resmo muhafızlarının emrinde biner asker bırakılarak kalanları Girit'ten Mora'ya sevk edildi.*

Müsadereler

Yunan milliyetçi hareketinin Girit'te ilk yansıması olan 1821-1824 yıllarındaki ayaklanmalara katılanlar teslim alındıktan sonra sıra suçlananların cezalandırılmasına gelmişti. Bu kalkışmaya dahil olan coğrafyalarda Osmanlı merkezi yönetiminin isyancılara uyguladığı cezalardan biri de müsaderedir. Arapça bir kelime olan müsadere, ortaya çıkan zararın karşılanması amacıyla, zarara doğrudan ya da dolaylı olarak yol açanların mal ve eşyasına el konulması anlamına gelir. Özellikle eşkıyalık ve asilik nedeniyle idam edilenlerle firarda ya da sürgünde ölenlerin malları İslam hukukuna göre müsadere edilir. Müsadere, yukarıda adı geçen kişilerin tüm mallarını kapsar. Ancak burada şahsilik ilkesi uygulanır. Suçlunun eşine, çocuklarına ve diğer mirasçılarına ait olan mallar müsadere edilmez. Suçlunun yalnız kendi malı olan menkul ve gayrimenkuller ile alacakları müsadereye dahildir. Çoğunlukla Osmanlı merkezi sistemi içinde kul kökenli yöneticilere uygulanan müsadere yöntemi, ender olarak belli dönemlerde ve belli gruplara uygulanmıştır. Müsadere, ayaklanmaya katılanlara, devlete başkaldıranlara uygulanmış bir cezaydı. Bunlardan biri de 1821'de başlayan Yunan Ayaklanması'nın etkilediği kitlelerdir. 1821'deki ilk kalkışmanın hemen ardından gerek Mora'da gerekse Batı Anadolu, İstanbul ve Adalar'da yaşayan gayrimüslim reayadan ayak-

lanmaya katılanlara bir cezalandırma yöntemi olarak müsadere uygulanmıştır. İtaat etmeyen, Müslümanlar aleyhine ayaklanan reayanın katl, esir, köle edilmesi ve mallarının Müslüman askerleri tarafından ganimet olunmasına cevaz veren ferman 27 Nisan 1821'de ilan edilmiştir. Bu çerçevede Girit reayalarından da ayaklanmaya katılanlardan kaçanların veya vârisiz olarak ölenlerin malları devlet hazinesine alınmış ve taliplerine satılmıştır.

Müsadere, ayaklanmaya katılanlara, devlete başkaldıranlara uygulanan bir ceza olduğu için merkezi yönetim isyana katılanların mallarına dokunulmaması için de gereken önlemleri almıştır. Müsadere kayıtlarından, müsadere işlemlerinin 1820 yılının sonlarında başladığı ve 1830 yılının sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Müsadere kayıtları, Osmanlı tahrir geleneğinde olduğu gibi hane esası ile yazılmıştır. Hane reisinin erkek ya da kadın olması diğer yazımlarda olduğu gibi önemli değildir. Esas olan emlakın sahibi olmasıdır. Bu çerçevede erkeklerin yanı sıra çok sayıda kadına da müsadere kayıtlarında rastlanmaktadır. Deftere önce malı müsadere edilen kişinin aile adı, lakabı, kendi adı, mesleği veya memleketi gibi kimlik bilgileri yazılmaktadır. Bunun yanı sıra kayıtların büyük bir kısmında bu kişilerin oturdukları ve mallarının bulunduğu mahallenin ismi de yer bulmaktadır. Malları müsadere edilenlerin hemen yanında kişinin durumuyla ilgili bilgi verilmiştir. Burada; firari, asi, halik, esir/esire ve mürted ibarelerine rastlanmaktadır. Kayıtların bir kısmında bu konuda hiçbir bilgi yoktur. Kişiye ait bilgilerden sonra yer bilgileri gelmektedir. Bu noktada birçok kez kişi ile malı aynı mahallede olmakla beraber bazı kişilerin başka mahalle veya özellikle köylerde malı olduğu da tespit edilebilir.

Müsadere kayıtları incelendiği zaman devletçe el konulan servetlerin başında menzillerin, hanelerin geldiği anlaşılmaktadır. Evlerin tamamlayıcısı olarak kimi zaman el konulan evlerdeki kuyular ve evin içindeki eşyalar da ayrıca belirtilmiştir. Müsadere edilen işyerlerinin başında dükkânlar gelmektedir. Kayıtlarda dükkânın yanı sıra mağaza, depo, antrepo veya mahzen olarak belirtilen yapılar da bu çerçevede düşünülmelidir. Zeytin değirmeninin olduğu

yerlerde ayrıca zeytinyağı işliğı de müsadere edilmiştir. İşyerlerinin yanı sıra zeytinyağı, zeytin pirinası ve dükkândaki mallara da müsadere uygulanmıştır. Bunun yanında kişinin alacakları da müsadere konusu olmuştur.

Tarımsal arazi ise tarla, bağ ve bahçeler olmak üzere üç kısımda müsadere kayıtları içinde yer almıştır. Hububat üretiminin yapıldığı tarlalar, Girit'teki tüm Osmanlı egemenliğı süresince, Osmanlı'nın başka memleketlerinde olmadığı biçimde özel mülkiyete açık olmuştur. Dolayısıyla mülkiyet konusu olan bu tarlalar, müsadere sırasında da el koyulacak önemli bir servete dönüşmüştü. İkinci tür toprak, bağlardır. Girit'in çok eski tarihlerden beri bağcılık konusunda önemli bir yer olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede adada önemli miktarda bağın da müsadere edildiğı anlaşılmaktadır. Arazı sınıflamasında üçüncü grupta bahçeler mevcuttur. Çok çeşitli ürünlerin üretimi ve tarım şekillenmelerinin yaşandığı bu grupta da bahçeler kimi zaman evlerle beraber yazılmış, evlerin bir parçası gibi de görölmüştür. Kimi zaman da bu topraklar mülkiyetin niteliğı gereğı, bir bütün olarak değil de belli bir hisse olarak müsadere edilmiştir.

Müsadere edilen bir başka tarımsal zenginlik ise ağaçlardır. Ağaçları da iki grupta incelemek mümkündür. İlk grupta meyveli ağaçlar ikinci grupta da kereste ağaçları düşünölmelidir. Meyveli ağaçların başında Girit ekonomisi için hayati bir yere sahip olan zeytin ağaçları gelmektedir. Zeytin ağacından sonra sayısal olarak en çok turunçgil, harnup, dut, incir, armut, nar, ceviz ve kayısı ağaçlarına el konulduğı tespit edilebilir.

Müsadere defterlerinden çıkan sonuçlara göre Yunan Ayaklanması'na katılanların ekonomik açıdan homojen bir yapısı yoktur. Kimi zaman birkaç ağacı veya bir evinden başka bir mülkü olmayan birisinin, kimi zaman da gerçekten önemli bir servete sahip bir kişinin bu ayaklanmaya katıldığını tespit etmek mümkündür. Etnik açıdan ayaklanmaya katılanların çok büyük bir kısmını Rum-Ortodoks reaya oluşturtmasına karşın az sayıda Müslümanın da ayaklanmaya katıldığı ifade edilebilir. Aslında bu Müslümanların da bir süre önce Müslümanlığa geçen eski Rum-Ortodoks cemaatinin

üyeleri olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Zira bunlardan bazıları mürted olarak kaydedilmiştir. Osmanlı Giriti'nde 19. yüzyılda da bireysel ihtidaların varlığı, az sayıda da olsa sürekli izlenebilmektedir. Buna paralel irtidat olayları da, Yunan İsyanı sırasında Girit'te yaşanmıştır. Bu olayın sebepleri ve boyutu tam olarak açık değildir. Bu irtidatların olağanüstü bir dönemde, olağanüstü olayların içinde yaşanmış oldukça ilginç bir örnek olduğunu düşünüyoruz.

Ayaklanmalara katılan asilere ait servete devlet tarafından el konulmasının birinci aşaması müsadere, mülkün devletleştirilmesiydi. Sürecin ikinci aşaması ise müzayededir. Müzayede, devlet tarafından el konulan malların, “*umur-u cihada sarf edilmek için*” açıkartırma yoluyla taliplerine kıymetleriyle satılmasıdır (RŞS., 243, 128). Satışlar, yine kent merkezlerinde kadı huzurunda ve açık olarak yapılmıştır. Müsaderelerle müzayedelerin koordine bir şekilde işlediği görülmektedir. Kayıtlardaki en erken tarihli müzayede kaydı 1820, en geç ise 1830 tarihli dir. 1821-1824 yılları arasında çok yoğun müsadere ve müzayede gerçekleşmiştir. Nitekim ayaklanmanın en ateşli olduğu dönem de bu dönemdir. Girit'in demografik yapısında farklı gruplara uygulanan müsadere ve müzayede işlemleriyle önemli bir servet önce devletleştirilmiş, sonra satılmış, yani devlet kanalıyla el değiştirmiştir. Kaynaklar müsadere edilen emvalin çok büyük bir kısmının müzayede yoluyla satılıp kayda girdiğini, elde edilen gelirin de ordunun masrafları için harcandığını göstermektedir. Müsadere ve müzayede kayıtları incelendiğinde, malları müsadere edilenlerin hemen hepsinin Rum olduğu görülmektedir. Müzayededen mal alanların ise birkaç istisna dışında hemen hepsi Müslümandır. Alıcıların bir kısmı ellerindeki parayla bir şeyler almaya çalışan sıradan insanlardır. Bir grup ise ellerinde büyük bir sermaye olan ve mal toplayan zengin ailelerdir. Bir başka grup da bir şekilde yönetimle ilişkili olan görevlilerdir. Son grup ise kadınlar ve Hristiyanlardır.

Müsadere ve müzayede olunan emlakin İslam hukuku çerçevesinde iki açıdan mülkiyet problemiyle karşılaştığını görüyoruz. Bunlardan ilki vakıflarla olan problem di. Zira el konulan malların vakfa ait olması durumunda vakıf gelirinin ayrılarak

vakfa teslimi gerekiyordu. Vakıf mülkiyetinden daha karmaşık olan konu ise yazım sırasında mülk sahibinin hiçbir mirasçısı bulunmazken, bir müddet sonra eski mülk sahibinin mirasçılarının ortaya çıkması olmuştur. Bu çerçevede çok kez bazı kişiler malları müsadere edilenlerin vârisi olduklarını sicile işletmişlerdir. Özellikle 1830 yılında ayaklanmanın bitip hayatın normale dönmesiyle bu sorun belirgin bir hal almıştır. 15 Ağustos 1830 tarihli bir fermanla Girit'te asayişin sağlandığı, isyana katılanlar için genel af ilan edildiği bildirilerek artık herkesin işi gücüyle ilgilenmesi ve cemaatlerin birbirlerine düşmanlık etmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede savaş sırasında bu şekilde ehl-i İslamın reayaya, reayanın da Müslümanlara geçen mallarının eski sahiplerine veya mirasçılarına devredilmesi bildirilmiştir (RŞS., 243, 132). İade işlemleri çok geç tarihlere kadar yönetimi uğraştırmıştır. 27 Mayıs 1882 tarihli Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tezkeresinde, altmış yıl önce Girit'te müsadere edilen mallarını talep eden reaya ile ilgili kararlar alınmıştır. El konulan firari emlaki ile ilişkilendirilebilecek bir başka sorun da, resmi müsadarenin dışında bazı şahısların bu tür mallara yasadışı olarak el koymasındır. Ne var ki bu tür emlakin tespit edilmesinde sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır.

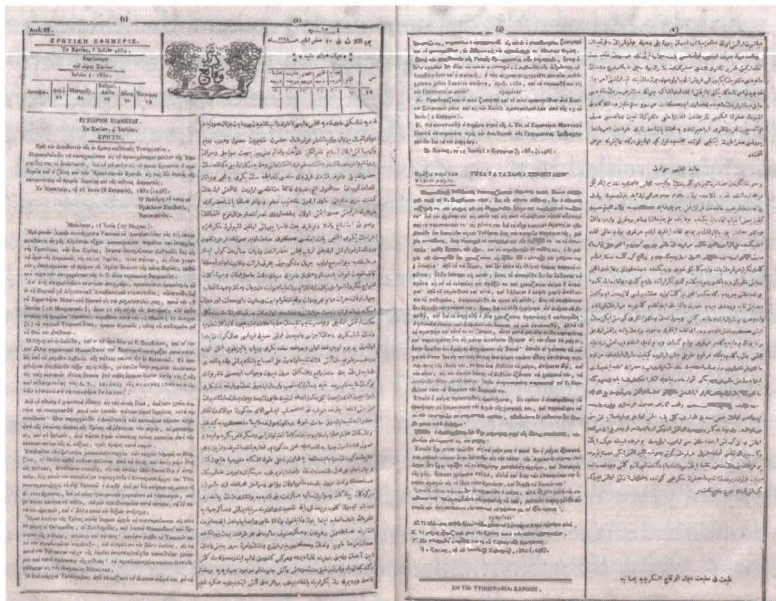
Müsadere ve müzayede defterlerinin incelenmesi Girit'te 19. yüzyılın ikinci on yılındaki ekonomik durum hakkındaki bilgilerimizi pekiştirmektedir. Örneğin; zeytinin ve zeytin sanayisinin ekonomideki çok önemli yeri bu işlemler sırasında da kendini kanıtlamıştır. Zeytinciliğin ardından tarla tarımı, bağcılık ve meyvecilik de daha küçük ölçekte hayat bulmaktadır. Toprak parselasyonunda yaygın olan uygulamanın bu dönemde de küçük ölçekli tarım olduğu anlaşılmaktadır. Yine müsadere ve müzayede defterlerinde, şehir merkezlerinde tespit edilen dükkânların, mağazaların ve mahzenlerin çokluğu, bu kentteki ticari hayatın canlılığına işaret etmektedir. Ne var ki yine bu defterler bize birçok binanın ve ağacın çatışmalar sırasında yandığını, harap olduğunu anlatmaktadır. Bu çerçevede kentteki ekonomik hayatta önemli bir durgunluk yaşandığını düşünmek yanlış olmaz.

Yunan Ayaklanması'na etkin bir şekilde katılan Girit'te ayaklanmacıların cezalandırılmasının yanı sıra adanın yönetiminde de yeni bir dönem açıldı. Ada bu dönemde ayaklanmaları bastıran Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine verildi.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi

3 Şubat 1830'da Londra Protokolü ile Yunanistan bağımsız bir devlet olarak kurulduğu halde Girit Yunanistan'a bağlanmamış ve Osmanlı yönetiminde bırakılmıştı. Yunanistan'ın sınırları çizilirken, Büyük Devletler, Babıâli'yi adaya bazı ayrıcalıklar verilmesi konusunda ikna etmişlerdi. Girit Rumlarının Yunan devleti çatısı altında olma tutkusuna rağmen adanın bu yapı dışında kalması yeni bir ayaklanmaya neden oldu.

Osmanlı Devleti isyancı bastırmak için Mehmet Ali Paşa'dan yeniden yardım istedi. İsyancı bastırması sonucunda kendisine Gi-

rit, Suriye ve Trablusşam valilikleri vaat edilmişti. Fakat sonuçta sadece Girit valiliği verildi. Mehmet Ali Paşa'nın merkezden kısmen bağımsız olduğu, adada çeşitli düzenleme ve reformların yapıldığı bu dönemde Osmanlı arşivlerinde Girit'e dair hiçbir resmi kaydın olmaması ilginç bir durumdur. Zira bu dönemde Girit Mısır'a bağlı ve tüm resmi işlemler de Mehmet Ali Paşa tarafından yürütülmekteydi.

Mehmet Ali Paşa yönetimi on yıl kadar sürdü. Öncelikle asayiş sağlandı, genel güvenliği bozanlar sert şekilde cezalandırıldı. Bunun yanı sıra Mısır'a bağlı olduğu dönemde çeşitli kültürel çalışmalar gerçekleşti. Mehmet Ali Paşa Girit'te Mısır'dakine benzer bir idare şekli kurmaya çalıştı. Mısır'dakine benzer bir gazete çıkarıldı. Türkçe ve Rumca olarak yayınlanan bu gazetede divan toplantılarındaki görüşmeler ile ülke işlerine ait haberler yer alıyordu. Öte yandan bu dönemde bazı salgın hastalıklara karşı halk bu gazete aracılığıyla uyarılıyordu. Gazetenin Türkçe adı *Vekayi-i Giridiyye*, Rumca adı ise *Kritiki Efiremis*'tir.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan düzenlemelerden ilki, Memleket Meclisleri adı verilen yerel yönetimlere yerel seçilmişlerin katılmasıdır. Girit'te toplam üç tane olan bu kurullardan ilki Kandiye'de, ikincisi Hanya'da, üçüncüsü de Resmo'daydı. Bu meclislerin reisleri Mısır tarafından seçiliyor, üyeleri ada halkından oluşturuluyordu. Vali ve kaymakamların başkanlığında toplanan bu meclisin görevi Müslüman ve Hristiyan unsurların dini meseleler ve mirasa ait konular dışındaki tüm sorunlarını çözmek ve bunlarla ilgili kanun maddelerini uygulamaktı. Bu karma meclisler, daha sonraki dönemde Osmanlı idaresi tarafından ıslah edilerek görevlerini sürdürmüştür.

Girit'in Mısır'a bağlı olduğu bu dönemde Kuzey Afrika'dan adaya nüfus getirilip yerleştirildiği de bilinmektedir. Mısır'dan, Libya'dan gelen bu insanlar çoğunlukla zengin Müslüman ailelerin yanında çalışmak amacıyla adaya gelmişlerdi. Gelenler arasında Kuzey Afrika kökenli siyahiler de yer aldığından bu kişiler halk arasında Mavro/Mavrakis ya da Halikudes adlarıyla Girit'in demografik yapısındaki farklı renklerden birini oluşturmuştur.

Girit on yıl kadar Mısır yönetiminde kaldıktan sonra, 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Antlaşması ile yeniden Osmanlı yönetimine verildi. Adanın Mısır yönetiminde olduğu sırada Mehmet Ali Paşa'nın muhafızı unvanıyla görev yapan Mustafa Naili Paşa'ya kayd-ı hayat şartıyla Girit valiliği verildi. 1856'ya kadar süren bu dönemde Girit yeniden İstanbul'dan yönetilmekle birlikte Mısır'la bağı da kısmen devam etmiş oldu.

Ali Paşa Reformları 1866-1868

Yeniden İstanbul'daki merkezi yönetimin tam egemenliği altına alınan Girit'te bundan böyle hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Öncelikle Girit Rumları, Hellen milliyetçiliğinin ideolojik etkisi altında kimlik çatışmalarını artırdı. Artık her sorun, büyüklü küçüklü çatışmalara, ayaklanmalara zemin oluşturunuyordu. İkincisi, ada halkının toplumsal ve kültürel yakın ilişkileri büyük bir kırılmaya uğramış, ötekileşme günlük yaşamda da iki unsur arasında belirgin bir hale gelmeye başlamıştı. Üçüncüsü, bu çağ önlenemez bir modernleşme ve özgürleşme çağı olduğundan Girit de bu modernleşme ve adem-i merkeziyet etkilerinden nasibini almaya, ada halkı siyasi ve toplumsal reformlar oluşturulmasını yoğun olarak talep etmeye başladı. Bu modernleşme ve özgürleşme taleplerine dönemin büyük devletlerini oluşturan tüm Batı dünyası da sıcak bakıyor ve açıkça teşvik ediyordu.

Yukarıda sözü edilen bu kıpırtılardan en kayda değeri, 1856'da Islahat Fermanı'nın yayınlanmasının ardından 1858'de meydana gelen olaylardır. Olaylar sırasında, Girit nahiyelerinden bazı itibarlı kişiler toplanarak valiye ve Osmanlı memurlarına ilettikleri dilekçelerle bir dizi düzenleme talep ettiler. İkinci olay ise 1864'te meydana geldi. İngiltere, yönetimi altında bulunan Yedi Ada'yı Yunanistan'a terk etti. Bu olayın gerek Yunanistan'da gerekse Girit Rumları üzerinde yarattığı etkiyle Rumlarla meskûn bütün toprakların birleştirilmesine yönelik emeller yeniden alevlendi. Yunanistan'ın Girit'e gönderdiği öğretmen ve din görevlilerinin yaptığı yoğun propaganda faaliyetleri, 1866 yılı baharında geniş çaplı bir

ayaklanmayı doğurdu. Ayaklanmacılara başta Rusya olmak üzere çeşitli devletlerin Hanya konsolosları da destek sağladılar. Hatta bu konsoloslar arasında göstericilerden yana olanlar ve olmayanlar şeklinde çözümler baş gösterdi. Ayaklanmanın görünürdeki nedeni, Yunan Ayaklanması'ndan beri Girit'in Rum halkı için vaat edilen reformların, Babıâli tarafından gündeme alınmamasıydı. Arka planda ise amaç, Yunanistan ile birleşme mücadelesinde Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek ve onların desteğini sağlamaktı. Bu propaganda çalışmalarına Yunanistan'da yayınlanan gazetelerin tümü katıldı. Öte yandan Yunanistan'ın her yerinde kurulan dernekler para toplayarak adaya gönüllü, malzeme ve silah gönderiyordu. Osmanlı Hükümeti, Yunanistan'dan sağlanan bu çeşit yardımların önünü alabilmek amacıyla Girit sularında geniş bir abluka uygulama kararı aldı. Bu abluka sırasında, 20 Kasım 1866'da Yunanistan'a mülteci götürmek üzere yola çıkan ve abluka hattını yarmaya çalışan *Arkadi* adlı Yunan gemisinin Osmanlı donanması tarafından batırılması, Girit ihtilalcileri üzerinde derin bir etki yarattı. *Arkadi* adı bu tarihten itibaren adada ortaya çıkan her ayaklanmanın, ihtilalin bayrağı oldu.

1866 isyanının en önemli özelliği, Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin tepkisi ve bu hükümetlerin olaylara fiili olarak müdahalesidir. İsyân sırasında adada büyük bir katliam yaşanaçağı söylentisiyle iç bölgelerden sahile kaçan halk, buradan İngiliz, Fransız ve Rus gemileriyle Yunanistan'a taşınmıştır. Öte yandan bu ayaklanmanın sıradan bir olay olmayıp Osmanlı sınırları içindeki bütün gayrimüslimlerin hoşnutsuzluğunun dile getirildiği propagandasıyla Avrupa kamuoyu etki altına alındı. Böylece sorun imparatorluğun iç olayı ya da Türk-Yunan sorunu olmaktan çıkarak devletlerarası bir sorun şeklini aldı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti adaya fiili bir müdahaleyi önlemek için reformlar uygulamak amacıyla bir komisyonla birlikte Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa'yı adaya gönderdi.

Ali Paşa yaptığı incelemeler sonucunda, Girit'e özerklik verilmesine taraftar olmuş ve bu konuda bir proje hazırlamıştı. Ali Paşa'nın hazırladığı projedeki esasları içeren ferman ve buna bağlı olarak ha-

zırlanan Girit Vilayet Nizamnamesi ile adada yeni yönetimin esasları belirlendi. Nizamnameyi oluşturan on dört maddelik fermanın hükümleri, idari, mali ve siyasi açıdan üç başlık altında toplanabilir. İdari açıdan adanın yönetiminden sorumlu olan valilik kurumu ile kumandanlık görevleri birbirinden ayrılmıştı. Valinin yanında biri Hristiyan diğeri Müslüman iki müşavir görev yapacaktı. Adalılara bölünmüş ve livaların yönetiminden sorumlu olan mutasarrıfların yarısının Hristiyan, yarısının Müslüman olması esası kabul edilmişti. Vali, mutasarrıf ve kaymakamların yönetimi altındaki idare meclislerinde ise Müslüman ve Hristiyan memurlar eşit sayıda görev alacaklardı. Dikkati çeken şudur ki, bu maddelerle ada halkı yönetime tamamen katıldığı gibi, Hristiyanlara da vilayet yönetim kadrolarında görev alabilme hakkı tanınmıştır.

Düzenlemenin mali esasları çerçevesinde, ada halkının yükümlü bulunduğu aşar vergisinin 1868 yılı Mart ayından itibaren ilk iki yıllığının tamamen affedilmesi, diğer iki yıllığının ise yarısının adaya bırakılması kabul edildi. Bunun yanı sıra adanın Müslüman halkı askerlikten muaf olduğu gibi, Hristiyanlar da askerlik bedeli vermekten muaf tutuldu. Devletin diğer eyaletlerinden alınmakta olan bazı vergilerden, Girit halkı eskiden beri muaf olduğundan bu düzenlemeyle de bu vergilerden başka bir vergi alınmayacağı teyit edilmişti.

Siyasi açıdan alınan önlemler ve yapılan düzenlemeyle ada tam anlamıyla ayrıcalıklı bir yapı içine sokulmuştur. Girit Vilayeti'nde bir meclis-i umumi oluşturulmuştur. Meclis-i umuminin oluşturulması ve üyelerinin seçimi hakkında ayrıntılı açıklamalar, Girit Vilayet Nizamnamesi'nin sonuç kısmında üç bölüm halinde ilan edilmiştir. Her kazadan iki üye seçimiyle yılda bir kere toplanacak olan bu meclis, bayındırlık, ziraat ve eğitim başlıklarında her türlü konuyu görüşmeye memur olacaktır. Bu konular hakkında görüşmeler süresince alınan kararlar İstanbul'a sunulacaktır.

Nüfus oranı açısından Rumların çoğunlukta olması nedeniyle mecliste çoğunluk Rumların eline geçmiş ve Rumlar, Yunanistan'a katılma mücadelelerini bu meclis aracılığıyla siyasi platforma taşımışlardır.

Halepa Dönemi ve Yeni Düzen

Ali Paşa'nın yaptığı düzenleme Rumların büyük çoğunluğunu tatmin ettiğinden, bir süre için iç güvenlik sağlandı. Öte yandan Avrupa kamuoyunda Yunan propagandası etkisizleştirilerek Avrupa devletlerinin müdahalesi de önlenmiş oldu. Yapılan düzenlemelere ve alınan önlemlere rağmen adadaki kargaşaya kalıcı bir çözümlunamadı. Gerek iki unsur arasında reformlar ve bunun yol açtığı ayrıcalıklardan kaynaklanan sürtüşmeler, gerekse Yunanistan'ın deniz yoluyla adadaki Rumlara silah ve cephane yardımı sürüp gitti. Ayrıca bu dönemden itibaren Batı dünyası Osmanlı Hükümeti'ni sürekli tehdit altında tutabileceği bir Girit sorunu yaratarak, her diplomatik platformda bir diplomasi oyunuyla bu sorunu gündeme taşıdı.

Girit üzerinde dönen diplomasi oyunlarına bir örnek 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan ön sulh sözleşmesi olan Ayastefanos Antlaşması'na Girit'le ilgili bir madde sokuşturulmasıydı. 3 Mart 1878'de imzalanan antlaşmanın 15. maddesi ile Rusya, Osmanlı Devleti'ne 1868 nizamnamesinin adada titizlikle uygulanacağı ve Rumeli'nin diğer bölgeleri için buna uygun bir düzenleme yapılacağını taahhüt ettirdi. Bu antlaşmayla Balkanlar'daki siyasi dengeyi kendi çıkarına uygun olarak düzenleyen Rusya, Girit üzerinde de müdahaleci ve uzlaştırıcı olma önceliğinin kendisine ait olmasını sağladı. Osmanlı Devleti'nin bu savaştan yenik çıkmış olması, Girit Rumlarının ayaklanma ve Yunanistan'a katılma arzularını tazeledi. Öte yandan Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği öncelik üzerine İngiltere, yeni bir devletlerarası kongre toplanması için harekete geçerek Girit'teki bu kıpırtıların ayaklanmaya dönüşmesini engelledi.

1878 Berlin Kongresi sırasında, Yunan temsilcisi Dışişleri Bakanı Deliyannis, Yunan tekliflerini dile getirirken Rumlarla meskûn tüm toprakların Yunanistan'a katılmasını istediklerini açıkladı. Bu, Megali İdea'nın ilk kez uluslararası bir kongrede böylesine açık bir şekilde dile getirilmesiydi. Ancak bakan, şartlar göz önüne alınarak yalnızca isteklerini Epir, Teselya ve Girit ile sınırladıklarını bildirdi. İngiliz temsilcileri adanın Yunanistan'a terkine şiddetle

Halepa Kasabası, Blanc (s. 79).

karşı çıktı. Ancak devletler, Berlin Antlaşması metni içine eklenen bir madde ile Osmanlı Devleti'nin 1868 düzenlemelerinde mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmünü koydular. Bu hüküm kesin bir bağlayıcılık içermemekle birlikte, Osmanlı Devleti'nin kendi iradesiyle yaptığı düzenlemenin uygulamasını Büyük Devletler'in denetimine terk ettiği anlamına geliyordu.

Devletlerarası platformda durum böyleyken, ada içinde Rumlar Berlin'de garanti altına alınmış olan liberal reformların bir an önce gündeme gelmesi için sabırsızlanıyordu. Bu amaçla birlikler oluşturdular, toplantılar yaptılar. 1868 düzenlemelerinin siyasi ve ekonomik açıdan mahalli ihtiyaçları karşılamadığından, hepsinden önemlisi Girit Genel Meclisi'nde istedikleri çoğunluğa sahip olamadıklarından şikâyetçi oldular. Bu isteklerini konsoloslara ve Babiâli'ye ilettiklerinde Osmanlı Hükümeti adada gerekli inceleme ve düzenlemeyi yapmak üzere Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı bir komisyonla birlikte adaya gönderdi. Adadaki Büyük Devletler konsoloslarının denetiminde, Hanya yakınlarında Halepa adı verilen yerde, Girit Rumlarının temsilcileri ile Babiâli'nin komisyonu arasında 25 Ekim 1878'de bir sözleşme imzalandı. Bu nedenle bu

protokole Halepa Sözleşmesi adı verilmektedir. Halepa Sözleşmesi'nde imza altına alınan reformları Osmanlı sultanı bir fermana bağlayarak kabul ve ilan etti.

Halepa Sözleşmesi'nde Girit valisinin Hristiyan olması ve beş yıl için Büyük Devletler'in onayıyla tayin edilmesi, Girit Genel Meclisi'nin yetkileri genişletilerek 49 Hristiyan ve 31 Müslüman olmak üzere 80 kişiden oluşması kararlaştırıldı. Yönetimin diğer kademelerinde de Hristiyan memurların sayısının Müslüman memurlardan fazla olması ilke olarak kabul edildi. İltizam sisteminin uygulanmasında reform yapılacak ve ada Osmanlı ordusunun masraflarına katkıda bulunmayacaktı. Öte yandan bütçe fazlasının yarısı adanın imar işlerine sarf edilecekti. Adli kuvvet ile icra kuvveti birbirinden ayrıldı ve her ikisinde de Türkçenin yanı sıra Rumca da resmi dil olarak kabul edildi.

İlk iş olarak sözleşme gereği Fotiyadi Paşa 8 Aralık 1878 tarihinde beş yıl için Girit valiliğine tayin edildi. Kısa süre sonra yayınlanan özel nizamnameyle kuvvetler ayrılığı kararı gereğince Girit mahkemelerine bağımsızlık kazandırıldı. 174 maddeden oluşan bu nizamnameye göre, adada kaza ve sancaklarda toplam yirmi üç adet sulh mahkemesi, her sancak merkezinde bir bidayet mahkemesi, Hanya, Resmo ve Kandiye'de birer ticaret mahkemesi ve vilayet merkezinde bir istinaf mahkemesi kuruldu. Ardından 28 Nisan 1879 tarihinde kabul edilen Girit Nevahi Nizamnamesi ile adada nahiyeler oluşturuldu. 85 maddeden oluşan bu nizamnameyle Hanya, Resmo ve Kandiye birer nahiye sayılacak, her kaza iki ila altı nahiyeden oluşacak ve bunların hududu ve sayısı vilayet merkezince belirlenecekti. 15 Temmuz 1879 tarihinde yayınlanan bir fermanla da bu yıla ait aşar geliri Girit Genel Meclisi'nin teklifi ve Babiâli'nin onayıyla adaya terk edildi.

Avrupa Devletlerinin İşgaline ve Adanın Özerkliğine Yol Açan Gelişmeler: Halepa'nın Kısıtlanması

Ada Rumlarına geniş anlamda eylem ve idare hakkı tanımış olan bu düzenleme ile oluşan sistem on yıl kadar sürdü. Ancak bu on yıl içinde adanın Müslüman ve Hristiyan unsurları arasındaki

mücadelelere, Halepa Sözleşmesi'nin sağlamış olduğu siyasi yapılanma içinde parti mücadeleleri de eklendi. Kurulan ilk partilerle Hristiyanlar, ideolojik olarak Liberaller (Yalınayaklar - Ksipolitis) ve Muhafazakârlar (Karavanacılar - Karavanades) şeklinde ayrıştılar. Liberaller, Fransız Devrimi'nden etkilenmişti. Kuruluş amacı adanın Yunanistan'a katılımını sağlamak olan bu partinin kurucusu ve başkanı Konstantin Mitçotakis idi. Muhafazakârlar ise Halepa düzenlemesiyle oluşturulan sistemin korunmasından yanaydı. Minoa İsihaki başkanlığındaki bu parti on yıl süreyle Genel Meclis'te kazandığı çoğunluğu elinde tuttu.

Ada Rumları arasındaki bu partileşme Müslümanları da etkisi altına almış, özellikle yeni nesil arasında iki fırka doğmuştu. Mahmut Celalettin Paşa'nın aktardığına göre bu fırkalar Beyler ve Arkeradi adlarını taşıyordu. Bunlar arasındaki mücadele, muhalifleri Rum partileri kadar şiddetli olmasa da Müslüman nüfus arasında da zaman zaman ayrılmalara yol açıyordu.*

Bu dönemde Müslümanlar mülkiyet açısından adanın 2/3'üne sahip oldukları halde yönetimde Rum ahali kadar temsil edilemiyorlardı. Üstelik Halepa Sözleşmesi ile Hristiyan vali tayini Müslüman kesimi oldukça rahatsız etmiş görünüyordu. Müslümanlar arasında Fotiyadi Paşa'nın yönetiminden rahatsızlık ve yakınmalar günden güne artıyordu.

Böyle bir ortamda gerçekleşen seçimlerde mecliste azınlıkta kalan Liberaller, amaçlarına ulaşmak için halk arasında yeni heyecanlar yaratan isteklerde bulundular. Girit sorununun Halepa Sözleşmesi'nin oluşturduğu sistemle sona ermediğini, kamu hizmetlerinde ilerleme kaydedilmediğini hatta geriye gidildiğini ve ada yönetiminin düzenlenmesinin Halepa ile sağlanmak istenen idealden çok uzak olduğunu savundular. Bu iddiaların ardından meclis dağıldı ve Hristiyan üyeler köylerine dönerek yeni bir ayaklanma ateşi yakmaya giriştiler.

İki aydan uzun bir süre, iki unsur arasındaki olaylarda çok sayıda katliam yaşandı. Bunun sonucunda çeşitli kazaların Hristiyan

Mahmut Celalettin Paşa'nın görüşlerinin yer aldığı bu layiha için bkz. Ali Fuat Türkgeledi, *Mesail-i Mühimme-yi Siyasiye*, c. 3, TTK., Ankara, 1987, s. 179 vd.

ve Müslüman karma nüfustan oluşan köyleri bölünmeye başladı ve Müslümanlar mal ve mülklerini terk ederek şehirlere göçe başladılar. 1884'te başlayan olaylar 1886 yılının ilk aylarında meclisin yeniden toplanma zamanı geldiğinde sona ermediğinden, Osmanlı merkezi yönetimince 9 Mayıs 1886 tarihinde alınan bir kararla meclisin açılması ertelendi.

Rum meclis üyelerinin isteklerini incelemek üzere bir komisyonla birlikte 1887 yılında adaya gelen Mahmut Celalettin Paşa'nın önerisiyle gümrük gelirlerinin yarısı her yıl vilayet sandığına bırakıldı ve gümrüklerin denetimi Girit Valiliği'ne verildi. Vilayet bütçesinin, fazla olduğu yılların fazlasının, açık olan yılların bütçesini tamamladıktan sonra kalan miktarının yarısı devlete, yarısı vilayete ait olacaktı.

Merkezin reform çabaları olayların önlenmesinde yeterli olmadı. Ayaklanma tüm bu düzenleme çabaları sırasında devam etti. Müslüman nüfus, "*Hristiyanların düşmanca emellerine alet olan ayrıcalıkların*" kaldırılmasını, adli işlerin ve zabitanın yeniden düzenlenmesini istiyordu. Adliyede görev yapanların çoğu Atina'dan avukatlık diploması alan kişiler olduğundan, Osmanlı kanunlarına yeterince vakıf olmadıkları, din ve mezhep ayrımı yaptıkları iddia ediliyordu. Zabita heyetinin oluşturulmasında da aynı özenin gösterilmesi isteğinde bulunuyorlardı. Ada Hristiyanlarının önde gelenleri ise asayişin, yerel hükümetin kuvvetinin artırılması ve yetkilerinin genişletilmesi yoluyla sağlanacağı düşüncesinde olduklarını yetkili makamlara bildiriyorlardı.

Bunun üzerine Osmanlı yönetimi adada daha sert tedbirlere başvurdu. Öncelikle 1 Ağustos 1889'da Babiâli'den gönderilen asayişle ilgili fevkalade tedbirler, vilayet genelinde uygulamaya kondu. İlan tarihinden itibaren üç yıl süreyle geçerli olan bu tedbirler genel asayiş bozacak girişimler, suçlar ve cinayet olayları hakkında soruşturma ve tutukluluk esasları konusunda hükümleri içeriyordu. Bu şekilde de adadaki iki unsur arasında katliam ve kavgaların önü alınamayınca, adaya merkezden 40 bin asker sevk edildi. Büyük bir askeri harekât sonucunda ayaklanma bir ölçüde bastırıldı. Ardından aynı yılın Ekim ayında yayınlanan bir ferman-

la Babiâli, Halepa Sözleşmesi ile Girit'e sağlanan ayrıcalıkları büyük ölçüde kısıtladı.

Bu ferman hükümleriyle Halepa Sözleşmesi'nde belirlenen şu noktalara sınırlama getiriliyordu: Valinin görev süresi beş yıl ile sınırlı olmayıp sınırsız bırakılmış ve yetkileri genişletilmiştir. Buna karşılık Halepa Kararnamesi'nde yetkileri genişletilmiş olan Girit Genel Meclisi'nin bu ayrıcalığı büyük ölçüde elinden alınmış ve meclis üyelerinin sayısı 80'den 57'ye indirilmiştir. Halepa Kararnamesi'nde jandarma heyetinin adanın yerli halkından oluşturulması ve bu yeterli olmadığı takdirde başka vilayetlerden talep olunamayacağı ilkesi kabul edilmişken bu fermanla jandarma heyetine diğer vilayetlerden de eleman seçilebileceği hükmü getirilmiştir. Babiâli buna dayanarak adanın jandarma heyetine Arnavut ve Karadağlı gönüllüleri de dahil edebilme olanağı bulmuştur. Ayrıca Halepa Kararnamesi ile adanın gümrük gelirlerinin yarısı adaya bırakılmışken, bu kez gümrük gelirlerinin tamamının Osmanlı hazinesine aktarılması kararlaştırıldı.

Bu dönemde kısa aralıklarla Şakir Paşa, Cevat Paşa ve Mahmut Celalettin Paşa vali olarak gönderildi. Babiâli'nin Müslüman valileri, bu ferman hükümleriyle valiliğe tanınan geniş yetkilerden yararlanarak meclisin toplanmasını sürekli ertelediler. Öte yandan asayişle ilgili tedbirlerin üç yıl olan uygulama süresinin yeniden üç yıl uzatılması kararı 1892'de kabul edildi.

Bu sıkıyönetim döneminde adada aşar vergisinin toplanmasında *teslis* (üçleme) ya da *tesdis* (altılama) sistemi olarak adlandırılan yeni bir yöntem uygulamaya konmuştu. Adanın temel ekonomisi zeytin üretimine ve temel geliri de zeytin öşrüne dayanıyordu. Zeytin, doğası gereği bir yıl bol miktarda ürün verirken ertesi yıl hemen hiç vermez. Bu nedenle Girit'in bütçe gelirlerinde de bir yıl fazla olduğu halde ertesi yıl büyük oranlarda açık ortaya çıkmaktaydı. Bunun önlenmesi için uygulamaya konan teslis usulünde adanın üçü verimli ve üçü verimsiz son altı yıllık öşür geliri esas alınarak, bunun ortalaması hesaplandı ve bu miktar köylere bölünerek, verginin aynı ya da nakdi olarak alınması planlandı. Bu sistem uygulamaya konduğu ilk yıl adada çok büyük tepkilere neden oldu.

Özellikle öşrü aynı olarak vermeye alışkın olan ahalinin, verimsiz yıllarda nakdi olarak ödemek zorunda olması hoşnutsuzluklara yol açtı. Halkın verimsiz yıllarda üzerine düşen öşrü vermek için tefecilerden ağır faizle borç alması ve ertesi yıl bu borcu ödemek için eline geçen yağ düşük fiyatla rehin vermek durumunda kalması temel şikâyet konusuydu. Sistemin uygulanması çabaları sırasında halk tahsildarları dövüyor, öşür taksimatını reddediyordu.

Girit halkı bu konu üzerine dikkati çekmek amacıyla Büyük Devletler konsoloslarına başvurdu. Büyük Devletler'in İstanbul'daki elçileri Osmanlı sultanına bir muhtıra vererek yeni bir vergi düzenlemesi yapılmasını istediler. Büyük Devletler'in sert uyarısı üzerine acil olarak bulunan yöntem, çeşitli ürünler üzerine listesi belirlenen oranda yüzde olarak öşür konulması ve ortaya çıkacak olan açığın tütün tekeline sağlanacak olan gelirle kapatılması idi. Bu yeni vergi düzenlemesi, adaya vali vekili olarak gönderilen Turhan Paşa tarafından uygulamaya kondu ve bir süre için ortalığı yatıştırdı.

Avrupa devletlerinin İstanbul'a ilettikleri notada vergi sorunun yanında başka hususlar da yer alıyordu. Bunlardan ilki yaklaşık beş yıldır toplanamayan Vilayet Genel Meclisi'nin bir an önce toplantıya çağırılması konusuydu. Aynı zamanda meclisin çalışmalarını engellemeye çalıştığı için Vali Celalettin Paşa'nın görevden alınarak, Hristiyanlardan gerekli vasıfları taşıyan birinin vali olarak tayinini istemişlerdi. Bunun üzerine Babıâli, meclisin toplantıya çağırılmasına karar verdi.

1894-1896 İsyanları

Girit halkına siyasal ve hukuksal açıdan, kâğıt üzerinde dönemin siyasi kavramları içinde oldukça üst düzeyde ayrıcalıklar tanıyan Halepa Kararnamesi tümüyle uygulanamamıştı. Üstelik kısmen yerel güçler tarafından kısmen de Büyük Devletler'in diplomatik müdahaleleriyle uygulamaya konulmaya çalışılan kısımları da 1889'da büyük oranda kesintiye uğradı. Osmanlı Devleti adada büyük siyasi ve askeri sonuçlar doğuracağını da hesapladığı bu kısıtlamaları uy-

gulamaya koymak amacıyla ardı ardına adaya Müslüman valiler göndermişti. Durum böyleyken, adada iki unsur arasında kin ve nefret derecesine varan çatışmalar bireysel olaylarla su yüzüne çıkmaya başladı. İlk patlama 1894 yılı Temmuz ayında Vali Mahmut Celalettin Paşa'ya karşı girişilen suikast olayı oldu. Bu olay adada Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki çatışma ve karşılıklı cinayet olaylarını da beraberinde getirdi. Çalkantının ilk somut etkisi vali üzerinde görüldü. Mahmut Celalettin Paşa görevinden kendi isteğiyle çekildi. Adaya Turhan Paşa vali olarak tayin edildi.

Turhan Paşa'nın valiliği sırasında beş yıl aradan sonra meclisin yeniden toplanması kararlaştırıldı. Olaylı seçimler sonucunda gerçekleştirilen ilk toplantısında meclis, Halepa Sözleşmesi'ndeki siyasi ve hukuki hakların geri verilmesi isteğini bildirerek hemen dağıldı. Hristiyan üyeler tüm Girit'e yayılarak Rum halkını bu amaç etrafında birleştirme eylemlerine giriştiler. Öte yandan meclisin Hristiyan üyeleri şimdiki şartlarda göreve devam edemeyeceklerini ve bir Hristiyan vali tayin edilmesi isteklerini de şiddetle dile getirmişlerdi.

Bunun üzerine 1895 yılı Mayıs ayında Aleksandr Karatodori Paşa vali tayin edildi. Karatodori Paşa'nın adaya gelmesini Girit'in Rum halkı büyük bir coşkuyla kutladı. Bu tayin kısmen ada Rumlarını yatıştırmış gibi görünse de adanın Müslüman halkı sızlanmaya başladı. Müslümanlar, Osmanlı Hükümeti'nden yeterli desteği görememekten yakınıyordu. Diğer yandan adanın jandarmaları da valiye itaat etmemeye başladı. Büyük Devletler'in adada bulunan konsolosları, jandarma kumandanı Emin Paşa'nın geri çağırılması için İstanbul'daki Büyük Devletler elçileri aracılığıyla Babıâli'ye baskı yapılmasını ve valiye tam yetki verilmesini istediler. Valilik olayların yatıştırılması amacıyla kamuoyuna duyurular yapma yoluna gitti.

Ancak bu uyarılar da sonuç getirmedi. Girit Genel Meclisi'nin Hristiyan üyeleri Rum halka silaha sarılmaları için mesajlar gönderiyorlardı. Bu arada Rumlar cemiyetler kurarak topyekûn ihtilal hazırlıklarına girişti. Merkezi hükümet cemiyet kurulmasını yasakladığı için panayır ve pazaryerlerinde gerçekleştirilen bu toplantılara yerel yönetim de engel olamadı. Aralık 1895'te oldukça

güçlü hale gelen İhtilal Komitesi, Vamos'ta Osmanlı askeri birliğinin bulunduğu garnizonu kuşatma altına aldı. Uzun süren bu kuşatma sırasında Türk birlikleri önemli kayıplar verdi. Bu olay üzerine Babiâli, adadaki askeri gücün yeterli olmadığı kanısına vararak, en yakın bölge olan Aydın'da redif fırkasından oluşturulacak askeri birliğin Girit'e gönderilmesini kararlaştırdı.

Bu sırada yönetim gücü oldukça zayıflayan ve Rum halkın istekleriyle Babiâli'nin itirazları arasında bunalan Karatodori Paşa istifa etti. Karatodori Paşa'nın istifasını sunmasının ardından Mart 1896'da Turhan Paşa ikinci kez Girit valiliğine tayin edildi. Turhan Paşa'nın göreve başlamasından hemen sonra asayişin korunması için fevkalade tedbirleri içeren kanunun uygulama süresi sona erdiğinden, uzatılması kararlaştırıldı. Adanın askeri komutanlığına da Abdullah Paşa getirildi ve öncelikle Vamos'ta Rum çetelerin kuşatması altında bulunan Türk birlikleri kurtarıldı. Müslüman halk, askerler tarafından güvenliğin sağlandığı bölgelere çekildi. Bu şekilde bir süre için güvenlik sağlandıktan sonra, yaklaşan Genel Meclis seçimleri ertelendi. Bu erteleme isyancıları yeniden harekete geçirdi ve yeniden katliamlar yaşandı. Müslümanlar da buna tepki olarak Rum ve Yunan konsolos kavaslarını öldürdü, kilise ve mezarlıkları ateşe verdi.

Bu dönemde Girit'in Müslüman köylüleri maruz kaldıkları baskı ve saldırılar karşısında, evlerini, mallarını terk ederek büyük kentlere sığınmaya başlamışlardır. Çaresizlik içinde kaçan bu insanlara karşı Rum ayaklanmacılar saldırılar düzenledi. Örneğin, Kenuryo kazası Müslümanları Kandiye'ye doğru yola çıktıkları sırada Ayostrekos köyünde saldırıya uğramıştı. Rumların kurduğu pusulardan açılan ateş sonucu on beşten fazla Müslüman hayatını kaybetmişti. 1896 Mayıs ayı içinde Hanya'da 800 Müslüman öldürüldü.

1896 yılı Ağustos ayında bu saldırılar göç eden Müslümanlarla birlikte, evinde yurdunda yaşamlarını sürdürmeye çalışan Müslüman halka da yöneldi. Kandiye'ye beş saat uzaklıkta Arkoholori köyü ile civarındaki yedi Müslüman köyünde yaşayan yaklaşık iki yüz kadar Müslüman, Rum asilerince kuşatma altına alındı. Köyler ateşe verildi, Müslümanların malları ve hayvanları yağma

edildi. Görgü tanıklarının ifadelerine göre Sitia köylerinde Müslümanlar camilere kapatılıyor, camiler dinamit veya petrolle ateşe veriliyordu. Sitia'nın 15 Müslüman köyünde yaşayan yaklaşık 2.500 Müslümandan sadece 28 kişi canını kurtarmayı başarabilmişti. Benzer bir katliam haberi de Selinu kazasından geldi. Girit Valiliği'nin telgrafında bu kazanın köylerinde çocuk, kadın ve erkek 140 kişinin Rumlar tarafından katledildiği bildiriliyordu.

Turhan Paşa'nın ikinci valiliğinde, gerek Rumların gerekse Müslüman Türklerin hoşnutsuzluğuna neden olması ve son olayların da asayişsizliği giderek artırması üzerine Abdullah Paşa valilik ve kumandanlık görevlerini birlikte üzerine aldı. Adada on altı tabur olan asker sayısı otuz tabura çıkarıldı. Bu yoğun askeri hareket kısmen olayları bastırdı. Ancak bu durumun çıkarlarına aykırı olduğunu farkedenden Yunanistan, isyanı yeniden alevlendirmek amacıyla adaya silah ve gönüllü göndermeye başlamıştı. Fakat bu kez çalışmalar doğrudan Yunan Hükümeti'nce değil, el altından Etniki Eterya aracılığıyla yürütülüyordu. Bunun üzerine Büyük Devletler harp gemilerini birer birer Girit sularına göndererek soruna doğrudan müdahale yolunu seçti.

Epitropi'nin (İhtilal Cemiyeti) Kurulması ve Çalışmaları

Bu dönemde adada Manousos Koundouros adlı bir Giritli Rum liderliğinde kurulan Epitropi, 1895 yılı yaz aylarında ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul eden Ermeni olaylarından yararlanmayı umuyordu. Epitropi, 1894 yılı Eylül ayında nüfusu tümüyle Rum olan Sfakia'nın Apokoron kazasında kuruldu. Cemiyetin kurulmasında bu sırada Sfakia'nın çeşitli Rum köylerinde oluşmuş olan küçük ihtilal gruplarının bir araya gelmesi etkili oldu. Cemiyet görünüşte Halepa döneminin ayrıcalıklarının geri verilmesi amacını taşıyordu. Apokoronlu Avukatlar adıyla anılan bu oluşum, öncelikle Girit'in muhtariyete sahip olması için mücadele edilmesi gerektiğine inanmıştı.

Yunan milliyetçiliği fikirlerinin ön planda olduğu cemiyete Yunanistan ile birleşme amacını gerçekleştirmesi için Yunanistan'dan

ve özellikle Etniki Eterya tarafından para yardımı yapılıyordu. Ayrıca cemiyet adada çeşitli kişi ve kurumlar aracılığıyla Rum halktan para topluyordu. Rum okullarında eğlence ve piyangolar düzenleniyor ve toplanan paralar cemiyete aktarılıyordu. Öte yandan civardaki adalarda Rum halkı tarafından çeşitli yollarla toplanan paralar Girit'teki isyan cemiyetine gönderiliyordu.

Eterya'nın birleşme yolunda cemiyete sağladığı maddi ve manevi desteğe rağmen cemiyetin şefleri arasında bu konuda fikir birliği sağlanmış değildi. Koundouros birleşmeyi değil, İngiltere tarafından daha çok desteklenen ve daha gerçekçi bir amaç olarak göz önünde tuttuğu özerkliği tercih ediyordu. Bu amaca ulaşmak için de topyekûn bir ayaklanmayı hedefliyordu. Koundouros'tan daha tutucu olan Venizelos ise, aşırıları kızdıran bir şekilde, ayaklanmayı değil politika oyunları ile Büyük Devletler'i arkasına almak koşuluyla Yunanistan ile birleşmenin sağlanması gerektiğini savunuyordu.

Önceleri 30-40 kişiden oluşan cemiyet giderek büyüdü. Başlangıçta sadece Apokoron kazasına özgü iken diğer kazaları da etki alanı içine almaya başladı. Özellikle cemiyetin bünyesi içinde yer alan birçok din adamı köyleri gezerek halkı cemiyete katılmaya ve maddi yardımda bulunmaya çağırıyor ve Müslüman halka karşı kışkırtıyordu. Epitropi'nin asıl güç kaynağı isyancı çetelerin şefleri ile kendilerinin savaşı, palikarya adını verdikleri yerli halktan oluşuyordu. Palikaryalar, Girit yerli halkının özgün kıyafetlerine bürünmüş, üzerlerine çapraz fişeklik takmışlar, başlarına da Girit'in geleneksel bağı siyah mendiller sarmışlardı.

Epitropi'nin ilk etkinlikleri düzeni bozmaya yönelik bireysel girişimlerdi. Yol kesmek, değirmene gitmeye çalışan insanların kasaba dışına çıkmalarını engellemek, şehirlerin suyunu kesmek gibi yöntemler izleyerek özellikle şehirlerde yaşayan Müslüman halkı huzursuz ediyorlardı. Bu saldırıların amacı, işi uç noktalara çekmek değil, Müslüman halka biraz baskı yapmaktı. Ancak dizginleri elden kaçırdılar ve kanlı olaylar meydana geldi. Mal ve can güvenliği kalmadı. Bunun üzerine toplanan Epitropi yönetim kurulu kendi üyelerine hitaben bir beyanname yayınlayarak, Müslümanların can ve mallarına taarruz edilmemesini istedi.

Epitropi Amblemi.

Epitropi'nin saldırılarının giderek yoğunlaşması üzerine, adaya Turhan Paşa tekrar vali olarak atandı. Osmanlı yönetimi Turhan Paşa'nın uyarılarını da dikkate alarak Epitropi'nin etkinliğini azaltmak adına bazı önlemler aldı. Öncelikle bir genel af ilan ederek cemiyetin insan kaynağını kesmeyi hedefledi. Turhan Paşa ikinci kez vali tayin edildiğinde adaya elinde isyan cemiyetini bağışlayan bir fermanla geldi. Hükümet, bunun kısmen de olsa olayları durduracağı ve cemiyetin gücünü kıracağı inancı içindeydi. Ancak ihtilalciler bunun bir tuzak olduğunu düşünerek eylemlerini sürdürdüler. Turhan Paşa'nın amacı, isyan cemiyetinin etkinliklerine doğrudan ya da dolaylı olarak destek veren sıradan insanların bu desteği geri çekmelerini sağlamaktı. Ancak bu girişim beklenen başarıyı sağlayamadı. Epitropi işi daha da ileri götürerek halkı isyana teşvik eden beyannameler yayınlamaya başladı. Genel af Epitropi Cemiyeti'nin bazı üyeleri üzerinde olumlu etki yaratarak silahlarını bırakmalarını sağladı. Osmanlı Hükümeti Genel Meclis'in Mayıs ayında gerçekleşmesi gereken toplantısını erteledi ve bu kararın cemiyetin eylemleri nedeniyle alındığını halka ilan etti.

Avrupa devletleri, Girit olaylarında Yunanistan'ın el altından yürüttüğü kışkırtmalara son verilmedikçe yapılacak herhangi bir ıslahat girişiminin sonuçsuz kalacağı hükmüyle Yunanistan'a da bir nota verdi. Ayrıca adanın Yunanistan tarafından işgali beklentisi içinde olan Girit isyancılarını caydırmak amacıyla adaya birer birer savaş gemilerini göndermeye başladılar.

Büyük Devletler'in savaş gemilerinin Girit limanları önünde görünmesi ve Yunanistan'a isyancıları kışkırtacak çalışmaların önlenmesi yolundaki uyarıları, ada halkı üzerinde kısmen etkisini gösterdi. Bu doğrultuda harekete geçen Osmanlı da Girit Genel Meclisi'nin toplanması için girişimde bulundu. Kazalardan meclis çalışmalarına katılacak üyeler merkezde toplanmaya başladı. Ada Rumlarının dağınık isyanları, özellikle Abdullah Paşa'nın valilik ve kumandanlık görevlerini birlikte yürütmesini hedef almıştı. Adada gerekli düzenlemeleri yapacağı teminatını vermiş olan Osmanlı Hükümeti bu bağlamda ilk olarak Abdullah Paşa'dan valilik görevini alarak, yeniden bir Hristiyan vali Georgios Borevitch Paşa'yı atadı.

Bu çabalar sonucunda 1896 yılı Temmuz ayı ortalarında toplanan Genel Meclis'te Hristiyan üyeler ilk iş olarak adada yapılmasını talep ettikleri reformları Osmanlı yönetimine ve konsoloslara iletiler. Talepleri Avrupa devletlerinin onayladığı bir Hristiyan vali tayini, askeri güçlerin valiye bağlı olması, vergi gelirlerinin adaya bırakılması gibi temel şartlar içeriyordu. Hristiyan üyeler, bu şartlar göz önüne alınarak yapılacak düzenlemeleri kabul edeceklerini ilan ettiler. Bu bir anlamda Girit'e muhtariyet yönetimi kazandıracak taleplerin ilk örneğiydi. Büyük Devletler'in İstanbul'daki elçileri, Rum meclis üyelerinin taleplerini içeren bu bildiri üzerine yaptıkları çalışmalarda, Osmanlı hükümlerine haklarına ve kendi mantıklarına aykırı olan noktaları bertaraf ederek yeni bir düzenleme taslağı hazırladılar.

İstanbul'da diplomatik görüşmelerin ve çözüm arayışlarının hızlandığı bu tarihte adada yeni gelişmeler yaşandı. Askeri kuvvetler komutanı Abdullah Paşa'nın geri çağırılmaması nedeniyle Rum isyancılar yeniden Müslüman halka karşı katliamlara girişti. Olayların giderek tırmanması nedeniyle, devletler reform önerilerinin bir

an önce uygulanabilir hale gelmesini, genel af ilan edilerek icra kuvvetinin etkinliğinin artırılmasını istediler. Büyük Devletler'in İstanbul'daki temsilcileri reform projesine son şeklini verdiklerini belirterek bunu Osmanlı Hükümeti'ne iletiler. Elçilerin ilettikleri projede esas olarak Halepa Kararnamesi hükümlerinin yeniden kabulünün yanı sıra valinin Hristiyan olması ve devletlerin onayıyla seçilmesi, askeri kuvvetlerin asayiş zamanında hareketlerinin sınırlı tutulması gibi maddeler de yer alıyordu. İstanbul'daki elçilerle yapılan görüşmeler sonucunda Babiâli'nin istekleri de göz önüne alınarak hazırlanan Tadilat Layihası, altı devletin elçisi ile Osmanlı Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'nın da imzasını taşıyarak 25 Ağustos 1896'da son şeklini aldı. Elçilerin de onayıyla kabul edilen bu maddeler valiliğe bildirildi. Düzenleme hükümlerine göre Borevitch Paşa'nın beş yıl valiliğe devamına karar verildi. Adada jandarma teşkilatı ve adliyenin yeniden düzenlenmesi konusunda iki komisyon oluşturularak göreve başladı.

Girit'te muhtariyetin ilanı çalışmalarının ilk aşaması olan komisyon çalışmaları tamamlandığı halde, yönetimin Büyük Devletler'in kontrolüne geçmesi adada faaliyette olan Epitropi ve onun ilişki içinde olduğu Etniki Eterya'nın işine gelmiyordu. Yunan Hükümeti de, basını da Halepa hükümlerinin tümüyle yeniden uygulamaya konmadığını ve Rumların beklentilerinin sağlanamadığını öne sürüyorlardı.

Düzenlemenin uygulamaya konmasının ardından Müslümanlar açısından da bazı hoşnutsuzluklar ortaya çıktı. İsyanlar sırasında Müslüman halk büyük oranda köylerini boşaltarak kalelere sığınmıştı. Kalelerde büyük kalabalıklar halinde yaşadıklarından güvenli bir şekilde köylerine iadeleri gerekiyordu. Ancak köylerindeki haneler harap bir halde olduğundan ve tamiri de mümkün olmadığından Müslüman halkın köylerine dönmeleri sağlanamadı. Öte yandan mecliste Müslüman üyeler, çoğunlukta olan Hristiyanların isteklerine cevap verebilmek amacıyla kendi hukuklarının çiğnediğini savundular. Özellikle Hanya'da Müslüman halk, sokaklarda dağıtılan beyannamelerle mecliste haklarına saygı gösterilmediği için silaha sarılmaya çağrılıyordu. Şehirlerdeki kaleler içinde yığılmış halde bulunan Müslüman halk da bu etki altında önemli bir

tehlike oluşturunuyordu. Konsolosların bu durumu merkeze bildirmeleri üzerine, asayişin korunması için gerekli önlemlerin alınması konusunda vilayete tebligat yapılması kararlaştırıldı. Ancak bu önlemler de olayların yeniden patlak vermesini engelleyemedi.

İsyanın İkinci Aşaması ve Yunanistan'ın Girit'i İşgali

Girit'i Osmanlı egemenliğinden koparmayı amaçlayan geniş çaplı ayaklanmanın ikinci aşaması 1897 yılının ilk günlerinde ortaya çıktı. Olaylar, verilen vaatler ve yapılan reformlarla önlenemeyecek kadar büyük boyutlardaydı. Bu ortamda isyanların yeniden patlak vereceğini öngörmüş olan Borevitch Paşa derhal istifasını sundu. Bunun sonucunu dahi beklemeden bir Rus gemisine binerek adadan uzaklaştı. İsyan Kandiye'de başladı, kısa sürede Resmo'ya kadar yayıldı.

Olaylar sırasında Türk askeri birlikleri asiler tarafından muhasara altına alındı. Sitia'nın Müslüman köyleri Hıristiyanların saldırısına uğradı, katliamlar yaşandı. Yörede yaşanan olaylar günü gününe Girit Valiliği'nden merkeze bildiriliyordu. Yirmi gün içinde onlarca köy Rum saldırılarına maruz kaldı ve yüzlerce insan öldü. Olayların hızla yayılması ve Hanya'ya kadar sıçraması üzerine Hanya'da bulunan Büyük Devletler konsolosları kendi tebaalarını korumak amacıyla harekete geçtiler. Halepa'ya sığınan İngiliz ve Fransızlar Büyük Devletler gemilerine bindirilerek adadan uzaklaştırıldı. Bu arada konsolosluklara sığınan Hanya'nın Rum halkı da bu gemilere bindirildi. Bu sırada Hanya'da büyük bir yangın çıktı. Hanya çarşısında başlayan ve kısa sürede mahalleleri saran yangın üç gün sürdü. Kimin tarafından başlatıldığı bilinmeyen bu yangında maddi zarar büyük boyutlara ulaştı.

Osmanlı Hükümeti, bu gelişmeler karşısında kayıtsız kalamayacağı gerekçesiyle, adaya asker göndermeye karar verdi. Bunu Avrupa başkentlerindeki elçileri aracılığıyla Büyük Devletler'e bildirdi. Ayrıca Avrupa devletlerinin de bu duruma son verilmesi için adada ve Yunan Hükümeti nezdinde gerekli girişimlerde bulunmalarını istedi.

Sitia'daki katliamları önlemek ve Müslüman halka yardım götürmek amacıyla Kandiye'den yola çıkan *Fuad* adlı Türk gemisine, Yunan birlikleri saldırdı. Bir Türk gemisine yapılan bu saldırı aynı zamanda Yunanistan'ın soruna fiili müdahalesi anlamına da geliyordu. Osmanlı Devleti adanın Müslüman halkını korumak ve Yunan birliklerinin karaya çıkmasını engellemek amacıyla adaya takviye birlikler göndermek kararında olduğunu İstanbul'daki elçilere duyurdu ve en yakın yöre olan Aydın'dan bin kişilik bir birliği yola çıkardı.

Gerek Anadolu'dan Türk birliklerinin yola çıkması, gerekse adadaki birliklerin isyanı kontrol altına almak amacıyla adanın iç kesimlerine doğru bir harekât başlatması üzerine Etniki Eteryä, Yunan Hükümeti üzerindeki baskılarını ve kamuoyunda Girit Hristiyanlarının hükümetten yardım talep ettikleri propagandasını artırdı. Kamuoyu bir yandan Deliyannis Hükümeti'nin Girit konusundaki tutumunu başarısız ve çekingen olarak değerlendirirken, diğer yandan da Yunan kralının yayımlacılık konusunda yeterince çalışmadığını ileri sürerek kralı sorguluyordu. Kral, bu yoğun eleştiriler karşısında hem kendisinin hem de ailesinin vatanseverliğini göstermek amacıyla Girit Hristiyanlarına yardım etmek arzusunda olduğunu ilan etti. Bunun en açık ifadesi de oğlunu böyle bir sefer için görevlendirmektir. O âna kadar el altından yürütülen gönüllü ve cephane sevkî, bu kez Kral Georgios'un önderliğinde yeniden başladı. Üstelik adaya gönderilecek gruplar bu kez Yunan ordusunun resmi subay ve erlerinden oluşturuldu. Sevkıyat, Etniki Eteryä'nın bu amaçla kiraladığı özel ticaret gemileri ve Yunan savaş gemileriyle gerçekleştiriliyordu. Önce *Alphion* ardından da *Miaoulis* adlı savaş gemileri Pire Limanı'ndan büyük gösterilerle yola çıkarıldı. Aynı zamanda deniz kuvvetleri, diğer gemilerin de sefere hazırlanması için emir verdi.

Yunan savaş gemilerinin yola çıkması Girit'teki Büyük Devletler konsolosları arasında paniğe neden oldu. Yunan savaş gemileri Hanya Limanı'na ulaştığında konsoloslar arasındaki panik de kısmen yatıştı. Konsoloslar bu iki geminin adanın Rum halkına yardım amacıyla gönderildiği bilgisini hükümetlerine iletiler.

Bu tutum karşısında cüretini artıran Yunanistan, bu kez kralın ikinci oğlu Prens Georgios'un (Yorgo) yönetiminde bir torpido ile çok sayıda savaş gemisini Girit'e göndermeye karar verdi. Bu birliklerin gidiş nedeni Girit'e doğru yola çıkmaya hazırlanan Türk birliklerini engellemektir. Devletler öncelikle bu yolculuğun ertelenmesi için Yunan Hükümeti'ni uyardı. Ancak gemiler yola çıktığı için bu gecikmiş bir uyarıydı. Bu kez devletler prensin yolculuk amacının ortadan kaldırılmasına çalıştı. Osmanlı Hükümeti'nin, askeri birliklerin İstanbul'dan ayrılmaması konusunda ikna edilmesi üzerine, prensin yolculuğu engellenmeye çalışıldı. Büyük Devletler'in Girit'teki temsilcileri, Türk birliklerinin İstanbul'dan ayrılmadığının Prens Georgios'a bildirilmesi ve dünya barışı için büyük bir tehlikenin söz konusu olduğu hususunda kendi hükümetleri tarafından uyarıldı.

Konsoloslar heyeti, bir yandan prensin yolculuğuna son vermeye çalışırken, diğer yandan Yunan birliklerinin adaya ulaşması halinde meydana gelebilecek olayları engellemek amacıyla, yeni acil önlemler alınması gerektiğini hükümetlerine bildirdiler. Alınacak önlemlerin özü Hristiyanlara güven vererek Girit'te padişahın hâkimiyet hakkının korunması esasına dayanıyordu.

Tüm çabalara karşın 13 Şubat 1897 günü Prens Georgios'un yönetimindeki Yunan birlikleri Girit'e ulaştı. Büyük Devletler konsoloslarının uyarısı üzerine karaya çıkmayacağını, kıyıda kalacağını bildirdi. Ancak Girit Valiliği'nden Osmanlı başkentine ulaşan bilgiler bununla çelişki içindeydi. Yerli halk arasında asker elbiseli bazı kişiler görüldüğü, boru sesleri işitildiği, hatta Yunan prensinin Halepa'daki Yunan Konsolosluğu'na çıkmış olduğu hakkında haberler geliyordu. Bu oldubitti karşısında Osmanlı Hükümeti derhal İstanbul'daki elçilerle temasa geçerek Yunan gemilerini geri çekilmeye zorlamasını istedi. Ayrıca Yunanistan'ın Teselya'da Osmanlı sınırına yığınak yaptığının haber alınması üzerine, bu sınırda savaşa girişilebileceği konusunda da devletleri uyardı.

Büyük Devletler'in ortak kararı, Yunanistan'ı mümkün olduğu kadar geride tutmak ve bunu başaramadıkları takdirde Osmanlı askeri müdahalesini engelleyerek gerekirse Yunanistan'a karşı zor

kullanmaktı. Büyük Devletler'in bu sert tavrı, Yunanistan'ı Girit'e yardım gönderme konusunda ikilem içinde bıraktı. Yunanistan öncelikle Dışişleri Bakanı Aleksandr Skouzes aracılığıyla Girit'in Yunanistan ile birleşmesinin sağlanması için Büyük Devletler'in yardımını talep etti. Bu yardım talebine yanıt olarak gemilerini geri çekmesi için sert bir uyarı alan Yunan Hükümeti, bu kez Yunan kralının emir subayı Albay Vasos'u, kral adına adayı işgal etmek üzere gönderdi. Albay Vasos 80 topçu askeri, 4 adet top ve 350 gönüllü ile birlikte, Kidonya Kisamu sınırına yakın Kolimbari bölgesinde karaya çıktı. Albay Vasos yönetimindeki öncü birlikleri başka kuvvetler de izledi ve iki üç gün içinde adaya binlerce Yunan askeri ve subayı geldi.

Böylece başlayan Yunan işgali hızla yayılırken diğer yandan Albay Vasos en küçük köylere varıncaya kadar özel görevliler gönderdi. Ardından Girit Rumlarına hitaben bir duyuru yayınladı. Duyuruda, adanın, kale ve istihkâmları Büyük Devletler'in denetiminde olduğundan buraları hariç tutularak, Yunan kralı adına işgal edilmiş olduğu, her bir nahiyede ordu kumandanlarıyla haberleşmeyi sağlayacak idare meclisleri oluşturulacağı bildiriliyor ve bu meclislerin oluşturulması için derhal hazırlıklara girişilmesi isteniyordu. Adada bunlar yaşanırken Yunan Hükümeti işi daha da ileri götürerek Teselya'daki Türk sınırına tecavüzlere başladı.

Girit'in Yunanistan tarafından işgali ve Türk sınırında gelişen olaylar gerek Osmanlı Hükümeti'nin gerekse Avrupa devletlerinin soruna bakışını önemli ölçüde değiştirdi. Artık fiili bir işgal ve tecavüz söz konusu olduğu için Osmanlı Hükümeti uluslararası hukuk kuralları içinde Yunanistan ile bir sıcak çatışmaya girme noktasına geldi. Avrupa devletleri ise Girit sorununun yarattığı etkiyle doğuda dengelerin yeniden bozulacağı ve henüz hazır olmadıkları bir Doğu Sorunu'nun yeniden patlak vereceği kaygısını duymaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu açısından durum, devletlerarası antlaşmalarla belirlenen devletin toprak bütünlüğüne ve hâkimiyet haklarına doğrudan bir saldırıydı. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti, İstanbul'daki Büyük Devletler elçilerine ve Osmanlı sefirleri ara-

cılığıyla Avrupa devletlerine başvuruda bulundu. Bu başvuruda Büyük Devletler harekete geçmediği takdirde, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve adadaki hâkimiyet haklarını korumak üzere harekete geçeceğini bildirdi.

Büyük Devletler'in ortak görüşte oldukları tek nokta, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında olası bir savaşı önleme konusundaki ısrarlarıydı. Bu amaçla ve Yunan işgalinin adada yarattığı etkiyi silmek amacıyla Girit'i işgal etmeleri gerektiğine inandılar. Güvenliğin sağlanması amacıyla yönelik işgal hareketine Rus, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Avusturya askerleri katıldı. Almanya bir iki gün sonra bu eyleme katıldı ve karaya asker çıkardı. Bu işgalin ardından, Avrupa devletlerinin bayrakları Hanya Kalesi'nde Osmanlı sancağının yanına çekilerek işgal resmen ilan edildi. Büyük Devletler işgalle birlikte Yunanistan'ı kuvvetlerini geri çekmeye çağırды. Yunan Hükümeti buna uymayı reddetti.

Adanın Müslüman halkı konsoloslara yaptıkları başvuruda Büyük Devletler tarafından önerilecek her türlü çözümü kabul etmeye hazır olduklarını, ancak Girit'in Yunanistan'a katılmasına karşı olduklarını belirttiler. Bu sırada adada bulunan Yunan kuvvetlerin komutanı Albay Vasos işgal eylemlerini sürdürüyordu. Albay Vasos'un ilerlediği noktalarda Rumlar tarafından destek görmesi üzerine, ortak işgale katılan devletlerin Girit'te bulunan amiralleri 23 Şubat 1897'de Girit halkına hitaben bir beyanname yayınladılar. Öte yandan Yunanistan'ın da resmen Girit'i işgalini ilan etmesi üzerine 2 Mart 1897'de Yunanistan'a bir nota iletiler. Her iki metinde de Girit'in Yunanistan'a katılmasına izin vermedikleri ve adada özerk yönetimin kurulacağı uyarıları yer alıyordu.

Yunanistan bu notayı aldığı sırada, gerek Etniki Etery'a'nın birleşme yanlısı propagandası gerekse tüm Yunanistan'a yayılan Giritli sığınmacıların etkisiyle kamuoyunda savaş çıgıllıkları yükselmeye başlamıştı. Bu etki altında Yunan Hükümeti, devletlerin ortak notasına verdiği yanıtta, Girit'i ilhak konusunda Avrupa devletlerinden yardım etmeseler de hoşgörölü olmalarını istedi ve adadan Yunan askerlerinin çekilmemesinin huzurun devamı için tek koşul olduğunu duyurdu.

Büyük Devletler Yunan Hükümeti'ne 2 Mart tarihinde yukarıda sözü edilen notayı ilettiğinde aynı gün Babîâlî'ye de bir nota vermişti. Bu metin Girit'te huzur ve barışı sağlamak ve Osmanlı hükümlanlık haklarını korumak amacıyla muhtariyet yönetiminin düzenleneceğini Osmanlı Hükümeti'ne duyuruyordu. Osmanlı Hükümeti, Büyük Devletler'in ortaklaşa hazırladığı notayı, muhtariyet esasları üzerinden görüşme yapma hakkı saklı tutulmak kaydıyla benimsedi. Ayrıca toprak bütünlüğünün ve hâkimiyet haklarının güvence altında olacağı konusunda verilen teminatı da senet kabul ettiğini bildirdi. Böylece Büyük Devletler ile Osmanlı Hükümeti Girit'te muhtariyet esaslarını belirlemek üzere anlaştı. Bu esaslar, Osmanlı padişahının hâkimiyetinin devam etmesi, valinin Büyük Devletler'ce tayin edilmesi, adanın Osmanlı hazinesine yıllık belirlenecek bir miktarda vergi ödemesi ve Osmanlı askeri kuvvetlerinin azaltılması ve muhtariyet yönetimi kuruluncaya değin Büyük Devletlerce seçilecek üyelerden oluşan bir komisyonun geçici olarak adayı yönetmesi maddelerinden oluşuyordu.

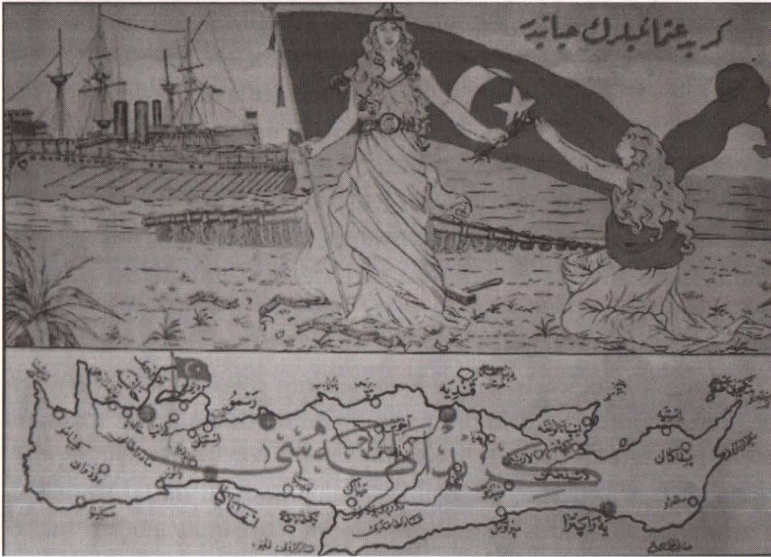
Büyük Devletler aynı zamanda Yunan birliklerini adadan uzaklaştırmak için zorlayıcı tedbirler almayı da planlıyordu. Gerçi 15 Şubat'ta Hanya, Resmo ve Kandiye Büyük Devletler'in ortak denetimi altına alınmıştı. Buna karşın adanın iç kesimlerinde Yunan birliklerinin işgal harekâtı devam ediyordu. Bir süre sonra adada Yunan deniz kuvvetlerine karşı uygulanan baskı sonuç getirerek Prens Georgios yönetimindeki birlikler adadan uzaklaştı. Fakat Albay Vasos yönetimindeki birlikler adanın iç kesimlerinde bulunduğundan Yunanistan bu kuvvetlere yardımı sürdürdü. Devletler bunu önlemek amacıyla daha etkili girişimlerle Yunanistan'ın yardım yolunu tıkamayı düşündüler. Sonuçta Girit'in ablukaya alınarak Yunan ticaret ve savaş gemilerinin adaya yaklaşmalarını durdurma kararı verildi. 21 Mart 1897'de ilan edilen abluka Yunan bayrağı taşıyan tüm gemileri kapsıyordu. Büyük Devletler'in ticaret gemileri ise limanlara gelip mallarını indirebilecekti. Elçiler, ablukanın ilanından hemen sonra iç bölgelerin güvenliği için de çalışmalara başladılar. Yunanistan, Büyük Devletler'in uyguladığı bu abluka nedeniyle ada halkına yiyecek göndermenin imkânsız

bir hale geldiğini öne sürerek bundan vazgeçilmesini istediye de etkili olamadı.

Öte yandan muhtariyet fikrinin Osmanlı Hükümeti'nce kabul edilmesi üzerine, Büyük Devletler'in Girit'te bulunan amiralleri ablukanın hemen ardından, Girit halkına ilan edilmek üzere bir beyanname hazırladılar. Bu beyanname devletler adada tüm kontrolü ele aldıklarını, muhtariyetin ilan edileceğini duyurarak halka silah bırakma çağrısı yaptılar. Beyanname, ablukanın ertesi günü, Türkçe ve Rumca olarak tüm adada ilan edildi. Muhtariyetin ilanı Girit'teki Müslümanlar üzerinde olumsuz etki yarattı ve silahlara sarılarak gösteriler yaptılar. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Müslümanlara, bu tutumdan vazgeçmelerini ve bunun sadece basit düzenlemeler olduğunu bildirdi.

Adadaki Avrupalı temsilcilerin, komitenin liderlerine muhtariyet çözümünü kabul ettirme çabalarına karşın, Avrupa kamuoyunun Girit Rumlarının mücadelesine sempatiyle baktığı da kesindi. Hatta çeşitli yayın organlarında Girit milliyetçilerine doğrudan para yardımı yapıldığı haberleri de yer alıyordu.

Diğer yandan bir süredir Rum halkın ortak amaç etrafında birleşmesi için mücadele eden Epitropi, adanın Yunanistan tarafından işgaliyle bir kat daha güçlendi. 1896 yılı sonlarında İhtilal Komitesi'ne dönüştüğünü ilan eden cemiyet, bundan sonraki tek hedefinin de Yunanistan'la birleşmek olduğunu duyurdu. Başlangıçta cemiyetin merkezi olan Apokoron kazası ihtilal merkezi haline getirildi. 1897 yılı başlarında komitenin liderliğini Venizelos üstlendi. Komite üst kademe de yedi kişiden oluşuyordu. Venizelos, Girit Devrimi adını verdikleri mücadele içinde önemli bir yere sahipti. Yunan kamuoyu onun devrimci yeteneklerinin boyutlarını ilk kez bu çalışmaları sırasında gördü. İhtilal Komitesi, Girit'teki son Türk askeri de adayı terk etmedikçe reform olsun, muhtariyet olsun hiçbir düzenlemeyi tartışmayacaklarını ilan etti. Gerçi komite içinde Avrupa devletleri temsilcileriyle muhtariyet çözümünde anlaşmaya razı olanlar var ise de çoğunluk "*Girit Giritlilerindir*" sloganıyla kendi kaderini belirleme hakkını savunuyordu.

“Girit Osmanlıların Canıdır”, Girit Tarih Müzesi.

İhtilal Komitesi, 25 Ocak 1897’de Girit’in Yunanistan’la birleştiğini ilan eden bildiriği Büyük Devletler’e iletti. Kısa bir süre sonra adanın Yunan birliklerince işgal edilmeye başlamasından da cesaret alarak önemli şehirlerin çevresindeki kilit noktaları ele geçirdi. 8 Şubat 1897’de Halepa’nın üst kesimlerine Yunan bayrağını çekti. Böylece Hanya şehrinin su kaynakları ve değirmenleri komitenin denetimine girdi. Yerapetra’da ise Rumların kuşatması altında olan üç binden fazla Müslüman, kaza dışına çıkamıyordu. Şehrin suyu da kuşatmacılar tarafından kesildiği için halk sağlıksız kuyu suyu içmek zorunda kaldı. Salgın hastalıklar başlamıştı ve günde ortalama beş-altı kişi ölüyordu. Müslümanlar cenazelerini bile kentin içine gömmek mecburiyetinde kalmışlardı. İnsanların yanı sıra hayvanlar da açlıktan ve susuzluktan telef oluyordu.

Adadaki Büyük Devletler konsoloslarından gelen telgraflarda, kentlerin isyancıların denetimine girmesine, amirallerce engel olunamadığı vurgulanıyordu. Büyük şehirlerin, Avrupa askerleri tarafından işgali de bu anlamda sonuç getirmedi. Yaşanan olay-

lar sonucu büyük çapta köylerini terk eden Müslümanlar Büyük Devletler'in askeri denetimi altında olan şehirlere sığınmıştı. Bunu fırsat bilen Rum ayaklanmacıları, Müslümanların köylerde bıraktıkları mal ve mülklerini, ağaçlarını ve ürünlerini büyük bir kinle tahrip ediyor, ateşe veriyorlardı. Şehirlerde zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmeye çalışan Müslümanlar ise yine çeşitli bahanelerle baskılara maruz kalıyorlardı. Çalınan mallarını aramak bahanesiyle Avrupa askerleriyle birlikte Müslümanların evlerine giren Rumlar, Müslümanlara karşı hakaret niteliğinde uygunsuz davranışlarda bulunuyorlardı.

Osmanlı Hükümeti, İhtilal Komitesi'nin siyasi ve fiili eylemlerine engel olunması için diplomatik girişimlerde bulundu. Osmanlı Hükümeti'nin özellikle üzerinde durduğu nokta adada uygulanmasına çalışılan ıslahatın, bu kişilerce önlenmesiydi. İhtilal Komitesi, Yunanistan'dan aldığı manevi destekle her girişimi sonuçsuz bırakmıştı. Bu nedenle öncelikle yapılacak iş, Yunanistan'ın İhtilal Komitesi'ne sağladığı maddi ve manevi desteği engellemekti. Devletlerin, Yunanistan'ın Girit'teki eylemlerine son vermek amacıyla zorlayıcı tedbirler almak yerine diplomatik görüşmeleri tercih etmesi, Komite'yi adadaki eylemlerinde bir ölçüde özgür bırakıyordu.

Adada yaşama bağları kesilen Müslüman ahali, 1896 yılından itibaren göç hareketini giderek yoğunlaştırmıştı. Kırsal bölgelerdeki Müslümanlar şehirlere yığılırken, şehirlerdeki Ortodoks nüfus kırsal bölgelerde bu kişilerin boşalttığı yörelere kaydı. Hanya'da 3.500 kişilik Ortodoks grubu 100 kişiye düşerken, Müslüman nüfus 9.500'den 20 bine yükseldi (Strauss, 56). 1897 yılı sonlarına doğru havaların soğumaya başlamasıyla, şehirler içine yığılmış halde bulunan Müslümanlar iç güvenlik açısından da tehdit unsuru haline gelmeye başladı. Özellikle Kandiye'de hırsızlık ve yağma gibi olaylar tırmandı. Diğer yandan kırsalda mülklerini ve arazilerini tamamen terk eden Müslümanlar iki yıl boyunca şehirden çıkıp tarlalarındaki ürünü toplamak ya da yeni mahsul ekmek için fırsat bulamadı. İki yıl boyunca ekilmeyen ve bakılmayan toprak çoraklaştı ve zeytin ağaçları uzun bir süre meyve vermedi. Seline kazasından Kandiye merkeze kaçan 3.500 kadar Müslüman,

köylerinde yaklaşık 100 bin kıyye zeytinyağını bırakmak zorunda kalmıştı. 1897 yılında Hıristiyanların el koyduğu bu yağın kıymeti 1,5 milyon kuruş civarındaydı. Hasat mevsimi geldiğinde toplanamayan ürünler hem o yıl için hem de gelecek yıllar için çok ciddi ekonomik kayıplara sebep olmaktaydı. Köyde bıraktıkları gayrimenkulleri tahrip edilen ve malları yağmalanan Müslüman halk kaçırabildiği kadar koyun ve keçisini beraberinde şehre getirmişti. Ancak ayaklanmacılar gece vakti şehirlerin güvenlik kordonlarını aşarak bu hayvanları da çalıyordu.

İç ve dış göçlerin Müslüman halk üzerinde yarattığı derin ekonomik zorluklar günlük yaşamı imkânsız bir hale getiriyordu. 1896 yılı Ekim ayında Müslüman halka yardım sağlamak amacıyla, vilayet merkezi olan Hanya'da bir yardım derneği kuruldu. "*Girid Muhtacin-i İslamiye İlane Komisyonu*" adıyla kurulan dernek, ilk iş olarak Osmanlı vilayetlerinde ve özellikle İstanbul'da satışa sunulmak üzere biletler hazırladı. Derneğin diğer çalışması ise Türkçe basın yoluyla Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Müslüman Türklere ulaşmak ve bu sayede yaşadıkları olayları kamuoyuna duyurmaktı.

Bu ortamda Selinu'da Müslüman halk, İhtilal Komitesi tarafından büyük bir kuşatma altına alındı. Selinu'daki Müslümanların durumu Büyük Devletler temsilcileri üzerinde de önemli bir etki yarattı. Özellikle buradaki Müslümanların katledileceği kaygısı, diğer yörelerdeki Müslüman halkı galeyana getirerek önlenemez bir mücadeleye yol açabilirdi. Böylece adadaki İhtilal Komitesi'nin dağıtılması amacıyla Girit halkının ellerindeki silahların toplanmasına karar verildi. Ne var ki bu karar tümüyle Müslümanlara yönelik olarak uygulamaya kondu. Adadan Osmanlı başkentine gelen haberler, Müslüman halkın silahlarını vermeye zorlandığı ve vermeyen yörelerin amirallerce topa tutulacağı tehditlerinin yapıldığı yolundaydı. Diğer yandan, Müslümanların yabancılara saldırarak büyük bir katliam yaratacakları yönünde işgal kuvvetleri arasında yayılan söylentiler, yabancı güçlerin Müslüman halk üzerindeki baskısını artırıyordu. Böylece İhtilal Komitesi siyasi mücadelesinde de başarı sağlamış oldu. Büyük Devletler'in abluka

ve işgali, amacının dışına taşarak adadaki Müslüman unsuru hedef almıştı. Osmanlı toprak bütünlüğünün korunacağı ve egemenlik haklarının güvence altında olacağı sözleriyle, Yunanistan'ın belirlediği hedefe yaklaşması sağlandı.

1897 Türk-Yunan Savaşı ve Girit

1897 Türk-Yunan Savaşı, Osmanlı-Yunan sınırında patlak vermiş ve Teselya bölgesinde gelişmiş olmasına karşın, savaşın gerçek ve tek nedeni Girit'tir. Girit'te 1895-96 yıllarında gelişen olaylar, Etniki Eterya'nın Yunanistan'ın büyük ülküsünü gerçekleştirmek emeliyle bu olayları kışkırtması, Yunanistan'ın resmen adayı işgali ve kendi topraklarına katıldığını ilan etmesinin ardından Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ni bir sıcak çatışmaya zorlaması sonucu ortaya çıkacak bir savaş, açıkça görülen güç dengesizliği nedeniyle Büyük Devletler tarafından sürekli engellendi. Girit sorununu ya da Doğu Sorunu'nun parçası olabilecek ve yöredeki güç dengelemini herhangi bir devlet lehine değiştirecek her türlü anlaşmazlığı, kendi diplomatik prensipleri ve çıkarları doğrultusunda çözmek isteyen Avrupa devletleri, bu olaylarda bir yandan zaman kazanmak, diğer yandan statükoyu devam ettirmek düşüncesiyle başlangıçta Osmanlı-Yunan ilişkilerinde kesin bir tavır almaktan kaçındı.

Yunanistan'ın Girit'teki eylemlerinden başka, Osmanlı sınırına yığınak yapması ve çetecilik eylemleriyle sınır tecavüzlerini artırması sonucu, Osmanlı Devleti de buna karşı önlemler almaya girişti. Devletlerarası anlaşmaların kendisine sağladığı güvence içinde idare-yi maslahat politikasından uzaklaşarak toprak bütünlüğünün ve egemenlik haklarının korunmasında savunma durumuna geçti.

Yunanistan'ı bu savaşa sürükleyen üç gerekçe vardı. İlki ve en etkili kamuoyu baskısıdır. Etniki Eterya'nın çabalarıyla bir halkhareketi halini alan kamuoyu baskısı, basının ateşlemesiyle de savaş fikrini savunmaya başladı. İkinci gerekçe, Girit sorununun Büyük Devletler'in müdahalesiyle Yunanistan'ın aleyhine çözümsüzlüğe doğru gitmesidir. Adada muhtariyet ilanı, Yunanistan'ın Girit'i kendi topraklarına katma düşüncesi önünde engel oluşt-

ruyordu. Üçüncü ve üzerinde en az durulan itici güç, ekonomikti. Yunanistan'ın Girit sorunuyla ilgilenmesi ve adada Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırıları destekleyerek ardından adayı işgali büyük bir maddi harcamayı gerektirdi. Bu geniş çaplı ekonomik hareketlilik Yunan Hükümeti'nin bütçe dengelerini altüst etti. Büyük maddi kayıpları siyasi bir kazanç haline getirilebilmek ancak savaş gibi bir patlama yaratarak bazı güç dengelerini kendi yönüne çevirmekle mümkün olabilirdi. Yunanistan Balkanlar'da patlak verecek bu savaşa tüm Balkan ülkelerinin ve hatta Bulgaristan'ın katılacağını hesaplıyordu. Balkan Hristiyanlarının Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanması ve onların Yunanistan'a destek sağlayarak savaştan galip ayrılan taraf olmasını sağlayabilirdi.

Avrupa devletleri Yunanistan'ı diplomatik girişimlerle durduramayınca Osmanlı Devleti ile çatışmayı göze almasına seyirci kaldı. Balkan ülkeleri, özellikle Bulgaristan ve Sırbistan da, Yunanistan'ın beklentisinin tersine tarafsızlıklarını ilan ettiler.

1897 yılı Nisan ayı başlarında, sınırdaki ilk tecavüz Yunan çeteleri tarafından gerçekleştirildi. Çetelerin Teselya ile Makedonya arasındaki sınırı geçmeleri üzerine 12 Nisan 1897'de Osmanlı Devleti, Yunan Krallığı'na savaş ilan etti. Ancak savaşın ilanından çok, savaş sırasında Osmanlı sınırları içinde yerleşmiş olan Yunan vatandaşlarının sınırdışı edilmesi hakkında yayınlanan resmi ilan, Avrupa kamuoyunda bomba etkisi yaptı. Siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da etki yaratan bu girişim karşısında Büyük Devletler de yansızlığını koruyamadı. Avrupa ülkelerinde Girit'teki milliyetçi mücadeleye sempatiyle bakan kamuoyu, bu karar üzerine Yunanistan'a fiili destek sağlamaktan çekinmedi.

Savaşın patlak vermesinden kısa bir süre sonra Osmanlı ordusu Yunan kuvvetlerini her yerde ağır bir yenilgiye uğrattı ve Teselya bölgesini işgal etti. Bu ağır yenilgi karşısında, Girit'e dair düzenlemeleri kabul edeceğini bildiren Yunan Hükümeti ateşkes isteğinde bulundu. Anlaşma hiçbir toprak kaybı olmaması esasına bağlı olacaktı. Sonuçta Yunan Hükümeti dışişleri bakanı, 10 Mayıs 1897 tarihiyle devletlere gönderdiği telgrafta Yunan Hükümeti'nin Büyük Devletler'in isteklerine uyma kararı aldığını

ve Girit'in muhtariyetini tanımayı kabul ettiğini bildirdi. Avrupa hükümetlerinin, Yunanistan'ın verdiği bu teminatı dayanak kabul etmesi üzerine ateşkes imzalandı. Ardından Yunanistan Albay Vasos'u adadan geri çağırdı. İki ülke arasında ateşkes imzalanmış olmasına karşın Osmanlı Hükümeti işgal altına aldığı Teselya topraklarından çekilmeyi geciktirdi. Gerekçe olarak da bu toprakların Girit'e karşılık rehin olarak tutulduğu ve Girit'ten Yunan askerlerinin tamamen uzaklaşması halinde buraların da boşaltılacağı ilan edildi.

Savaşta Yunan kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmış olan Osmanlı Devleti Aralık ayında barış masasına oturduğunda iki yenilgi aldı. İlkın Büyük Devletler savaşın bir sonucu olarak Yunan kuvvetlerinin adadan çekilmesini sağlamakla birlikte Yunanistan'a Girit'in muhtariyeti konusunda aldıkları kararları benimsettiler. Bu suretle Osmanlı Devleti Teselya bölgesini boşaltmak zorunda kaldığı gibi Girit'in Büyük Devletler denetiminde muhtariyete sahip olmasını kabullendi. Barış masasından kazançlı çıkan taraf Yunanistan'dı. Girit için savaşa giren Osmanlı İmparatorluğu savaşı kazandı, fakat sonrasında Girit'i kaybetti.

Görünürde Girit'ten askeri gücünü çekmek ve adanın muhtariyetini tanımak zorunda kalan Yunanistan yönetimi, adanın Yunanistan'la birleşme sürecine sağlayacağı katkı açısından bu durumu kendi çıkarlarına uygun hale getirmeyi başardı. Girit fiili olarak Osmanlı yönetiminden çıktı ve uluslararası bir komisyonun idaresine girdi. Avrupa hükümetleri, muhtar Girit'in yönetiminin başına da Yunan kralının oğlu Prens George'u getirdi.

İşyanlar ve Reformlar Arasında Adada Toplumsal ve Ekonomik Yaşam

19. yüzyılda Girit, hem Osmanlı egemenliğinden kopuş sürecini hazırlayan iç ayaklanmalara hem de bu ayaklanmaların kimi zaman nedeni kimi zaman da sonucu olan askeri, idari, mali reformlarla toplumsal ve siyasal dönüşüme sahne oldu. Bu dönüşüm kaçınılmaz olarak adanın mimari görüntüsünden yerleşim planla-

masına, ekonomik ilişkilerinden üretim araçlarına ve demografik hareketlere etki etti.

Öte yandan, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ile başlayan değişim süreci söz konusudur. Gerek idari yapılanmada gerekse buna bağlı olarak ekonomik ve sosyal yaşamda Batılılaşma yönündeki bu değişim sürecine Girit doğrudan dahil edilmemiştir. Bu dönemde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğinde olan ada, onun Mısır'dakine benzer idari ve sosyal örgütlenmeler kurma çabalarına sahne olmuştur. Tanzimat'ın ilan edildiği tarihte ada on yıllık Mehmet Ali Paşa yönetiminden sonra yeniden Osmanlı idaresine girmişti. Bu tarihlerde kendi iç yapılanmasıyla meşgul olan Osmanlı merkezi idaresi için sorun Girit'te yeni oluşumlar hazırlamak değil, Mehmet Ali Paşa döneminde oluşan yapılanmanın bir şekilde devamını sağlamaktı. Bu amaçla Mehmet Ali Paşa'nın Girit'in genel yönetimiyle görevlendirdiği Mustafa Naili Paşa'nın valiliği Osmanlı idaresinde de sürdü. Adanın etnik yapısıyla idari yapısındaki denge, Islahat Fermanı'nın sağladığı ortam içinde vilayet, sancak ve kaza yönetimlerinde Müslüman ve gayrimüslim halka eşit olarak görev alma şansı tanınmasıyla sağlandı. Bundan büyük ölçüde yararlanan Girit, Ali Paşa'nın beşinci kez sadrazam olduğu dönemde gerçekleştirilen vilayet düzenlemesiyle bu dengeyi kurdu. 1864'te Osmanlı İmparatorluğu genelinde vilayet nizamnamesi ilan edildikten bir süre sonra 1868'de Girit'te vilayet düzenlemesi yapıldı ve yeni kurumlar oluştu.

19. yüzyılda Girit'teki Osmanlı idari kurumlarına geçmeden önce belirtmemiz gereken bir konu da şudur: Adada Büyük Devletler'in hemen hepsinin konsoloslukları vardı ve adadaki gelişmeleri günü gününe kendi başkentlerine rapor ediyorlardı. 1876 yılında Hanya merkezde; İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan'ın konsolosları vardı. Bu beş ülkenin Kandiye'de konsolos vekilleri, Resmo'da da konsolosluk temsilcilikleri vardı. Hanya'da ayrıca Portekiz konsolosluğu ve İsveç-Norveç konsolos vekili vardı. 1892 yılında bu tabloya İtalya da eklendi ve Resmo'daki konsolos temsilcileri konsolos vekiline yükseltildi.

İdari Yapı-İdari Bölünme

Girit, daha önce belirtildiği gibi Osmanlı egemenliği altına alındığında Venedik'ten devralınan idari yapıya uygun olarak dört sancağa ayrılmıştı. Mısır yönetiminde tek bir paşalık haline getirildi (Combes, 120). Adanın Osmanlı yönetimine yeniden katıldığı tarihten kısa bir süre sonra, 1850'de merkez Kandiye'den Hanya'ya taşındı. 1868'de yayınlanan Girit Vilayet Nizamnamesi'ne göre ada 5 sancak ve 20 kazaya bölündü. Adanın yönetimi Osmanlı sultanı tarafından atanacak bir valiye ve sancakların yönetimi de yarısı Müslüman, yarısı Hristiyan olmak üzere, Osmanlı memurları arasından seçilerek iradeyle tayin olunacak mutasarrıflara bırakıldı. Buna göre Sfakia ve Laşit'e Hristiyan, Resmo ve Kandiye'ye de Müslüman mutasarrıflar tayin edildi. Yine nizamname hükümlerine göre kazaların yönetimi, kazanın nüfus oranına göre Müslüman ve Hristiyan kaymakamlara bırakıldı. Bunların dışında vilayet merkezi ile liva ve kaza merkezlerinde birer idare meclisi olacak ve Hanya'daki vilayet idare meclisi aynı zamanda Hanya mutasarrıflığının idare merkezi olacaktı.

Girit Vilayet Nizamnamesi ile Kandiye Sancağı 6 kazaya bölünmüş iken uygulamada Kenuryo ile Piryotiçe ve Monofacio ile Rizo bir kaza sayılarak idari düzenleme buna göre yapılmıştır. Adanın bu idari bölünmesi doğal yapısına da uygundur. Yerleşim isimleri de tarihi ve orijinal isimleridir. Osmanlı idaresinin yer isimlerine önemli ölçüde müdahalesi söz konusu değildir. Bizim saptayabildiğimiz sadece iki kazanın adı bir dönem değişmiştir. Laşit Sancağı merkez kazası olan Mirabelo bir dönem Yenişehir olarak isimlendirilmiştir. Sfakia Sancağı'na bağlı Ayvasil kazası Osmanlı yönetiminde bir dönem İstanbul kazası olarak adlandırılmıştır. Ancak bu isim değişikliği kısa süreli olmalı ki daha sonraki resmi yayınlarda yine orijinal isimleriyle anılmıştır.

19. yüzyıl sonunda bu idari yapılanma kısmen şekil değiştirmiştir. Adada özerk yönetimin kurulması ve tüm idari yapılanmanın yeniden şekillenmesi sonucunda idari bölünmede değişimler ortaya çıkmıştır. 1895-96 yılı ve 1898-99 yıllarındaki durumu Tablo 4'teki gibidir.

Sancaklar	Kazalar	Köy Sayısı	Toplam
Hanya	Kidonya	69	282
	Kisamu	165	
	Selinu	48	
Kandiye	Pedya	85	334
	Monofacio ve Rizo	114	
	Maleviz	60	
	Kenuryo ve Piryotiçe	75	
Resmo	Resmo (Merkez)	87	232
	Milopotamu	100	
	Amari	45	
Laşit	Mirabelo (Merkez)	35	129
	Yerapetra	16	
	Sitia	62	
	Viyanos	16	
Sfakia	Apokoron (Merkez)	61	127
	Sfakia	24	
	Ayvasil	42	
TOPLAM			1.104

Tablo 3: 1868 Düzenlemelerine Göre İdari Birimler

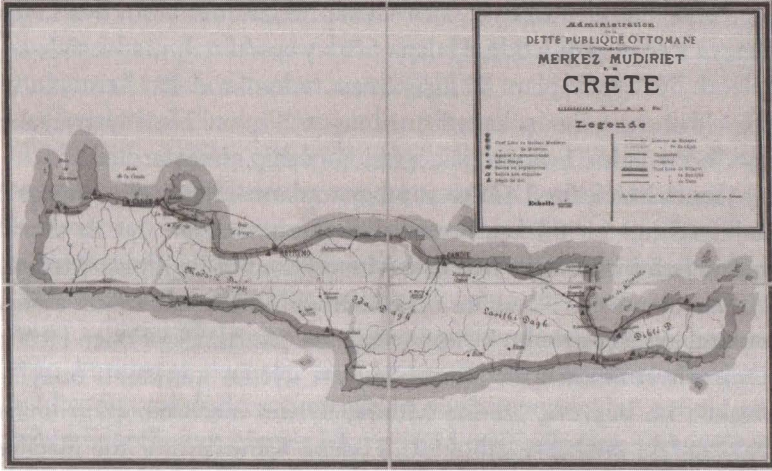
Adada kazalara bağlı köy sayısı, her Osmanlı vilayetinde olduğu gibi zaman zaman değişime uğramıştır. Bu olay birbirine yakın iki köyün birleştirilerek bir köy ya da birkaç köyün birleştirilerek nahiye haline gelmesi şeklinde olmuştur. Zaman zaman da köyler kaza sınırları içinde yer değiştirmiş, ya da daha küçük yerleşim birimleri köy haline gelerek köy sayısında artma meydana gelmiştir. Örneğin 1890-1899 yılları arasında Pedya kazası 85 köyden 93 köye ulaşmış iken Kenuryo kazası 75 köyden 70 köye inmiştir. Apokoron kazası 61 köy ve 3 nahiye'den oluşurken, bu köylerden 5 adedi birleştirilerek bir nahiye haline getirilmiş ve kaza 56 köy ve 4 nahiye haline gelmiştir. Sfakia kazası ise 24 köy, 5 nahiye'den oluşurken, köylerden birinin nahiye'ye çevrildiği gözlenmektedir.

KAZALAR	1895/96-1898/99		KAZALAR	1895/96-1898/99	
	Köy Sayısı	Nahiye Sayısı		Köy Sayısı	Nahiye Sayısı
HANYA (Toplam)	282	16	RESMO (Toplam)	232	
Kidonya	69	7	Resmo Merkez	87	
Kisamu	165	6	Milopotamu	100	
Selinu	48	3	Amari	45	
KANDİYE (Toplam)	343		LAŞİT (Toplam)	129	20
Pedya	93		Mirabelo	35	8
Monofacio ve Rizo	120		Yerapetra	16	4
Maleviz	60		Sitia	62	5
Kenuryo ve Piryotiçe	70		Viyanos	16	3
SFAKİA (Toplam)	121	14	Genel Toplam	1.107	50
Apokoron (Merkez)	56	4			
Sfakia	23	6			
Ayvasil	42	4			

Tablo 4: 1895-1899 Yılları Arası Girit'te İdari Birimler

19. yüzyılın sonunda Girit Vilayeti'nde, Hanya Sancağı'na bağlı 16 nahiye, Laşit Sancağı'na bağlı 20 nahiye ve Sfakia Sancağı'na bağlı 10 nahiye olduğu gözlenmektedir. 19. yüzyıl sonunda *Girit Nizamât Mecmuası*'nda verilen listeye göre köy sayısı 1.357 adet olarak tespit edilmiştir.

1897'de adada özerk yönetim ilanıyla birlikte yerel yönetimler önemli bir temsili sistem aracı haline geldi. Halkın doğrudan yönetime katılımını sağlayan belediye seçimleri, bu dönemde de etkinliğini korudu ve partizanlık mücadelelerine sahne oldu. Ahmet Cevat (Emre), Resmo'da tanık olduğu belediye seçimlerinde, fakir halkın oylarının parayla satın alınacak kadar mücadelenin hızlandığını bildiriyordu (s. 25). Buna karşın 1911 yılında dahi yerel seçimlerde Müslümanlar, siyasi birlik içinde olmaları gerektiğinin bilincindeydi. Bu bilinçle 1911 yılında 344 Hıristiyan ve 760 İslam olmak üzere aldığı toplam 1.103 oyla Bakizade Hüsnü Bey Resmo nahiye müdürlüğüne seçildi. Hüsnü Bey Müslümanların adadan

Girit Vilayeti, SALT Araştırma, Düyûn-u Umûmiye İdaresi Arşivi (AINDPO010).

ayrıldığı Mübadele sürecine kadar Resmo'da nahiye müdürü, başka bir deyişle belediye başkanı olarak görev yaptı.*

Vilayet Genel Meclisi

Osmanlı vilayet yönetiminde, vilayet idare organlarının validen sonra en üst kurumunu vilayet genel meclisleri oluşturur. Kural olarak valiye danışmanlık görevini üstlenmiş olan bu meclis, yerel temsilcilerden oluşan kalabalık bir meclistir. Üyeleri seçimle belirlenir ve her yıl vilayet merkezinde toplanır.

Girit'te Vilayet Genel Meclisi 1868 Girit vilayet düzenlemeleri sırasında oluşturulmuştur. Bu meclis, kazalardan seçilecek dörder üyeden ve bunların dışında Hanya, Kandiye ve Resmo sancaklarından seçilen dörder üyeden kurulmuştur. Bu üyeler halkı karma olan kazalarda iki Müslüman ve iki Hristiyan ve halkı sırf Müslüman ya da sırf Hristiyan olan kazalarda dört Müslüman ya da dört Hristiyan şeklinde seçilmiştir.

Bugün Resmo belediye binasında Resmo'nun ilk belediye başkanı olarak Bakizade Hüsnü Bey'in resmi yer almaktadır.

1868 düzenlemeleriyle Girit Genel Meclisi'nin kesin üye sayısı ortaya konmadığı halde, Halepa Sözleşmesi'nin 3. maddesiyle seçilecek üyelerin toplam 80 kişi olması ve bunların 49 Hristiyan ve 31 Müslüman olması kararlaştırılmıştır. Böylece Hristiyan üyeler mecliste yüzde 61 oranında çoğunluğa sahip olmuşlardır.

Genel Meclis'in 1875'te yapılan toplantısında Hanya Musevi halkı valiliğe bir dilekçe vererek kendilerinin de bir üye ile temsil edilmelerini istemiştir. Meclis'e Musevi üyenin katılması üzerine, Hristiyan üyeler durumun nizamnamenin ilgili bölümüne aykırı olduğu gerekçesiyle bu kişinin meclisten çıkarılmasını talep ettiler. Osmanlı Hükümeti ilk olarak Musevi üyenin katılımını onaylamışken bu başvuru üzerine Musevi üyenin meclisten çıkarılması hakkındaki dilekçeyi kabul etti. Halepa Kararnamesi'nde meclise hangi kazadan kaç Müslüman ve Hristiyan üyenin katılacağına kesinleşmesi üzerine bu madde üzerindeki tartışmalarda sona erdi. 1889 yılına kadar düzenli olarak seçimlerin yapıldığı ve Genel Meclis üyeliğine hak kazananların basın aracılığıyla ilan edilerek Meclis'in çalışmalarını yürüttüğü anlaşılmaktadır.

1889 fermanı ile Girit'in ayrıcalıkları büyük oranda sınırlandırılarak, meclis üyelerinin sayısı yüzde 61 oranındaki Hristiyan ağırlığı korunarak 35 Hristiyan ve 22 Müslüman olmak üzere 57'ye indirildi. Ayrıca üye seçimlerinin asil üyeleri seçecek olan *intihap vekilleri* aracılığıyla gerçekleştirileceği de hükme bağlandı. Bu şekilde iki dereceli seçim sistemine yakın bir uygulama esas alındı. Seçimlerin ihtiyar heyetlerinin elinden alınarak intihap vekilleri aracılığıyla uygulanması, adadaki parti çekişmelerinin sonucudur. Özellikle Hristiyanlar arasında oluşan partilerin mensupları, kendilerini Genel Meclis üyeliğine seçtirecek olan Dimoyrandiya'lar (ihtiyar meclisleri) üzerinde yoğun propagandalara girişerek onların kendi aralarında bölünmesine yol açmıştı. Bu kararın alınmasında bu sıralarda Venizelos ve Mitçotakis'in de aralarında bulunduğu bir grup hukukçunun mahkeme üyeliklerinde bulunması ve aynı zamanda yoğun parti faaliyetlerine girişmesi de etken oldu.

Uygulamanın sonuçları kısa sürede alınamadı. Bu dönemde ada içindeki durumun bir sonucu olarak Meclis birkaç yıl toplanama-

dı. 1894 yılında yapılacak Genel Meclis toplantısı için vilayet idare meclisi tarafından hazırlanan cetvel, *Girit Resmi Gazetesi*'nde yayınlanarak meclisin toplanması sağlandı.

Genel Meclis'in toplanmasının ardından üye sayısındaki bu azalmayla ilgili tepkiler gündeme geldi. Zaten uzun süreden beri üye sayısının 57'ye indirilmesi ve seçim sisteminin değiştirilmesi nedeniyle Hristiyan halk arasındaki hoşnutsuzluk biliniyordu. Üstelik bu hoşnutsuzluk meclisin toplanmasını geciktiren etmenlerden biriydi. Hristiyan halk, dilekçeler toplayarak eski sisteme dönülmesini ya da en azından Hristiyanlara beş, Müslümanlara üç üye eklenerek, oran korunmak şartıyla, üye sayısının artırılmasını istedi. Buna uyulmadığı takdirde seçimlerde oy kullanmayacakları tehdidinde bulundular. Bunun üzerine Mayıs 1895 tarihinde Genel Meclis'e üç Müslüman ve beş Hristiyan üye eklenmesi kabul edildi.

Girit Vilayet Nizamnamesi'nin Genel Meclis'le ilgili bölümünde Meclis toplantılarında üyelerden başka kimse bulunmayacağı hükmü getirilmişken, Halepa Kararnamesi ile toplantıların halka açık olması kabul edildi. Meclis genel ve özel olarak iki ayrı toplantı gerçekleştirecekti. Genele ait, dinsel ya da etnik özellik taşımayan konular Genel Meclis'te görüşüleceği gibi özel konularda iki ayrı etnik grup ayrı özel meclisler oluşturabileceklerdi. Ayrıca nizamname hükümlerine göre Genel Meclis görüşmelerinin Türkçe ve Rumca yapılabileceği hükmü getirilmişken Halepa Kararnamesi ile görüşmelerin tamamen Rumca sürmesi hükme bağlandı.

Meclisin görevlerinin en önemlisi idare meclislerine ve dava meclislerine üye seçimi ve bütçenin düzenlenmesiydi. Bunların dışında yol ve geçitlerin yapılması ve korunması, banka (itibar sandığı) kurulması, sanayi, ticaret ve ziraatin geliştirilmesinde her türlü kolaylığı sağlayacak bayındırlıkla ilgili konular ve eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması hakkında meclis gündemine getirilecek konularda görüşme yapmaya memur edilmişti. Bu görüşmeler ve kararları ayrı tutanaklara kaydedilerek görüşmelerin sona ermesinin ardından tutanaklar Osmanlı padişahının onayına sunulacaktı. Uygulanması sultanın onayına bağlı konular dışında, mecliste valinin önerisiyle gündeme gelen ve üzerinde görüşme yapılan konularda alınan kararlar, vali tarafından doğrudan uygulamaya konulacaktı.

Meclisin sosyal ve ekonomik konularda irade-yi seniyyeye bağlı olarak karar alabilmesi, diğer Osmanlı vilayetlerinde de uygulanan yöntemdi. Bu noktadan bakıldığında, tüm bu meclislerin kesin karar ve uygulama yetkisi olmayıp sadece danışma görevi gördüğü söylenebilir. Ancak Girit Vilayeti Genel Meclisi farklı yapısı itibarıyla iki unsur için de geçerli olmak üzere dini ve sosyal konuları gündemine alabiliyor ve bu konularda gerekli düzenlemelere girişebiliyordu. Hatta Halepa Kararnamesi'nin 4. maddesi ile ceza ve hukuk mahkemeleri nizamnamesi ile Nevahi Nizamnamesi'nin hazırlanması görevi de Genel Meclis'e verildi. Böylece Meclis yerel düzenlemeleri hazırlama ya da değiştirme hakkına da sahip oluyordu. Müslüman ve Hıristiyan üyelerin ayrı olarak kendi meclislerinde görüşecekleri maddeler ise kendi ibadethane ve vakıflarının idaresi, düzenlenmesi, buralarda görev alacak memurların seçimi, okullarının durumlarının düzeltilmesine ilişkin konulardı. Meclis 1889 düzenlemelerinin ardından ancak Mayıs 1895'te toplanabildi. İlk toplantısında yönetmelik düzenleme asayiş, bayındırlık ve eğitim gibi başlıkları konu edinen altı komisyon oluşturuldu.

Adada kurulan ilk partilerden Hıristiyanlara ait liberal parti Yalınayaklar'ın kurucusu ve başkanı Konstantin Mitçotakis'tir. Özgürlüğün ve cumhuriyet umudunun simgesi olduğunu ileri süren bu parti, milli çıkarlara yönelik eylemler düzenleyerek adanın Yunanistan'a katılımını gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Yine Hıristiyanlara ait muhafazakâr parti Karavanacılar'ın kurucusu ve başkanı ise Minoa İsihaki'ydi. Mecliste uzun süre çoğunluğu elinde tutan bu parti mevcut düzenin ve ada halkına sağlanan ayrıcalıkların korunmasından yana bir tutum ortaya koyuyordu. Bu kutuplaşma ve partileşme zamanla Müslümanlar arasında da görüldü. Parti çalışmaları tabanda geniş kitlelere yayılmış, başta mahkeme üyeleri olmak üzere resmi görevliler, öğrenciler, zaptiye neferleri ve hatta köylerdeki halk bile bu parti mücadelelerinde farklı kanatlara ayrılmışlardı. Bu bölünme gerek Müslüman gerekse Hıristiyan halk arasında o derece belirginleşmişti ki bir partiye mensup olanlar diğerlerinin kahvehanesine bile yaşamıyorlardı. Adaya gönderilen Hıristiyan valiler de bu partilerden birinin ta-

raftarı olmak durumunda kaldığından, 1889'da Osmanlı yönetiminin ilk iş olarak parti mücadelelerine son verme çareleri arandı. Geçici görevle Girit'e gönderilen Rıza Paşa'ya verilen talimatta, öncelikle parti ayrımlarının tamamen ortadan kaldırılması emri yer alıyordu. 1889'da adada bu tür sivil örgütlenmelere son verilmeye çalışıldı. Bu tarihten itibaren çeşitli parti çalışmalarından söz etmek mümkün değil ise de adada liberal partinin elemanları bir süre sonra Girit İhtilal Komitesi'ni oluşturmuşlardır.

Valilik ve Vilayet İdare Meclisi

1868 Girit Vilayet Nizamnamesi'nde adanın genel idaresinin valiye, askerin yönetiminin ise bir büyük kumandana verildiği belirtilmişti. Bu noktada valilik ve kumandanlık görevleri birbirinden ayrı tutulduğu halde, gerektiği durumlarda her iki yetkinin aynı kişinin elinde toplanabilmesinin padişahın iradesine bağlı olduğu kararlaştırıldı. Valinin yanında biri yine irade-yi seniyye ile tayin edilen Müslüman, diğeri Hıristiyan iki müşavir görev yapacaktı. Ancak Halepa Kararnamesi'yle valinin görev süresi beş yıllı sınırlandırılmış ve müşavirlerin sayısı da bire indirilmiştir. Buna göre vali Müslüman olduğunda müşavirin Hıristiyan ve Hıristiyan olduğunda müşavirin Müslüman olması koşulu getirilmiştir.

Halepa Sözleşmesi döneminde Girit'e sık sık vali tayin ve azl edilmiştir. Sözleşmede valinin görev süresi beş yıl olarak belirtildiği halde, bazen tayin edilen vali adaya gelip görevine başlamadan değiştirilmiştir. Öte yandan Vilayet Nizamnamesi ile vali tayininin esasları net bir şekilde belirlendiği halde, her tayin başka bir kesimin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bunun doğurduğu sonuç ise her yıl vali tayininin yenilenmesi olmuştur. Halepa Kararnamesi döneminin ayrıcalıklarına kısıtlama getiren 1889 fermanı, valinin yetkilerini genişleterek görev süresini eskiden olduğu gibi sınırsız bıraktı. Aynı ferman hükümlerine göre valilik ve kumandanlık hizmetlerinin gerektiğinde aynı kişinin elinde toplanabileceği iradeye bağlandı. 1889'dan itibaren adaya Osmanlı bürokrasisinde önemli yerlere sahip olan kişiler, bu sistemi uygulamak

üzere gönderildi. Bunlar Turhan Paşa gibi, Mahmut Celalettin Paşa gibi Babîâlî ile ilişkileri oldukça sıkı olan kişilerdi ve bu görevi vekâleten yürütüyorlardı. Büyük Devletler'in müdahalesiyle Genel Meclis'in toplantıya çağırılmasından kısa bir süre sonra yine söz konusu devletlerin müdahalesiyle Aleksandr Karatodori Paşa asil olarak Girit valiliğine getirildi.

Girit'te vilayet idare meclisi, Vilayet Nizamnamesi'yle oluşturuldu. Bu düzenlemeden önce adada, eyalet idare meclisi adı altında bir meclis görev yapıyordu. Girit vilayet düzenlemelerine göre valinin maiyetinde bulunacak olan vilayet idare meclisinde doğal ve seçilmiş üyelerin görev yapacağı belirtildi. Doğal üyeler iki müşavir, müfettiş-i hükkam, metropolit, defterdar, Rumca ve Türkçe mektupçularıydı. Seçilmiş üyeler ise altı kişi olup bunların üçü Müslüman, üçü Hıristiyan olması esası kabul edilmişti. Ancak Halepa Kararnamesi ile yapılan düzenlemede, vilayet idare meclisinde doğal başkanı olan valinin dışında hiçbir resmi görevli bulunmayacağı hükmü getirildi. 1885'te Girit Genel Meclisi'nin teklifi ve Babîâlî'nin onayıyla vilayet idare meclisi üye sayısı beş Müslüman ve beş Hıristiyan olmak üzere ona yükseltildi ve görev süreleri iki yıl olarak belirlendi.

Vilayet idare meclisi şer'i ve kanuni mahkemelere ve valinin yetkilerine asla müdahale edemezdi. Görevi yalnız mülki işlerin idaresiydi. Büyük ve küçük memurlarla doğrudan haberleşme ve yazışma ile onlara gerekli emir ve talimat göndermek sadece valinin yetkisindeydi. İdare meclisi, idari işlere dair görüşme, tartışma ve fikir beyan etme yetkisine sahipti. İmar ve iskânla ilgili düzenlemeler, islahhane, hastane ve fakirhaneler kurulması, panayır, pazar ve kabristan yerleri belirlenmesi ya da değiştirilmesi, kimsenin kullanımı altında olmayan yerlerin satılması veya satın alınması ya da kamu yararına kullanıma açılması, adayı terk etmiş olanların geri dönmelerinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması gibi konular vilayet idare meclisinde görüşülüp tartışılmadıkça, ne vali ne de mutasarrıf ve kaymakamlarca uygulamaya konulamayacaktı. İdare meclisi bu konularda vali tarafından alınacak önlemlerde gerekli gördüğü düzeltmeleri yapabilecekti. Vergilerin artırılması,

Hanya Hükümet Konağı (fotoğraf: N. Adıyeke).

esnafa vergi konması, sağlığa zarar verdiği için veya başka nedenlerle bir fabrika ya da mağazanın kapatılması, denizden posta işletilmesi ve ceza kanununda belirlenen bazı eylemler nedeniyle nakdi ceza verilmesi gibi konularda vali ile vilayet idare meclisi ortak yükümlü ve sorumluydu. Vilayet idare meclisi adada nüfus, arazi ve mal sayımı, yazımı ve bunlara bağlı istatistiklerin düzenlenmesinden de sorumluydu. Ayrıca meclis yukarıda belirtilen konularda yapılan görüşmeleri ve alınan kararları tutanağa kaydetmek zorunda olduğundan ve görüşmeler her iki dilde gerçekleştirildiğinden mecliste Türkçe ve Rumca kayıt kâtipleri bulunacaktı.

Sancak, Kaza ve Diğer Yönetim Birimleri ve Meclisleri

Vilayet merkezinde bulunan genel meclislerin dışında sancak ve kazalarda da yönetime katılan yerel meclisler görev yapmaktaydı. Bu meclislerin proto tipi Girit'in Mehmet Ali Paşa yönetiminde bulunduğu sırada Kandiye, Hanya ve Resmo'da oluşturulmuştu.

Bunların başkanları Mehmet Ali Paşa tarafından tayin ediliyordu. Meclisin üyeleri Müslüman ve Hıristiyan ada sakinleri arasından seçiliyor ve oylamalarda eşit oy hakkına sahip olarak görev yapıyorlardı. Adı geçen bu meclisler, dini ve mirasa ait alanlar dışında adanın genel idaresiyle ilgili konulara ve her türlü davaya bakıyordu. Taşra örgütlenmesinde oluşturulan bu yapılanma, adanın yeniden Osmanlı yönetimine girmesiyle de işlerliğini sürdürdü. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat düzenlemeleriyle taşra örgütlenmelerinin kurumsallaştırılması çabalarının yoğunluk kazandığı dönemdi. Osmanlı merkez bürokrasisi, bu yıllarda memleketin her yerinde oluşturmaya çalıştığı bu örgütlenmelerin adada zaten var olduğunu görünce, bunları kaldırmak yerine var olan düzeni sürdürmek için gereken formaliteleri yerine getirdi. Böylece karma meclisler ıslah edilerek görevlerini yürütmeye devam etti. Karma meclislerde Kandiye'de 30, Hanya'da 17 ve Resmo'da 12 üye bulunuyordu. Gıda maddelerinin fiyatlarının belirlenmesi, bayındırlık işlerinin denetimi, özel ve genel hukuktan doğan sorunların çözümü bu meclislerin göreviydi. Özellikle adanın karma yapısı ve bu yapı içinde Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasında kişisel ve genel hukuktan doğacak sorunların çözümü açısından, yapıları karma olan bu meclislerin varlığı ada için bir kat daha önemliydi. Bu sistem 1868 Girit vilayet düzenlemelerine kadar işlerliğini sürdürdü.

1868 Girit vilayet düzenlemeleriyle adanın yerel yönetim esasları da belirlendi. Karma nüfusa sahip sancaklarda, mutasarrıfın başkanlığındaki liva idare meclisi, muavin, hâkim, piskopos, muhasebeci ve tahrirat başkâtiplerinden oluşan doğal üyelerle üçü Müslüman ve üçü Hıristiyan altı üyeden oluşuyordu. Tümüyle Hıristiyan nüfusa sahip olan sancakların idare meclislerinin altı üyesi de tümüyle Hıristiyanlardan oluşuyordu. Halepa Kararnamesi'yle resmi görevliler olan doğal üyeler idare meclislerinden çıkarıldı. Sancaklarda ve kazalarda, mutasarrıfların ve kaymakamların dışında hiçbir resmi görevlinin bulunmayacağı esası getirildi. Adanın yönetsel bölünmesi içinde mutasarrıf ve kaymakamlar icra erkinin kullanımında valinin temsilcileri olduğu gibi, liva ve kaza idare meclisleri de görev ve yetkileri açısından vilayet idare meclisinin temsilcileri sayılıyordu.

Bu yapılanma içinde kazanın idaresi ve buna bağlı birimler de belirlenmiştir. Kazanın mülki idaresinden sorumlu olan ve doğrudan mutasarrıf ve vali ile ilişki içinde olan kaymakam ve kaza idare meclisinin görev ve yetki ilişkileri de böylelikle ortaya çıkmıştır. Bunların dışında kazalarda kaymakamın bir muavini bulunacağı ve kaymakam Hristiyan ise muavininin Müslüman olacağı, Müslüman ise muavininin Hristiyan olacağı da 1868 fermanı hükümleri arasında yer aldı. Halepa Kararnamesi'yle kazaların yönetiminde Hristiyan kaymakamların, Müslüman kaymakamlardan fazla olacağı onaylanmıştı.

Genel Meclis, Halepa Kararnamesi'yle kendisine verilen Nevahi Nizamnamesi oluşturma görevini yerine getirerek Nisan 1879'da bunu ilan etti. Nizamnameye göre adada her bir kaza eski sınırlarını korumak kaydıyla, nüfus ve coğrafi büyüklüğüne göre iki ila altı nahiyeye bölündü. Hanya, Kandiye ve Resmo sancakları da birer nahiye sayıldı. Bu nahiyelerin hudut ve sayısının tayini valiliğe bırakıldı. Ada halkından her aile reisi, ailesiyle birlikte bir nahiyeye bağlı olarak kaydolunacak ve her nahiyenin özel bir ismi ve mührü olacaktı. Girit Vilayeti'nde nahiye biriminin tümüyle özerk bir yapıda olduğu anlaşılıyor. Çünkü nahiye müdürü, diğer memurları ve nahiye meclisi üyelerinin tümü, bu nahiyeyi oluşturan köylerin halkı içinden seçme yeterliliğine sahip olan kişiler tarafından seçileceği, bu nizamname esasları ile ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştu.

Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarında oluşturulan nahiye-lerde asayişin korunması zabıtaya ait olduğundan, buradaki müdürler sadece nahiye meclisini toplayarak burada eğitim-öğretime, vergi ya da iane toplanması yoluyla gelir sağlanmasına ve sosyal dernekler kurulması ve yönetilmesine ilişkin konuları meclisin görüşmesine ve valinin tasdikine sunacaktı. Bu maddeler mahalli hükümet tarafından onaylandıktan sonra uygulamaya konulabilecekti. Nahiyelerde okullar kurulması ve yönetimi, nahiye meclisinin ilk göreviydi. Yol, çeşme, köprü ve bu gibi yapıların inşası ve korunması için uygun miktarda paranın toplanması meclis tarafından saptanacak ve uygulanacaktı.

1889 fermanı ile yapılan düzenleme sonucu adada Vilayet Genel Meclisi'ne üye seçimi nahiye birimlerinde gerçekleştirildiğinden, nahiye örgütlenmesi bir kat daha önem kazandı. Bu dönemde adada toplam 88 adet nahiye oluştuğu görülmektedir.

Girit'te belediyenin ne zaman ve hangi bölgelerde oluştuğu hakkında elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Devletin resmi yayınları da bu konuda verimli değildir. Ancak gerek 1876 gerekse 1893 tarihli Girit Vilayet Salnamelerinde, Hanya'da Meclis-i beledi ve belediye dairesi adı altında bir örgütten söz edilmektedir. Sadece Hanya'da varlığı görülen bu kurum meclis-i beledi adıyla bir Müslüman başkan, bir Hristiyan muavin ile dokuz üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerden üçü Müslüman, üçü Rum ve diğer üçü de ecnebidir. Bu yapılanmada Hanya merkezinin karışık etnik yapısı da etkili olmuştur. Zira çeşitli nüfus verilerinde sadece Hanya'da Yahudi ve Katolik nüfusa rastlanmaktadır. 1893 tarihli vilayet salnamesinde bir meclis değil bir daire adı geçmektedir. Bu daire müdür, kâtipler ve tahsildarlarıyla vilayet merkezine bağlı bir resmi örgütlenmedir. Belediye meclis üyelerinden söz edilmemektedir.

Köylerin yönetimi ise 1868 vilayet düzenlemelerinde bir kez daha onaylandığı üzere eskiden olduğu gibi ihtiyar meclisleri aracılığıyla yürütülecekti. Aynı maddeyle Girit Genel Meclisi'ne, köylerin yönetimi konusunda gereken düzenlemeleri devletin onayına sunma yetkisi de verildi.

Adli Sistem

Girit vilayet düzenlemeleri ile karma meclislerin cemaatler arasındaki hukuk sorunlarına bakmaya başladığı döneme kadar, adada şer'i mahkemeler tek yargı organı olma özelliğini korumuştur. İdare meclislerinin alt yapısını hazırlayan Memleket Meclislerinin Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulduğundan ve bu meclislerin iki unsur arasında genel ve özel hukuktan doğan sorunlara çözüm getirdiğinden söz etmiştik. Vilayet Nizamnamesi'ne esas oluşturulan ferman hükümleriyle, adada özellikle hukuk-u adiyeye cina-yet davalarına bakmak üzere kaza ve sancak merkezleri ile vilayet

merkezinde üyeleri halk tarafından seçilen hukuk mahkemeleri bulunacağı ve bunların idari yapının tamamen dışında olacağı ilan edildi. Ada halkının Müslüman ve Hristiyan nüfustan oluşması göz önüne alınarak, kaza ve sancak merkezleriyle vilayet merkezinde kurulan dava meclislerinin her iki unsuru da temsil edecek şekilde karma üyelerden oluşması esas alındı. Halepa Kararnamesi'nin ilanına kadar yürürlükte kalan bu sistemle adada kaza ve sancak merkezleriyle vilayet merkezinde hiyerarşik bir örgütlenme içinde karma hukuk mahkemeleri oluşturuldu. Mahkemelerin, bir başkan ile ikisi Müslüman ve ikisi Hristiyan toplam dört seçilmiş üyeden kurulu olacağı da hükme bağlandı.

Halepa Kararnamesi'yle adli yapılanmada yeni bir örgütlenmeye gidildi. Burada yargının yürütmeden ayrı ve bağımsız olacağı ve şayet merkezden mahkemelerin bağımsızlığına aykırı bir emir gelirse uygulamaya konmayacağı esası kabul edildi. Halepa Kararnamesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra "*Girid Mehakim-i Nizamıyesi Hakkında Nizamname*" yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu düzenlemeyle kazalardan başlamak üzere vilayet merkezine kadar yeni bir hiyerarşik örgütlenme içinde mahkemeler yeniden yapılandı.

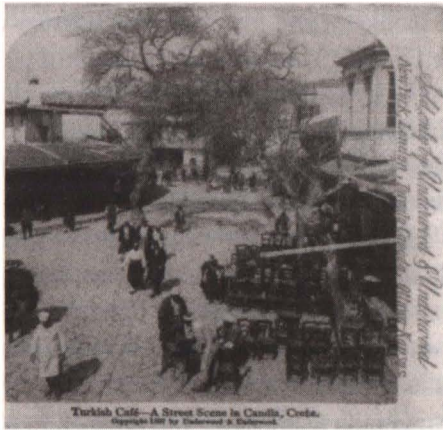
Adanın ceza ve hukuk muhakemeleri usulünde yapılan geniş kapsamlı bu düzenlemeden bir süre sonra 21 Temmuz 1885 tarihli iradeyle Osmanlı tebaası ve Girit halkından olan dava vekillerinin (avukatların) istinaf mahkemesine üye seçilebileceklerine dair karar ilan edildi. Bu karar Girit'te, Yunanistan'dan hukuk diploması almış ve Rum halkı üzerinde siyasi nüfuzu oldukça kuvvetli olan Venizelos ve Mitçotakis gibi kişilerin istinaf mahkemesi üyeliğine kadar yükselbilmesine yol açtı. Durum, Müslüman nüfus içinde huzursuzluk ve şikâyetlere neden oldu. Özellikle bu kişilerin Osmanlı kanunlarına yeterince hâkim olmadıkları ve din ve mezhep farkı gözetmemeleri gerekirken bu kurala uymadıkları konusunda yakınmalar gündeme geldi.

Girit mahkemelerinde yazışmalar ve ilamlar iki dilde hazırlanıyordu. Ancak sorgulamaların ve mahkeme görüşmelerinin sadece Yunanca yapılması, mahkemelerdeki Müslüman üyelerin Hristiyanların tercümanlığına gereksinim duymalarına yol açıyordu. Bu da Müslümanlar arasında önemli bir yakınma konusuydu.

Ekonomik Yapı

19. yüzyılda Girit'te yaşanan karışıklıklar adanın ekonomik hayatını önemli ölçüde etkiledi. Osmanlı başkentinin adanın mali kontrolünü elde tutma gayreti sonucu, 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi ile mali işler için vilayette Babıâli tarafından tayin edilen bir defterdar, sancaklarda birer muhasebe memuru ve kazalarda ise birer mal müdürü bulunacağı belirlendi. Bu örgütlenme aslında diğer Osmanlı eyaletleri için de geçerliydi. Aynı düzenlemeyle merkeze ait gelirlerin toplanmasından sonra, merkezi otorite ile yerel yönetim arasındaki ilişkilerin boyutu oranında adaya bırakılan gelirlerle vilayetin kendi bütçesini düzenleme hakkı da Vilayet Genel Meclisi'ne verildi.

İç piyasada kullanılan para birimi Osmanlı Lirası, mecidiye ve kuruştı. Halepa Kararnamesi'nde adada kâğıt para geçerli olmayacağı ve memur maaşlarının altın ya da gümüş sikke olarak verileceği belirtildi. Ancak ticaretin yoğun ekonomik etkisi altında piyasada Avrupa paraları da rahatlıkla tanınıyor ve kabul görüyordu. Özellikle Fransız, İngiliz ve Avusturya paraları rağbet görmekteydi. 1880 sonlarında Girit yerel basınında adada geçerli olan Avrupa para birimlerinin kuruş olarak karşılığı verilmiştir. Buna

göre; 1 İngiliz lirası 129 kuruş 20 para, 1 Fransız lirası 103 kuruş ve 1 Osmanlı lirası da 117 kuruştur. 1895 yılında ise İngiliz Lirası 131 kuruş 20 para ve Fransız Lirası 105 kuruşa yükseldi. Adada kısmen Yunan parası, drahmi ve lepta kullanılmakta ise de vilayet idare meclisi kararıyla, yerel yönetimler zaman zaman bunların kullanılmasını engellemeye çalışmıştı.

Tarım ve Hayvancılık

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarımsal açıdan önemli bir değişim yaşamış, devlet eliyle tarımı güçlendirmenin yollarını aramıştır. Girit için de aynı durum söz konusudur. Nitekim ziraa-tin gelişmesi amacıyla bir Ziraat Meclisi kurulmuştur. Adada tarım sektörünün büyük bir kısmı Müslümanların elindeydi. Tarımsal üretimle geçinenlerin hemen tümü mülk sahibi olup, az ya da çok gelir getiren bir miktar emlake sahipti. 1881’de vilayet idare meclisinin kararıyla yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre ziraa-tle geçinenlerin sayısı 40.795’ti. Bunlara yaklaşık 8 bin çoban ve 6.500 tarım işçisi de eklendiğinde tarımdan geçimini sağlayanların sayısı yaklaşık 55 bini buluyordu. Tarım ve tarım ürünleri sanayi açısından ilgi çeken bir başka nokta da, 19. yüzyılın ikinci yarısında hemen hiç değişmeyen istatistik verileridir. Bu da adanın ekonomik faaliyetlerinde bu dönemde herhangi bir canlılık olmadığının kanıtıdır.

Osmanlı egemenliği sırasında Girit’te tarım sektöründe zeytin-cilik birinci sıraya yerleşmişti. Ancak bir zeytin ağacının, zeytin verebilecek olgunluğa ulaşması on beş yıldan fazla bir zaman gerektiriyordu. Bu güç uğraşa rağmen ada halkının büyük bir kısmı geçimini zeytin üretiminden ve zeytin yan ürünlerinin oluşturduğu sanayi faaliyetlerinden sağlıyordu. Zeytin ürünü, toplanmasındaki özellik nedeniyle bir yıl oldukça verimli olduğu halde, ertesi yıl çok az ürün elde ediliyordu. Dolayısıyla gerek zeytinyağı gerekse sabun ve diğer ürünlerin üretiminde de bir yıl görece yüksek, ertesi yıl düşük gelir elde ediliyordu. Örneğin 1886-87 yılında toplam 55 milyon kilogram yağ üretildiği halde 1887-88’de bu miktar 12 milyon

kilograma kadar düşmüştü. Zeytinden yağ üretiminin dışında iki şekilde daha yararlanılıyordu. Birincisi özellikle ihracat amacıyla sabun ikincisi de yakıt malzemesi olarak kullanılan pirinadır.

1890'ların başında gerçekleştirilen bir vergi düzenlemesi, adada zeytin öşrünün ağaç başına alınmasını zorunlu kılmıştı. Bu nedenle yapılan ağaç sayımında bu kez Girit'te 6 milyona yakın zeytin üreten ağaç olduğu tespit edilmiştir. Adanın Osmanlı egemenliğine alınmasından bu âna kadar ağaç sayısında yaklaşık on kat artış olduğu gözlenmektedir. Bunun temel nedeni Osmanlı yönetiminin adada zeytin üretimine daha fazla ağırlık vermesidir. 1890'ların başında gerçekleştirilen bu sayımın sancaklara dağılımı ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Sancak İsmi	Zeytin Ağacı Sayısı
Kandiye	1.838.675
Hanya	1.143.270
Laşit	1.309.892
Resmo	913.780
Sfakia	621.587
Toplam	5.827.204

Tablo 5: 1890 Yılında Girit'te Zeytin Ağacı Sayısı

Tabloda gösterilen rakamlar sadece vergiye tabi olan ve ürün veren ağaçlardır. Yetiştirilmekte olan beş-altı yaşında ağaçlar bu sayıya dahil edilmemiştir. Bunlarla birlikte düşünüldüğünde adadaki zeytin ağcı sayısı 6 milyonun çok üzerine ulaşmaktadır. Nitekim bir süre sonra tekrarlanan sayımda Resmo'da ağaç sayısı 1.040.180 olarak tespit edilmiştir. Bunların dışında ormanlarda çok miktarda kendiliğinden yetişen yabani zeytin olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın sonlarına doğru adada oldukça gelişen yağ üretim teknikleri sayesinde zeytin üç kez sıkılabilmekte ve üçüncüde elde edilen ürün sabun yapımında kullanılmaktaydı. Kalan posası ise pirina olarak adlandırılmakta ve kömür benzeri bir yakıt

maddesi olarak değerlendirilmekteydi. 1892-93 tarihli Girit Vilayet Salnamesi'nde verilen bilgiye göre 19. yüzyılın sonlarında yağ üretiminde yaşanan gelişmeler elde edilen yağın miktarını da artırmıştır. Zeytinin cins ve kalitesine göre yağ üretimi beşte bir yani beş kilo zeytinden bir kilo yağ elde edilmesi oranına kadar yükselebilmıştır.

Zeytin ve yağ üretiminin yıllık değişimleri bu ürünlerin ticaretini ve dolayısıyla kırsal kesimdeki halkın ekonomik durumunu doğrudan etkiliyordu. Verimsiz yıllarda hem yağ üretimi hem de ticareti oldukça alt düzeylere düştüğünden, halk elde ettiği gelirle vergilerini ve açlıktan ölmeyecek kadar beslenmesini ancak karşılayabiliyordu.

Girit'te 19. yüzyılda zeytinyağı üretimi büyük çoğunlukla ilkel yağ imalathanelerinde gerçekleşiyordu. Girit'in Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa yönetiminde olduğu 1830-1840 yılları arasında bu imalathaneler vilayetin tekelinde çalışıyordu. Tüm üreticiler yağlarını buralarda sıkmak ve karşılığında da vilayet yönetimine belirli bir miktar vergi ödemek zorundaydı. Özel teşebbüse imalathane kurma izni verilmiyordu. Adanın yeniden Osmanlı yönetimine geçmesiyle birlikte bu uygulama kaldırılmış ve üreticilere tekrar kendi imalathanelerini kurma olanağı tanınmıştır. Böylece adada 19. yüzyıl sonlarına doğru yağ imalathanelerinin sayısı 3.300'e ulaşmıştır. 1876 yılı Girit Vilayet Salnamesi'ne göre 3.271 imalathanenin yüzde 43,5'i Hanya'da, 31,5'i Resmo'da, 25'i de Kandiyedir. Adadaki toplam zeytin ağaçlarının yüzde 19,5'ine sahip olan Hanya'nın zeytin işliklerinin büyük bir kısmını barındırması, Hanya'nın zeytin üretiminden ziyade zeytin sanayisi konusunda öne çıktığını göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında adada daha büyük bir yatırım olarak ortaya çıkan yağ fabrikalarından da söz etmek gerekir. Bunların sayısı 1876 yılında 120 civarındadır. Bu fabrikaların bir kısmı yağ ve sabun üretimini birlikte gerçekleştiriyordu. Özellikle zeytinin üçüncü kez sıkılmasını ve böylece sabun imalatı için daha fazla ürün alınmasını sağlayan bu yağ fabrikalarının faaliyete başlaması, adada zeytin endüstrisinde önemli bir atılım sağladı. Bunun

Yer Adı	İmalathane Sayısı	Yer Adı	İmalathane Sayısı	Yer Adı	İmalathane Sayısı
Hanya Merkez	1	Resmo Merkez	2	Kandiye Merkez	10
Hanya Kazası	183	İlyakan Kazası	280	Selinu Kazası	376
Kisamu Kazası	457	İstanbul Kazası	210	Sfakia Kazası	22
Resmo Kazası	225	Milopotamu Kazası	223	Amaria Kazası	172
Pedya Kazası	229	Maleviz Kazası	101	Rizo Kazası	83
Mirabelo Kazası	162	Sitia Kazası	210	Yerapetra Kazası	158
Viyanos Nahiyesi	167				
Hanya Toplamı	1.424	Resmo Toplamı	1.026	Kandiye Toplamı	821

Tablo 6: 1876 Yılında Girit'teki Zeytinyağı İmalathane Sayısı

yanı sıra 19. yüzyılın sonlarında adada ilkel koşullarda üretimine devam eden imalathaneler de bulunmaktadır.

İmalathanelerin hemen hepsi yerli Müslümanlar ve Rumlar tarafından işletilmekle birlikte az sayıda Avrupalı işletmecinin de adada sabun sanayisinde yer aldığı görülür. 19. yüzyılın sonlarında Kandiye'de Mr. Dens ve oğulları tarafından işletilen, Doğu Yağ ve Sabun Fabrikası buna örnek olarak gösterilebilir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, özellikle 19. yüzyılın sonlarında adada zeytinyağı ve sabun üretimini birlikte gerçekleştiren geniş kapasiteli işletmeler ortaya çıkmaya başlamıştı.

19. yüzyılda Girit'in dış ticaretinde de zeytinyağı ve sabun birinci sırayı alıyordu. Bu döneme ait ihracat verilerinin hemen tümünde zeytinyağı ve sabunun dışsatımı diğer ürünlerden çok fazlaydı. Çoğunlukla da Anadolu'ya gönderilen kaliteli Kandiye ve

Resmo sabunları özellikle imparatorluğun başkentinde çok tutuluyordu. İstanbul'da yıllık tüketilen 4-5 milyon kilogram sabunun yarısı eski devirlerde de olduğu gibi Girit'ten sağlanıyordu. Zeytinyağı üretimi, adanın dışsatım kapasitesi içinde önemli bir kalem oluşturmaktaydı. Örneğin 1890 yılı Girit'in dışsatım rakamları 55 milyon franka ulaşmıştı. Bu toplamın 13 milyon franklık kısmı zeytinyağı ihracatından elde edilmiştir. Yine 1890 yılında sadece Kandiye Limanı'ndan yapılan ihracat toplam 8.116.000 franktır ve bunun 2.950.000 franklık kısmını zeytinyağı oluşturmaktadır. Zeytinyağı dışsatımında birinci sırayı Marsilya ve Trieste almaktadır. Marsilya'ya gönderilen yağın büyük bir bölümü de burada üretilen ünlü Fransız sabunlarının yapımında kullanılmaktaydı.

19. yüzyılda da daha önce olduğu gibi zeytinyağı üretimindeki devlet organizasyonlarının en önemlisi İstanbul'un yağ ve sabun ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu dönemde de adada üretilen zeytinyağı ve özellikle sabunun İstanbul'un ihtiyacı olan kısmı gönderilmeden ihracata girilmemesi konusunda Girit yönetimine merkezden sürekli uyarılar gönderilmiştir. Başkente gönderilen zeytinyağından sonra adadan, gerek Osmanlı memleketleri içinde Selanik ve İzmir, gerekse ülke dışında İskenderiye, Odessa ve Londra limanlarına da önemli oranda zeytinyağı ihracı gerçekleştiriliyordu.

Adada zeytin üretiminin ve zeytin yan ürünlerinin bu derecede önemli olması nedeniyle zeytin üzerinden alınan aşardan devlet hazinesine ve vilayet bütçesine önemli bir gelir sağlanmaktaydı. Örneğin Halepa Kararnamesi'nin imzalanmasından sonraki dönemde içinde 1878-1884 yılları arasında, verimli yıllarda yaklaşık 8.500.000 kuruş, verimsiz yıllarda ise 650 bin kuruş zeytin aşarı toplanmıştı.

Girit'te zeytin dışında kalan alanlarda tarım sektörünün geliştirilmesi için zaman zaman merkezi otorite tarafından bazı önlemler almaya ihtiyaç duyuldu. Mehmet Ali Paşa yönetimi sırasında tarımın geliştirilmesine büyük özen gösterildiği halde, ancak bir kısım tahıl ve baklagillerin üretimi sağlanabildi. Bunun dışında başka ülkelerden kaliteli tohum getirilerek tarımın iyileştirilmesine ve geliştirilmesine çalışıldı.

Tarımın yanı sıra adada verimli otlak ve meralar bulunduğu için evcil hayvan yetiştirilmesi yaygın bir uğraştı. Bu hayvanların sütünden ve yağından ada ekonomisine oldukça önemli bir katkı sağlanıyordu. 1894-95 yılında bu kaynaklardan sağlanan üretim yıllık olarak; süt 9.300.300 kilogram, yağ 224.490 kilogram, peynir 96.467 kilogram, yün 356.490 kilogramdır. Ayrıca hayvancılık sektörü içinde bir miktar bal üretimi ve ipekçilikten de söz edilebilir.

Girit'in koyunları ve rahvan atları ünlüdür. 19. yüzyıl sonunda ada genelinde toplam 700 bin koyun, 200 bin keçi, 40 binin üzerinde eşek, 12 bin katır ve 7 bin at olduğu anlaşılmaktadır. 1894-95 istatistiğine göre ise Girit halkının sahip olduğu evcil hayvanların sayısı yaklaşık 3.500.000'di (Karpat, 223).

Öte yandan adanın sahilleri sünger ve mercan avcılığına oldukça elverişliydi. Sahil kesiminde yaşayan bir kısım halk da geçimini balıkçılık yaparak sağlıyordu. Halk arasında *ıskaro* olarak anılan bir cins balık sadece adaya özgüydü ve eti çok lezzetliydi. Ayrıca Spinalonga'da bulunan ve taşların arasından güçlükle çıkarılan *daktilyus* adı verilen istiridye oldukça kıymetliydi.

Zeytin üretiminin ve işlenmesinin tarım sektörü içinde birinci sırada yer alması, sanayi ve ticaret sektöründe de etkisini gösterir. Adada ticaret ve sanayi sektöründe çalışanların sayısı 1894-95 yıllarında 65.800 civarındadır. Tüm Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret ve sanayi sektöründe çalışanların genel nüfusa oranı açısından Girit, yedinci sıradadır.

Şarap üretiminde de sabun ve yağ üretimindeki kadar başarılı olan ada halkı 19. yüzyıl sonunda yılda yaklaşık 3.200.000 litre şarap üretiyor ve bunun büyük bir kısmını Fransa, İtalya, Avusturya ve Anadolu'ya gönderiyordu. Bu dönemde adada 31'i şehirlerde ve 12'si kazalarda olmak üzere toplam 43 adet içki fabrikası bulunuyordu. Yanı sıra 1876 tarihli Vilayet Salnamesi'ne göre adada 59 tabakhane, 428 un değirmeni, 130 fırın, 25 ipek çarhı, 12 içki fabrikası ve iki adet de silahhane mevcuttu. Ayrıca, pamuk ve ipek üretimine dayalı olarak çarşaf ve havlu takımlarıyla, battaniye ve kilim yapımı da az sayıda ve yöresel olarak gerçekleştiriliyordu. Adanın önemli bir ithalat ve ihracat merkezi olan Suda Limanı'nda ise mi-riye ait olarak çalışan ve tersane çalışmalarını destekleyen toplam

Suda Tersanesinde Fabrikalar, Amerikan Kongre Kütüphanesi (no. 3b47251u).

yedi adet tesviyehane, kalıphane, demirhane, kazganhane, marangozhane, dökümhane ve bıçkı atölyesi vardı. Ayrıca Apokoron'da 19. yüzyılın sonlarında faaliyetlerine devam eden bir tuzla vardı.

Ortaya çıkan tablo, ekonominin büyük bir canlılık içinde olduğu izlenimi uyandırıyor. Oysa bu tablolar genellikle adada isyanın olmadığı ve zeytin mahsulünün verimli olduğu yıllara ait örneklerdir. Özellikle son dönemde Müslüman gayrimüslim çatışmalarının ve adanın tüm yapısını büyük boyutlarda etkileyen isyanların sonucu olarak genel tabloda hızlı bir düşüş de izlenebilmektedir. 1896 öncesinde zeytin üretimi ve ihracatı ile üzüm ve yan ürünleri üretim ve ihracatı önemli oranda düşüş göstermiştir. 1896 yılında Girit Meclisi Müslüman üyelerinin merkeze gönderdikleri bir şikâyetnamede, Girit'te Müslümanlara ait birçok zeytin ağacının ve yağhanenin kısmen veya tamamen yakıldığı bildirilmektedir. Aynı yılda ada genelinde zeytin üretiminde ve ticaretinde de büyük bir düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Birkaç yıl sonra da benzeri olaylar yaşanmış, 1898'de Avrupa devletlerinin adada aşar vergini toplama yetkisini kullanması nedeniyle ortaya çıkan ve Kandiye Olayları olarak bilinen ayaklanmalar sırasında da özellikle Kandiye civarında çok sayıda zeytin ağacı ve zeytinlik tahrip edilmiştir.

Ticaret

Girit'te eski dönemlerden beri geleneksel kalıplarla yürüyen ticaret 19. yüzyılda da bu haliyle devam etmiştir. Kasaba ve kentlerde kurulan hafta pazarları ve şehirlerde toplanan çeşitli üretim ve hizmet sektörleri iç piyasa için önemli olmuştur. Çeşitli vergi bilgilerinden iç ticarete satışı en çok olan ürünlerin zeytinyağı, sabun, tane zeytin, şarap, portakal, kuru üzüm, badem içi, harnup, palamut, kestane, ladin, ipek ve koza, peynir, darı, yapağı, bal, sebze ve meyveler olduğu anlaşılmaktadır. Ada içindeki üretim ve pazar ilişkilerinde bu dönemde en önemli problem ulaşım olmuştur. Bu çerçevede, iç ticarete, canlılığı yaratan, adanın iskeleleri arasındaki deniz ticaretiydi.

Girit'te iç piyasada ticareti yapılan çeşitli ürünlerin rayiç bedeli sık sık yerel basın tarafından ilan ediliyordu. Gazetelerin çoğu Hanya'da yayınlandığı için bu rakamların da Hanya pazar fiyatları olduğu vurgulanıyordu. 1883-1895 yılları arasında zeytinyağı ve sabun dışında belli başlı ürünlerin pazar fiyatları şu şekilde saptanmıştır:

Malın cinsi	Miktarı	Fiyatı
Hinta (Buğday)	1 kıyye: 1,282 kg	1 kuruş
Şair (Arpa)	1 kıyye: 1,282 kg	27 para - 1 kuruş
Un (3 kalite olarak)	1 kıyye: 1,282 kg	1,25 - 2 kuruş
Şeker	1 kıyye: 1,282 kg	2,13 - 4,27 kuruş
Pirinç	1 kıyye: 1,282 kg	2,20 kuruş
Kahve	1 kıyye: 1,282 kg	7 - 15 kuruş
Gaz	1 sandık	30 - 40 kuruş

Tablo 7: 1883-1895 Yılları Arasında Bazı Malların Fiyatı

Aynı yıllar arasında yine Hanya'da bir mestas (teneke-dolu) zeytinyağının pazar fiyatının 35-40 kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Bir kantar sabunun fiyatı ise 120-150 kuruş arası değişmektedir. Sözü edilen dönemde ürünlerin pazar fiyatlarında pek fazla değişme olmadığını söyleyebiliriz.

Dış ticarete ise zeytinyağı ve sabun dışında adaya özgü diğer belli başlı ihraç ürünleri arasında şarap, narenciye, peynir, ham ipek, çam kabuğu ile Girit'te yetişen ve ilaç sanayisinde hammadde olarak kullanılan bir tür ot olan diktamos sayılabilir. Adanın ithalat akışında ise işlenmiş maddeler ile buğday, şeker, kahve, tütün, pirinç önde gelen ürünlerdi. Bunların yanı sıra demir ve diğer maddenlerden silah ve kibrite kadar akla gelebilecek pek çok ürünün ithali gerçekleştiriliyordu. İthalat ve ihracat piyasasının canlılığını da yine adanın üç büyük kentinde yani Hanya, Kandiye ve Resmo'da bulunan limanlar belirliyordu. Adanın ihracat gelirleri ise büyük oranda o yıl zeytin ürününün verimli ya da verimsiz olmasına bağlıydı. 1889-90 yılında bir yıllık ithalatı 75 milyon kuruş ve ihracatı ise 45 milyon kuruştur.

Adanın dış ticaretiyle ilgili temel sorun, liman kapasitelerinin yetersiz oluşuydu. Venedik döneminde inşa edilmiş olan önemli limanlar Osmanlı döneminde, özellikle 19. yüzyılın sonunda gelişen teknolojiye ayak uyduramamaş, büyük posta ve ticaret gemileri için yetersiz hale gelmişti. Adanın Osmanlı Devleti eline geçmesinden beri limanlara bir taş bile konulmamış olması halkın şikâyetlerine yol açıyordu. Özellikle Suda Limanı ve tersanesi ada için askeri ve ticari açıdan çok büyük öneme sahip olduğu halde tamir ve bakımı ancak 1893 yılında gerçekleştirilebilmişti. Dış ticaretle ilgili bir diğer sorun da tütün ithaliydi. Adadaki tütün üretimi kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayabilecek düzeyde değildi. Önemli ölçüde ithal tütün Yunanistan sınırları içindeki Galos'tan sağlanıyordu. Yunanistan'dan Girit'e ithal edilen Galos tütünlerinden alınan verginin yüzde 50'sinin adaya ait olması gerekirken, Tütün Rejisinin bu vergiye el koyması vilayeti önemli ölçüde gelir kaybına uğratiyordu.

Ulaşım

Girit'te ulaşımın en önemli yükünü, adanın iskeleleri arasındaki ulaşım kaldırıyordu. Çünkü adanın coğrafi yapısı, ada içi kara ulaşımını neredeyse olanaksız kılıyordu. Güney kıyılarının

dağlık ve sarp kayalıklarla dolu olması güney kıyıları ve yerleşim yerleri ile kuzeyde bulunan önemli şehir merkezlerinin ulaşım ilişkilerini zorlaştırıyordu. Ayrıca demiryolu taşımacılığının olmaması, karayolu ulaşımının sadece Venedik döneminden gelen birkaç çizgide kalması ve bunu kolaylaştıracak olan köprü, geçit gibi unsurların yetersizliği, ada halkını deniz taşımacılığına ve ticaretine itti. Halk, ada çevresindeki küçük kasabalar ve körfezler arasında küçük yelkenli gemilerle sefer yapıyordu. Ancak bunu bir şirket haline getirme çabaları sonuçsuz kaldı. Adanın iskeleleri arasındaki ulaşım uluslararası şirketlerin tekelindeydi. Ada çevresinde deniz ticareti ve taşımacılığı yapan dört büyük şirket vardı. Hanya, Kandiye ve Resmo limanları arasında Osmanlı Şirket-i Mahsusa, Campaonie Courdji, Campaonie Hellene şirketi; Hanya, Kandiye, Resmo ve Aya Nikola ile Sitia limanları arasında da Lloyd Austro-Hongrois şirketi tekneleri sefer yapıyordu. Gemi taşımacılığının önemli olduğu adada, Suda Limanı'nda devlete ait faal bir tersane vardı.

Karayolu ulaşımı Venedik döneminden kalma yollarla sağlanıyordu. Ticari canlılığın belirleyicisi olan limanlara ulaşımı sağlayan bu yollar da oldukça bakımsız ve harap bir haldeydi. Öte yandan büyük akarsuların üzerinde özellikle kışın ulaşımı kolaylaştıracak olan iki önemli köprü bulunuyordu. Bunlardan ilki Bizans yapısıdır ve Resmo'dadır. Diğeri ise Kandiye'de Mehmet Ali Paşa döneminde yapılmıştır. Yolların bozuk oluşu ve köprülerin yetersizliği ulaşımı oldukça güç hale getiriyordu. Özellikle kışın ada halkı köylerden şehirlere ulaşamamaktaydı veya bahara kadar beklemek ya da mallarını satmak için büyük zorluklara katlanmak durumundaydı.

1866 olaylarından sonra Osmanlı askerleri tarafından adanın iç kısımlarına yollar açılmıştır. Güvenlik amacıyla yapılan bu yollar ada içi ulaşımı bir parça rahatlatmış. Ayrıca Hanya, Resmo, Kandiye ve Sfakia ve Laşit sancaklarında bulunan beş büyük nehir üzerine köprüler inşa edildi. 1876 yılında da idari şema içinde, başmühendis Mösyö Havilye'nin yanı sıra ona yardımcı olan iki kişiden oluşan yol görevlileri vardır.

Yüzyılın sonlarında ada ulaşımı için yepyeni bir düşünce ortaya çıktı. Hanya'dan Kandiye'ye kadar ulaşacak demiryolunun yapımı için ilk teşebbüsler 1895 yılı içinde ortaya atıldı. Özellikle adanın buğday üretiminin önemli bir kısmının sağlandığı Mesara Ovası'nın Kandiye'ye bağlanması açısından önem taşıyan bu yolun yapımına başlanmasına Girit Genel Meclisi'nde karar verildi. Fakat adada demiryolu yapılması sadece bir fikir olarak kaldı.

Vergiler

1868 Girit vilayet düzenlemeleri içinde adadan Osmanlı hazinesine doğrudan aktarılacak vergilere açıklık getirilmişti. Buna göre bir kez daha diğer vilayetlerde alınan vergilerden Girit halkı eskiden beri muaf olduğundan, ada halkından yalnızca aşar, müskirat (içki) ve gümrük vergileriyle tuz ve tütün resmi alınacağı bildirildi. Öte yandan Genel Meclis'e, vergilerin toplanması sırasında halkın çıkarına kolaylık sağlayacak düzenlemeleri, devlet gelirlerinin tamamı korunmak kaydıyla gündeme alabilme ve bu konuda öneriler getirme hakkı tanındı. Halepa Kararnamesi ile 1889 tarihli ferman hükümlerinde bile adanın mali durumundaki bu ayrıcalıklı yapı vurgulandı. Buna göre Girit halkı fiilen ve bedelen askerlik hizmetinden muaf tutulduktan başka, eskiden olduğu gibi bundan sonra da diğer vilayetlerde uygulanan emlak ve temettü vergisinin adada alınmayacağı bildirildi. 1889 tarihli fermanla ayrıca koyun vergisi olarak da diğer vilayetlerden düşük olarak koyun başına 9 para alınacağı belirtildi. Yüzyılın ortalarında diğer vilayetlerde ağnam resmi koyun başına 1,5 kuruştı.

19. yüzyılın ikinci yarısı içinde adanın genelinde halktan toplanan vergiler iki başlık altında ele alınabilir. Bunlar doğrudan devlet hazinesine aktarılan vergiler ve mahalli idareye ait olan vergilerdir. Birinci gruba ait vergiler içinde ilk saptanması gereken cizyedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerden alınan bu vergi ada halkı üzerine başlangıçta üç sınıf itibariyle 48-24-12 dirhem gümüş olarak belirlenmişken 1851-52 yılında artık 60-30-15 kuruş olarak alınıyordu. Girit eyaletine ait cizye rakamlarını göste-

ren 1854 tarihli defterde 1851-52 yılında toplanan cizye 859.560 kuruş ve cizye vermekle yükümlü olanların sayısı ise 30.632'dir.' 1854'te cizye, Osmanlı genelinde kaldırılarak bunun yerine askerlik bedeli ihdas edilmişti. 1858 yılında, Girit'e özgü yayınlanan iradede askerlik bedelinin taksiminde hiçbir şekilde haksızlık gösterilmeyeceği ibaresinin yer alması, bu isimle verginin bu tarihte de adada toplanmakta olduğunun göstergesidir. 1868 Girit vilayet düzenlemeleriyle getirilen esaslara göre Girit'in Müslüman ahalisi askerlik hizmetinden muaf tutulduğu müddetçe Girit Hıristiyanlarının da askerlik bedeli vermeyecekleri belirtildi.

Adada Osmanlı hazinesi ve adanın genel bütçesi içinde büyük öneme sahip olan vergi geliri öşür vergisiydi. Bu vergi Osmanlı genelinde ürün üzerinden aynı olarak onda bir alınan vergiydi. Osmanlı'da öşür vergisi ekonomik bir sorundu. Girit'te ise ekonomik, aynı zamanda bazı siyasi karmaşaların beraberinde siyasi ve toplumsal bir sorun haline geldi. Adanın aşar gelirinin önemli bir kısmını zeytinyağı öşrü oluşturuyordu.

Girit Genel Meclisi 1878 Halepa Kararnamesi'yle öşür vergisinin toplanması konusunda devletin ve halkın çıkarlarına uygun olmak şartıyla yeni öneriler sunma hakkına sahip oldu. 1878 Halepa Sözleşmesi'nin imzalanmasından bir yıl sonra aşar geliri adaya bırakıldı. 1889 fermanı ile adada aşarın yeni toplama usulü teslis (üçleme) ya da tesdis (altılama) sistemi olarak adlandırıldı. Üçü verimli ve üçü verimsiz altı yıllık verginin hesaplanmasıyla ortalama yıllık maktu vergi toplanmasını ifade eden teslis ile ilgili hüküm Haziran 1890'da uygulamaya kondu. Aynen ya da nakden alınması gibi ayrıntılar vilayet yönetiminin ve Girit Genel Meclisi'nin inisiyatifine bırakıldı. Ancak meclisin toplanamaması nedeniyle söz konusu ayrıntılar vilayet idare meclisinde görüşüldü. Bu görüşmelerde sistemin adadaki uygulanış esaslarının yanı sıra, uygulama başlar başlamaz dile getirilen ilk yakınmalar da ele alındı. İdare meclisinin Mahmut Celalettin Paşa başkanlığındaki toplantısında, iltizam sisteminden yararlanarak devlet çıkarlarını

zedelemeye alışmış olan kişilerin aşar toplama sistemi değişikliğine karşı kamuoyunu kıskırtma çalışmalarından söz edildi. Buna rağmen teslis sisteminin adaletli bir şekilde uygulanıp uygulanmadığının incelenmesi amacıyla bir istatistik düzenlendi. Bu istatistiğe göre, geçen altı yılda iltizam sistemine göre 32.147.350 kuruş aşar geliri toplanmıştı. Yeni uygulanan sistemle altı yılda 32.149.974 kuruş toplanması hedeflenmekteydi. Sonuçta aradaki 2.624 kuruşluk farkın önemli bir rakam olmadığı ve bölüşümün adaletli bir şekilde gerçekleştirildiği yargısına varıldı.

Vilayet muhasebe kaleminin incelemeleri sırasında ortaya koyduğu bir başka kayda göre de 1889 yılında adada üretilen zeytinyağı 20.064.020 kıyye/25.738.125 kilogramdır. Bunun 15.164.733 kıyyesi ihraç edilmiş ve 4.899.287 kıyyesi adada kalmıştır. Söz konusu yağın her kıyyesi 3,5 kuruştan toplam 70.224.070 kuruş etmektedir. Bunun öşrü olarak 7.022.407 kuruş alınması gerekirken, teslis sistemi gereği 4.681.904 kuruş öşür alınmıştır. Muhasebe kaleminin iddiasına göre aradaki 2.340.503 kuruş halka kalmıştır. Böylece ağaç sahipleri yüzde 10 yerine yüzde 6 öşür vermişlerdir. Hatta üreticinin yediği ve kullandığı yağlar da hesaba katılırsa bu oran daha da düşmektedir. Ancak burada hesaba katılmayan nokta şudur: 1889 yılı zeytin üretimi açısından verimli bir yıldır. 1890 yılında zeytin üretimi verimsiz olacağı halde üretici yine aynı öşrü ödemek durumunda kaldı ve bu da şikâyetlere yol açtı. Eskiden beri aşarı aynen ödemeye alışkın olan üreticilere, teslis sistemi ile üzerlerine düşen oranları özellikle verimsiz yıllarda nakit olarak ödemek zorunda kalmış olmaları bir hayli zor gelmişti. Diğer yandan zeytin üretimi açısından verimsiz geçen 1893 yılında vilayet bütçesi büyük oranda açık vermişti.

Sistemle ilgili sorunların çözülememesi, yeni bir uygulamaya gidilemeyerek işin sürüncemede bırakılması, aynı yıl hem aşarın toplanamamasına hem de bütçe açıklarının kapatılamaması nedeniyle görevlilerin ücretlerini alamamasına yol açtı. Maaş alamayan jandarmalar silahlarını bıraktı, tahsisatını alamayan Hristiyan okulları öğretmenleri yapılan çağrılara uyarak Kandiye’de toplandı ve bir ayaklanmanın ön hazırlığı başladı.

Bu gelişmeler karşısında İstanbul'dan vilayete gönderilen telgrafla aşar toplanması yönteminin devlet çıkarlarına aykırı olmamak kaydıyla tecrübe olarak yeni bir şekle sokulması istendi. Tasarlanan yeni yöntemle zeytin ve zeytinyağı ile içki, portakal ve mandalinden yüzde 13, ihracata özgü diğer ürünlerden yüzde 10 alınması, iç tüketimde kullanılan hububat için çift üzerine dört dereceli bedeli maktu tayini, şehirlere özgü meyve ve diğer çeşitli ürünlerden şehre girişlerinde nakdi olarak yüzde 10 alınması, bütçe açığının tömbeki tekeline sağlanacak olan gelirle kapatılması planlandı. Teslis yerine uygulamaya konan yeni yöntem de birçok sorunu beraberinde getirdi. Köylerde üretilen zeytinyağının aşarının, şehirlerde satıldığı mahzen ve dükkânlarda alınmasına başlanmıştı. Bu uygulama mahzen ve dükkânların önlerinde izdiham oluşmasına ve suiistimallere yol açıyordu. Bu yeni yöntem de sonuçta bir denemeydi. Aksayan yönleri ortaya çıktıkça bunlara çözüm aranıyordu. Gelişmeler tüm aksaklıklarına karşın bir süre halkı yatıştırdı.

1893 yılı bütçe açığı, adanın ekonomik yapısında önemli yaralar açtı. Girit'in bütçe açığının kapatılması için adanın 2-3 yıllık vergi gelirleri karşılık gösterilerek Düyun-ı Umumiye'den borç alınması kararlaştırıldı. Maliye Nezareti, Düyun-ı Umumiye idaresi ile görüştü. Bu yolla sağlanan 24 bin lira Bank-ı Osmani aracılığıyla vilayete gönderildi. Bu borçla kısmen rahatlayan Girit vilayet idaresi 1895 yılı bütçesini kabul ve ilan edebildi. Böylece aşar vergisi ada halkı için ekonomik bir sorun olmaktan çıkarılmaya çalışıldı. Fakat ortaya çıkan siyasi istikrarsızlıklar, bu tartışmaları başka boyutlara çekti.

Öşür vergisi gibi siyasi tartışmaların bir parçası olan ve ada bütçesi ile devlet hazinesi arasında sık sık el değiştiren bir başka önemli kaynak da adanın gümrük geliri idi. 1860 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına ve faizlerine karşılık teminat olarak gösterdiği adanın gümrük gelirleri toplamı 5 milyon kuruştı.* 1878 Halepa Kararnamesi'yle gümrük gelirlerinin devlet hazinesine ait olacağı belirtildi. 1887 tarihli bir fermanla da gümrük gelirlerinin yarısının yardım olarak adaya bırakıldığı ve denetiminin de vilayete verildiği bildirildi.

*İstikraz Mukaveleleri", *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 2/6, 1325, s. 273.

Gümrük vergisinin dışında; adada tümüyle yerel ihtiyaçlara harcanmak üzere iskele parası/iskele vergisi adı altında yerel yönetim tarafından ayrıca bir vergi alınıyordu. Bu vergi ilk kez 1890'da adadaki yabancı devletler konsoloslarının da onayıyla, gümrüğe gelen manifatura dengi, kahve çuvalı, şeker ve yağ fıçısı gibi kıymetli eşyalar üzerinden alınmaya başlandı. İskele resmi ilk uygulamaya konduğunda belirli bir süreyle sınırlı olması karar altına alınmıştı. 1893'te iskele resminin alımı, sekiz yıl daha uzatıldı.

Adanın mahalli vergilerinin ve bütçe gelirlerinin önemli bir parçası olan iskele resminin dışında, yine mahalli ihtiyaçların karşılanması amacıyla Nevahi Nizamnamesi'nin ilanıyla birlikte bu yönetim birimlerine ait olmak üzere nevahi vergisi getirildi. 1879 yılında uygulamaya konan bu vergi, öşür alınan ürünlerden yüzde 0,5, koyun başına 5 para, kiraya verilen dükkân ve evlerin kira bedeli üzerine yüzde 1, av tezkerelerinin her biri için 10 kuruş, açıkartırma ile satılan malların satış fiyatı üzerine, tarifesine göre uygun miktar ve patent resminden ibaretti.

Adanın mahalli gelirleri arasında, doğrudan vilayet bütçesine aktarılan bir başka vergi de şehirler ve büyük kazalardaki emlak ve akarın kira bedeli üzerine konulan ve yüzde 5 ile yüzde 2,5 arasında değişen vergidir. Bu vergi ilk kez Haziran 1891'de Vilayet Genel Meclisi'nin teklifi ve Babiâli'nin onayıyla uygulamaya kondu. Şehirlerdeki emlak ve akardan yüzde 5 olarak alınan bu vergi Halepa, Aya Nikola, Spinalonga, Kisamu ve Kidonya gibi kaza merkezlerinde bulunan emlak ve akarın kira bedeli üzerinden yüzde 2,5 olarak uygulandı.

Bu dönemin sonunda 1894 yılı bütçesi düzenlemeleri, meclis toplanmadığı için gerek vilayet yönetimi gerekse merkezi hükümet açısından büyük problem yarattı. Vali Mahmut Celalettin Paşa'nın merkeze gönderdiği telgrafta, bütçe açığının kapatılması için gerekli kaynak sağlanamadığından ekonomik sorunların giderek büyüdüğü anlatılıyordu. 1896 yılında Turhan Paşa'nın vali vekilliği döneminde bir kez daha yaşanan ekonomik kriz, hazinenin 50 bin lira gönderme kararıyla çözülmeye çalışıldı. Aynı zamanda ada gelirlerinin, giderleri karşılamadığı takdirde Vilayet Genel Meclisi-

si tarafından yeniden bazı kaynaklar tespit edilmesi gerekliliği de vurgulandı. Adanın gelirleri Osmanlı hazinesi için önemli bir kaynak olmadığı gibi, yerel yönetime bırakılan kısmı da bütçe açığını kapamak amacıyla Düyun-ı Umumiye'den alınan borçların ancak faizini karşılamak için kullanıldı. 1895-96 yıllarında özellikle ekonomik yapının tamamen çökmüş olması ve siyasi boyutlarda ortaya çıkan kargaşa, gerek idari gerekse ekonomik açıdan adanın yönetimini imkânsız hale getirdi. Bunun sonucunda ortaya çıkan ayaklanmalar giderek yayıldı ve adanın yönetimi Büyük Devletler'in müdahalesiyle muhtariyete dönüştürüldü.

1896-1898 yılları arasında adanın içinde bulunduğu isyan hali nedeniyle tarım ve ticaret alanındaki canlılığın büyük ölçüde durmuş olduğu da anlaşılmaktadır. Kırsal bölgelerde yaşayan ve tarım üretimini belirleyen üretken kitlelerin de yukarıda sözünü ettiğimiz gibi köylerini tamamen terk ederek büyük şehirlere yığılmış olması, bu durgunluğun nedenini kısmen ortaya koyar. Buna bağlı olarak tarım üretimine dayanan sanayi ve ticaret faaliyetleri de büyük oranda zarar görmüştür.

Bu dönemde Girit halkının ve Girit'in mahalli ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ya Osmanlı hazinesince Düyun-ı Umumiye'den Girit gümrük gelirleri teminat gösterilerek borç alma yoluna gidildi ya da vilayet yönetimince yüzde 5 faizle çeşitli Avrupa bankalarından para sağlandı. Babıâli'nin Girit'in ekonomisini ayakta tutmak ve halkın en azından günlük geçimini sağlayacak maddi imkânları yaratma çabaları 1898 yılı içinde de sürdü. 1898 yılı Nisan ayında, bu tarihe kadar Osmanlı hazinesinden Girit'e gönderilen borçlar, vilayete zimmet kaydedildi.

Bu dönemde de adanın belli başlı ihraç ürünlerini zeytinyağı, sabun, şarap, üzüm ve turuncgiller oluşturuyordu. İthalatta ise ilk sırada un, demir, pamuk, mensucat ve tütün yer alıyordu. Bu yıllarda adanın toplam ithalat ve ihracat miktarı kuruş olarak yanda gösterilmiştir:

1909 yılında ise adanın içinde bulunduğu ekonomik buhran nedeniyle ithalatı 1/10 oranında, ihracatı ise yarı yarıya düştü. Bu dönemde adaya dışarıdan gelen ürünler yüzde 11 gümrük resmine

Yıllar	İhracat	İthalat
1901	36.427.400	72.241.735
1902	33.359.750	62.456.270
1903	54.895.840	72.521.760
1904	52.456.525	68.708.265
1905	56.122.245	75.915.375
1906	82.855.045	96.350.265
1907	59.834.960	93.757.600
1908	91.865.995	105.357.225

Tablo 8: 1901-1908 Yılları Arası Girit'in İhracat ve İthalatı

tabi idi. Son dönemlerde artık Hanya, Kandiye ve Resmo gümrüklerinde Yunan tarifesi uygulanmaya ve Yunan Krallığı'na özgü resmi damgalı belgeler kullanılmaya başlamıştı.

Adanın 1910-11 yılına ait bütçesi Hanya'da yayınlanan *Ümid* gazetesinde ilan edildi. Buna göre adanın bütçesi: 6.083.297 frank gelir; 8.876.337 frank gider hesabı üzere 2.793.040 frank açık vermişti. 1912 yılında da adanın bütçe açığı nedeniyle Girit yönetimi çözüm arayışlarına girişti. Bu çözüm arayışları çerçevesinde, Girit gümrüklerinin artırılması amacıyla Büyük Devletler'e başvurdu. Devletler, ada ekonomisi üzerinde uluslararası bir denetim sağlanması şartıyla gümrüklerin artırılmasına razı oldular.

Sosyal Yapı

Nüfus Yapısı ve Nüfus Hareketleri

Girit'te nüfusun, Osmanlı döneminde 1821 yılına kadar Müslümanların lehine bir artış gösterdiği tartışmalı da olsa kabul edilebilir bir görüştür. Ne var ki 18. yüzyılda ada nüfusu hakkında sağlıklı veriler söz konusu olmamıştır. Batılı seyyahların verdikleri sayılar ise birbiriyle çelişen, güvenilmez rakamlardır.

19. yüzyıl ada nüfusunu sayısal ve etnik olarak etkileyen en önemli olay adada 1821 yılından itibaren yüzyıl boyunca devam

eden ayaklanma ve çatışmalardır. 1821-1829 yılları arasındaki çatışmalarda yaşanan ölümler ve irtidat olayları, Mehmet Ali Paşa döneminde Afrika'dan adaya getirilen göçmenler adanın nüfusunu ve bileşimini bir hayli değiştirmişti. Adada ardı arkası kesilmeyen isyan olayları nedeniyle Müslüman nüfus belli dönemlerde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. 1866-1869 olaylarında ise adanın Rum nüfusu gerek Yunan gerekse diğer Avrupa devletlerinin gemileriyle Yunanistan'a taşınmış ve Osmanlı Hükümeti bunu engellemek için adayı ablukaya almıştır. Ayaklanmaların neden olduğu göç olaylarının adanın nüfus oranını da etkilediği görülmektedir. 19. yüzyıla ait nüfus tartışmalarında bu problem göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

19. yüzyıl Giriti'ne dair az sayıda resmi yayın vardır ve bunların sağlıklı olup olmadığı tartışmalıdır. Bu durum, adanın kesin nüfus sayısını, Müslüman ve Hristiyan unsurlar arasındaki oranı net bir şekilde ortaya koyabilme olasılığını ortadan kaldırır. Nüfusla ilgili çeşitli resmi ve özel yayınlardan elde edilen bilgileri aktarırken bunu göz önünde bulundurmak gerekir.

1821'den itibaren ada nüfusunda ve Müslümanların oranında hızlı bir düşüş gözlenir. 1858'e kadar ada nüfusu 260 binlerden 172 bine düştü. Bu toplam içinde Hristiyanlar 123 binen, Müslüman nüfus yalnızca 49 bin civarında kaldı.

19. yüzyılda Girit'teki nüfusu etkileyen ilginç olaylardan birisi irtidat olayları oldu. Girit'te Yunan Ayaklanması sırasında Rumlardan başka bazı Müslümanlar da bu isyana destek vermiştir. Bir kısmı sadece işbirliği içine girmekle yetindiği halde, bu isyana destek veren Müslüman halktan bir kısmı da din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etmiştir. Mürted olan bu kişilerin hepsi can güvenliği kaygısıyla Girit'ten kaçmıştır.

İrtidat olaylarının adada ne kadar yaygın olduğunu tam olarak bilemiyoruz. İrtidat edenlerin ailelerinin durumu da belli değildir. Bu kişiler sadece kendilerinin mi irtidat ettiği, yoksa aileleriyle beraber mi Hristiyan oldukları da bir muammadır. Örneğin; Hanya'nın Karakes köyünden *"Fakulaki İbrişim nam hain mersum İslam iken mürted olub üç nefer kız karındaşıyla firar etmiş olduğu..."* ka-

yıtlıdır. Bu kayıttan Fakulaki İbrişim Efendi'nin kız kardeşlerinin irtidat edip etmediklerini çıkarmak olanaksızdır. Bir başka özellik de irtidatın adadaki dağılımıdır. Hanya Sancağı'nda tespit edebildiğimiz tek örnek vardır. Resmo Sancağı'nda ise Amaria ve Ayvasil nahiyelerinde birçok irtidat örneği bulunmaktadır. Özellikle Apometolos ve Kumya köylerinde irtidat olaylarının daha yoğun yaşandığı bilinmektedir. Kandiye Sancağı'na ait müsadere defteri ve kadı defterlerine göre ise bu dönemde Kandiye'ye bağlı kaza ve köylerde irtidat etmiş olanların sayısı 53'tür. Kuses köyünde toplam 33 kişi mürted olarak kaydedilmiştir (Dimitriadis, 141-147).

İrtidat edenlerin bu hareketini ekonomik sebeplere bağlamak pek akılcı görünmemektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla birkaç kişinin dışında İslam'dan çıkanların ekonomik durumları pek kötü değildir. Hatta içlerinde ekonomik durumu oldukça iyi olanlar da bulunmaktadır. Bu olayın sebepleri ve boyutu tam olarak açık değildir. Bu irtidatlar olağanüstü bir dönemde, olağanüstü olayların içinde yaşanmış oldukça ilginç örneklerdir.

Girit'te vilayet düzenlemelerinin yapıldığı tarihlere kadar gerek toplam nüfusta, gerekse bu nüfus içinde Müslümanların oranında olağan bir artış gözlenmektedir. Girit'e ait ilk resmi yayın olan 1876 tarihli vilayet salnamesinde adanın toplam nüfusu 227.871 olarak verilmiştir. Bu toplamın sancaklara dağılımı ise aşağıdaki şekildedir.

Sancaklar	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Toplam
Hanya	18.102	30.187	345	48.634
Sfakia	1.155	22.284		23.439
Resmo	10.803	20.293		31.096
Kandiye	53.233	33.481		86.714
Laşit	8.453	29.544		37.997
Toplam	91.746	135.789	345	227.880

Tablo 9: 1876 Yılı Girit Nüfusu

Adada 19. yüzyılda resmi makamlarca yapılan ve resmi olarak ilan edilen sayımlardan biri de 1881 sayımıdır. Bu sayım vilayet idare meclisi kararı ve organizasyonu ile ada çapında gerçekleş-

tirildi. Sayım sonuçları vilayetin resmi gazetesi olan *Girid* gazetesinde yayınlandığı gibi bu sayım sonuçları ada valisi Fotiyadi Paşa imzasıyla Babıâli'ye de resmi olarak iletili. Bu hulasa cetveline göre adada toplam 279.192 nüfus bulunuyordu.

Liva İsmi	Ermeni	Musevi	Protestan	Katolik	Hristiyan	İslam	Toplam
Hanya	3	525	15	197	42.449	17.508	60.697
Sfakia					29.607	1.014	30.621
Resmo	4	31		5	33.105	12.946	46.091
Kandiye		52	2	52	54.244	32.769	87.119
Laşit		38			43.301	8.368	50.707
Manastırlarda					894		894
Tekkelerde						147	147
Asakir-i Zaptiye					854	543	1.397
Hapishanelerde					292	152	444
Hastahanelerde					35	40	75
TOPLAM	7	646	17	254	204.781	73.487	279.192

Tablo 10 a: 1881 Nüfus Sayımı Etnik Dağılımı

Liva İsmi	Kadın	Erkek	Toplam
Hanya	29.714	30.983	60.697
Sfakia	15.185	15.436	30.621
Resmo	23.316	22.775	46.091
Kandiye	42.753	44.366	87.119
Laşit	25.790	25.917	50.707
Manastırlarda	141	753	894
Tekkelerde	6	141	147
Asakir-i Zaptiye		1.397	1.397
Hapishanelerde	14	430	444
Hastahanelerde	25	50	75
TOPLAM	136.944	142.248	279.192

Tablo 10 b: 1881 Nüfus Sayımı Cinsiyet Dağılımı

Bu toplamın 73.487'sini Müslümanlar; 204.781'ini Hristiyanlar oluşturunuyordu. Yine bu toplam içinde Hristiyanlar yüzde 73, Müslümanlar 26, diğerleri 1 oranına sahipti. Diğerleri, 254 Katolik, 17 Protestan, 646 Musevi ve 7 Ermeni'den ibaretti. Ancak bu grubun adanın yerli ahalisinden olup olmadığı hakkında gerek vilayetin tahririnde gerekse nüfus cetveli hulasasında açıklayıcı bir bilgi yer almıyordu.

1881 yılına ait bu nüfus verileri 1876 Girit Vilayet Salnamesi'ndeki nüfus verileriyle çelişki içindeydi. Girit Vilayet Salnamesi'ndeki verilere göre adanın toplam nüfusu 227.871 olarak verilmişti. Bu toplamın 91.746'sını Müslümanlar; 135.780'ini Hristiyanlar; 345'ini de Yahudiler oluşturmaktaydı. Vilayet salnamesinde Müslümanların oranı yüzde 40, Hristiyanların oranı ise yüzde 60'tır. Bu sayıma göre altı-yedi yıl içinde, adadaki Rum nüfus 68.992 kişi artarken, Müslüman nüfus 18.259 kişi azalmıştı. Bu çelişki Babiâli'de birkaç yetkilinin dikkatini çektiği halde esas tartışma valilikten gelen bir tahrir ile su üstüne çıktı. Vali Fotiyadi Paşa, Girit vilayet bütçesine dahil edilen maarif tahsisatının iki sınıf ahali arasında paylaştırılmasında Vilayet Genel Meclisi'nin kararıyla nüfus nispetinin göz önüne alınacağından söz ediyordu.

Bu çelişki kısa bir süre sonra Babiâli tarafından sorgulanmış, ancak vilayetten konuya herhangi bir açıklama getirilmemiştir. Bunun üzerine yapılan incelemede Müslümanların tümüyle yazılmadığı Hristiyan köylülerin ise hem köylerinde hem de zanaat ve ticaret için bulundukları şehirlerde yazıldıkları iddia edilmiştir. Ayrıca ada dışındaki Giritli Müslümanlar hesabın dışında tutulduğu halde Yunanistan'daki Giritlilerin ve adadaki ecnebi tebaasından olanların Rum-Ortodoks nüfus içinde yazıldıkları ve yazım komisyonlarında Müslüman halktan kimse bulunmadığı da bu iddialara eklenmiştir. Bu tartışmalara yaklaşık beş yıllık bir farkla katılan Cuinet ise 1887 yılı için adanın toplam nüfusunu 294.192 olarak veriyordu. Ona göre bu toplam içinde Müslümanların oranı yüzde 30 ve Hristiyanların oranı yüzde 69, diğerleri ise yüzde 1'dir (s. 539).

19. Yüzyılın Sonunda Girit Müslümanları, Blanc (s. 252).

1878 Halepa Sözleşmesi ve buna bağlı ferman hükümleriyle adanın aşar geliri vilayet bütçesine bırakılmış olduğu gibi, aşar ile birlikte toplanan maarif vergisi de vilayet bütçesine katılmıştı. Yine Genel Meclis'in kararıyla bu tahsisat nüfus oranına göre her iki cemaat arasında eğitim hizmetleri için paylaştırılacaktı. Yukarıda sözü edilen nüfus sayımı sonucunda sözü edilen oranlarda paylaştırma girişimi, Vilayet Genel Meclisi'nin Müslüman üyeleri tarafından protesto edildi. İletilen şikâyet dilekçelerinde yalnız maarif tahsisatının yetersizliğinden değil, aynı zamanda yapılan nüfus sayımının usulsüzlüklerinden de söz ediliyordu. Müslüman üyelerin Babîâli'ye yukarıdaki usulsüzlükleri bildiren dilekçeleri üzerine Sadaret'ten sayımın yerli halktan seçilmiş karma komisyonlarca ve hiçbir cemaatin itirazına yol açmayacak şekilde yenilenmesi istendi. Sayımın Babîâli tarafından geçersiz kabul edilmesi üzerine maarif tahsisatının bölüşümü de reddedilerek yeniden yapılacak sayım sonuçlarına göre paylaşımın gündeme geleceği resmen bildirildi.

Fotiyadi Paşa nüfus sayımının tarafsızlık usulüne göre tüm nahiye-lerde; hatta halkının tümü Hristiyan olan Sfakia Sancağı nahi-

yelerinde bile üyelerinin yarısı Müslüman olan karma komisyonlar tarafından yapıldığını iddia ediyordu. Sayım sırasında her iki dilde hazırlanmış cetveller komisyon üyelerince karşılıklı olarak imza ve mühürlenerek onaylanmıştı. Hem oturdukları köyde, hem de ticaret ve zanaatla uğraştıkları şehirlerde yazıldıkları iddia edilen Hristiyanlar için yapılan incelemelerde mükerreren yazım tespit edilmediğini, buna karşılık ada dışında, özellikle Yunanistan'da bulunan Giritli Rumların yazıma dahil edilmesi hakkında ise geçici bir süre için başka yerlere giderek yeniden adaya dönecek olanların yazıma dahil edildiğini kaydediyordu.

Ancak tüm bu açıklamalar Babiâli'yi nüfus sayımının kurallarına uygun şekilde yapıldığı konusunda ikna etmeye yeterli olmadı. Buna karşın Babiâli'nin üzerinde ısrarla durduğu sayımın yeniden yapılması maddesi Girit Valiliği'nce görmezden gelindi. Bu konuda herhangi bir girişim başlatılmadı ve sayım yenilenmedi. Hatta 1900 yılına kadar adada başkaca bir resmi nüfus sayımı da yapılmadı. 1900 yılında yapılan sayımda ise adanın Müslüman nüfusundaki azalma belirgin bir hale geldi. Bu sayım sonucuna göre adanın toplam nüfusu 303.553 idi. Bu toplam içinde Müslümanlar 33.496, Hristiyanlar 269.319, Yahudiler ise 728 nüfusa sahipti. Bu sayım sonuçlarını değerlendirirken, 1876-1897 olayları ile adadan çok sayıda Müslümanın kaçmak zorunda kaldığını, Yunanistan'dan da çok sayıda propagandistin ve Ortodoks'un adaya getirildiğini göz önünde tutmak gerekir.

Bu tartışmalar ve çelişkiler hangi boyutta olursa olsun, ortaya çıkan kesin sonuç şudur ki, 1890'ların başında adada Müslüman Türk nüfusu, genel nüfusun 1/3'ü oranındadır. Nitekim Karpat'ın Osmanlı kaynaklarına dayanarak aktardığı bilgiye göre 1894 yılında 250.000 olan genel toplam içinde Müslümanların sayısı 74.150 oranı yüzde 30 ve Rumların sayısı 175.000 oranı ise yüzde 70'tir. Yine 1894-95 yılı verilerine göre toplam 250.000 nüfus içinde erkeklerin oranı yüzde 52,40 kadınların oranı 47,60'tır. Yaş gruplaması içinde en yüksek oran 30-40 yaş arasındaki insanlardır. 1894-95 yılında adada toplam 250.000 nüfus içinde 10 yaşın üzerinde gelir getiren bir işte çalışanların sayısı 119.000'dir. Bu çalışan nüfus

içinde tarım ve ticaret dışındaki meslek gruplarında çalışanların sayısı ise 37.500'dür (Karpas, 214-215). Ayrıca toplam 597 memurun 251'i Müslüman, kalanı ise Hristiyan görevlilerdi. Bu dönemde kilometrekareye düşen nüfus yoğunluğu açısından tüm imparatorluk genelinde Girit ikinci sıradadır. İ.Ü. Merkez Kitaplığı'nda bulunan nüfus yoğunluğu haritasına göre Girit'te kilometrekareye 20-30 kişi düşmektedir. Kilometrekareye düşen kişi sayısı açısından İstanbul ve Trabzon 30'dan fazla, Aydın Vilayeti ise 10-20 kişi arasındadır.*

1900 yılından sonra ikinci genel sayım 1911 yılında gerçekleştirildi. Bu sayım sırasında adadaki Müslümanların kendilerini Osmanlı tebaası yazdırmaları hükümet güçlerini harekete geçirdi ve Müslüman halk Osmanlı tebaası ibaresi silinerek Girit tebaası yazdırmaya zorlandı. Çünkü 1897 yılından itibaren ada artık fiili olarak Osmanlı egemenliğinden çıkmış, uluslararası idareye verilmişti. 1911 yılında gerçekleştirilen bu sayım sonuçlarına göre toplam nüfus 337.151'dir. Bu toplam içinde 308.812 Hristiyan (yüzde 91), 27.852 Müslüman (yüzde 8) ve 487 Yahudi yer almaktaydı. 1911 yılındaki bu nüfusun sancaklara dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Sancaklar	Müslüman	Rum	Yahudi	Toplam
Hanya	8.810	57.927	422	67.159
Sfakia	29	34.998		35.027
Resmo	4.954	56.382	3	61.339
Kandiye	12.655	98.298	62	111.015
Laşit	1.404	61.207		62.611
Toplam	27.852	308.812	487	337.151

Tablo 11: 1911 Yılı Girit Nüfusu

1911 sayımında yaklaşık 28.000 olarak görülen Müslüman nüfus, 1923'teki Türk-Rum Mübadele Anlaşması ile Türkiye'ye geldi. Girit'ten gelen Müslüman göçmenler, Midilli ve diğer ada-

Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiye, İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Yazma no: 9184.

lardan gelenlerle birlikte Ayvalık, Edremit, Mersin ve civarına yerleştirildi. 1924 yılı Temmuz ayı ortalarında tüm Yunanistan'dan gelen toplam 314.052 nüfus içinde Kandiye'den 13.975 ve Han-ya'dan 8.837 Giritli Müslüman Anadolu'ya gelmişti.

Kültürel Yapı ve Gündelik Yaşam

Dil

Daha önce de belirttiğimiz gibi Girit'te çeşitli ve farklı etnik ve dinsel grupların ortak anadilleri Rumcadı. Adada iki unsur arasındaki ayırt edici dış ve gözle görünür belirti dil değil yazıydı. Çünkü adanın Müslüman Türk halkı konuştuğu dili Arap harfleriyle yazıyordu. Dil ve yazıdaki bu etkileşim Rumlar arasında da kendini göstermiş ve Giritli Rumların da Türkçe yazıyla eser vermelerine yol açmıştır.

Eskiden beri olageldiği üzere 1868 vilayet düzenlemesinde de ada halkının İslam ve Hristiyan ahalisinin pek çoğu yalnız Rumca konuştuğundan, resmi yazışmaların her iki dilde olması esası kabul edildi. Adada Türkçe ve Rumcanın resmi dil olarak birlikte kabul edilmesinin yanı sıra Türkçenin kullanımını tamamen önlemek amacıyla Rum memurlar tarafından zaman zaman zorluklar çıkarılması Müslüman halkı güç durumda bırakıyordu. Buna rağmen Müslümanlar arasında eğitim ve kültür çalışmaları ısrarla Türkçe yürütüldü. Çocuklarını okula gönderebilen aileler eğitimde din ve dil olayına önem verdiler.

Tüm resmi işlemlerin Türkçe olması zorunluluğunun tersine yaygın olarak kullanılan dilin Rumca olması bazı sorunlar yaratmışsa da buna yöreye özgü pratik çözümler getirilmiştir. Bizzat devlet eliyle yapılan düzenlemelerde resmi dairelerde her iki dilde işlem yapılması, örneğin karma mahkemelerde ilamların Türkçe ve Rumca olarak düzenlenmesi emredilmiştir. Dile ilişkin bir başka sorun da iletişimde ortaya çıkmaktadır. Girit'te telgraf hatlarının kurulmasının ardından adaya gönderilen telgraflar Türkçe yazılıyordu. Türkçe bilmeyen Müslümanların, telgraflarını ona buna

okutmaları nedeniyle ortaya çıkan sorunları gidermek amacıyla adadaki telgraf merkezlerine Rumca ve Latin harfleriyle telgraf kabul edilmesi hakkında bir irade yayınlandı.

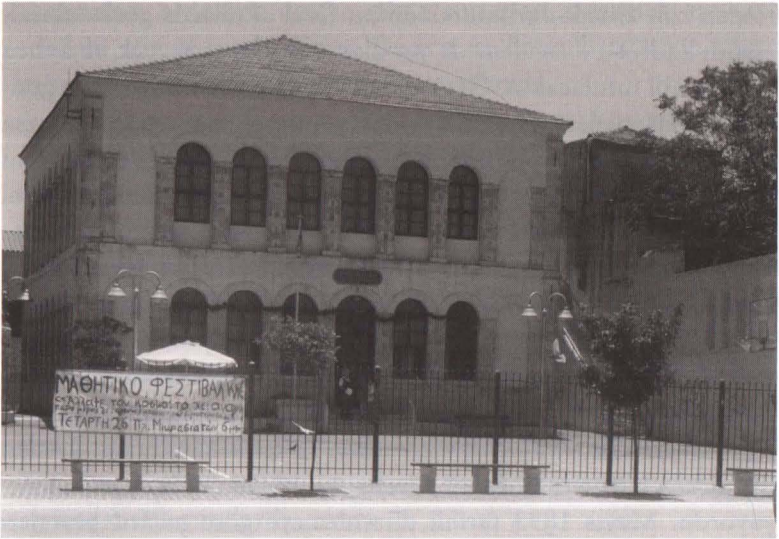
Adanın genel nüfusu içinde ve özellikle kırsal kesimde okuryazarlık oranı bir hayli düşüktü. Az sayıda şanslı Hristiyan ve Müslüman gencin Atina'da ve İstanbul'daki okullarda eğitim görebilmesinin dışında halk, yerel basını bile izleyebilmekten uzaktı. Bu konuda Rum nüfus Müslümanlara oranla daha şanslıydı. Çünkü eğitim amacıyla Yunanistan'a giden ve döndükten sonra da adada çeşitli memuriyetlerde görev alan Rum gençlerin sayısı daha fazlaydı. Az sayıda Müslüman gencin Osmanlı vilayetlerindeki okullarda eğitim görmesini sağlama çabaları da bu anlamda pek sonuç getirmedi. Ada nüfus yoğunluğu açısından imparatorluk genelinde ikinci sırayı aldığı halde okula giden çocukların genel nüfusa oranı açısından 30. sıradaydı.

Müslüman cemaatin eğitime yeterince ilgi gösterememesi ve özellikle dil açısından ikilem içinde olması Müslüman eğitimi açısından büyük bir boşluk yaratıyordu. Babıâli bu boşluğu kapatılabilmek amacıyla 3 Mayıs 1893 tarihinde kapsamlı bir düzenlemeye gitti. Söz konusu düzenleme özetle şu esasları içermekteydi: İlköğretim tüm Müslüman çocukları için zorunludur. Zorunlu eğitim süresi erkekler için 7 yaşından 11 yaşına kadar ve kızlar için 6 yaşından 10 yaşına kadar beş yıldır. Sancaklarda ilkokuldan başka birer kız ve erkek rüştiyesi ve bunun üstünde de bir erkek idadisi bulunacaktır. Okulların eğitim kadrosu halk tarafından bilinen, güvenilir kişilerden oluşacaktır. Kazalarda, bir köyde ya da birbirinden yarım saat uzaklıkta iki veya daha çok köy dairesinde okul çağına gelmiş kız ve erkek 40 ya da daha fazla çocuk varsa o köy ya da köyler dairesinde bir ilkokul olması zorunludur. Kız ve erkek 40'tan az çocuk olan bir köyde halk tarafından arzu edilirse masrafları köy halkı tarafından karşılanmak şartıyla bir ilkokul açılacaktır. Kaza merkezlerinde rüştiye derecesine yakın birer okul bulunacaktır. Ek maddelere göre eğitim hür ve serbesttir. Kim isterse okul açabilir. Ancak adada özel okul açmak da bazı kurallara bağlanmıştır. Özel okul açacak olanlar ilk olarak liva maarif meclisle-

rinden izin almak durumundadırlar. Özel okullarda görev alacak eğitim kadrosu düzenlemede yer alan vasıfları taşıyacak ve ayrıca sınava tabi tutulacaktır. Öte yandan adada çocuklarını okula gönderemeyen ailelere gerekli uyarılar yapılacak bu yeterli olmazsa nakdi cezalar kesilecektir. Bir başka madde uyarınca da okul çağını geçtiği halde bundan yararlanamayanlara çeşitli zamanlarda yerel okulların öğretmenleri tarafından ders verilebilecektir.

Adada Müslüman ve Hristiyan cemaatlerin eğitim işleri iki ayrı koldan yürütülmekteydi. Her iki cemaatin de eğitim işleri, Vilayet Genel Meclisi'nde, kendi üyeleri arasında görüşülerek çözümlenmekteydi. Gerek vilayet merkezinde gerekse diğer sancaklarda her iki cemaat için ayrı bir örgütlenme vardı. Vilayet merkezindeki Müslüman Maarif Meclisi bir başkan ile sekiz Müslüman üyeden oluşurken Hristiyan Maarif Meclisi bir başkan ve iki üyeden oluşuyordu. Mayıs 1893 tarihli düzenlemeye göre maarif heyetleri adada ihtiyacı karşılayacak sayıda yeni okul açılmasından ve okullarda yeni düzenleme hükümlerine göre idarenin sağlanmasından sorumluydular. Ayrıca okullarda görev alacak öğretmenlerin seçimi ve tayini ile okullara ait gelirlerin düzenli olarak toplanıp okulların tümüne gerekli miktarda dağıtılmasından da sorumluydular.

1876 tarihli Vilayet Salnamesi'ne göre ada genelinde Müslümanlara ait 150 okul mevcuttu ve bu okullarda toplam 4.612 öğrenci eğitim görüyordu. Bunlardan biri Hanya'da bulunan Darü'l-muallimin ve 13 adedi de rüştiye idi. Bunların dışında Kandiy'e'de mücellidlik, çizmecilik, pabuççuluk, terlikçilik ve kunduracılık sanatları eğitimi veren bir ıslahane vardı. Ayrıca adada Müslümanlara ait toplam yedi medrese faaliyet gösteriyordu. Eğitimin yaygınlaştırılması çabaları sonucunda yüzyılın sonuna doğru okul sayısının 173'e çıkarıldığı ve bunlara devam eden Müslüman öğrenci sayısının 6 bini geçtiği gözlenmektedir. Hanya'daki 13 yıl eğitim süresi ile ilk, orta ve lise eğitimini kapsayan Mekteb-i Kebir-i İslam, Müslüman eğitim örgütlenmesi içinde oldukça önemli bir yere sahipti. Okulun açılma hazırlıkları 1889 yılının ilk aylarında başladı. 1893'te okulun açıldığı ve yayınlanan dahili talimatnamayla öğretime başladığı vilayet gazetesinde ilan edildi.

Resmo Kız Rüstiyesi (fotoğraf: N. Adıyke).

Müslüman okullarında okutulan dersler önceleri tümüyle din eğitimi üzerine oturtulmuştu. Bunun yanı sıra matematik ve edebiyat derslerinin de kısmen yer aldığı görülüyordu. 1893 tarihli düzenleme, okutulacak dersler açısından da ayrıntılı bir program getirdi. Buna göre erkek okullarında okuma yazma ve din eğitiminin yanı sıra daha ilkokulda İslam ve Osmanlı tarihi, genel coğrafya, matematik ve güzel yazı gibi dersler programa eklendi. Ayrıca derslerde okutulacak kitap ve risaleler hakkında da bazı öneriler yer alıyordu. İlkokuldan sonra bu derslere Farsça, Rumca ve Fransızca da eklendi. İdadi düzeyinde dersler çeşitlenerek çok önemli bazı eserler ve konular birer ders konusu haline getirildi. Kız okullarında ise temel eğitimin ardından dikiş, yemek pişirme gibi ev ekonomisi konuları ve tarih, coğrafya, matematik ve resim derslerinin temel kavramlarının öğretilmesi hedeflendi.

Yine 1876 tarihli Vilayet Salnamesi'ne göre adada toplam 160 Rum okulu ve bunlara devam eden 6.865 öğrenci bulunuyordu. Cuinet'in verdiği rakamlara göre; 19. yüzyıl sonunda adada Rum-lara ait 302 ilkokul, 2 rüşdiye ve 2 idadi vardı. Bunlara devam

eden öğrenci sayısı ise 15.790 idi. Salname ile Cuinet'in verdiği rakamlar arasında çok büyük bir fark bulunmaktadır. Ne var ki Kopasi de adada Rumlara ait 300'e yakın okul ve bunlara devam eden 12 bine yakın öğrenci olduğundan söz etmektedir. Girit'te bulunan Rum okullarında Grekçe ve Fransızca eğitime ağırlık veriliyordu. Adadaki iki adet Rum idadisinden diploma alan öğrenciler Atina Üniversitesi'nde eğitim yapma hakkı kazanıyordu.

Bunların dışında adada Katoliklere ait dört ilkokul, 341 öğrenci ile Yahudilere ait bir ilkokul ve 46 öğrenci vardı. Katolik okullarında Fransızca, İtalyanca, kısmen Yunanca eğitim yapılıyordu. Hanya'da bulunan tek Yahudi okulunda ise eğitim İbranice ve Yunancaydı.

1896'dan itibaren Girit'te yaşanan isyan ve olağanüstü koşullar nedeniyle eğitim-öğretim uzun bir süre tamamen durdu, okullar kapandı. Bu durumda Müslüman çocukların eğitimi, özellikle yetim ve öksüz çocukların yetişmesi ve bunlara sahip çıkılması amacıyla bir dizi çalışma yapıldı. Çocukların belirli aralıklarda Anadolu ve İstanbul'daki okullarda eğitim görmeleri sağlandı. İstanbul ve taşradaki vilayetlerde bulunan yatılı okullarla haberleşilerek eğitim

almalarının yolları arandı. Yetim ve öksüz çocuklardan 450'si Aralık 1897'de İzmir'e geldi. Bunlardan 100 adedinin Hüdavendigar, İzmir ve Edirne ıslahanelerine yerleştirilmeleri, geri kalanlarının ise İstanbul'da feshane, tersane ve tophane-yi amire sanayi bölükleri ile ziraat okuluna konulmaları kararlaştırıldı. 1898 yılı içinde 250 öğrenci daha Osmanlı vapurlarıyla, çeşitli vilayetlerdeki okullara yerleştirilmek amacıyla İstanbul'a getirildi. Okullara yerleştirilen Giritli çocukların eğitim masraflarının hazineden karşılanacağı ilgili vilayetlere bildirildi.

Osmanlı vilayetlerindeki okullara yatılı olarak yerleştirilmeleleriyle çok küçük bir kısmına eğitim şansı tanınan Giritli Müslüman çocukların adada kalan bölümü, muhtariyetin ilanının ardından eğitim ve öğretimlerini burada sürdürmek durumunda idiler. Adada kurulan özerk yönetim Müslümanların eğitim faaliyetlerine müdahale etti. Bu müdahale özellikle okulların yönetiminin ve ders programlarının yerel hükümetin denetimi altında olmasından kaynaklanıyordu. Öğretmenler, Müslüman okullarında Yunan dilinde, Yunan kültür ve tarih bilinci üzerine oturtulmuş bir ders programı izlemek zorunda bırakıldı. Buna karşın adanın Müslüman halkının eğitim ve öğretimlerini sürdürmeye çalıştıklarına dair bir örneğe de rastlıyoruz. 1910 yılı başında Hanya'da Müslümanlara ait bir özel okul açıldı ve okulun açılış beyannamesinde amacın Osmanlı dilini, tarihini ve kültürünü öğrenmek ve gelecek nesillere aktarmak olduğu özellikle belirtildi.

Basın

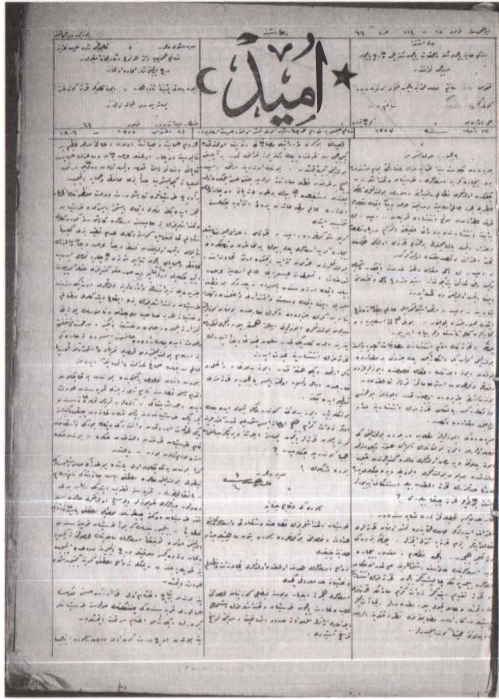
Girit'te basın her iki cemaat için de önemliydi ve yaygın bir uygulama alanı buldu. Üstelik denilebilir ki eğitimden daha yaygın ve etkindi. Adadaki Müslüman nüfus arasında dil ve eğitim yeterince ilgi görmezken, yayı olayının gerek Rumlar arasında gerekse Müslüman cemaati içinde geniş bir şekilde önemsendiği izlenmektedir. Her iki unsur için de ada içinde olduğu kadar dışarıda da seslerini duyurabilmek ve haklılıklarını ispat etmek için basın, eşine ender rastlanır bir silahtı.

Düzenli gazete yayını ilk kez yine Mısır yönetimi sırasında denendi. Mehmet Ali Paşa Girir'te, Mısır'dakine benzer bir gazete çıkardı. Bu gazete Kandiye'de kurulan matbaada basılıyordu. Gazetenin ilk sayısı 23 Muharrem 1248'de (22 Haziran 1832) çıktı. Gazete sayfası ortadan ikiye bölünerek Osmanlıca ve Rumca olarak yayınlanıyordu. Haftada bir gün çıkan gazetenin Türkçe adı *Vekayi-i Giridiyye* idi. İlk sayfalarda "*Hanya Havadisı*" başlıklı bir bölüm, son sayfada ise "*Mısır Vekayii*" başlıklı bir bölüm yer alıyordu. Ayrıca halkın genel sağlığını ilgilendiren haberler, Hanya Limanı'na uğrayan gemilerin listesi, taşıdıkları yolcu ve mallar hakkında ayrıntılar gazetenin duyurduğu havadislerden bazılarıydı.

Adada düzenli olarak yayına başlayan ikinci gazete vilayetin resmi gazetesi olan *Girid* idi. Bu gazete 13 Ekim 1868'de Hanya'da, Türkçe ve Rumca olarak tek nüsha halinde yayına başladı. Düzenli olarak ayda dört kez yayınlanan bu gazete, 1886'dan önceki bir tarihte iki ayrı nüsha halinde Türkçe ve Rumca olarak ikiye bölündü. Adada vilayet gazetesinin yayını yürüten ve vilayet idare merkezine bağlı olarak görev yapan bir matbaa yönetimi bulunuyordu. Vilayet matbaasının dışında adada faaliyet gösteren altı adet matbaa vardı. Bu matbaaların hemen hepsi Halepa Kararnamesi'ndeki ilgili maddeye dayanarak, kararnamenin imzalanmasından kısa bir süre sonra kuruldu. Yine bu tarihten sonra adada gerek Rumca gerekse Türkçe çok sayıda gazetenin yayın hayatına girmesiyle vilayet gazetesinin basın tekeli ortadan kalktı.

Adanın Müslüman kesimi eğitime yeterli ilgiyi göstermediği halde, Türkçe basına büyük özverilerle sahip çıkıyordu. Türkçe gazetelerin ortak hedefi de Müslüman-Türk haklarını içte ve dışta savunmanın yanı sıra Müslüman cemaatin eğitim açığını, basın yoluyla kapatabilmektir.

Halepa Kararnamesi'nin sağladığı basın özgürlüğü içinde yayına başlayan ilk Türkçe gazete *İntibah*'tır. Hanya'da Ali Bey tarafından yayınlanan bu gazetenin ilk sayısı 6 Şubat 1881 tarihliidir. Gazete Hanya'da Mekatib-i İslamiye Matbaası'nda basılıyor ve haftada bir, çarşamba günleri yayınlanıyordu. Hanya'da yayına başlayan ikinci Türkçe gazete 20 Ekim 1883'te ilk sayısı yayınladı.

Ümid Gazetesi, Apikam Arşivi (no. E_GAZ_A-420).

nan *Vicdan*'dır. Maarif matbaasında basılan gazete ilk sayısında haftada bir-iki defa yayınlanacağını halka duyurdu. Gazetenin imtiyaz sahibi Bıçakçızade Mehmet Arif Efendi'ydi. 1889'a kadar yayınıni sürdüren gazete 4 Şubat 1889'da kapanırken yayınına *Hakkikat* adıyla devam edeceğini bildirdi. 1886 yılının Ağustos ayında, yine Hanya'da yayına başlayan bir başka Türkçe gazete *Dikkat*'tir. Gazetenin imtiyaz sahibi Nakıbzade Mahmut Atıf Bey'di. Gazete ilk sayısında gayri resmi olduğunu ve haftada bir iki defa yayınlanacağını halka duyurdu. Bu gazete de fazla uzun ömürlü olamadı ve 1886 yılı Mayıs sonunda çeşitli nedenlerle geçici olarak yayınına ara vereceğini duyurdu. *Mirat-ı Girid* ise 13 Aralık 1886'da Hanya'da yayınlanmaya başladı. Mekatib-i İslamiye Matbaası'nda basılan ve haftada bir cumartesi günleri yayınlanan bu gazetenin imtiyaz sahibi Abdülhalim Şükrü'yü. Bunların dışında 1887-

1889 yılları arasında Kandiye’de *Mekteb* adlı bir Türkçe gazetesinin yayınlandığını öğreniyoruz. Ancak bu gazetesinin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

Girit’te 1896’da son olarak *Hakikat* gazetesi yayınlanıyordu. *Hakikat*’in de yayınının sona ermesinin ardından yaklaşık 10 yıl süreyle Girit’te Türkçe gazete yayınlanmadı. 1906’dan itibaren yayına başlayan *Sada-yı Girid*, *Ümid* ve *İstikbal* gibi gazeteler ise 1908 öncesinde Osmanlı vilayetlerine ulaştırılamadı. 19. yüzyılın sonunda adanın Yunanistan ile birleşme sürecinde Giritli Müslümanlar için basın, Osmanlılık mücadelesi içinde önemli bir yere sahipti. Bu doğrultuda adada yayınlanan Türkçe gazeteler taşralı olmakla birlikte içerik açısından yerel gazeteler değildi. Gazetelerin amacı “*kahvehane havadisi*” yazmak değil uluslararası bir amaca hizmet etmektir (Strauss, 60). Buna paralel olarak, gazetelerin okuyucuları da sadece Giritli Müslümanlar değildi. Giritli Müslüman gazeteciler isimlerini ve amaçlarını imparatorluğun başkentinde ve diğer yörelerde duyurmaya çalıştılar ve Rumca gazetelerden aldıkları Yunan kamuoyunun kızgınlığını ve düşmanlığını vurgulayan makaleleri tercüme ederek yayınladılar.

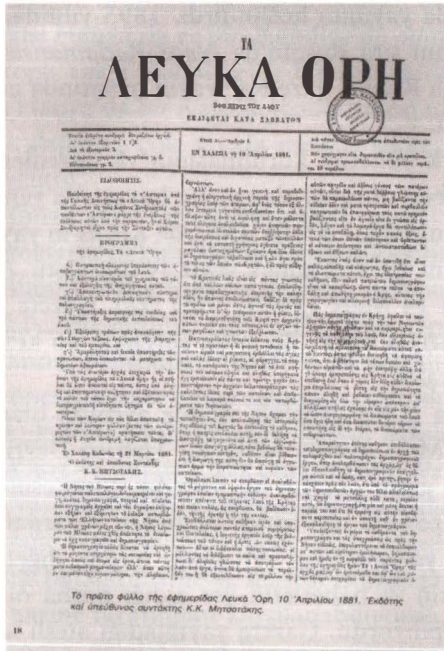
1896’daki *Hakikat*’in yayınından sonra Türkçe basında 10 yıllık bir boşluk izleniyor. Bu aradan sonra karşımıza çıkan ilk gazete 1906’da Kandiye’de Kalyoncuzade Hüseyin Aziz Bey tarafından yayınlanan *Ümid* gazetesidir. Gazetenin Kandiye’deki yayınının ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak aynı gazete 1908 yılı Haziran ayından itibaren Hanya’da yayınına devam etti. Adada Müslümanların hukukunu savunmak amacıyla zor şartlar altında yayınına sürdüren gazetesinin sorumlu müdürü, 18 Temmuz 1912’de maddi destek istemiyle İstanbul’a başvuruda bulundu. Bu başvuruda yer alan gerekçeler haklı görülerek gazeteye istenen destek sağlandı. Bu olay, aynı zamanda gazetesinin 1912 yılında da yayınına sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. *Ümid* gazetesinin ardından 26 Haziran 1907’de yayına başlayan ikinci Türkçe gazete Yüzbaşızade Lütfi Bey tarafından yayınlanan *Sada-yı Girid*’di. Gazetede Yüzbaşızade Lütfi Bey’in yanı sıra Tahmiscizade Mehmet Macit Efendi’nin de yazıları yer alıyordu.

Yukarıda söz edilen gazetelerin çağdaşı, 18 Haziran 1908'de yayına başlayan, *İstikbal* gazetesi kısa sürede imparatorluğun diğer vilayetlerine özel dağıtıcıları aracılığıyla ulaştı. Yine Yüzbaşızade Lütfi Bey'in sorumlu müdür olarak yayınladığı *İstikbal*'in hedefi Anadolu topraklarına göç etmiş olan Girit Müslümanlarını topraklarına geri döndürmektir. Bu nedenle okuyucularının büyük bir kesimini Giritli Müslüman göçmenler oluşturuyordu. *İstikbal* 1915'te adada kalan tek Osmanlı gazetesi idi.

Bu dönemde Resmo'da saptayabildiğimiz tek Türkçe gazete ise *Müdafaa* idi. Gazete ilk sayısında yayın hayatının gerek Osmanlı döneminde gerekse prens yönetimi ve sonrasında, Hanya'da oldukça canlı olmasına karşın Resmo'da bu noktada büyük bir açık olduğunu ortaya koyuyordu. Gazetenin ilk sayısı 21 Aralık 1910'da yayınlandı. Anlaşıldığı kadarıyla Kuyumcuzade Hasan Şükrü Bey tarafından, haftada bir gün yayınlanıyordu. İlk sayısında "*menâfi-yi milliye ve vataniyeye hadim Osmanlı Gazetesi*" olduğunu özellikle vurguluyordu.

Bunların dışında, Hanya'da Kafadzade İbrahim Zeki tarafından, Balkan Savaşları sırasında *Figan* ve *İkho* adlı gazeteler, Kandiye'de de bir grup genç tarafından *Vatan* adlı gazeteler yayınlanmış ise de bu gazeteler hakkında isimlerinden fazla bir bilgimiz yoktur.

Adada Halepa Kararnamesi'nin imzalanmasından bir süre önce yayına başlayan ilk Rumca gayriresmi gazete, Mitçotakis'in yönetiminde *Lefka Ori* idi. Gazetenin başyazarı Lefkoritis (Akdağlı) takma adını kullanan Venizelos'tu. Gazete ilk yayınının ardından bir süre kapandı. 19 Aralık 1888'de ikinci kez yayına başladı. Bu sayıdaki baş makalede özellikle ülkenin gerçek çıkarlarının anlatılması ve korunması amacıyla gazetenin yeniden yayınlandığı belirtiliyordu. Gazetenin son sayısı 27 Temmuz 1889'da yayınlandı. 1889 yılında ayrıcalıkların sınırlandırılmasıyla birlikte adada tüm Türkçe ve Rumca gazetelerin yayınına son verildi. Bu tarihten itibaren tüm gazetelerin sıkı yönetim nedeniyle kapanması dolayısıyla *Lefka Ori* de yayını kesti. Gazete 1894 yılı Ağustos ayından 1897 yılı Ocak ayına kadar Atina'da yayını sürdürdü. Atina'daki yayını boyunca gazetenin Girit'in Rum halkını desteklediği ve Hanya'daki yayıncılarla ilişki içinde olduğu açıktır.

Lefka Ori Gazetesi, Mitçorakis (s. 18).

Lefka Ori ile aynı tarihlerde Kandiye'de *Minos*, *Nea Evdomas*, *Resmo*'da *İda*, *Parisiya*, *Amina*, Hanya'da *Elisiya* adlı Rumca gazetelerin yayınlandığını adadaki Türkçe basından öğreniyoruz. 1889 yılında bu gazetelerin de tümü kapatıldı. Sadece 1892 yılı Eylül ayında hukuk davalarının ilanlarını içeren *Nemisi* adlı bir gazetenin yayını için izin verildi. Yine aynı tarihlerde Kandiye'de haftada bir kez yayınlanarak ziraat ve ticaretten söz edecek olan *İrakilion* adlı gazeteyi yayınlaması için Antoni Yeveradi'ye kefaletle bağlamak şartıyla ruhsat verildi.

Adada Venizelos'un siyasi yazar olarak kadrosuna katıldığı ikinci gazete olan *Augi*, 1895'te yayına başladı. Gazetede Venizelos ile birlikte Kapsalis ve Fumis de görev yapıyordu. Gazeteye yayın ruhsatı 1893 yılında Kosti Fumis'in başvurusu üzerine verilmişti. 1895 yılında ise Büyük Devletler'in müdahalesiyle adaya bir Rum vali tayin edildiği ve Genel Meclis'in toplantıya çağrıldığı günlerde

Rumca basın da yayını hızlandırdı. 1895 yılında yukarıda saydıklarımızın yanı sıra Resmo'da *Neos Radamansis* ve Hanya'da *Meso Yieos* adlı Rumca gazeteler yayın hayatında adından söz ettirmeye başladı.

Adada özerk yönetim kurulmasının ve düzenlemelerin ardından 1897'den beri durmuş olan yayın hayatında yeniden bir canlılık yaşandı. Venizelos 7 Aralık 1901'de *Kiriks*'in yayınına başladı. Gazetenin yayını için izin almak sekiz ay sürmüştü. Aralık 1901'de başlayan yayın 14 Mart 1903'te sona erdi. Gazete bu süre içinde mahkeme kararıyla bir ve iki aylık sürelerle iki kez yayını kesmek zorunda kaldı.

Venizelos'un ikinci gazetesi, ileride ayrıntılı olarak ele aldığımız 1905 yılı Mart ayında başlayan *Theriso* Devrimi ile birlikte yayın hayatına giren *Theriso* idi. Devrim komitesinin resmi yayın organı olan gazetenin biri içinde bildiriler, kararnameler, toplantı tutanakları ve yazışmaların yer aldığı nüsha, diğeri ise devrimle ilgili makalelerin ve haberlerin yer aldığı nüsha olmak üzere iki ayrı baskısı yapıyordu. Gazete yayınladığı ateşli makalelerle bir yandan Girit'in Rum halkının devrime katılımını sağlamaya, diğeri yandan da Girit sorununun acil çözümü için Büyük Devletler temsilcilerine devrim komitesinin kararlarını duyurmaya çalıştı. 1 Kasım 1905'te yayınına son verdi.

Mayıs 1907 seçimlerinde Girit meclisine milletvekili olarak giren Venizelos politik yaşamıyla gazetecilik deneyimini birleştirmek amacıyla *Kiriks*'i yeniden yayınlamaya karar verdi. 27 Nisan 1908'de başlayan yayın Hanya'dan çok çeşitli yerlere ulaşıyordu. Gazete Venizelos'un 1910'da adadan ayrılmasından sonra 1974'e kadar yayını sürdürdü.

Dini Yönetim ve Kurumları

19. yüzyılda Girit Vilayeti dahilinde toplam 160 camiye karşılık 250 adet kilise ve manastır mevcuttu. Camiler özellikle Kandiye, Hanya, Resmo ve Laşit sancak merkezlerindeydi. Rumlara ait her sancak merkezinde bir kilise ile kazalarda ve Rumların meskûn

olduğu tüm yerleşim birimlerinde birer manastır bulunuyordu. Yahudilerin ise ikisi Hanya'da ve biri Kandiye'de olmak üzere toplam üç adet sinagogu vardı. Kandiye'de bir Ermeni kilisesi, yüzyılın sonlarında da Hanya'da bir Katolik ibadethanesi mevcuttu. Adada ayrıca köylere dağılmış çok sayıda mescit, tekke, türbe gibi dini mekânlar mevcuttu.

İster Müslüman ister Ortodoks olsun, adadaki farklı büyüklükteki dini binaların bakım, tamir ve işlerliklerini sürdürebilmek için önceki bölümde bahsettiğimiz vakıflar mevcuttu ve bu vakıflar binaların hayatını sürdürmesini sağlıyordu. Ortodoks vakıfları yüzyılın ortalarına, Müslüman vakıfları da yüzyılın son çeyreğine kadar vakıf yönetimlerince idare edilmişti. Ortodoks vakıflarının net olmayan hukuksal şekillenmesine karşın Müslüman vakıflarının işleyişi çok net ve anlaşılır bir durumdadır. Vakıflar mütevellî veya imamlar vasıtasıyla idare ediliyordu. Vakıf idareleri de her yıl bir kez mahkeme tarafından özellikle mali konularda denetleniyordu. Özellikle binaların yüksek masraf isteyen tamirleri kimi zaman merkezi hazine tarafından karşılanabiliyordu. Örneğin 1856 depreminden sonra, Fazıl Ahmet Paşa Camisi uzun süre tamir edilememiştir. Merkez vakfın durumunu inceleyerek vakıf gelirlerinin lazım olan tamiri karşılayamayacağını anlayınca cami, merkezi yönetim tarafından tamir edilmiştir.

19. yüzyıl modernleşmesi çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1826 yılında Evkaf Nezareti kurulmuş ve vakıf işlerinin bir çatı altında toplanması düşünülmüştür. Ne var ki Girit, birçok konuda olduğu gibi bu düzenlemenin de dışında tutulmuş, vakıflar geleneksel yönetim şekliyle devam edip gitmiştir.

Osmanlı yönetimi Girit'teki ibadethane ve vakıf yönetimlerini sistemleştirmeye Ortodoks vakıflarıyla başladı. Adanın Rum cemaatine ait ibadethaneler ve bunlara bağlı vakıflar eskiden beri rahipler tarafından yönetilirdi. Ancak, bu yönetim sırasında ortaya çıkan büyük yolsuzluklar nedeniyle Babîâlî tarafından yapılan düzenlemeyle Rumlara ait vakıf gelirleri ve yetimlerin mallarının yönetimi *Dimoyerandiya* adı verilen özel meclislere verildi. Batı kaynaklarında Δημογεροντες; *dimogerontes*, *dimogerontia*, *de-*

mogerondia, *démogérontie*, *démogérontes* gibi isimlerle adlandırılan bu kurum, Osmanlı kaynaklarında *dimoyerandiya* olarak isimlendirilmiştir. Girit'te oldukça geç bir tarihte kurulan bu kuruluş aslında Sakız gibi adalarda çok eskiden beri mevcuttu.

Dimoyerandiyanın kuruluşuna ilişkin, 1859 tarihli Dimoyerandiya Nizamnamesi'nden bir buçuk yıl önce Mayıs 1858'de yapılan bir düzenlemeyle adadaki yerel meclislerin yanı sıra özel birtakım meclislerin yapılandırılması karar altına alınıyordu. İsim olarak zikredilmemekle birlikte Girit'teki dimoyerandiyanın temeli de bu nizamnameyle atılmış oluyordu. Dimoyerandiyanın adanın Hanya, Kandiye ve Resmo olmak üzere üç sancağında kurulması kabul edilmişse de daha sonraları Laşit Sancağı'nda da dimoyerandiya meclisinin kurulduğu görülmektedir. Osmanlı kaynaklarında yazılı olmasa da Sfakia'da da dimoyerandiya kurulmuştur. Kandiye dimoyerandiyası Girit metropolitinin, Hanya ve Resmo dimoyerandiyaları ise kendi şehirleri despotlarının başkanlığındaydı. Hanya dimoyerandiyasının oluşumu, Hanya, Kısamu, Selinu, Apokoron ve Sfakia nahiyelerinden birer üye seçimiyle gerçekleşiyordu.

1892-93 tarihli Girit Vilayeti Salmamesi'nde, adadaki dimoyerandiyaları görmek mümkündür. Kandiye dimoyerandiyası üyeleri; Reis Metropolit Simo Yanos Efendi, Yorgi Kotantaki, Yorgi Pisaki, Yorgi Nikoladis (birinci kâtip), Yovanni Fokas (muhasip), Apostolo Varaki (ikinci kâtip), Nikoli Frangaki'dir (mübaşir). Resmo dimoyerandiyasının üyeleri ise; Reis Resmo Piskoposu Yerasimos Efendi, Stilyanos Dandalos, Anagnosti Çinhilis (Hanyalis?), Yovanni Stelyo Yanodakis (kâtip), Evagenos Çinhilis (Hanyalis?) (ikinci kâtip), Anastasi Spiliyatakis'tir. Laşit dimoyerandiya meclisi, Reis Piskopos Petras Titos Efendi, Yanni Diyalinaki, Yorgi Bilibasaki, Evangelos Tiraki (muhasip), Kostandi Çankaraki (kâtip), Mihali Drosulaki (sandık emini), Nikoli Mihali Dimitraki'den (mübaşir) oluşmuştur. Vilayet merkezi olan Hanya dimoyerandiyası ise Reis Piskopos Nikiforos Efendi, Vardis Yanakaki, Nikola Mavro Dimitrakis, Yorgi Mari (sandık emini), Manoli Stavridis (kâtip) isimlerinden oluşmaktadır.

Girit'teki dimoyerandiyaların tanımlanmış görevleri oldukça sınırlı akçalı konuları içeriyordu. Girit Vilayet Nizamnamesi'nde bu kurumun görevi, Hristiyan olup da vasi ve veli denetimi altında bulunan kişilerin mallarını uygun şekilde yönetmek şeklinde tanımlanıyordu. Dimoyerandiya Nizamnamesi ile kurumun görev tanımı biraz daha genişletilmiş ve görev tanımı netleşmiştir. Nizamname bu kuruma biri yetimlerin mallarının idaresi ve diğeri miras taksimi olmak üzere iki temel görev yükliyordu.

Dimoyerandiyalar yetimlerin menkul ve gayrimenkul servetlerini korumaya vekil olduklarından bu konuda görevli kabul edilmişlerdir. Eytam malları üzerinde ferağ, intikal, rehin, emanet gibi uygulama keyfiyeti bu kurumun göreviydi. Ayrıca ölen Hristiyanların vârisleri arasında ihtilaf çıkarsa, emval-i metrukenin taksimi de bu meclisler aracılığıyla yapılıyordu.

Dimoyerandiyalar, cemaat içi veya resmi başka kurumlarla belli ölçüde işbirliği içindeydi. Salnamelerden izlendiği kadarıyla dimoyerandiyaların reisi olan despot aynı zamanda oradaki Hristiyan Maarif Meclisi'nin de reisiydi. Keza bu kurumlar kilise ile doğrudan bağlantılıydı. Reislerinin ilgili şehrin despotu olması, üyelerinden birinin kiliseden olabileceği, üye maaşlarının kurum bütçesi yetişmediği zaman manastır vakıflarından aktarılması bu ilişkiyi perçinlemektedir. Yine bu meclislerin nezaretinin önce Girit Metropolit'i'nde sonra da İstanbul Patrikhanesi'nde olduğu da unutulmamalıdır. Dimoyerandiyaların ilişki içinde olduğu bir başka kurum da ihtiyar meclisleridir. Eski dönemlerde ve farklı coğrafyalarda, dimoyerandiyalarla ihtiyar meclisleri aynı kurumlar olarak çalışmış veya isimlendirilmiştir. Ne var ki bu dönemde Girit'te kurulan dimoyerandiyalar, kaza ve köylerde kurulan ihtiyar meclislerinin sancak merkezinde bulunan üst kurulu niteliğindedir. Fakat sancak merkezlerinde, ihtiyar meclisleri yoktur, dimoyerandiyalar vardır.

Dimoyerandiyaların resmi olarak ilişki kurmak zorunda olduğu üst kurumlardan birisi de valilikti. Üyelerin göreve başlaması için valinin onayı gerekiyordu. Bir başka üst kurum da Vilayet Meclisi'ydi. Sonradan yeni davalara gerek kalmaması için, dimoyerandiyalar vasıtasıyla satılan yetimlerin emlak ve arazilerinin

satışı sırasında düzenlenen senet ve belgelerin, kararların ve diğer evrakın mutlaka Vilayet Meclisi'nce onaylanması gerekmektedir.

Dimoyerandiya vasıtasıyla yapılan satışlarda satılan mal kimin üzerine kalırsa malın eski sahibi yetimlerin isimleri, malı alanın ismi şöhreti ve satış miktarının belirtildiği bir belge düzenlenerek bu belgenin resmi kurumlara onaylatılması gerekiyordu. Bu çerçevede resmi kurumlarca da, satılan mülk hane ise mahkeme tarafından hücceti, vakıf ise evkaf müdürlüğü tarafından feragat senedi, arazi-yi miri-yeden ise Defterhane-yi Amire'den tapu senedi düzenlenmesi gerekiyordu. Her sancağın dimoyerandiyası, üç ayda bir eytam ve veraset hakkındaki muhasebe kayıtları defterlerinin hesaplarını kapatıp reisin mührüyle mühürleyerek korumak zorundaydı. Dimoyerandiyaların tüzel kişiliği haiz bir kurum olarak ayrı mühürleri bulunuyordu. Dimoyerandiyaların farklı dönemlerde farklı mühürler kullandığı görülmektedir. Bu mühürlerin bir kısmı sadece Rumca, bir kısmı ise Rumca ve Türkçedir. Dimoyerandiya kayıtlarının halen Yunanistan'da mevcut olduğu düşünülürse (Balta, 247), bu kurumların kayıtlarını düzenli bir şekilde tutup sakladığı söylenebilir.

Dimoyerandiyaları, Girit Vilayet Salnamesi'nden izlenildiği kadarıyla Müslümanların eytam sandığı/meclisi karşılığı düşünmek doğru olur. Girit'te iki cemaat arasında birçok konuda olduğu gibi özel meclislerde de bir dengeleme söz konusudur. Bu çerçevede iki cemaatin de maarif, dava gibi meclisleri vardır. Hristiyan toplumunda Müslüman toplumda gördüğümüz, Eytam Meclisi ve Evkaf Meclisi yoktur. Dimoyerandiyaların bu boşluğu doldurduğu düşünülse de vakıflar konusunda bu kurumların bir yetkisi yoktur.

Hristiyan cemaatine ait bu kuruma benzer bir kurumun Müslüman cemaat için de oluşturulduğu görülmektedir. Müslüman cemaatinin de vakıf ve ibadethane yönetimi işlerini kapsayacak şekilde düzenlenen bu oluşumda, menafi sandığı, ihtiyar meclisi, eytam dairesi ve evkaf kalemi mevcuttu. Bir süre sonra bu oluşum, evkaf ve eytam meclisleri adıyla iki ayrı kolda örgütlendi. Bu örgütler adada Hanya, Resmo, Kandiye ve Laşit sancaklarında kuruldu. Bunlardan Hanya'da merkez niteliği taşıyan kurumun başında Hanya kadısı bulunuyordu. Müftü de bu örgütün doğal

üyeydi. Kandiye, Resmo ve Laşit sancaklarındaki diğer örgütler, nizamname hükümlerine göre bir müdür ile ikisi muvazzaf ve ikisi gayrimuvazzaf dörder üyeden kuruldu. Müslüman cemaatine ait bu örgütler kurulduktan hemen sonra adada Müslüman vakıflarının yönetimini mütevellî heyetlerinden aldı.

Hanya, Resmo ve Kandiye’de birer müftü ve bu üç şehir ile Selinu, Kisamu, Pedyâ ve Yerapetra kazalarında birer naib-i şer’ görev yapıyordu. Camilerin, mescitlerin ve diğer hayır kurumlarının korunmasıyla harap ve atıl durumda olanların tamir ve bakımı evkaf ve eytam meclislerinin yetki alanındaydı. Ayrıca tüm eytam ve vakıf işleriyle Cemaat-i İslamiye’ye ait diğer problemlerin çözümü seçimle oluşturulmuş bu meclislere havale edilmişti. Vilayet merkezi olan Hanya ile Resmo, Kandiye ve Laşit sancak merkezlerinde böyle birer meclis bulunması ve her birinin bir başkan ile dört üyeden oluşması, bu meclisler için oluşturulan özel nizamname hükümleri arasında yer alıyordu.

Evkaf ve eytam idaresi Girit Müslümanlarının çeşitli dini ihtiyaçlarına yanıt veriyordu. Cami, mevlevihane, dergâh gibi evkafça idare edilen Müslümanlara ait ibadet yerlerinin bakım ve onarımı, halıların, hasırların, yağ lambalarının, mumların ve diğer benzeri malzemelerin parasının ödenmesi, buralarda çalışan memurların atanması ve maaşlarının ödenmesi evkaf ve eytam idaresinin önemli görevleri arasındaydı. Giritliler mal ve mülklerini ipotek yoluyla, uygun kişileri kefil olarak göstererek ve faiz ödeme koşullarını kabul ederek idareden borç isteyebiliyorlardı. Giritli Müslüman ve Hristiyanlar evkaf ve eytam idaresinden müzayede yoluyla dükkân, ev, çiftlik ve tarla gibi taşınmaz malları kiralayabiliyor ya da satın alabiliyorlardı. Bu mülklerin kira ve satışından elde edilen para, vakıf gelirlerinin ana kaynaklarından biriydi (Şenışık, 273).

Müslüman cemaatinin ibadethane ve imaretlerine bırakılan vakıf köylerinin aşar gelirinin vilayet bütçesine kaydedilip edilmemesi, her yıl Vilayet Genel Meclisi’nde tartışma konusu haline geliyordu. 1883 yılı Haziran ayında Hristiyan üyelerin adada vakıf aşarı olmadığı ve vakıf köyleri halkının bunu vermek zorunda olmadıkları hakkındaki başvuruları Babiâli tarafından kesin olarak reddedildi.

Adada Müslümanlara ait vakıflar ve bunlara bağlı olan köyler ve diğer gelirlerin cetveli, herhangi bir karışıklığı önlemek ve Hristiyan üyelerin bu iddialarını ortadan kaldırmak amacıyla ilan edildi. Bu cetvele göre adada toplam 93 köy çeşitli kişiler tarafından inşa ettirilen dini ve sosyal yapıların ayakta kalması için, vakıf olarak tahsis edilmişti.

1892-93 Girit Vilayet Salnamesi'ne göre, Girit'te evkaf meclislerine bağlı olarak oluşturulan sandığın, bu vakıflardan toplam gelirleri 606.000 kuruş ve giderleri ise 600.000 kuruştur (s. 162). Evkaf sandığının gelir ve giderleri hesaplandıktan sonra kalan kısmın vilayet bütçesine dahil edilmesine Babîâli tarafından 1884'te izin verildi.

Haberleşme

Adada haberleşme hizmetleri 1893-94 yılına kadar dört sancak merkezindeki Posta ve Telgraf Daireleri ile sağlanıyordu. Bu daireler Hanya, Resmo, Kandiye ve Laşit sancaklarında idi. Vilayet merkezine bağlı bu kurumlarda bir müdür ile bir posta memuru ve bir muhabere memuru görev yapıyordu. 1876 yılında müdür Ahmet Latif Efendi idi. Osmanlı posta idaresine bağlı olarak görev yapan bu kurumlardan başka, kazalarda da birer telgraf merkezi bulunuyordu. Ayrıca The Eastern telgraf şirketinin dört adet bürosu ve Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin de bir telgraf temsilciliği görev yapıyordu.

1893-94'ten itibaren adada yoğun olarak telgraf merkezi açma ve telgraf hatlarının tamir ve bakımı çalışmaları yapıldı. Örneğin Resmo'nun Amari ve Milopotamu kazalarının köylere varıncaya kadar telgraf hatları elden geçmiş ve yeni telgraf merkezleri kurulmuştu. Bu çalışmalar sırasında Milopotamu kazasında posta idaresi de açılarak göreve başlamıştı. Aynı tarihlerde Kandiye Sancağı'nda mevcut telgraf hatları kazalara kadar uzatıldı ve Sfakia Sancağı'na bağlı Ayvasil kazasına uzatılan telgraf hattı tamamlanarak çalışmaya başladı. Tüm bu çabalar adada yaşanan olayları ve çatışmaları anında ve doğrudan merkeze bildirmek amaçlıydı.

Sağlık

Adada devlete ait ilk sağlık kuruluşları Osmanlı genelinde olduğu gibi karantina kurumlarıydı. 1876 Girit Vilayet Salnamesi'nde Hanya merkezde tabip Mösyö Vartabet Efendi sorumluluğunda bir karantina dairesi olduğu görülmektedir. Hanya'ya bağlı Suda'da da bir karantina binası bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Resmo, Selinu, Milopotamu, Kenuryo, Laşit ve Apokoron kazalarında da birer karantinahane mevcuttu.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra adada sağlık hizmetleri üç sivil ve dört askeri hastane tarafından yürütülmekteydi. Sivil hastaneler Hanya, Resmo ve Kandiye'de bulunuyordu. Bu hastanelerde kadrolu tabip, cerrah, eczacı, hastabakıcı gibi sağlık görevlileri mevcuttu. Adanın fakir halkı arasında oldukça yaygın olan frengi ve cüzzamın tedavisi amacıyla hastaneler ücretsiz bakım sağlıyor ve masrafları yerel yönetim tarafından karşılanıyordu. Özellikle Resmo'daki gureba hastanesi frenginin tedavisi ve mücadelesi için inşa edilmişti. Bunların dışında ulaşım ve gümrük faaliyetlerinin yoğun olduğu Suda Limanı'nda da bir karantina hastanesi bulunuyordu. Buna karşın gerek fakir halk gerekse evcil hayvanlar arasında salgın hastalıkların zaman zaman ortaya çıkması ada halkını oldukça zor durumlara düşürüyordu. Halk sağlığını tehdit eden başka unsurlar da sık sık yerel basında kamuoyuna duyuruluyordu.

19. yüzyılın sonunda bitmek tükenmek bilmeyen kavgaların ve oradan oraya sürüklenen kitlelerin yakasına yapışan salgın hastalıklar günlük yaşamı bir kat daha zorlaştırdı. 1896 Ekim ve Kasım aylarında görülen çiçek salgını çok sayıda çocuk ölümüne yol açmıştı. Adada yaygın olarak görülen bir diğer hastalık cüzzamdı. 1899'da Danimarkalı bir cilt hastalıkları uzmanının yaptığı incelemeye göre halktan ayrılmış olarak bu hastalığı taşıyanların sayısı 1.320'ydi.

İmar Faaliyetleri ve Karşılaşılan Sorunlar

19. yüzyıl adadaki imar faaliyetleri açısından önemlidir. İlk olarak Mehmet Ali Paşa döneminde adada Venedik döneminden

kalan yollar tamir edilmiş, Hanya ve Kandiye limanlarının bakımları yapıp yenilenmiştir. Ne var ki dönemin en önemli imar faaliyetleri bütün Osmanlı'da olduğu gibi modernizmin oluşturduğu devlet binalarının inşası olmuştur. Bu anlamda inşa edilen en önemli binalar hükümet konaklarıdır. Hanya ve Resmo'da inşa edilen görkemli hükümet konaklarının yanı sıra Sfakia ve Laşit sancak merkezlerinde, Selinu, Apokoron, Milopotamu, Amaria, Pedy, Kenuryo, Rizo ve Yerapetra gibi önemli kaza merkezlerinde de daha mütevazı hükümet konakları yapılmıştır. Bu hükümet konaklarının yanı sıra bu binaların tamamlayıcısı olarak farklı yerlerde belediye dairesi, mutasarrıf dairesi, rüsumat dairesi gibi binalar da inşa edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı farklı vilayetlerde olduğu gibi Girit'te de şehirlerin bazen içine bazen de hemen yakınına askeri binalar inşa edilmiştir. 19. yüzyılda Girit'teki birçok yerleşim bölgesinde kışla, karakolhane, depo, ambar, cebehane, askeri hastane gibi büyük küçük birçok bina inşa edilmiştir. Kandiye'de 1894'te

Hanya Askeri Garnizon (fotoğraf: N. Adıyeke).

Resmo Kız Rüştıyesi Kapısı (fotoğraf: N. Adıyeke).

evkaf ve eytam meclisi ile ve Kandiye Şeriat Mahkemesi olarak inşa edilmiş olan bina da günümüzde ayakta kalmış bir büyük kamu binasıdır. Bunların yanı sıra hapishane ve hastaneler de şehirlerin yeni tanıştıkları binalar olmuştur. 19. yüzyılın yeni binalarından birisi de mektep binaları olmuştur. Büyük şehirlerdeki gösterişli okul binalarının yanı sıra kasaba ve benzeri küçük yerleşim merkezlerinde de okul binaları inşa edilmiştir. Bu binaların birçoğunun, Girit'in Yunanistan'a katılmasından sonra, hatta günümüzde de benzer bir işlev üstlenmiş olması ilginçtir. Örneğin Resmo'da 1850-1870 yılları arasında yapılan Osmanlı vilayet binası, bugün de Resmo il müdürlüğü binası olarak hizmet vermektedir. Yine Resmo'da, 1892/93'te kentin Müslüman kızları için yapılan okul bugün de ilkokuldur. Dahası kent sakinleri ona *To Tourkiko scho-leio* (Türk okulu) demektedir (Kolovos, s. 309).

19. yüzyıl modernleşmesiyle devlet eliyle yapılan bu imar faaliyetlerinin yanı sıra Avrupa ile eklemelenen ada, ticari açıdan da geliştiğçe liman kentlerinde yeni ticari binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu açıdan özellikle Hanya, Kandiye ve Resmo'da kayda değer ticari imar faaliyetleri yaşanmıştır. Bunun bir örneği, Hüseyin Muharrem Liçardaki tarafından 1893 yılında Kandiye çarşısında yapılmış ve adı Yunanca, Osmanlıca ve Fransızca olmak üzere üç dilde yazılmış olan, Osmanlı Bon Marşesi adlı kumaş dükkânıdır.

Osmanlı döneminde Girit'in hem kentleri hem de kırsal alanları, çok sayıda çeşmeyle süslenmişti. Girit orta sınıfından insanların cami gibi büyük yapılardan daha ucuz bir hayrat olarak çeşme yaptırmaya daha çok yöneldikleri anlaşıyor. Kalapsarzade Yunus Ağa'nın oğulları, Ethem ve Kasım beyler 1863-64'te, Resmo'nun farklı bölgelerinde toplam dört tane çeşme yaptırmışlardı.

Depremler

Şehirlerin imar çalışmaları içinde belirleyici olan hususlardan biri de yaşanan depremlerdir. Adanın Osmanlı yönetimine girişinden sonra en önemli yer sarsıntısı 1681 yılında yaşandı. 1 Ocak 1681 tarihinde meydana gelen ve Kuzeydoğu Girit'i tahrip eden depremde pek çok hasar oldu ve çok sayıda insan öldü. Benzeri şekilde 1717 yılında da Girit'in batı kesimlerinde geniş hasar yaratan büyük bir deprem yaşandı. Bu depremde de birçok köy zarar gördü. Aralık 1769'da meydana gelen bir depremde ise Kandiye Kalesi'nin büyük bir bölümü zarar gördü. Yüzyılın son büyük depremi 1780 yılı Ekim ayının sonlarında meydana geldi. Birkaç yıl sonrasına ait belgelerden bu depremin Spinalonga Kalesi'nde hasar oluşturduğu ve Yerapetra'yı mahvedip, 200'ün üzerinde can aldığı anlaşılmaktadır.

Adalar Denizi deprem hareketliliği açısından 19. yüzyılda da hızını kaybetmedi. Temmuz 1805'te yaşanan deprem hakkında tarihi dışında bilgi yoksa da 1810 yılı Şubat ve Mayıs aylarında yaşanan iki kuvvetli depremin tüm Girit'te yıkıcı etkisi olduğu bilinmektedir. 17 Şubat 1810 günü sabah beş buçukta olan dep-

remde, Kandiye Kalesi içindeki Sultan İbrahim ve Sultan Mehmet camileri, Fazıl Ahmet Paşa, Zülfikar Paşa, Defterdar Ahmet Paşa, Abdurrahman Paşa, El-Hac Mehmet Paşa camileri zarar gördü ve minareleri yıkıldı. Ayrıca kente su getiren sukemerlerinin iki gözü, bazı siper bedenleri, yerli yeniçeri kışlası, cephaneler ve tophane ağır hasar gördü. Birçok yerde kale surları ile çok sayıda ev ve dükkân yıkıldı. Ayakta kalabilenlerin çoğu da ertesi gün yaşanan artçı depremle harap oldu. Oturulacak ev kalmayan Kandiye’de binden fazla insan yaşamını yitirdi. Kalanlar korkudan şehri terk edip tarlalarda ikamet etmeye başladı. Halk bir yandan kışın zor şartlarıyla boğuşurken öte yandan enkaz altında kalan yakınlarını çıkarıp defnetmek için uğraşıyordu. Kandiye’ye bağlı Kenuryo, Maleviz, Temenos ve Piryotiçe nahiyelerindeki çiftlik ve köyler de perişan haldeydi. Buralarda da çok sayıda insanın öldüğü bildirilmişti. Mesara Ovası’nda 17 köyde taş üstünde taş kalmadı. Bu depremde iki binin üzerinde insan hayatını kaybetti.

1814 yılı Ocak ayında ve 1815 yılı Aralık ayında yaşanan iki depremin de Girit’te küçük hasarlar oluşturduğunu söyleyebiliriz. Panaya Kilisesi’nde hasar oluşmuş ve Yerapetra Camisi’nin minaresi yıkılmıştır.

1856 Ekim ayında olup ardılları 1857 yazına kadar devam eden deprem fırtınası Girit’i harabeye çevirmiştir. 1856 yılının Ekim ayının 12. günü gece yarısına 15 dakika kala Girit’te büyük bir deprem oldu. 8,1 veya 8,2 şiddetindeki ağır yıkıcı olarak kaydedilen depremin, adanın doğu kısmında özellikle Kandiye Sancağı’nda çok büyük bir zarar verdiği anlaşılmaktadır. Adanın en doğusunda olan Sitia şehri neredeyse tamamen yıkıldı. Resmo ve Hanya ise depremden daha az etkilendi. Bu deprem Rodos, Karpatos, Kasos’tan başka İstanköy hatta Aydın’da bile hissedilmişti.

Depremlerin yıkım ve can kaybını artıran önemli takipçisi yangınlardır. Nitekim 1856 kışında Girit’te yaşanan deprem de yangınlara yol açmıştır. İlk büyük depremde çıkan yangında hükümet konağının harem kısmı ile evler ve değirmenler yanmıştır. Yine bu deprem sırasında, Attarlar Çarşısı’nda bulunan dükkânlarda kırılan şişelerden dökülen ispiro ve yağların ateş almasıyla büyük

bir yangın çıkmış, çarşı tamamen yanmıştır. Yangınların artçı depremler sırasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Kandiye hükümet konağının da birkaç kez yandığı anlaşılmaktadır. Bu yangınlardan birinde, Kandiye'nin imarı için kullanılacak miri kereste de yanmıştır.

Depremi yarattığı ilk etki kuşkusuz büyük bir korku ve panik olmuştur. Girit Valisi Veliüddin Paşa ilk günden itibaren büyük bir soğukkanlılıkla olaylara müdahale etmiş, bir yandan durum tespiti ile Girit'teki gelişmeleri merkeze bildirmiş, diğer yandan da kurtarma ve müdahalelere girişmiştir. Depremde çok sayıda insanın öldüğü ve yaralandığı tespit edilmektedir. İlk anda Kandiye'de tespit edilen ölü ve yaralı sayıları 116 Müslüman ve 93 Hristiyan, toplam 209 ölü, 138 Müslüman ve 63 Hristiyan, toplam 201 yaralı şeklindedir. Bu sayılara o gece çıkan yangında vefat eden 2 asker ile yaralanan 10 subay ve askeri de eklemek gerekir. İlk etapta tespit edilen bu ölü ve yaralı sayıları gün geçtikçe artmış ve daha sonraki incelemelerde tespit edilebilen ölü ve yaralı sayısı bu rakamların birkaç katına çıkmıştır. Yapılan incelemede Hanya'da 10, Kandiye'de ise toplam 527 kişinin vefat ettiği anlaşılmıştır. Bu kesin sayı olmayıp kayda girmiş olan toplamdır. Sonradan vefat eden yaralılar ve Resmo'daki insan kayıplarıyla bu sayının biraz daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Kandiye kasabasının yanı sıra Maleviz nahiyesi ile Pedy ve Mirabelo kazalarında yaşanan can kaybı da dikkat çekicidir. Ölen 527 kişiden büyük bir kısmının yıkılan binaların altında kalıp yaşamlarını kaybettikleri veya enkazdan çıkarıldıktan sonra vefat ettiği düşünülebilir. Kandiye Memleket Hastanesi'ne ait jurnal kayıtlarından hastanede yatan yaralılarından beş kişinin vefat ettiği öğrenilmektedir.

Hayatta kalanlar arasında öncelikle ilgi bekleyenler yaralılardır. Hanya'da 22 kişinin yaralanmasına karşın depremin ağır yaşandığı Kandiye'de yaralı sayısı 258 Müslüman, 249 Hristiyan olmak üzere toplam 607 kişidir. Yaralı sayılarının da ölümlerin çok olduğu kazalarda yoğunlaştığı görülmektedir. Kandiye'de yaralılara hizmet veren biri Memleket Hastanesi, diğeri Asakir-i Nizamiye Hastanesi olmak üzere iki adet hastane mevcuttur. Birçok resmi

binanın ağır hasar almış olmasına karşın bu iki hastanenin kısmen sağlam kaldığı görülmektedir. Askeri hastane depremde hasar gördüğü halde hasta kabulüne devam etmiştir. Ayrıca Girit Valisi Veliüddin Paşa'nın babası Mustafa Paşa'ya ait Kandiye'deki ahşap konak depremden zarar görmediği için geçici olarak hastaneye çevrilmiştir. Alt katlar askeri personele, orta ve üst katlar ise sivilere tahsis edilmiştir.

Girit'te bulunan bütün askeri ve sivil hekimler gönüllü olarak çalışmalara katılmışlardır. Bir kısım doktor, hastanelerde tedavi hizmeti görürken bir kısmı da köy ve kasabalara giderek yerinde tedavi uygulamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra başka yerden de hekimlerin geldiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Mösyö Edvar Girit'e yardım götüreren bir vapurla İstanbul'dan adaya gitmiştir.

Kış mevsimi girerken yaşanan deprem, barınma ve beslenme konularında halkı çok etkilemiştir. Binlerce ev tamamen yıkılmış, binlercesi de hasar görmüştür. Girit valisi arzında Resmo ve Hanyadaki binaların çoğunun hasar aldığını belirtilmekte daha sonra yapılan tespitlerde ise Hanyada eski binalardan 25 kadarının yıkıldığı bildirilmektedir. Resmo'da 17 cami, 1 tekke, çok sayıda ev ve dükkân yıkılmıştır. Kandiye şehri ise neredeyse bütünüyle harap olmuş, şehirde, yıkılmayan 13 ev kalmıştır. Köylerde de birçok insanın evsiz barksız kaldığı anlaşılmaktadır. İki-üç köy tamamen yerle bir olmuş ve izleri bile kalmamıştır. Ayrıca bu köylerin olduğu yerleri deniz kaplamış, Kisamu suyun içinde kalmıştır. Bunlar küçük çaplı bir tsunami oluştuğunu düşündürmektedir.

Sitia kazasında, başta İsfaka ve Piskokefali olmak üzere toplam 22 köy, Kenuryo kazasında ise Moroni ve Dafni köyleri ağır hasarlıdır. Toplam 9 köyde ise çok sayıda ev yıkılmıştır. Maleviz nahiyesi depremin en ağır hasarı verdiği bölgelerden birisidir. 22 köyde çok sayıda ev yıkılmıştır. Bu nahiyede en fazla hasar gören köy, Kalesa olmuştur. Menafoca kazasında başta Aya Toma, Aksendi, Kadila da dahil 16 köyde toplamda yüzlerce evin yıkıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Mirabelo kazasında 24 köy ve çiftlikte evler yıkılmış, 26 köy ve çiftlik de hasar görmüştür. Pedy a kazası da yıkımın ağır olduğu

kazalardan birisidir. Binden fazla ev yıkılmış, 44 köyde evler harap olmuştur. En ağır hasar Piskopi karyesinde yaşanmıştır. Bunun yanı sıra Anapolo, Iskalan, Aytanya köyleri de ağır hasar görmüştür. Temenos kazasında en ağır hasar Karye-i Bala-yı Arhani'de oluşmuş ve toplam 21 köyde evler tamamen yıkılmıştır. Yıkımın ağır olduğu Yerapetra kazasında sadece kasaba merkezinde 400'e yakın ev yıkılmıştır. Buna ek olarak, Kato Horyo ve Ano Horyo'da, Piskopi karyesinde çok sayıda ev yıkılmıştır. Rizo kazası genelinde yıkılan ev az, fakat hasarlı ev sayısı çoktur. Piryotiçe kazası, en az hasar tespit edilen kazadır. İki köyde birer ev yıkılmıştır. Hanya'da fazlaca hasar olmadığı anlaşılmaktadır. En ciddi hasar Kisamu kazasında olmuştur. Özellikle Bulmari karyesinde hasar etkilidir. Bunun dışında ağır hasarlı köy yoktur. Ada genelinde binlerce ev tamamen yıkılmış bir o kadar ev az veya çok hasar görmüştür.

Depremle birlikte halkın barınmak kadar önemli bir sorunu da iâşe sorunu olmuştur. Özellikle Kandiye'de su yolları ve ekmek fırınları yıkılmış, ahali aç susuz bitap olmuştur. Deprem öncesinde Kandiye'de faaliyet gösteren 24 fırından ancak 5 tanesi ayakta kalmış olup buralarda da ekmek yapılması olanağının kalmadığı anlaşılmaktadır. Mevcut zahire, yıkıntıların altında kalmış, yeni un işleyecek değirmenler de yıkılmıştır. Yine su yollarının yıkılması, Kandiye'de içecek su sorununu ortaya çıkarmıştır.

Depremde çok sayıda işyerinin zarar gördüğü tespit edilmiştir. Kandiye'nin merkezindeki dükkânlardan yüzde 48'i zarar görmüştür. Bu aşamada deprem sonrası yangınların yarattığı hasardan da söz etmek gerekir. Söz konusu yangınlarda Meydan Çarşısı'nda 13 dükkân ve bir fırın ile Attarlar Çarşısı'nda 34 dükkân olmak üzere 48 adet işyeri yanmıştır. Bu noktada meskenlere kıyasla dükkânların depremden daha az zarar gördüğü anlaşılmaktadır. İşyerlerinin zararını göz önüne alırsak, depremin etkili olduğu yerlerde ekonomik hayatın neredeyse tamamen durduğunu söylemek yanlış olmaz. Diğer yandan deprem, ada içinde önemli bir ekonomik sektör olan hayvancılığa da zarar vermiştir. Kandiye merkezinde 171, Pedia kazasında 45 ve Maleviz nahiyesinde 126 baş olmak üzere toplam 342 baş hayvanın telef olduğu kayda girmiştir. Kay-

da girmeyenler bu sayının çok üzerinde olmalıdır. Yüzlerce insanın ölümüne, yüzlercesinin yaralanmasına yol açan deprem binlerce insanı evsiz bırakmış, aynı zamanda da ekonomik olarak mahvına sebep olmuştur. Ticari hayat adeta durmuş, her alanda üretimde ciddi sorunlar yaşanmıştır.

Toplumsal açıdan önemli yapılar; okullar ile cami, manastır, tekke gibi dini binalar da depremde hasar görmüştür. Kandiye şehrinde; Mahmut Ağa Camisi, Hünkâr Camisi, Topçubaşı Camisi, Vezir Camisi ve Sofu Mehmet Paşa Camisi tamamen yıkılmıştır. Recep Ağa Camisi, Arasta Camisi, Defterdar Camisi, Çukurçeşme Camisi, Valide Camisi, Yeni Cami, Ağa Balta Camisi ve Aktabya Camisi de hasar gören camilerdir. Hanya şehrinde yıkılan cami yoktur, Hünkâr Camisi, Tophane Camisi, İçkale Mahallesi Camisi, Cezayir Kolu Camisi, Yusuf Paşa Camisi, Arap Camisi ve Ağa Camisi hasar görmüştür. Kandiye’de Vezir Cami Mahallesi ve Yenicami Mahallesi’ndeki kiliseler depremde zarar görmüştür.

Yerapetra kasabasındaki camiden başka, farklı kazalara bağlı Handra, Zir Furni, Moroni, Gasi, Kamaris, İskapela, Bala Kerasa, Rusohoryo, Pedamodi ve Keramuca köylerindeki camiler yıkılmıştır. Mirabelo’ya bağlı Zir Furni köyünde altı, Lafonya’da üç, İskinia ve Milatos köylerinde ikişer ve Agrodi çiftliğinde bir manastır yıkılmıştır. Ayrıca çeşitli kazalara bağlı Piskokefali, Toplu Manastırı ve Sitia Limanı Manastırı, Iskalan, Aytanya, Anapolo, İstavraka, Kalesa, Petrokefali, Çatalköy ve Kamaris karyeleri manastırları da tamamen yıkılmıştır.

Depremde çok sayıda resmi binanın da hasar gördüğünü söyleyebiliriz. Özellikle Kandiye’deki resmi binalar ağır hasara uğramıştır. Nizamiye Askeri Kışlası, karantinahane ve tophane ambarı ile 2 adet cepthane, 5 mazgal ve Kandiye’nin farklı yerlerinde 11 adet karakol tamamen yıkılmıştır. Hükümet konağı ile Nizamiye Askeri Hastanesi kısmen hasar görmüştür. Ayrıca 4 adet cepthane, 4 adet mazgal ve 7 adet karakol binası hasara uğramıştır. Kandiye Kalesi’nin sur duvarları çeşitli noktalardan zarar görmüştür. Spinalonga Kalesi’nde nizamiye mutfağı ile mülazım odası ve 2 adet tabya tamamen yıkılmış, 7 adet tabya da hasar görmüştür. Kisamu

kazasında 2 adet mazgal Yerapetra kazasında birkaç tane cephane yıkılmıştır. Hanya Sancağı'na bağlı Suda Kalesi'nde 2 adet tabya ve Askeri Hastane hasar görmüştür.

Bu çok yıkıcı depremden sonra, 1862 ve 1887 yıllarında da Girit'te bu kadar yıkıcı olmayan depremler yaşanmıştır. İmar yıkımcısı olan depremlerin yanı sıra bu konuda çatışmalarda etkili olmuştur. Kopasi 1897 çatışmaları sırasında Hanya'da hükümet konağının yandığını söylemektedir (s. 909). Bu yangınlar sırasında sadece binalar değil içindeki çok kıymetli olan evraklar da yok olup gitmiştir.

IV

Özerkliğin İlanı ve Adanın Yunanistan'a Katılması

Adem-i Merkeziyet Aşamaları

1897 savaşı öncesinde statükonun korunması adına ilkelerini koruyan Avrupa devletleri, savaş gündeme geldiğinde de uluslararası hassas denge adına ortak tutumunu sürdürdü. Ancak Girit sorunu söz konusu olduğunda Büyük Devletler'in savaştan sonraki dönemde aynı tavrı koruyamadıkları ortaya çıktı. Adayı işgal altına almış olan bu devletler, savaş sırasında Yunanistan'ı Osmanlı Devleti'ne karşı yalnız bırakarak cezalandırma yolunu seçtikleri halde, savaşın ardından Yunanistan'ın yenilgisini tarihi bir kazanca dönüştürdüler. 1897 savaşının sonucu Yunanistan'a Büyük Devletler'in Girit'te Yunan egemenliğini kabule hazır olduğunu gösterdi. Bu durum, Yunan Hükümeti'nin Girit sorununa müdahale cesaretini artırdı.

Büyük Devletler'in Girit sorununa yaklaşımı, muhtariyet tartışmalarıyla belirginleşti. Muhtariyet yönetimi, esaslarının hazırla-

nısıyla, maddeleri üzerindeki tartışmalarıyla, her şeyiyle Yunanistan'ın güvenini kazanmayı hedefliyordu. Bu amaçla muhtariyeti Yunanistan'a kabul ettirmeye çalışan Büyük Devletler, Yunan krallının oğlunu da adaya yüksek komiser olarak atadı. Girit'in siyasal ve yönetsel yapısında Yunan çıkarlarına uygun düzenlemeleri yaptılar. Bunu yaparken Osmanlı Hükümeti'ne hükümrancılık hakları ve toprak bütünlüğü konusunda teminat vermekten de geri durmadılar. Yunanistan, Osmanlı Devleti ile girdiği Teselya Savaşı'nda askeri açıdan ağır bir yenilgi alması dikkatleri yeniden Girit üzerine çevirdi. Osmanlı Hükümeti'nin Yunanistan ve Büyük Devletler'le barışın koşullarını tartıştığı sırada Büyük Devletler'in adadaki temsilcileri de Müslümanlara yönelik eylemlerini sürdürüyorlardı. Örneğin; Yerapetra'da Müslümanların kendilerini savunmak amacıyla isyancılar üzerine ateş açması sonucu Büyük Devletler'in donanmaları şehri topa tuttu. Diğer yandan, Etniki Etery'a'nın da adaya gizlice silahlı gönüllüler göndermeye devam ettiği izleniyordu.

1895-96 isyanlarının patlak vermesiyle Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Türkçe basın, Girit sorunuyla yakından ilgilenmeye başladı. 1896 yılı içinde özellikle İstanbul basını, yoğun olarak Girit'ten gelen telgraf haberlerine yer veriyor ve ada Rumlarının Müslümanlara karşı giriştikleri katliamları okuyucularına duyuruyordu. Fakat çok geçmeden Girit olaylarıyla ilgili sansür, etkisini hissettirmeye başladı. Reformların ilanından sonra adada durumun sakinleştiği, herkesin kendi işiyle meşgul olduğu ve bu durumun genel bir memnuniyet yarattığı haberleri İstanbul basınında yer almaya başladı. Gerçek durumun tam tersi olması ve 1897 yılı başlarından itibaren olayların giderek tırmanması üzerine basın, Girit'teki gelişmeleri yeniden gündeme getirme ihtiyacı duydu. Girit'ten gelen telgraf haberleriyle Yunanistan'ın kışkırtmalarına geniş yer veren Osmanlı basını, aynı zamanda Büyük Devletler'in müdahale ederek duruma hâkim olduğunu da yazıyordu. Savaşın hemen ardından yer alan haberlerde ise Yunanistan'ın Girit'teki askerlerini geri çektiği ve adada asayişin kesin olarak sağlandığı duyuruldu. Bu tarihten itibaren Girit sorunu hakkında basına uygulanan sansür giderek arttı. Bu gizleme telaşı içinde Girit sorunu-

nu akla getirir düşüncesiyle “*geride*” yani arkada anlamına gelen kelimenin bile “*girüde*” şeklinde veya farklı şekillerde yazılmasına özen gösterildi. Çok uzun aralıklarla basına yansıyan haberler de, adada gelişen olaylarla kıyaslanamayacak türden geçiştirme haberlerdi. Gerek Abdülhamit rejiminin basına uyguladığı bu sansür gerekse 1897 savaşından sonra adada Osmanlı hâkimiyetinin Büyük Devletler’in emanetine terk edilmesi, Jön Türkler ile Girit Türkleri arasında sıkı bağlar yarattı. Genç Türkler Osmanlı sınırları dışında yayınladıkları ve Abdülhamit rejiminin denetiminden uzak olduğu için rahatlıkla Girit’e ulaştırdıkları gazetelerinde, Ada Türkleri’ne Osmanlılık mücadelesi için destek oluyor ve onları göç etmekten caydırmaya çalışıyorlardı.

Büyük Devletler 1897 savaşı sonucunda, gelişmeler ne yönde olursa olsun reformların Girit’te uygulamaya konulacağı konusunda kararlıydı. Görünüşte adadaki iki unsur da bu düzenlemeleri kabule hazırdı. Oysa bu görüntü tümüyle yanıltıcıydı. Bir yandan muhtariyet yönetimini ilan edecek olan Genel Meclis’in toplanması geciktiriliyor, diğer yandan Rum üyeler iki gruba ayrılarak muhtariyetin kabul edilip edilmemesini tartışıyorlardı. İhtilal Komitesi’nin üst düzey yöneticileri yaptıkları toplantılarda adanın Yunanistan’a katılmasından başka emelleri olmadığından muhtariyeti reddederek, katılım gerçekleşene kadar eylemlerine devam edeceklerini ilan ettiler. Gelişmeler karşısında, muhtariyetin Girit asilerinin istediği şekilde düzenleneceği kaygısını duyan Osmanlı Hükümeti, muhtariyet esaslarının belirlenmesi için Büyük Devletler temsilcilerinin bir an önce görüşmelere çağrılması talebinde bulundu.

Muhtariyetin İlanı ve Uygulanması

Bugünkü *özerklik* terimi Osmanlı Türkçesi’nde *muhtariyet* karşılığıdır. Uluslararası hukuk kavramları içinde özerklik, üniter ya da federal devlet sisteminde bölgelerin ya da kamu kurumlarının belli sınırlar çerçevesinde siyasi ya da idari anlamda kendi başına karar alabilme ve uygulayabilme serbestliğidir. Genellikle çok uluslu devletlerde görülen özerklik uygulamaları yarı bağımsız bir

siyasi statü, merkezi hükümet yetkilerinin belirli alanlarda sınırlandırıldığı idari düzenleme, eğitim ve kültür alanıyla sınırlı kurumsal bir yapılanma gibi değişik kapsamlarda olabilir.

Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerinin imza koydukları anlaşmalar sonucu ayrıcalıklı yapıdan farklı olarak özerk statüye sahip olan yöreye uluslararası antlaşmalarla bir yönetici tayin edilir. Tayin edilen yönetici sultan tarafından tanınır, ancak kendisine egemenlik hakkı verilmez. İç işlerinde tam anlamıyla bağımsızdır, merkeze her yıl belirlenmiş bir miktar vergi ödemekle yükümlüdür. Merkezi devletin çıkarlarına ve haklarına aykırı olmamak kaydıyla üçüncü devletlerle ilişki kurabilir, anlaşmalar imzalayabilir.

Buna ilk örnek Sisam'ın 19. yüzyıl ortalarındaki statüsüdür. Sisam'da 1832'de oluşturulan bu statüye göre adaya bir *yerli bey* yönetici olarak atandı. Yine yerli eşrafın seçilmiş temsilcilerinden oluşan bir meclis beyle birlikte yönetim organlarını oluşturdu. İç işleri ve konsoloslarla ilişkileri de yerel yönetim düzenliyordu. Osmanlı askeri bulundurulmayacak, güvenliği adalılar sağlayacaktı. Ancak ada Babiâli'ye yıllık belirli bir vergi ödeyecekti.

Girit'in 1897 yılının ilk aylarında önce Albay Vasos yönetimindeki Yunan birlikleri, ardından da Avrupa devletlerinin askerleri tarafından işgaliyle, adada Osmanlı Hükümeti, Albay Vasos öncülüğünde Yunan Hükümeti ve Büyük Devletler'in hükümetleri olmak üzere üç ayrı hükümet ortaya çıktı. Bu hükümet bolluğunda ve egemenlik iddiasında tek çözüm, özerkliğin ilanıya bu erkleri birleştirmektir.

Büyük Devletler, muhtariyet esaslarının belirlenmesinde İstanbul'daki elçilerine tam yetki verdiler. Babiâli, sefirlerle yapılacak görüşmeden önce, hükümlanlık hakları ve bölgesel çıkarlarının korunması amacıyla bir komisyon oluşturdu. Komisyona Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmut Paşa, Müşir Rauf Paşa, Aleksandr Paşa ve Turhan Paşa üye seçildi. Komisyon, çalışmalarının sonucunda muhtariyetin kabul edilebilir olması için ortaya konulacak teklifleri belirledi. Ana çerçeve, adada Osmanlı hâkimiyet haklarının tescili ile karadan ve denizden korunması görevinin Osmanlı Hükümeti'ne ait olması koşuluyla Hristiyan vali tayininin ve adanın muh-

tariyetinin kabul edileceği, adliye ve zabıta teşkilatları için komisyonlar kurulabileceği maddelerini içeriyordu. Babıâli bu noktaları, Büyük Devletler elçilerine ilettiler. Bu sırada adada toplanan meclis de muhtariyet yönetimi kurulmasını kabul etti. Böylece Girit'in muhtariyet yönetimi, esasları belirlenerek 18 Aralık 1897'de Osmanlı Hükümeti ile Büyük Devletler elçileri arasında imzalanarak ilan edildi. Bu anlaşmayla birlikte, Girit Vilayeti Muhtariyet İdaresi Teşkilatına Dair Nizamname de kabul edilmiş oldu. Girit Adası'nın Osmanlı egemenliği altında özerk olduğunu ilan eden bu nizamname aynı zamanda vali tayiniyle kurumsal düzenlemelerin derhal gerçekleştirileceğini duyuruyordu. Yirmi altı maddeden oluşan nizamname, muhtariyet yönetiminin kesin çerçevesini belirledi.

Muhtariyet esaslarına göre ada, Osmanlı egemenliği altında olmak kaydıyla, Büyük Devletler'in onayıyla seçilen bir Hristiyan vali tarafından yönetilecekti. Valinin Giritli olmak kaydıyla, biri Müslüman, diğeri Hristiyan iki müşaviri bulunacaktı. Böylece Girit Osmanlı egemenliği altında muhtar (özerk) bir vilayet oldu. Bu andan itibaren adada Osmanlı egemenliğinin tek sembolü Osmanlı Sancağı olarak kaldı.

Muhtariyetin ilanı Rumlar arasında sevinçle karşılandı. Adanın Yunanistan'a ilhakı sürecinde bu gelişme, başarılı bir adım kabul edildi. Ancak muhtariyetin ilanının hemen ardından Almanya ve Avusturya artık Girit sorunuyla bir ilgilerinin kalmadığını öne sürerek adadan askerlerini çektiler. Büyük Devletler'in amirallerince ada beş bölgeye ayrılarak bunlardan dördünün ayrı ayrı birer devlet tarafından denetlenmesi, birinin ise karma komisyon tarafından denetim altına alınması kararlaştırıldı. Resmo Rus, Kandiye İngiliz, Sitia ve Spinalonga Fransız, Yerapetra ve çevresi İtalyan askerlerinin denetimine verildi. Adanın merkezi olan Hanya karma komisyonun denetimine bırakıldı.

Büyük Devletler'in temsilcileri, adada muhtariyet esaslarının uygulamaya konmasında tam yetkiliydiler. Ancak uygulamanın bir türlü gerçekleştirilememesi ve tayin edilecek valinin özellikleri Osmanlı Hükümeti'nde kuşku yarattı. Devletler, uygulamanın tümüyle adadaki amirallere ait olduğunu ve bu amaçla onların

kontrolü altında bir geçici yönetim kurulacağını bildirdiler. Adada kurulacak geçici yönetim Girit Genel Meclisi içinden bir İcra Komitesi oluşturulması esasına dayanıyordu. Adı geçen komite amirallerce belirlenecek ve amiraller bunları görevden alma yetkisine sahip olacaklardı.

Girit Genel Meclisi muhtariyetin ilanıyla birlikte adada ön plana çıkmış ve üye seçimi ile yapılanması ve çalışmaları Büyük Devletler’ce dikkatle izlenmiştir. Muhtariyet esasları içinde meclisin, üyeleri halk tarafından seçilmek üzere iki yılda bir toplanacağı ve her toplantı süresinin 40 günden 60 güne kadar olacağı belirtildi. Aynı esaslar meclise, padişahın onayından geçmek şartıyla vilayet kanunları hazırlama yetkisi de vermişti. Babıâli’ce iki ay içinde onaylanmayan kanunlar kabul edilmiş sayılacaktı. Ancak muhtariyet esaslarının ilanının hemen ardından Genel Meclis’in hazırlayacağı kanun layihalarını onaylama ya da reddetme keyfiyetini, Büyük Devletler’in amiralleri kendi üzerlerine aldılar. Yine aynı tarihte hazırlanan geçici yönetim düzenlemesinde meclis, kendi içinden seçtiği icra komitesine tüm yetkilerini devrederek geçici yönetimin kendisine yüklediği önemli bir görevi de yerine getirdi.

Bu esaslar çerçevesinde Akrotiri’de çalışmalarına başlayan Genel Meclis, Büyük Devletler’ce hazırlanan geçici yönetimi kabul ettiğini bildirdi. Ancak bunun soruna kesin çözüm getirmeyeceğini ve Osmanlı askerleri ile memurları adadan ayrılmadığı sürece bu uygulamanın da sonuçsuz kalacağını iddia etti. Girit’in geçici yönetimine dair nizamname 23 Ağustos 1898 tarihinde amirallerce imzalanarak uygulamaya kondu. Nizamnamede icra komitesinin her bir sancaktan bir kişi olmak üzere beş üyeden oluşacağı, dahiliye, maliye, adliye, zabıta ile mezhepler ve maarif genel müdürlükleri olarak beş müdürlüğe bölüneceği, yönetsel görevlerinin dışında yerel ihtiyaçlar için geçici kanun ve nizam hazırlama yetkisi olduğu, ancak bu kanun ve nizamların amiraller ve konsolosların onayına sunulacağı, yetkilerini aştığı takdirde amiraller tarafından görevlerine son verileceği hükmü getirildi. Büyük Devletler’in askeri işgali dışında kalan yerlerin yönetiminden sorumlu olmak üzere Genel Meclis içinden icra komitesi oluşturuldu. Beş kişilik icra komitesi

I. Sfakiyanaki başkanlığı altında Hanya Sancağı'ndan E. Venizelos, Resmo Sancağı'ndan G. Milonoyanaki, Kandiye Sancağı'ndan A. Hacıdaki ve Laşit Sancağı'ndan N. Yamalaki'den oluşuyordu.

Geçici yönetim nizamnamesinde Girit'in eskiden olduğu gibi 5 sancak ve 21 kazadan oluştuğu hükmü de yer alıyordu. Öte yandan sancak ve kazaların sınırları, askeri kordonlarla yapılan değişiklikler hariç tutularak eskisi gibi korundu. Ayrıca kazaların nahiyelere bölünmüş olduğu ve bunların adediyle sınırlarının da eskiyle aynı olduğu onaylandı. Geçici yönetim nizamnamesi sancak, kaza ve alt birimlerin yönetiminde icra komitesine bağlı hiyerarşik yapılanmayı yeniden belirledi. Sancaklarda *prefe* adı verilen genel müdürler icra komitesine bağlı olarak, komitenin aldığı kararları uygulamakla yükümlü tutuldu. Prefe, sancağın asayişi hakkında ayrıca askeri işgal kumandanına bilgi vermekle de sorumluydu. Vergi cetvellerinin uygulamaya konması, adli işler hariç sancağın tüm ekonomik, sosyal ve bayındırlık işlerinin takibi de prefenin görevleri arasındaydı. Kazalarda prefe muavini adıyla kaza müdürü görev yapacaktı. Kaza müdürü sancaklarda prefe tarafından yürütülen işlerden kaza içinde yükümlü ve prefeye karşı sorumluydu. Nahiyelerin yönetimi ise belediye memurlarının seçimleri gerçekleştirilinceye değin icra komitesi tarafından doğrudan tayin edilecek olan komiserler aracılığıyla gerçekleştirilecekti.

Muhtariyet Nizamnamesi'nin ilanı ile birlikte Adliye Teşkilatı Nizamnamesi ile Jandarma Alayı Nizamnamesi de uygulamaya kondu. Girit Jandarma Alayı Nizamnamesi, muhtariyet nizamnamesi ile birlikte Babıâli tarafından onaylandı. Jandarma heyeti tüm adayı kapsam üzere asayiş ve düzenin korunması için oluşturuldu. Adanın jandarma heyetinde üçte iki oranında Hristiyan ve üçte bir oranında Müslüman Giritlilerin gönüllü olarak görev alacağı ve kumandanın da Avrupalı olacağı hükme bağlandı. Jandarma heyetinin görevleri, adanın asayiş ve düzeni için, her türlü silahlı ya da silahsız toplantıları dağıtmak, panayır ve pazaryerlerinde işleri gereği bulunan halkı korumak, mülki ve adli memurların emri altında yürütme ve yargının uygulanmasında yardımcı olmak şeklinde sıralanıyordu. Aynı nizamname hükümleriyle jan-

Girit Jandarması, *Bahaettin Rahmi* (s. 259).

darmanın politikaya asla karışmayacağı, seçimlere katılmayacağı ve asakir-i nizamiye subaylarına tabi olmayacağı da belirtildi.

Girit geçici yönetimi 1898 yılı Ağustos ayında bu jandarma teşkilatı nizamnamesini güncelledi. Burada jandarma heyetinin doğrudan doğruya icra komitesi başkanının emri altında olacağı, adanın yerli halkından oluşturulacağı ve ihtiyaca göre yabancıların da dahil edilebileceği hükme bağlandı. Ayrıca jandarma kumandanının icra komitesi tarafından tayin edilerek bu tayinin Büyük Devletler'in onayından geçmesi şartı da benimsendi.

Aynı tarihte çalışmalarını tamamlayan adliye komisyonu, Girit Adliye Nizamnamesi'ni hazırladı. Muhtariyet Nizamnamesi ve Adliye Nizamnamesi'nde, adaletin sultan adına icra edileceği, genel af ilanı ile çeşitli suçlarda af yetkisinin padişaha ait olduğu belirtildi. Adliye Nizamnamesi'ne göre adanın adli teşkilatının ilk bölümü sulh ve bidayet mahkemelerinden oluşuyordu. Ayrıca kabahat cinsinden olup sadece takdir cezalarını gerektiren tüm olaylar da sulh mahkemelerinin yetki alanındaydı. Bu mahkemeler kazalarda görev yapacak ve gerektiğinde valinin kararıyla aynı hâkim iki ayrı kazanın sorunlarıyla ilgilenebilecekti. Bidayet mahke-

melerinin ise sancak merkezlerinde olmak üzere adanın tümünde toplam beş adet olması kararlaştırıldı. Bidayet mahkemeleri üç bin kuruşu geçen taşınır ve taşınmaz mallarla bunlardan kaynaklanan şahsi davalara ve ticaret davalarına bakmakla yükümlü tutuldu. Vilayet merkezinde bulunacak olan istinaf mahkemesi iki ayrı koldan görev yapacaktı.

Girit'in adli teşkilatının ikinci bölümü ise cinayet mahkemelelerinden oluşuyordu. Cinayet mahkemeleri biri Hanya diğeri Kandiye'de olmak üzere iki taneydi. Hanya cinayet mahkemesine Hanya, Resmo ve Sfakia sancakları; Kandiye cinayet mahkemesine ise Kandiye ve Laşit sancakları bağlandı. Bu nizamnamenin uygulamaya konduğu tarihten itibaren buna aykırı olan tüm nizam ve kanunların feshedileceği bildirildi. Halen görev yapan avukatlar görevlerine devam edebileceklerdi.

Adadaki mahkemeler hiyerarşik örgütlenmesini korurken genel af ilanı yetkisinin Amiraller Meclisi'ne ait olacağı belirtildi. Avrupa devletleri işgal askerlerine karşı işlenen suçlara karma askeri mahkeme tarafından bakılacağı özellikle belirtilmişti. Ayrıca askeri kordonlar dışında işlenen bir suçtan dolayı itham olunan Müslümanların da bu karma mahkemelerce muhakeme altına alınacağı bildirildi.*

İcra komitesi ilk iş olarak maddi kaynak sağlamak amacıyla adanın aşar gelirini toplamaya girişti. Osmanlı Hükümeti, aşar yetkisinin Osmanlı memurlarının elinden alınarak geçici yönetime verilmesini, güvence altına alınmış olan Osmanlı hükümlerine haklarına aykırı olduğu beyanıyla, Büyük Devletler nezdinde protesto etti. Adada Osmanlı askerlerinin ve nüfuzunun tamamen ortadan kaldırılmasına yol açacak olan gelişmeler de böylece başlamış oldu.

Muhtariyet, adadaki Rum nüfusun faaliyetlerini durduramamış, Rumlar özellikle kırsal kesimdeki Müslüman halka karşı yaptıkları saldırılara devam etmişlerdi. Yurtlarında günlük geçimleriyle meşgul olan Girit'in Müslüman köylüleri de öncelikle maruz

Aşağıda ayrıntılı olarak aktarılan Kandiye Olayları sırasında suçlanan Müslümanlar bu karma mahkemeler tarafından yargılandı ve idam cezasına çarptırıldı.

kaldıkları bu baskılar ve saldırılar karşısında, evlerini ve mallarını terk ederek büyük kentlere sığınmışlardı. Bütün bu kaçış olayları sonrası Büyük Devletler'in askeri kordonu altındaki kentlerde çok miktarda Müslüman nüfus toplanmıştır. Örneğin sadece Kandiye'de toplanan insan sayısı yaklaşık 15 bine ulaşmıştır.

1897 yılı sonlarına doğru havaların da soğumaya başlamasıyla, şehirlere yığılmış halde bulunan Müslümanlar iç güvenlik açısından tehdit unsuru haline gelmeye başladı. Geçici yönetimin, sayıları yaklaşık 25 bini bulan yurtsuz Müslüman halk için herhangi bir öneri getirmemesi, durumu iyice içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Kandiye Olayları tam da bu sırada patlak verdi.

Amiraller ülkelerine gönderdikleri telgraflarda 1898 yılı Eylül ayının üçüncü günü adada aşar tahsilatına başlanacağını bildirdi. Bu durum aynı zamanda adadaki Osmanlı memurlarına da iletildi. İngiliz konsolosu Kandiye'ye giderek aşar ile ilgili düzenlemenin gerçekleştirilmesine çalışmış; ancak Kandiye mutasarrıfını ikna edemeyerek 4 Eylül günü Hanya'ya geri dönmüştü. 5 Eylül akşamı Müslüman ahali silahsız olarak Kandiye meydanında aşar idaresinin kurulması aleyhinde protesto gösterisi yapmış ve devletler tarafından haklarında "*reva görülen uygulamadan*" şikâyet ederek Hristiyanların mallarını yıkıp yakacakları tehdidinde bulunmuşlardı. 6 Eylül günü Müslümanların yaptığı protesto gösterileri sırasında Kandiye'de İngiliz kuvvetleriyle Müslüman halk arasında çatışma başladı. Çatışma giderek bütün kente yayıldı ve olaylar sonucunda tıpkı bir yıl önce Hanya'da olduğu gibi kimin tarafından başlatıldığı bilinmeyen büyük bir yangın çıktı.

İngiliz amiralinin baskısıyla vali vekili İsmail Hakkı Bey, 6 Eylül 1898 Salı sabahı Ethem Paşa'ya düzenlemenin uygulanması emri ni verdi. Bu emir üzerine bir bölük İngiliz askeri saat 2'ye doğru liman ile Kandiye şehri arasındaki kapıyı işgal ettiği gibi deniz askerlerinden bir bölük de aşar idaresine ait iskeleyi ele geçirdi. İngiliz askerleri silahlı bir kalabalığın şehir merkezinden limana doğru yaklaşmakta olduğunu görünce karargâhtan ve H.M.S. *Hazard* adlı gemiden yardım istedi. Aynı anda limanın içerisindeki askerlerde liman kapısındaki bölüğe yardım etmek için oraya gitti. Bu

sırada liman kapısında yaşanan arbedede kapıyı tutmak için gönderilen bölükten bir asker öldü, üç asker de yaralandı. Askerlerden birinin ateş etmesiyle kalabalık anacaddeye doğru geri çekilmek zorunda kaldı.

Vali vekili İsmail Hakkı Bey ve Girit kumandanı Cevat Paşa'nın olayların başlangıcıyla ilgili yaptığı açıklama ise daha farklıdır. Kandiye mutasarrıfı Ethem Paşa, liman civarında bulunan aşar dairesine İngilizler geldiği sırada Müslüman ahaliden bir kısmının limana doğru gelmekte olduğunu haber alınca liman kapısına kadar gelerek bunları dağıtıp, geri dönmüştü. Bundan sonra ahali tekrar liman kapısına doluşmaya başladı. İşte tam bu sırada Vezir Çarşısı caddesinde bulunan dükkânlardan Müslümanlar üzerine ateş açılmasıyla kalabalık, liman kapısında bulunan İngiliz askerleri tarafına yönelmiş, bundan çekinen İngilizler ahalinin kendilerine saldırdığını zannederek süngü ve silahla birkaç kişiyi yaralamışlardı. Her iki taraftan da yapılan bu saldırı sonucu Müslüman ahali de silahlanarak savunmaya başladı. Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında başlayan çatışma sonucu Vezir Çarşısı caddesindeki dükkânların birinin ateşe verilmesi nedeniyle büyük çaplı bir yangın çıktı. Yangın sırasında Almanya, İspanya, Fransa ve İtalya konsoloshaneleri de zarar gördü.

İngiliz askerleri bir yandan yangını söndürmeye çalışırken diğer yandan bu başıbozuk kalabalıkla çatışmaya devam etti. İngiliz gemisi, limandaki askerlerini kurtarmak için ateş etmeye başladı. Bu sırada İngiliz karargâhı da saldırıya maruz kaldı ve kamp ateşe verildi. Ethem Paşa İngiliz kumandanını limandan çıkartmak için de bir bölük asker gönderdiğini ancak yangının şiddetinden kapıdan geçilemediği için diğer taraftan limana girilip İngiliz askerleriyle birçok Hristiyan ailenin limanda bulunan vapura geçirilerek kurtarılmasını sağladığını bildirdi. Olaylar sırasında 14 İngiliz askeri öldü, 38'i de yaralandı. İngiltere konsolos vekili ile ailesi de ölenler arasındaydı. Hristiyanlardan 600 kişi yaşamını yitirmiş ancak Müslümanlardan ölenlerin sayısı belirlenememişti.

Olaylar sonrası Büyük Devletler'in amiralleri ve konsolosları ile yeni oluşturulan icra komitesi üyeleri bir gemide toplandılar

ve olaylardan Osmanlı asker ve memurlarını sorumlu tutarak Osmanlı memurlarının ve askerlerinin derhal adadan çekilmesini istediler. Girit'teki İngiliz amirali Müslümanların silahlarının toplanması, karışıklığın sorumlularının tutuklanarak İngiliz memurlarına teslimi ve İngiliz askerlerinin bulunduğu barakaların karşısındaki evlerin 24 saat içinde yıkılması emrini verdi. İngiliz işgal kuvvetleri Kandiye'de olayların ardından geniş çaplı bir operasyona girişti. Kandiye'deki Müslüman halkın evlerine girilerek tüm silahlar toplanmaya çalışıldı. Evlerine girilmesine karşı çıkan halka top atışlarıyla evlerinin yıkılacağı uyarısında bulunuldu.

Olaylardan sonraki birkaç gün içerisinde, sorumlu oldukları iddiasıyla İngilizlerce Müslüman ahaliden 164 kişi yakalanmış, bunlardan 36'sı yargılanmak üzere tutuklanmıştı. İngiliz hükümeti temsilcileri yukarıda sözünü ettiğimiz karma mahkemeler maddesinin verdiği yetkiye dayanarak Kandiye'de bir askeri mahkeme oluşturdular. Karma mahkemede tutuklanan kişiler yargılanarak olaylara doğrudan katıldıkları sabit olan on yedisi idama, dördü 20 yıl, ikisi bir yıl hapis cezasına çarptırıldı. Mahkûmların yedisi 19 Ekim 1898'de, beşi 30 Ekim 1898'de idam edildi. Kalan beş idam hükümlüsü, Osmanlı memurlarının adanın yönetimini devretmelerinden kısa bir süre sonra 7 Kasım 1898'de idam edildiler. İdamların Avrupa kamuoyunda geniş yankı uyandırması üzerine devletler adada genel af ilanını kararlaştırdılar. Osmanlı Hükümeti, adada genel af ilanı yetkisinin Büyük Devletler'ce onaylanmış olan hükümlerlik haklarından olduğundan buna lüzum görüldüğünde Babîâlî'ye başvurulması gerektiğini söz konusu devletlere bildirdi.

Osmanlı Hükümeti, Kandiye Olayları'na katıldığı gerekçesiyle Avrupa devletleri tarafından Müslümanların cezalandırılmasını önlemek için birçok defa girişimde bulundu. Bu girişimlerden en önemlisi Müslüman nüfusun adadan uzaklaştırılmasıydı. Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Londra'ya yazılan telgrafta olaylara karıştığı sabit olanların bir daha adaya dönmek şartıyla aileleriyle birlikte Trablusgarb, Yemen ve Taif gibi yerlere gönderilmelerinin uygun olacağını bildirdi.

Olaylar adanın Yunanistan'a katılması sürecinde özellikle Osmanlı asker ve memurlarının adadan tamamen çekilmesi için ortam hazırlayan önemli bir kırılma noktası oldu. Büyük Devletler'in bu olaylar sonucunda artan baskısıyla Osmanlı İmparatorluğu adadaki Osmanlı asker ve memurlarını geri çekmek zorunda kaldı ve böylelikle adadaki Osmanlı egemenliği sembolik bir hal aldı. Osmanlı askerlerinin çekilmesi ile Girit'te Müslüman ahalinin güvenliği tehlikeye düştü. Böylece Müslümanlar, Büyük Devletler'in güvence vermesine rağmen, 1898 yılından itibaren göç hareketini giderek yoğunlaştırdılar. Bu göçlerle birlikte adadaki Müslüman nüfusun tamamen yok olmasıyla sonuçlanacak süreç de başlamış oldu.

Bu sürecin ayrıntısına bakacak olursak; Büyük Devletler adayı ablukaya aldıkları tarihten beri Osmanlı askerlerinin tümüyle adadan çekilmesi isteğinde bulunuyorlardı. Oysa muhtariyetin ilan edildiği protokolde adada Osmanlı hükümrancılık haklarını ve sancağını korumak amacıyla 15 tabur asker bırakılması kararlaştırılmıştı. Büyük Devletler'in temsilcileri, adanın Osmanlı askerinden arındırılmasını Müslümanların güvenle evlerine dönmesi için de koşul olarak görüyorlardı. Çünkü İhtilal Komitesi, Osmanlı askerleri adadan çekilmedikçe kordon hattı içinde bulunan Müslümanların köylerine dönmelerine izin verilmeyeceğini bildirmişti.

Büyük Devletler, Osmanlı Hükümeti'nin tüm girişimlerine karşın, askerlerin çekilmesi hakkındaki ultimatomu 4 Ekim 1898 tarihinde Babiâli'ye ilettiler. Ultimatomonun iletildiği tarihten itibaren 10 gün sonra boşaltma işleminin başlayacağı ve bir ay içinde çekilmenin tamamlanacağı hükme bağlandı. Osmanlı Hükümeti ultimatomonun içeriğini kabul ile Osmanlı hukuku ve Müslümanların çıkarları konusundaki güvencenin senet sayılacağını bildirdi. Bu yanıtın hemen ardından çekilme işlemi başladı. 1898 yılı Kasım ayı ortalarına kadar Girit'teki tüm Osmanlı birlikleri geri alındı; sadece Osmanlı Sancağı'nı korumakla görevli küçük bir müfreze Hanya'da bırakıldı. Askerlerin çekilmesiyle birlikte adadaki Türk nüfusu da yavaş yavaş adayı terke başladı.

Müslüman Nüfusun Güvenlik Sorunları ve Köylerden Kaçışı

1896 ayaklanması ve ardından 1897 yılı Şubat ayında Yunanistan'ın adayı işgaliyle birlikte kırsal bölgelerdeki Müslümanlar şehirlere yığılırken, şehirlerdeki Ortodoks nüfus kırsal bölgelerde bu kişilerin boşalttıkları yörelere kaydı. Hanya'da 3.500 kişilik Ortodoks grubu 100 kişiye düşerken, Müslüman nüfus 9.500'den 20 bine yükseldi. 1898 yılı Eylül ayında Girit Valisi İsmail Hakkı'dan gelen yazıda 40 binden fazla Müslüman halkın Kandiye şehrine iltica etmiş olduğu bildiriliyordu. Bu tarihte zaten adada toplam 90 bin civarında Müslüman nüfus yaşadığı düşünülürse bu yığılmanın yükü daha net ortaya çıkmaktadır.

1881 nüfus sayımında Müslümanlar 41.596 kişi ile kırsal nüfusun yüzde 18'ini oluşturdukları halde 1900'de yapılan sayımda bu sayı 6.981'e ve oran da yüzde 3'e düştü. Onların ayrılmasıyla burada bıraktıkları mallar Hristiyanlar arasında şiddetli bir rekabete yol açtı. Öte yandan kırsal bölgelerdeki Müslüman hanelerinin boşalmasını fırsat bilen Rum ayaklanmacıları Müslümanların köylerde bıraktıkları mal ve mülklerini, ağaçlarını ve ürünlerini büyük bir kinle tahrip ediyor ateşe veriyorlardı. Şehirlerde zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmeye çalışan Müslümanlar ise yine çeşitli bahanelerle baskılara maruz kalıyorlardı. Çalınan mallarını aramak bahanesiyle Avrupa askerleriyle birlikte Müslümanların evlerine giren Rumlar Müslümanlara karşı hakaret niteliğinde davranışlarda bulunuyorlardı.

Adada varlık mücadelesi veren bir avuç Müslüman nüfus İstanbul'a sürekli gönderdikleri dilekçelerle durumlarından haber vermek ve yaşadıkları mezalime dikkat çekmek istiyorlardı. Girit Valisi İsmail Hakkı Bey'in 1898 yılı Eylül ayında İstanbul'a ulaşan yazısında şehir kordonu dışında taşradaki Müslüman köylerinde evlerin taş üstünde taş kalmayacak şekilde tahrip edildiği, verimli ağaçlarının büyük bölümünün kesilip yakıldığı anlatılıyordu. Bu da yetmezmiş gibi kestikleri ağaçların odunlarını şehirlere getirip Müslümanlara satıyorlardı. İki yıl süren çatışmalar boyunca adada keçiboynuzu, narenciye, meşe gibi ağaçların yüzde 13'ü,

zeytin ağaçlarının ise yüzde 15'i tamamen yok oldu. Arazilerini tamamen terk eden Müslümanlar iki yıl boyunca şehirden çıkıp tarlalarındaki ürünü toplamak, ya da yeni mahsul ekmek için fırsat bulamadılar. İki yıl boyunca ekilmeyen ve bakılmayan toprak çoraklaştı ve zeytin ağaçları yüzyılın başına kadar meyve vermedi (Perakis, 139).

Selene kazasından Kandiye merkeze kaçan 3.500 kadar Müslüman nüfus köylerinde yaklaşık 100 bin kıyve zeytinyağını bırakmak zorunda kalmıştı. Hristiyanların el koyduğu bu yağın 1897 yılındaki kıymeti 1,5 milyon kuruş civarındaydı. Yanı sıra hasat mevsimi geldiğinde toplanamayan ürünler hem o yıl için hem de gelecek yıllar için çok ciddi ekonomik kayıplara sebep olmaktaydı. Köyde bıraktıkları gayrimenkulleri tahrip edilen ve malları yağmalanan Müslüman halk kaçırabildiği kadar koyun ve keçisini beraberinde şehre getirmişti. Ancak eşkıyanın gece vakti şehirlerin güvenlik kordonlarını aşarak bu hayvanları çaldıkları da Babiâli'ye bildiriliyordu.

Müslümanlar karşı karşıya kaldıkları ekonomik sıkıntıyı aşmak için sık sık İstanbul'dan maddi yardım talebinde bulunuyorlardı. Bütçenin kontrolünü tamamen ele geçirmiş olan Düyun-ı Umumiye idaresinin insafına kalan Müslüman ahali için bunun dışında çeşitli gazeteler ve cemiyetler tarafından yardım kampanyaları yapıldı. Kalan bir avuç Müslüman adada Osmanlılık tabiyetini sürdürmeye çalışırken zaman içinde ekonomik olanakları da ellerinin arasından akıp gidiyordu. Müslüman toprak sahibinin taşrada sahip olduğu yerler Hristiyanlar tarafından satın alınıyor ya da zorla el konuyordu.

Şehir merkezlerine yığılan nüfustan Hristiyan halka Büyük Devletler elçileri derhal yardım elini uzatarak işlerini sağladığı halde Müslümanların sadece yerel yönetim tarafından ekmek ihtiyaçları karşılanıyordu. Bu amaçla İstanbul'a başvuran sığınmacılara hazineден 100 bin kuruş gönderilmesi kararlaştırıldı. Yardımın yerine ulaşmasından çok kısa bir süre sonra Girit valisinden gelen telgraf, sancak merkezlerine sığınan nüfusun giderek arttığı ve gönderilen yardımların yetersiz kaldığı yolundaydı.

Bir daha yurtlarına dönmemek üzere şehirlere sığınan Müslüman halk, kıyı şeridindeki yerleşim merkezlerinde aç sefil bir halde Osmanlı Hükümeti'nden gelecek yardımlarla yaşam mücadelesini sürdürüyordu. Babîâlî, para yardımı dışında Girit Müslümanlarına un yardımı yapılması için tüm vilayetlere emir göndererek bu işten sorumlu bir de komisyon oluşturdu. Maarif Nazırı Zühdü Paşa başkanlığında toplanan komisyon, sağlanan unların adaya ulaştırılması ve hazine yardımının adaletli bir şekilde dağıtılması işlemlerini yürütecekti. 1896 yılı Ekim ayında, Müslüman halka yardım sağlamak amacıyla vilayet merkezi olan Hanya'da bir yardım derneği kuruldu. "*Girit Muhtacin-i İslamiye İane Komisyonu*" adıyla kurulan dernek, ilk iş olarak Osmanlı vilayetlerinde ve özellikle İstanbul'da satışa sunulmak üzere biletler hazırladı. Derneğin bu şekilde topladığı yardım miktarı, 1897 Ocak ayında 158.959 kuruşa ulaştı ve bu para derhal ihtiyaç sahiplerine dağıtıldı. Derneğin diğer çalışması ise Türkçe basın yoluyla Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Müslüman Türklere ulaşmak ve yaşadıkları olayları kamuoyuna duyurmaktı. Bu yardım çağrıları kısa süre içinde etkisini gösterdi. Girit'teki dernek ile yardım köprüsü kurabilmek amacıyla İstanbul ve İzmir'de de birer şube oluşturuldu. İzmir ve İstanbul'daki bu şubeler aracılığıyla Girit halkına dönem dönem un ve buğday taşındı. Yardım amacıyla gönderilen eşya İdare-i Mahsusa vapurlarıyla ücretsiz olarak Girit'e gönderildi ve Girit Valiliği'ne bu şekilde adaya sokulacak mallardan gümrük resmi alınmaması bildirildi.

Bunların dışında gerek doğrudan gerekse çeşitli etkinlikler yoluyla toplanan paralar da Girit'teki ihtiyaç sahibi Müslüman halka iletilirdi. Diğer yandan 1898 yılı başında tüm Osmanlı vilayetlerine gönderilen emirde, Girit'teki ihtiyaç sahibi Müslüman halka maddi yardım sağlamak amacıyla, vilayetlerde kesilecek hayvanlardan, hayvan başına belirli bir miktar vergi alınacağı duyuruldu. Buna göre koyun başına kırk para, keçiden otuz para, sığırdan yirmi para, mandadan beş kuruş, kuzudan sekiz para geçici vergi alınması kararlaştırıldı. Böylece aylık 1.500 kuruşa varan bir gelir elde edileceği hesaplandı. Girit Müslümanlarına yardım amacıyla açıl-

lan kampanyalara *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi de *fevkalade nüsha* çıkararak katıldı. Yayınlanan fevkalade nüshanın gelirlerinin Girit muhtaçlarına gönderileceği halka duyuruldu.*

Girit isyanları nedeniyle, tümüyle yardıma muhtaç bir halde yaşamlarını sürdürmeye çalışan ada halkına bazı Avrupa devletleri tarafından da para ve yiyecek yardımı yapıldığı izlenmektedir. Bunlar arasında Rusya, Fransa ve İtalya başı çekiyordu.

1898 düzenlemelerinin ilanından itibaren kısmen sağlanan güvenlik ortamı içinde halkın köylerine dönmesi için girişimlerde bulunuldu. Özellikle hasat mevsiminin gelmiş olması ve bu ürünlerin tarlada kalmasıyla ortaya çıkacak ekonomik karmaşaya engel olmak amacıyla köylerine dönecek olan halka her türlü yardımın sağlanması kararlaştırıldı. Bunun gerçekleştirilmesi için de Müslüman halktan köylerine dönecek olanların her birine hazine desteğiyle üçer lira verileceği Girit Valiliği'nce ilan edildi.

1898 yılı Kasım ayı içinde Osmanlı asker ve memurlarının tümüyle adayı terk etmesinin ardından Müslümanların can güvenliği içinde köylerine dönmeleri sağlandı. Ancak bu arada kıyı şeridinde sığınmış olan Müslüman nüfusun büyük bir bölümü Anadolu'ya göç etmişti. 1908 yılı yaz sonunda Girit Müslüman ahalisinden Sadaret'e yazılan bir arzuhalde adada varlığını sürdürmeye çalışan 30 bin Müslümanın çeşitli tehditlerle karşı karşıya kaldığı bildirilmekteydi. Varlığını korumaya çalışan bu grup her gün ırz ve malına karşı yöneltilen saldırılarla mücadele etmekteydi.

Yunan Kralının Oğlu Prens Georgios'un Valiliği

1897 savaşı öncesinde söylenti şeklinde dolaşan Yunan kralının oğlu Prens Georgios'un vali tayin edilmesi fikri ilk kez 1898 yılı Ocak ayı içinde Avrupa devletleri arasında alenen dillendirildi. Prens valiliğe aday gösterilmesinde en büyük etki Rusya'ya aitti. Bu, Çar II. Nikola'nın annesi, aynı zamanda Yunan kralının kız kardeşi olan Maria Feodorovna'nın da isteğiydi. Fakat bu öneri,

Yunan kralını halkın değil, hanedanın çıkarlarını kollamakla suçlayan Etniki Eteryay'ı tahrik etti. Yunanistan'da basın ve kamuoyu, bunun bir Rus komplosu olduğunu ve Yunanistan'ı parçalamak suretiyle doğacak olan küçük prenslikler üzerinde söz sahibi olabilmek amacıyla Rusya tarafından tezgâhlandığını öne sürdü. Etniki Eteryay'nın önderlik ettiği düşünceye göre muhtariyet değil birleşme ön planda olmalıydı. Bu nedenle Yunan kralı da oğlunun adaylığını açıkça destekleyemedi.

Avrupa devletlerinin bir yandan adanın hiçbir şekilde Yunanistan ile birleşmeyeceği konusundaki teminatları söz konusu iken diğer yandan Yunan kralının oğlunu Girit'e yönetici yapma fikrini bu teminatla birleştirme çabaları Osmanlı Devleti'nden büyük tepki gördü. Prens'in Girit'e gönderilmesine karşı bir ultimatom hazırlandı. Devletler bu kararı Babıâli ile birlikte Yunanistan'a da bildirdi. Kral formülü benimsedi ve oğlunun yüksek komiserliğini 30 Kasım 1898'de onayladı. Osmanlı Hükümeti ise prensin tayiniyle ilgili devletlerin girişimini yanıtsız bırakılarak Osmanlı hükümlerlik hakları gereği devletlerin önceden verdiği güvenceler çerçevesinde bir tutum beklendiğini bildirdi. Zaten devletlerin Osmanlı Hükümeti'nden beklediği bir cevap değildi. Planlarını uygulamaya koydular ve bu konuda Osmanlı Devleti'ni sadece bilgilendirdiler. Büyük Devletler'in prene genel af ilanı yetkisi de vermesi, Osmanlı sultanının hükümlerlik yetkilerinin prens ile paylaşacağı anlamına geliyordu. Prensın tayininin kesinleşmesinin ardından bir Girit bayrağı da belirlenmesi kararlaştırıldı. Girit için düşünülen bayrak, tasarımıyla Yunan milli bayrağını andırıyordu. Mavi bir zemin üzerine beyaz bir haçtan oluşması, fakat sol üst köşede kırmızı zemin üzerinde Osmanlı padişahını temsil eden beş yıldız bulunması kararlaştırıldı. Osmanlı Hükümeti yine tüm çabasıyla bayrak meselesini de protesto ettiğini devletlere bildirdi ve devletler de bu formaliteyi uygulamaktan vazgeçti.

Prensın üstlendiği görev nedeniyle Yunanistan'dan ayrılışı ve Girit'te karşılanması büyük gövde gösterilerine sahne oldu. Ada Rumlarına göre prensın gelişi yüzyıllardır süren yabancı hâkimiyetinin sonuydu. Prensın yüksek komiserliğe tayini amirallerce

کریڈ قانون اساسی

فصل اول

- ۱ ماده کریڈ جزیری جزائر صغیرہ، مربوطہ سبلہ دول اریہہ جابندن قرارلشد برلش اولان شرائط موجبہ مختار بت نامہ فی حازر برحکومتدر *
- ۲ ماده کریڈ حکومتک اراضیسی اجابک تصرفہ کچہ من واوزندہ حق قرار احرار اولندہ ماز
- ۳ ماده جزیرہک امر مدافضہ سی واسبایش داخلینک محافظہ سی ملیس عسکری ایلہ برلی ژاند او مایہ محولدر ملیس خدمت عسکری سی مجبور بدر
- ۴ ماده عساکر اشغالہک انفصالندن صکرہ بلا قانون هیچ راجعی عسکری کریڈ اراضیسی اوزرندہ اقامت ابدہ من وارضی مذکورہ دندہ کچہ من

Girit Anayasası.

halka ilan edildi. Yüksek komiserin ilk görevi hükümeti kurmak ve jandarma teşkilatını düzenlemektir. Devletler bu amaçla prens yardımı olarak başlangıçta bir milyon frank vermeyi kararlaştırdı.

Girit Anayasası

Prens Georgios'un adaya gelmesinin hemen ardından 9 Ocak 1899'da Girit Genel Meclisi seçimleriyle ilgili emir yayınlandı. Meclisin toplanmasının ardından meclis içinden seçilen ve 12'si Hristiyan 4'ü Müslüman 16 kişiden oluşan komisyon Venizelos'un başkanlığında anayasa hazırlıklarına başladı. Hazırlanan Anayasa taslağı Girit Genel Meclisi'nce ve Büyük Devletler'ce uygun görüldükten sonra 19 Nisan 1899'da Prens Georgios tarafından kabul ve ilan olundu ve *Girit Resmi Gazetesi*'nde yayımlanarak yürürlüğe girdi.

114 maddeden oluşan Girit Kanun-u Esasisi veya Girit Anayasası, Prens Georgios'a yürütmenin başı unvanını veriyordu. 1899 Anayasası'nda "*Prens Girit Adası'nın hâkimidir. Kendisi, ahaliden seçilmiş bir meclisle beraber kanun yapmak görevini, mesul müsteşarlar aracılığıyla icra kuvvetini yerine getirir ve adli kuvveti dahi mahkemeler aracılığıyla icra eder*" deniliyordu. Kanun-u Esasi'nin prens ile ilgili diğer hükümlerine göre kendisine para basma ve nişan ita etme, yerel askeri kuvvetlere kumanda etme yetkisi de verilmişti. Prens'in diğer bazı yetkileri ise şu şekilde sıralanmıştı: Müftüleri, kadıları ve diğer tüm memurları tayin ve azletme, Patrikhane tarafından seçilen Girit metropoliti ile Girit ruhani meclisi tarafından tayin edilen piskoposları makamına çıkartma ve indirme, gazete ve diğer yayınlar için izin ve ruhsat verme veya verilen ruhsatı geri alma, varlığını adanın genel düzeni için sakıncalı gördüğü kişileri adadan gönderme. Prense adanın hukuk, ekonomi, eğitim ve iç işlerini kontrol eden üç kişilik bir idari kurul yardımcı oluyordu. Bunlar yüksek komiserce tayin ediliyor ya da görevden alınıyordu. Aslında bu kurul, muhtariyetin ilanından sonra oluşturulan geçici yönetim sırasında görev yapan icra komitesinin devamı niteliğindeydi.

Prens'in adanın hâkimi olduğu, Girit'e bağlı diğer adalarla tam muhtar olduğu, resmi dilinin Rumca olduğu, hangi dine mensup olurlarsa olsunlar Giritlilerin kanun karşısında eşit olup aynı haklara sahip olduğu, bu anayasanın temel hükümleriydi. Kanun-u Esasi'nin diğer maddeleriyle adanın ekonomik bağımsızlığı öngörülüyordu. Girit'te özel bir gümrük sistemi, özel bir vatandaşlık ilişkisi, özel bir bayrak ve pul olacağı da hükme bağlandı. Adadaki Rum milliyetçilerinin son zaferleri mavi-beyaz renkteki Girit bayrağı ile üzerinde *Hellas* ibaresi ile Prens Georgios'un resimlerinin bulunduğu Girit pullarıydı.

1899 Girit Anayasası'nda üçüncü bölüm Genel Meclis'e ayrıldı. Bu bölümün ilk maddesinde Genel Meclis ile vali veya yüksek komiser sıfatıyla prensin kanun koyma yetkilerinin eşit olduğu ve Genel Meclis'in seçilmiş üyelerle prens tarafından atanan üyelerden oluşacağı belirtildi. Meclis'in yapısı ve çalışmalarıyla ilgili di-

ğer hükümleri özet olarak şu noktaları içeriyordu: Meclis üyeleri Giritli sıfatını haiz olan ve 35 yaşını geçmiş kişiler arasından seçilecekti. Hükümet memurları, dini ve askeri görevliler ile yabancı devletler görevlileri üye olmayacaktı. Üyeler, her sancak dairesinde beş bin nüfus için bir kişi olmak üzere ve çoğunluğun haklarını koruyacak şekilde belirlenecekti. Prens Meclis üyeliğine atayacağı kişiler 10 üyeden ibaret olup bunlar sancakların nüfusu oranında ehliyet ve iktidar sahibi kişiler arasından prens tarafından belirlenecekti. Her üye, yalnız seçildiği bölgenin değil tüm adanın temsilcisiydi. Seçimler iki yılda bir yenilenecekti. Bir toplantı devresi iki aydan ibaretti. Prens gerektiğinde iki yıldan önce Meclis'i fevkalade olarak toplantıya çağırabilecekti.

Meclis'in görüşmeleri açık olacağı gibi gereken durumlarda gizli görüşme de yapılacaktı. Üyeler göreve başlamadan önce mensup oldukları dinin kurallarına göre vatana ve prene sadakat, kanunlara uyacaklarına dair yemin edeceklerdi. Meclis başkanının izni olmadıkça hiçbir silahlı kuvvet Meclis'e giremeyecekti. Seçilen üyelerin yarısından çoğu hazır bulunmadıkça Meclis görüşmelere geçemeyecekti. Üyeler görev yaptıkları sırada tam dokunulmazlığa sahipti. Prens tarafından iki ay içinde onaylanmayan kanun, reddedilmiş sayılıyordu. Meclis'te kabul ve prens tarafından onaylanmış kanun maddesi olmaksızın yeni vergi tarh ve tahsil olunamaz ve borç anlaşmaları yapılamazdı. Bu maddeler artık hükümlerlik haklarının tamamen Osmanlı Hükümeti'nin elinden alınarak prene ve Meclis'e devredilmiş olduğunu açıkça ortaya koydu.

Girit Kanun-u Esasisi'nde Giritlilik sıfatına özel bir yer ayrıldı. Buna göre ana-babasından beri Giritli olup da Girit'te doğmuş olan, 1897 yılı Ocak ayının birinci gününden önce Girit'te oturanlar, her nerede yerleşmiş olursa olsun Osmanlı tabiyetinde olan Giritliler, Girit'te doğmuş olanlar ile ebeveyni malum olmayıp Girit'te doğmuş olanların Giritlilik hakkına sahip oldukları belirlendi. Bu özellikleri taşıyanlar başka bir tabiyette bulundukları takdirde bir yıl içinde Girit nahiyelerinden birine başvurarak Giritli sıfatını alabileceklerdi. Giritlilik hakkını kazanma ve kaybetme özel kanun ile belirlenecekti. Bu kanun çoktan beri Girit'te oturan Yunanlıla-

ra, hangi millete mensup olursa olsun Girit halkından olup da başka yörelerde doğmuş ya da yaşıyor olanlara, Girit halkının özgürlüğüne kavuşması için giriştiği mücadelelere katılanlara Giritlilik sıfatını kazandırmak için özel hükümleri içermektedir.

Bu anayasa içeriğine göre adanın Müslüman halkı Osmanlı kimliğini hukuksal olarak terk etmiş ve Giritli kimliğini kazanmıştı. Giritli kimliği ada halkının üst kimliği olarak tanımlanmış, alt kimlikler inanca göre şekillendirilmişti. Girit Kanun-u Esasisi bütünüyle Müslüman halkın *Giritli* sıfatıyla konumunu belirlemesinin yanı sıra 92. maddesiyle tanımlanan azınlık hukukunun metninin de oluşturulmasına zemin hazırladı. Kanun-u Esasi'nin 92. maddesi şer'i mahkemelerin yetkisini tanımlıyordu. Buna göre şer'i mahkemelerini işlerin yanı sıra evlenme, boşanma ve evliliğe ait konular, evlatlık, vesayet, velayet ve rüştünü ispat, nafaka, veraset ve tevliyyete dair konularda yetkilendirildi. Bu hususların ilan edilecek özel düzenlemeyle tanımlanacağı da hükme bağlandı. Kanun-u Esasi'nin ilanından kısa bir süre sonra 92. maddede sözü edilen Girit Müslüman halkına özgü olarak şer'i mahkemeler nizamnamesi kabul edildi. Girit Ahâli-yi İslamiyesi Nizamname-yi Hususisi adıyla yayınlanan bu özel düzenlemede şer'i mahkemelerin örgütlenmesi, çalışmaları ve hukuk mahkemeleriyle olan ilişkilerinin bağlı olduğu esaslar ortaya kondu.

23 Mart 1900 yılında ilan edilen nizamname yedi bölüm ve 119 maddeden oluşuyordu. Nizamname'nin önemli bir bölümü vesayet ve dini kurumların yönetiminden sorumlu ihtiyar meclislerinin oluşturulması ve çalışmalarına ayrılmıştı. Ayrıca Hanya, Kandiye ve Resmo şehirlerinde birer şer'i mahkeme kurulması kararlaştırıldı. Hanya mahkemesinin Hanya ve Sfakia sancakları; Kandiye mahkemesinin Kandiye ve Laşit sancakları ve Resmo mahkemesinin de Resmo Sancağı yetki alanları içindeydi. Her şer'i mahkemede birer kadı, müftü, kâtip ve mübaşir görev yapacak, kazalarda ise yerel ihtiyaçlara göre kadı vekilleri olan naipiler tayin edilecekti. Naipiler sadece nikâh kıyma yetkisine sahiptiler. Kadı ile müftüler prens tarafından *emirname-yi Prensi* ile, kâtipler mensup oldukları kadı efendinin önerisi ve prensin onayı ile tayin olunacaklardı. Mü-

başirler ile kadı vekilleri kadılar tarafından atanacaklardı. Kadı ve müftüler göreve başlamadan önce maarif ve mezahib müsteşarının da hazır bulunmasıyla prensin huzurunda yemin edeceklerdi. Bu nizamname ile aynı zamanda emval-i eytam sandıkları kaldırılmış ve vakıfların yönetimlerindeki mütevelliler ihtiyar meclisine bağlı ve bu meclislere karşı sorumlu hale getirilmişlerdir.

Nizamname'nin 16. maddesinde Müslümanların dini kurumları; camiler, tekkeler, ibadete tahsis edilen diğer mekânlar, okullar, medreseler, kütüphaneler, vakıf malı ile inşa edilmiş sebilhaneler, çeşmeler, kuyular ve mezarlıklar olarak sıralandı. Bu nizamname ile Müslüman cemaatine ait tüm dini bina ve kurumlarının yönetimi, şer'i mahkemelerin yetki alanı içinde görev yapacak olan ihtiyar meclislerine devredildi. İhtiyar meclisleri bir müdür, sandık emini ile reis sıfatıyla kadıdan ve 8 seçilmiş daimi üye ile 8 yedek üyeden oluşuyordu. Bu meclisler dini kurumların ve binaların yönetimi ile yetimlerin mallarının idaresini ve bunlara ait gelir ve harcamaları düzenleyecekti. İhtiyar meclisinin asli görevi cami ve diğer dini kurumların idaresi, korunması ve tamire muhtaç olanların tamiri için çaba göstermekti. Gelirleri de dini kurumlara ve vakıflara bağlı emlakten sağlanan gelirlerdi. Bu gelirlerle dini kurumların olağan ve olağandışı ihtiyaçları, memurların maaşları, kırtasiye ve harcırah masrafları karşılanıyordu. İhtiyar meclisinin Müslüman cemaat içinde önemli bir misyonu da kimsesiz çocukların vesayet ve velayet işlemlerini organize etmekte. Nizamname'de yetim çocukların durumlarıyla ilgilenen ve vasilerin işlemlerini denetleyen bir başka kurum olarak, akraba meclislerinden de söz edilmektedir. Akraba meclisi yetimin baba evinde veya en fazla iki saat mesafede oturan anne ve babasının yakın akrabalarından seçilen 4 ila 6 kişiden oluşmaktadır. Akraba meclisinin seçiminde yakınlık derecesi, kanuni bir engeli bulunmaması öncelikle göz önüne alınan hususlardır. Ancak aynı derecede yakınlığı olanlardan yaşlı olan tercih edilmektedir (Şenışık, 276-278).

Kanun-u Esasi'nin kabulüyle, adada jandarmanın yanı sıra milis askeri bulunacağı ve milis askerlik hizmetinin zorunlu olacağı ilan edildi. Bunun yanı sıra Büyük Devletler'in işgal orduları adayı terk

ettiği andan itibaren hiçbir yabancı askerin kanunsuz olarak Girit arazisi üzerinde ikamet edemeyeceği de bildirildi. Girit Kanun-u Esasisi'nde ayrıca ada halkının silahsız olarak kanunlara uygun hareket etmek kaydıyla istedikleri yerde toplantılar gerçekleştirebilecekleri ve yerel yönetime isteklerini bildiren bir ya da daha çok imzalı dilekçeler verebilecekleri de belirtildi. Diğer yandan ada halkı, bir nizamnamenin ya da prensin bir iradesinin veya bir kanunun uygulanmasına karşı koyduğu; silahlı bir olay ortaya çıkıp da hükümetin emri altındaki araçlarla asayiş sağlanamadığı takdirde sıkı yönetim ilanının prensin yetkileri içinde olduğu da hükme bağlandı.

Prese ve Anayasaya Muhalefet: Theriso Ayaklanması

Prens'in göreve başlamasının hemen ardından Büyük Devletler ada yönetimini ona devrettiler. Bundan sonra prens kendisine yürütmede yardımcı olacak hukuk, ekonomi, eğitim ve içişlerinden sorumlu beş kişiyi tayin etti. Anayasal düzenin kurulmasının ardından hükümetin örgütlenmesi ve prens ile sorunsuz ilişkileri sonucunda ortam kısmen sakinleşti. Müslümanlar kendilerini kısmen toparlayarak şehirlerden kırsal bölgelerdeki eski yerlerine döndüler.

Prens Georgios'un, adada Müslüman nüfusa ve Babîâlî'ye güven sağlama çabasıyla yine Büyük Devletler'in isteği doğrultusunda Osmanlı hükümlerlik haklarını tanıdığını ve Osmanlı sancağını koruyacağını bildirmesi de hazırlanan senaryonun uygulanmasını engellemedi. 1899 Girit Anayasası, prene yürütmenin başı unvanını vererek Osmanlı hükümlerlik haklarının kâğıt üzerinde kaldığını kanıtlıyordu. Büyük Devletler'in Prens Georgios'un yönetimi sırasında gerek prens ve meclis gerekse Yunan kralı tarafından yapılan tüm birleşme önerilerini geri çevirmeleri de bu kâğıt üzerindeki güvencenin Osmanlı Hükümeti gözünde devamını sağlamak amacına yönelikti.

Prensin tayinini başlangıçta adanın Yunanistan'a katılması yolunda bir ışık olarak gören Girit İhtilal Komitesi ile prensin arası, uygulamada doğan bazı sorunlar nedeniyle giderek açıldı. Görüş ayrılıkları özellikle Venizelos ismi üzerinde ağırlık kazandı. Gi-

Theriso Ayaklanması Simgesi, Theriso Venizelos Müzesi (fotoğraf: N. Adıyeke).

rit Hanya doğumlu olan Venizelos, Atina'da hukuk eğitimini tamamladıktan sonra 1887 yılının Ocak ayında adaya dönmüştü. Adaya geldiğinde Mitçotakis ve arkadaşları Halepa Anlaşması'nın reformlarından biri olarak adada uygulanan basın serbestisinden yararlanmışlar ve *Lefka Ori*'yi yayınlamaya başlamışlardı. Venizelos adaya gelir gelmez *Lefka Ori*'de politik yazılar kaleme almaya başladı. *Lefka Ori* Venizelos ve Mitçotakis'in yaşamlarında ve politik kariyerlerinde önemli bir yer tutmasına karşın, aynı dönemde gerçekleşen daha cesur bir adım, kendilerine Ksipolitis (Yalınayaklar) adını verdikleri liberal partiyi kurmalarıydı. Venizelos Girit'te siyasi hayatına bu parti içinde girdi. Siyasi yaşamını tümüyle partinin liberal düşüncelerine adadı.

Muhalefetin simgesi haline gelen Venizelos ile Prens Georgios'un arası ilk kez 1900 yılında net bir şekilde açıldı. Yoğrulduğu siyasi fikirlerin ve aldığı politik eğitimin sonucunda prensin adayı despotizme doğru sürüklediğini iddia etti. Venizelos'un gazeteciliği

ve gazetesinde prens ve çevresine yönelttiği eleştiriler siyasi çevreleri oldukça rahatsız etti.

Muhalefetin prene yönelttiği eleştirilerden birisi de Yunanistan ile birleşmenin sonuçsuz kalması ve anayasal düzenin kurallarına uygun şekilde yürütülememesiydi. Venizelos 20 Haziran 1902'de *Kiriks*'te yayınladığı “*Anayasa*” adlı makalede prensin iktidarını eleştiriyordu. Bu ve buna benzer yazılar nedeniyle Venizelos'un gazetesi sık sık prensin güçleri tarafından kapatıldı. Yunan basınında Venizelos'un Megali İdea'yı reddettiği ve görüşlerinin birleşmeyi engelleyici bir tutum olduğu yazıldı, baskılarla hükümetteki görevinden istifa ettirildi. Venizelos'un istifayı kabul etmesi mücadeleyi tümüyle bırakması anlamına gelmedi. Bu çatışma görünürde Girit'e dair uygulamalara ilişkin fikir ayrılığı olmakla birlikte temelde prensin ve Venizelos'un Yunan milliyetçiliğine yaklaşımlarından doğan bir çatışmaydı. Rus Çarı II. Nikola'nın dayısı olan ve Danimarkalı bir prens iken Yunanlıların kralı olan Georgios (Yorgos) hem kendisinin hem de ailesinin Yunan ulusuyla özdeşleşmesi için çok çalışmıştı. Ancak Venizelos'un hem kral ailesinin Yunan milliyetçiliğine olan samimi bağlılığı konusunda hem de Girit'in Yunanistan'a katılması çabaları konusunda ciddi endişeleri vardı. Mücadelesini sık sık kapanma ve sansür tehdidine rağmen basın aracılığıyla sürdürdü. Endişelerini *Kiriks*'te açıkça dile getirdiği için sadece gazetesi kapatılmakla kalmadı aynı zamanda prene basın yoluyla hakareten tutuklanarak 15 gün Suda'da İzzeddin Hapishanesi'nde hapis cezasına çarptırıldı.

Ancak serbest kaldıktan sonra da tutumu değişmedi. Özellikle iktidarın halkın özgürlüğünü gasp ettiği ve devrimcilerin yolunun açıldığını belirten “*Anayasa*” başlıklı yazısından sonra gazetesi daha fazla yayınlanamadı ve 1903'te kapatıldı. Venizelos, tam da yazılarında söz ettiği gibi bundan sonra mücadelesini devrim yöntemiyle sürdürmeye karar verdi ve Hanya'ya yaklaşık 50 kilometre uzaklıkta dağların ortasındaki bir vadide yer alan Theriso köyüne kaçtı. Burada arkadaşlarıyla birlikte Mart 1905'te *Theriso* adlı gazeteyi yayına soktu. Gazete o günlerde başlayan ayaklanma ile aynı adı taşıyordu. Theriso'da başlayan ayaklanmada ilk iş ola-

rak birleşme (Enosis) ilan edildi. Ayaklanmada Venizelos, Fomis ve Marusi adlı kişiler rol oynuyordu. Adanın Yunanistan'a ilhakı talebini devletlere iletecek bir kararı imza etmek üzere iki bin gösterici toplandı. Olaylar, prenze bağlı silahlı kuvvetlerin asilerle çatışmaya girmesini gerektirecek bir noktaya kadar ulaştı.

Osmanlı yönetimi de ayaklanmayı hayretle izliyordu. Atina'daki Osmanlı elçisi gelişmeleri İstanbul'a rapor ediyor ve ayaklanmanın prenze muhalefetten ortaya çıktığını ancak prensin yönetiminden duyulan hoşnutsuzluğun yine ilhak talebine dönüşmesinin ilginç olduğunu bildiriyordu. Osmanlı Hükümeti açısından isyanın yarattığı diğer kaygı adadaki Müslümanların durumuydu. Atina'daki Osmanlı sefirinden gelen telgrafa göre Müslüman halk endişe içinde prens ve konsoloslara başvurarak korunmalarını talep ettiler. Herhangi bir ilgileri olmamasına karşın 1905 ayaklanması Müslümanlar için olumsuz bazı sonuçları gündeme getirdi. Venizelos'a göre; "1905 yılında alışlagelmiş Girit ayaklanmaları yeniden baş gösterdi. Bu karışıklıklar kesinlikle Müslümanlara yönelik değil, Prens Georgios'a yönelikti. Ancak eski bir alışkanlık gereği Müslümanlara karşı cinayetlere dönüştü." Ayaklanmada, köylerinde kalmış olan Müslüman halk yurtlarından sürüldü, malları yağmalandı. Kazalarda yaşayan Müslümanlar kentlerde beylerin çiftliklerine ve ağaların yanlarına sığınmaya zorlandı. Daha da ileri gidilerek Müslümanlara yönelik baskı eylemleri cinayetlere dönüştü. Temmuz ayı içinde Büyük Devletler temsilcileri asilerin silahlarını bırakmaları için girişimde bulundu.

İsyanın Yunanistan'da yarattığı gergin hava içinde Yunan kralı, oğluna Büyük Devletler'le bir anlaşma zemini bulması için ısrar etti. Büyük Devletler gerek Girit Meclisi gerekse isyancıların liderleri tarafından yapılan tüm ilhak girişimlerini engelledi ve statükonun korunmasını kararlaştırdılar. Böylece bir yandan adadaki

Bu makale Zoi Mitçotakis'in Elefteros Venizelos'un Girit yıllarını anlattığı kitabından alınmıştır. Bkz. Zoi Mitçotakis, *O Dimosiografos Elefterios Venizelos - Sta Hronia tis Kritis, 1887-1910*, Atina, 1992. Bu kitapta hem Venizelos'un yaşamından kesitler hem de onun adada yayınladığı gazetelerde kaleme aldığı makalelerden örnekler yer alır. Alıntılar Venizelos'un bu eserde yer alan makalelerinden yapılmıştır. Venizelos, "Girit Muhtariyetinin 10 Yılı", *Kiriks* 11/24 Mayıs 1908'den aktaran Mitçotakis, s. 233.

isyan sonuçsuz bırakılırken diğer yandan da bu gerekçeyle Osmanlı Hükümeti'nin yeniden Girit işlerine müdahale etmesi ve adaya asker göndermesi engellenmiş oldu. Bir süre sonra da elçiler adada sıkıyönetim ilan ettiler. Bu süre içinde asileri etkisiz hale getirmek amacıyla, Yunanlılardan oluşan bir milis kuvveti meydana getirildi ve Prens Georgios'a anayasada gerekli düzenlemeleri yapması uyarısında bulunuldu. Venizelos, Büyük Devletler temsilcileriyle giriştiği pazarlık sonucu devletlere silahlarını teslim etmeyi kabul etti, milis güçleri dağıtıldı. Karşılığında da Büyük Devletler prensin garanti etmiş olduğu düzenlemeleri denetlemek üzere adaya uluslararası bir komisyon gönderdi. Akabinde, 1906 yılında Girit Genel Meclisi seçimleri gerçekleştirildi. 1906 seçimlerinde Venizelos ve arkadaşlarının içinde olduğu Liberal Parti 36 üyeye, muhafazakârlar ve prens yanlısı partiler ise 78 üyeye sahip oldular.

İşyanlar bastırıldığı halde 1907 yılında hâlâ Müslümanlara yönelik tedhiş olayları devam etmekteydi. Rumlar Müslüman köylerindeki camileri kiliseye, mezarlarını tarlaya çeviriyor; tüm bunlara Büyük Devletler seyirci kalıyordu. Aynı tarihlerde Müslüman halkın şehirlerde sürdürdüğü mahkûm hayatı da devam etmekteydi. Bir Müslümanın şehir dışına çıkıp mallarına ne olduğunu, ekin ve mahsullerinin yerinde durup durmadığını kontrol etmesi hayatına mal oluyordu. İşyanlar sırasında büyük oranda zarar görmüş olan Müslüman halk, adanın mülki, adli ve mali işlerini incelemek amacıyla gelen komisyona, haklarının korunması amacıyla başvurdu. Uluslararası komisyon, jandarma reformu, milis kuvvetlerinin oluşturularak denetiminin prene verilmesi, adaya 9.300.000 franklık borç aktarılması, Müslüman ve Hristiyanların tam eşitliği, dinsel sorunlarla ilgilenmek üzere bir karma komisyon tayini esasları üzerinde uzlaşma sağladı. Yunan kralı, Prens Georgios'un yerine başka bir yüksek komiser atayacak, Yunan subayları Girit milis kuvvetlerini yeniden organize edecek, uluslararası birlikler çekilecek ve Yunan Hükümeti Büyük Devletler'in onayı olmaksızın Girit'in ilhak edilmeyeceği konusunda teminat verecekti. Osmanlı Hükümeti'nde adanın hukuki statüsü açısından en çok kaygı uyandıran, jandarmanın yeniden düzenlenmesiydi. Bu esasların

kabul edilmesi Prens Georgios'un adadaki görevinin sona erdirilmesi anlamını da taşıyordu.

Zaimis'in Yüksek Komiserliği ve Büyük Devletler'in Adadan Çekilmesi

1906 yılında Girit'e yeni bir yüksek komiser tayini gündeme geldiğinde Yunan kralı, oğlunun görevden ayrılması karşılığında Girit üzerindeki Yunan haklarının teminini istedi. Devletler bu pazarlığı, padişahın hükümlerlik haklarını ileri sürerek reddettiysede de Yunan kralının güveninin sarsılmaması için tayin edilecek komiserin belirlenmesi hakkını ona verdi. Kâğıt üzerinde de olsa, muhtariyet esasları uygulanırken adaya vali tayini konusunda Osmanlı Hükümeti'nin onayına başvurmayan Büyük Devletler, yüksek komiser tayini konusunda Yunan kralına yetki vermekte sakınca görmüyordu. Sonuçta kral, oğluna makamından ayrılmasını tavsiye etti. Prens Georgios, bu konuda isteksiz de olsa, hazırlanan senaryo gereği istifasını Büyük Devletler'e verdi. Yüksek Komiser'in istifası 14 Eylül 1906 tarihli *Girit Resmi Gazetesi*'nde yayınlandı. Atina'daki Osmanlı temsilcisinden 23 Eylül tarihiyle gelen telgrafta, Aleksandr Zaimis'in yüksek komiser olarak tayininin resmen Yunan Hükümeti'ne tebliğ edildiği bilgisi yer alıyordu.

Yüksek Komiser Zaimis, adaya ulaşmadan Girit gazetesine gönderdiği açıklamada kanunlar karşısında din farkı gözetilmeksizin eşitlik, basın özgürlüğü ve her şeyden önemlisi adli sistemin bağımsızlığını önemseydiğini ilan etti. Bu, bir anlamda Venizelos'un önderliğinde başlayan Theriso ayaklanması taleplerinin uygulamaya geçirilmesiydi. 1 Ekim 1906'da Yunanistan'ın eski başbakanlarından Aleksandr Zaimis Girit'te yüksek komiser olarak göreve başladı ve ilk iş olarak statükonun korunacağına dair Büyük Devletler'e güvence verdi.

Zaimis'in yüksek komiserliğinin ilk günleri, yeni bir anayasa hazırlığına sahne oldu. Diğer yandan da adada tümüyle iç güvenliği sağlayarak Büyük Devletler askerlerinin Girit'ten çekilmesini hazırlayacak olan milis teşkilatının oluşturulmasına hız verildi.

Bundan sonra Büyük Devletler askerlerini geri çekme kararını açıkladı. Bu karar ada Rumları arasında büyük bir sevinçle karşılandı. Venizelos durumu makalesinde “... yedi asırdan beri Girit ilk kez dün yabancı askerlerin postalları altında ezilmiyordu. Tabii ki Avrupa askerleri gerçek anlamda Girit’i işgal etmiş sayılmazdı. Ama özgürlük açısından bu hoş bir durum değildi. Yabancı askerler adada kaldıkları süre içinde kendi egemenliklerini adada hissettirdiler. Askeri işgal Büyük Devletler’in egemenliğini de beraberinde getirdi ve Girit halkının egemenliğini üstlendi” sözleriyle kutluyordu (Mitçotakis, 214).

Askeri işgalin sona erdiği dönemde gerek Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden gerekse Avusturya’nın Bosna-Hersek’i topraklarına katmasından cesaret alan Girit İcra Komitesi, 6 Ekim 1908’de Yunanistan’a katıldığını ilan eden bir bildiri yayınladı ve Genel Meclis’i, bu kararı uygulamak üzere toplantıya çağırdı. İstanbul’da henüz birkaç aylık mazisi olan Meşrutiyet Hükümeti ve yaklaşık 10 yıldır Girit sorunuyla ilgisi zorunlu olarak kesilmiş olan basın, bu girişimi şiddetle protesto etti. Meşrutiyet yönetiminin kutlamaları ve yarattığı özgürlük ortamı içinde, şimdiye kadar Girit olaylarından yeterince haberdar olamayan kamuoyunun tepkisi “*Ya Girit Ya Ölüm*” sloganına dönüştü ve beraberinde büyük bir öfkeyi de ortaya çıkardı. Girit’in ilhakı girişimine İstanbul ve Anadolu basınında büyük yer verildi.

Meşrutiyet Yönetiminin Girit Politikası

Girit’in Yunanistan’a katılmasını sağlayacak olan ve Büyük Devletler’ce 1897 savaşından sonra aşama aşama uygulamaya konan senaryonun tek aksayan yönü, 1908 yılı Temmuz ayında Osmanlı Devleti’nde meşrutiyet ilan edilmiş olmasıydı. Devletler, yeni kurulan meşrutiyet yönetiminin güvenini kazanmak için 1908’de gerçekleştirmek üzere oldukları ilhak planını ertelemek durumunda kaldı. Adanın kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı egemenliği altında olması ve henüz Büyük Devletler’in çekilmesinin tamamlanmamış olmasının yanı sıra, bu oldubittinin kabul edilmesi özellikle

yeni ilan edilmiş olan meşrutiyet düzenine düşmanca bir davranış sayılacağından tamamen reddedildi. Bu doğrultuda yapılan açıklamada Girit meselesi için uygun bir hal çaresi aranacağı belirtilerek İttihat ve Terakki yönetimine güven duygusu aşılarmaya çalışıldı. Yunanistan, Girit yerel hükümetinin ilanıyla Büyük Devletler'in kararı arasında ikilem içinde bulunuyordu. Bu baskı altında, İttihat ve Terakki yönetiminin ve Büyük Devletler'in beklediği yanıtı vererek ilhakı kabul etmediği konusunda güvence verdi. Böylece adanın Yunanistan'a katılması ile eşanlımlı olan Girit sorununun kesin çözümü bir süre daha ertelenmiş oldu.

İttihat ve Terakki 1908 yılında iktidarı ele aldığında, Abdülhamit yönetiminin iç ve dış politikadaki başarısızlıklarına karşı tepki doluydu. Bunlar içinde özellikle Girit sorunu karşısında izlenen politika, toprak bütünlüğünün parçalanması ve stratejik bölgelerin Avrupa devletlerine peşkeş çekilerek idare-yi maslahat yönünde gelişmiş olduğu şeklinde değerlendiriliyordu. Girit'te meşrutiyetin ilanı Müslümanlar arasında büyük bir coşkuyla karşılandı. Meşrutiyet demek Girit için yeni bir umut demektir. Bu coşkuyla Girit Türkleri arka arkaya meşrutiyeti kutlama telgrafları gönderdiler.

24 Temmuz'dan çok kısa bir süre sonra, Ekim 1908'de Girit Genel Meclisi'nin Yunanistan ile birleşmeyi ilan etmesi İttihat ve Terakki'nin şanssızlığı oldu. Parti yönetimi ilk şaşkınlığı üzerinden attıktan sonra hemen İngiltere'nin yardımına sığındı. Başta İngiltere olmak üzere devletlerin bu ilhak girişimine karşı çıkmaları ve Yunanistan'ın da birleşmeyi tanımaması üzerine rahat bir nefes aldı. Girit Meclisi'nin bu girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması meşrutiyet yönetimine güven verdi. Kısa süre sonra İttihat ve Terakki'nin Girit sorununun çözümünde pek parlak bir planı olmadığı ortaya çıktı. İttihat ve Terakki'nin "*Girit bizim canımız, feda olsun kanımız*", "*ya Girit ya ölüm*" sloganları da bir süre sonra fazla bir önem taşımamaya başladı. Çünkü İttihat ve Terakki'nin de politikasının temeli Büyük Devletler'in Girit'in Yunanistan'a katılmasına izin vermeyeceği esasına dayanıyordu.

Meşrutiyet ilanından çok kısa bir süre sonra Girit Rumlarının Yunanistan'la birleştiklerini ilan etmeleri, Girit konusunda yıllarca

susturulmuş olan Osmanlı basını üzerinde büyük bir şok etkisi yarattı. 1908 yılı Ekim ayında ilan edilen ilhak karşısında büyük bir aşkla kalemlerine Girit için sarılan yazarlar, hemen hemen ülkenin dört bir yanında çıkan gazetelerde benzer içerikteki yorumlarıyla, bundan sonra Girit'in kendi kaderine terk edilmemesi talebini dile getirdiler. Basın, adada yaşanan olayları gerek Girit'ten gelen telgraflar gerekse Avrupa basınında yer alan haberler doğrultusunda günü gününe halka duyurmaya gayret gösteriyordu. Özellikle ada Müslümanlarının yıllarca içinde bulundukları baskı ve zulme karşın varlıklarını ve Osmanlı kimliğini sürdürme gayretlerinden övgüyle söz ediliyordu. Basın, en küçük bir ayrıntıyı bile gözden kaçırmamaya büyük özen gösteriyordu. Girit sorununun kamuoyunun gözleri önüne bütün çıplaklığıyla serilmesinin ardından devr-i sabıka duyulan hiddet bir kat daha arttı. Bu tarihten sonra ülkenin her yerinde Avrupa'nın Girit politikalarını ve adada Rumların gerçekleştirdiği kısımları protesto eden gösteriler ortaya çıktı. İlk büyük miting 1909 yılı başında Girit muhacirlerinin yoğun olarak sığındığı İzmir'de gerçekleştirildi. Gazetelerin verdiği bilgiye göre Girit hakkındaki vatanperver duyguların ifadesi için düzenlenen mitinge 25 bin kişi katıldı. Mitingde kendisi de Giritli bir göçmen olan Doktor Kâzım Haydar Bey bir konuşma yaptı ve konuşmasında *her tarafı kanla yoğrulmuş olan bu adanın yine kan dökülmeden Yunanistan'a teslim edilemeyeceğini*" ifade etti. Mitingin ardından başta Belediye Başkanı Tevfik Paşa olmak üzere şehrin ileri gelenleri makam-ı sadarete ve Meclis-i Mebusan'a bu görüşleri içeren bir telgraf gönderdiler.

İzmir'deki mitingi Ege Bölgesi'nde Turgutlu, Kula, Demirci ve Soma kazalarındaki mitingler takip etti ve benzer tepkiler dile getirildi. İlginçtir ki Kula'dan Osmanlı merkezine çekilen telgrafta kazadaki Metropolit vekilinin de imzası yer alıyordu. Telgraf içeriğinde adada Osmanlı hükümlanlık haklarının korunması talebi dile getirilmiş ve bu uğurda üzerlerine düşen görevlerin yerine getirileceği belirtilmişti.

Meşrutiyetin ilk günlerinin ateşli tartışmaları yerini zamanla kaygı dolu bir bekleyişe bıraktı. Girit'te gelişen olaylar Büyük Devletler'in adayı terk etmesi, adaya Yunan bayrağı çekilmesi Osmanlı

kamuoyunda büyük heyecan yaratıyor, bu taşkınlık zaman zaman Osmanlı mebuslar meclisine yansıyor. Ülkenin dört yanından gelen protesto telgrafları mecliste okundukça mebuslar hiddetleniyor ve hükümetten sağlıklı çözümler üretilmesini aksi halde cihad ilan edilmesini talep ediyorlardı. Ancak bu heyecan da zamanla azaldı. 1910 yılı Mayıs ayında artık meclise gelen protesto telgrafları da okunmamaya başlandı.

Büyük bir hırs ve coşkuyla yönetime gelen İttihat ve Terakki, Girit sorunu karşısında önemli bir varlık gösteremedi. Çünkü ne sorunu çözüme ulaştıracak politikası ne de bu politikayı uygulayacak gücü vardı. Çok çeşitli propagandalarla duygusal coşku yaratılmış olmasına karşın, gittikçe büyüyerek Türk-Yunan sorunu haline gelen Girit sorunu, Balkan Savaşı'na da ortam hazırladı. Bu aşamada Büyük Devletler karşısında İttihat ve Terakki'nin Girit sorununun çözümü için yapabileceği fazla bir şey kalmamış gibi görünüyordu. Adanın Yunanistan ile birleşmesi amacıyla hazırlanan senaryo 1897'den beri sahnelendiği için meşrutiyetin ilanı, sadece kesin sonucu bir süre ertelemişti.

Girit Sorununun Çözümü ve Adanın Yunanistan'a Katılması

Girit Genel Meclisi'nin, Yunanistan'a katıldığını ilan etmesi adada henüz Büyük Devletler'in askeri işgalinin bulunması ve çekilmenin tamamlanmaması nedeniyle siyasi çevrelerde gergin bir bekleyiş yarattı. Bu ortamda birleşme ilanı Büyük Devletler'ce tanınmadı. Büyük Devletler'in bu tutumu karşısında Girit Hristiyanlarını yüreklendireceği ya da Osmanlı meşrutiyet yönetimine düşmanca bir yaklaşım sayılacağı kaygısıyla Yunanistan da ilhakı kabullenemedi.

Gerek Büyük Devletler'in gerekse Yunan Hükümeti'nin bu tavrı Girit Hristiyanlarının meclisteki temsilcileri olan üyeler arasında sert tartışmalara yol açtı. Birleşmenin sağlanması hedefinin gerçekleştirilememesi nedeniyle Mişelidakis başkanlığındaki icra heyetinin görevine son verildi. Yeni kurulan icra heyetinin ilk eylemi, birleşmeyi sağlamak amacıyla Genel Meclis'te yemin etmek oldu.

Büyük Devletler'in askerlerini adadan çekmeye başlaması İstanbul'da meşrutiyetin ilanıyla aynı tarihe denk geldi. Bu çekilme aşama aşama bir yıl kadar sürdü ve 1909 yılı Temmuz ayında tamamlandı. Bundan sonra adada Müslüman halkı ve Osmanlı sancağını korumak amacıyla her devletten 250'şer asker kalmıştı. Birleşme yemini etmiş olan Rumlar için Büyük Devletler işgalinin ortadan kalkması kaçırılmayacak bir fırsattı. Yerel yönetim komitesi, uluslararası işgalin sona ermesi anlamına gelen bu fırsatı elden kaçırmamak için, Müslümanların can ve mal güvenliğinin sağlanacağı konusunda Büyük Devletler'e güvence verdi. Ancak çekilme işleminin hemen ardından, Müslümanlara karşı yeniden katliamlara giriştiler. Girit'te yayınlanan Rumca gazeteler aracılığıyla Girit'in Yunanistan'la birleşme ümidi var oldukça adada asayiş ve huzurun korunabileceğini, ancak bu ümit yok olduğunda Müslümanların da can ve mal güvenliğinin kalmayacağını duyurdular. Askerlerin çekilmesinin hemen ardından Hanya Kalesi'ne Yunan bayrağı asıldı. Bu olay sırasında Rum metropoliti de hazır bulundu. Osmanlı Hükümeti bu durumu protesto ederek Fener Patrikhanesi'ne uyarıda bulundu. Metropolitin Patrikhane tarafından görevden alınmasının ardından Büyük Devletler'in adada bulunan askerleri bayrak direğini yerinden çıkararak sorunu bertaraf ettiler. Adadaki diğer Yunan bayraklarının indirilmesini sağladıktan sonra Yunan Hükümeti'ni olayda herhangi bir teşviki olmadığı konusunda açıklama yapması için zorladılar. Yunanistan bu baskı altında Girit ile ilişkisini kestiğini duyurdu. Hanya'da Yunan bayrağının çekilmesi, Osmanlı Hükümeti'nin protestosu ve Büyük Devletler'in bayrağı indirme girişimlerine Osmanlı basını gazete sütunlarında çok büyük yer verdi.

Bu gelişmelerin yanı sıra adada ismi var cismi yok bir şekilde görev yapan Yüksek Komiser Zaimis'in görev süresi 1911 yılında sona eriyordu. Girit Rumları adayı Yunan kralı adına Yunan Anayasası'na göre yönetecek bir komiser tayin edilmesini istiyorlardı. Babıâli gerek Zaimis'in görev süresinin uzatılmasını gerekse Yunan kralı tarafından yeni bir komiser tayin edilmesini kabul etmeyeceğini bildirdi. Devletler gerçekleştirdiği görüşmelere Osmanlı Devleti'ni dahil etmemekle birlikte, Babıâli'nin de arzularını dikkate

alarak adaya yeni bir komiser tayin edilmemesini kararlaştırdı. Ancak Girit Genel Meclisi bu kararı tanımadı. Yunanistan'da bulunan Zaimis'in adaya girmesi engellendi ve komiserlik tahsisatı Girit'in 1911 yılı bütçesine dahil edilmedi. Böylece Büyük Devletler ve Osmanlı Hükümeti gözünde yüksek komiser sıfatını taşıyan Zaimis'in bu statüsü uygulamada Genel Meclis tarafından ortadan kaldırıldı.

Müslüman Memurların ve Meclis Üyelerinin Yemin Sorunu

Muhtariyetin ilanı öncesinde adadaki tüm memuriyetlerin yüzde 67'si Hristiyanlara ve yüzde 33'ü Müslümanlara aitti. Bu oran muhtariyet esaslarını içeren nizamnamede de korunmuştu. Girit Anayasası'nın 108. maddesinde de Girit Müslümanlarının "*fenni konularda ya da Rumca okuyup yazma noksanları olsa bile ehliyet ve iktidarca istenen niteliklerini haiz olanlarını istisnai olarak prens memuriyetlere nasb edebilir*" hükmü yer alıyordu. Venizelos Girit Müslümanlarının nüfuslarına oranla önemli memuriyetlere getirildiklerini ve hatta hükümet üyeliğine dahi kabul edildiklerini söylemektedir (Mitçotakis, 233).

Girit yerel yönetimi, 1908 yılı Ekim ayında ilhak ilanının Yunanistan dahil hiçbir devlet tarafından tanınmamış olmasına rağmen, yönetimin tüm kademelerinde yer alan idari ve adli memurların Yunan kralı adına yemin ile göreve devam etmeleri zorunluluğunu getirdi. Bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapan Müslüman memurlar kral adına yemin etmeye, aksi takdirde para cezaları ile işten el çektirmeye varan baskılara maruz kaldılar. Bir başka cezalandırma ise memurlara yemin etmedikçe maaşlarının ödenmemesi idi. Girit Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne bağlılığını hedef alan bu zorunluluk ilk aşamada çeşitli dairelerde görev yapan az sayıda Müslüman memuru kapsadı. Memurlar bu keyfiyeti, görevlerinden ayrılma ya da nakdi cezalara çarptırılmayı göze alarak şiddetle reddettiler.

Girit yerel yönetimince 1911 yılında Müslümanların bürokrasideki varlığını tamamen ortadan kaldırmak amacıyla yeni bir yönetime baş vuruldu. Buna göre Yunan asker alma kanununa da-

yanılarak seçim defterlerine ismi yazılacakların isimlerinin yanına askerlik numaraları da kayıt edilecekti. Müslümanların askerliğe katılmaması nedeniyle de onların bu şekilde memuriyetlerde görev almaması sağlanacaktı.

Adada, anayasa ilanıyla haberleşme özgürlüğü bulunduğu ve her türlü haberleşme evrakının her çeşit incelemeden korunduğu bildirilmişti. Ancak çeşitli telgraf merkezlerinde Türkçe telgraf kabul edilmemesi ve bu telgraf merkezlerindeki Türkçe muhabere memurlarının görevden alınması, anayasada yer alan bu maddenin sadece Avrupa devletlerine karşı göstermelik bir yaklaşım olduğunu ortaya koyuyordu. Öte yandan posta merkezlerinde Müslümanlara ait telgraflar incelendikten, mektuplar da açılıp okunduktan sonra sahiplerine veriliyordu.

Osmanlı yönetimi bu duruma karşı başka bir tepki geliştirdi. Girit ihtilal hükümetinin Yunanistan'a ilhakın simgesi olarak uyguladığı yöntemlerden biri de pullarda ve çeşitli resmi belgelerde Yunan damga ve armasını kullanmasıdır. Egemenlik hakkının sembolü haline getirilen ve özel olarak Girit Posta İdaresi'nce bastırılan Prens Georgios'un resimleriyle süslü Girit pullarını taşıyan mektuplar Osmanlı sınırları içinde büyük tepki yaratınca Girit'ten gelen bu mektuplara *nakısa* ibaresiyle kusurlu-bozuk işlemi uygulanarak el kondu. Bir süre sonra bu uygulama da yeterli görülmeyerek bu pulları taşıyan mektuplar adaya geri gönderilmeye başlandı. Babıâli, Avrupa hükümetlerine yaptığı başvuruyla aynı işlemin Avrupa posta şirketlerince de yapılması isteğinde bulundu. Ancak Girit yönetimi, 1902 yılında St. Petersburg Antlaşması'yla kurulan Uluslararası Posta Birliği'ne katılmıştı. Devletler, Girit yönetimiyle yaptığı posta anlaşması gereği bunu reddetti. Sadece pullardan ve diğer resmi evraktan Yunan damgasının çıkarılması yolunda girişimlerde bulundular. Öte yandan 1909 yılından beri Girit'te mahkemelerin Yunan kralı adına dava gördüğü de şikâyet konusu olarak basına yansdı.

1910 yılında adada Genel Meclis seçimleri yapıldı. 1910 seçimlerinde parti mücadeleleri daha da hareketlendi. Bu seçimler öncesinde parti kavgalarına tanık olan Ahmet Cevat (Emre), bu

Girit Genel Meclisi Müslüman Üyeleri, *Resimli Kitap* (s. 897).

mücadelelerin şehirleri birer savaş alanı haline getirdiğini bildiriyordu (s. 24-25). 1910 seçimlerinde Venizelos'un partisi 43, diğer partiler ise 49 üye alabildiler. 1910 seçimlerinin ardından toplanan Girit Genel Meclisi'nde icra komitesine Kosta Fomi (Maliye ve Hariciye), Yorgi Skuluzi (Maarif, Mezahib ve Adliye) ve Papa Hocaki'den (Dahiliye) oluşan heyet seçildi. İcra komitesi meclise sunduğu hükümet programında ilhakın takipçisi olacağını, iç güvenliğin ve Müslümanların can güvenliğinin sağlanacağını ve Girit Bankası ile Yunan Milli Bankası'nın birleştirileceğini ilan etti.

1910 yılı Mayıs ayında toplanan Girit Genel Meclisi'nde, adanın Müslüman halkını temsilen on altı üye yer alıyordu. Bunlar, Hanya Sancağı'ndan Naimbeyzade Hüseyin Hüsnü, Tahmiscizade Mehmet Macit, Venturzade Mustafa Zihni, Hamitbeyzade Mehmet Zeki, Doktor Ali Çikozade, Kavrörüstamzade Hüseyin; Kandiye sancağından Sadıkaki Ömer, Mustafa Babadaki Ali Nami, Babadakizade Ahmet Fazıl, Barbarasaki Yusuf, Safvetbabazade Doktor Ali Rasih, Asprakizade İbrahim Rasih; Resmo Sancağı'n-

dan Bakizade Hüsni, Selimefendizade Hüseyin Hüsni, Çiçekçi-zade Ali Şevki, Veisağadaki Hüseyin Kami olup, Girit Müslüman halkının iyi eğitilmiş ve kanaat önderi konumundaki kişilerdi.

9 Mayıs 1910'da Yunan kral ve kraliçesinin resimleriyle donatılmış salonda toplanan Meclis, Hanya Despotu tarafından gerçekleştirilen dini merasimin ardından Yunan kralı adına açılarak Rum üyeler tek tek krala sadık kalacakları ve birleşme için çalışacaklarına dair yemin ettiler. Adliye ve Mezahib Müsteşarı ve Meclis Başkanı Yorgi Skuluzi *“yaşasın ilhak yaşasın Yunanistan”* tezahüratları arasında kürsüye çıkarak Meclis'i Yunan kralı adına ve Yunan kanunlarına göre açtığını ilan etti. Bu gelişmeler karşısında, toplantı salonunun ayrı bir yerinde bir arada bulunan Müslüman üyeler adına Naimbeyzade Hüseyin Hüsni; *“Ada üzerindeki Osmanlı hükümlerinden haklarından ve Osmanlı Hükümeti'nin Büyük Devletler'in muvafakatiyle adaya bahşetmiş olduğu muhtar idareden başka bir noktaya istinad ve iştirak etmediğimiz cihetle milli meclis başkanlığı tarafından, Yunan kralı adına teklif edilmiş olan yemini, vekilleri bulunduğumuz Müslümanlar adına protesto eder ve işbu protestonamemizin milli meclis zabıtlarına kaydını talep ederiz”* ifadeleriyle meclisin Yunan kralı adına ve Yunan kanunlarına göre açılmasına itiraz eden bir dilekçeyi Meclis Başkanlığı'na verdi. Naimbeyzade Hüseyin Hüsni Bey, bundan sonra Meclis başkanının Rum üyelerin Yunan kralı adına yemin etmelerini teklif etmesine ilişkin olan ikinci bir protesto metnini Meclis başkanına vermek üzereyken Rum üyelerden Daskaloyanni'nin saldırısına uğradı ve belge elinden alınarak yırtıldı. Bu saldırıya itiraz etmek isteyen Naimbeyzade Hüseyin Hüsni Bey'in ağzı, Rum üye Manosaki tarafından kapatıldı. Aynı anda Rum üyeler, *“dışarı, dışarı”* şeklinde bağırmaya başladılar. Bu yaşananlardan sonra Meclis başkanı oturuma son verdi. Salonu terk eden Müslüman üyeler, aralarından seçtikleri üç temsilciyi Konsoloslar Heyeti'ne başkanlık eden Fransız konsolosunun makamına göndererek olaylar hakkında bilgi verdiler (Urhan, 94-95).

Babiâli'nin başvurusuyla dört devletin Atina temsilcileri Yunan kralından yemini tanımamasını istediler. Söz konusu devletler, Yu-

nan Hükümeti ile birlikte Girit'teki konsolosları aracılığıyla Girit Hükümeti'ne de Müslümanların yemin etmeksizin Meclis'e kabul edilmesini bildirdiler. Ancak bu uyarı ne hâkimiyet haklarını savunan Müslüman üyeler ne de Girit Meclisi'nin Rum temsilcileri için yeterli değildi. Adada Rumca yayın yapan gazeteler, Osmanlı Hükümeti'nin yemin sorununu bahane ederek Girit işlerine yeniden müdahale etmek amacı taşıdığını yazıyordu. Bütün bu tedbirler memurların ve Meclis üyelerinin Yunan kralı adına yemin etmesini gerçekleştiremediği için Meclis tatil edildi.

Yemin konusundaki ısrarların gerek Yunan Hükümeti gerekse birleşme çabaları açısından tehlikeli sonuçlar doğuracağı anlaşıldığından Yunanistan, Girit Meclis üyelerine konsolosların kararlarına boyun eğmelerini tavsiye etti. Birleşme yolundaki diğer çabaların tehlikeye düşürülmemesi gayesiyle, Müslümanların yeminsiz olarak Meclis'e katılmaları Rum üyelerce kabul edildi.

1910 yılı Ekim ayında, üçüncü toplantı dönemi gerçekleşmeden hemen önce adada bulunan Büyük Devletler konsolosları Müslüman üyeleri bir toplantıya çağırdılar. Meclis'e yemin etmeksizin katılımlarının sağlandığını, ancak Müslümanların yeniden Meclis Başkanlığı'na dilekçeler vererek asayiş ihlal etmemelerini istediler. Bu tavır Büyük Devletler'in tutumunu da ortaya koyuyordu. İlhanın gerçekleştirilmesi aşamasında, siyasi gerginliğe yol açan ya da en çok dikkat çeken sorunlar yine bu devletlerce bertaraf edilerek Girit Rumlarının asıl hedefi korunuyordu.

Kadınların Tayini Sorunu

Girit'te 23 Mart 1900'de ilan edilen, Girid Ahâli-yi İslamiyesi Nizamname-yi Hususisi'nde Hanya, Resmo ve Kandiye'de bulunan şer'i mahkemelere prensin emriyle, şeyhü'l-islamdan "*vazife-yi kazayı ifa etme*" izni olan kadınların tayin edileceği belirtilmişti. Ayrıca kadınların göreve başlamadan önce, prens ve müsteşarının huzurunda yemin edecekleri de karar altına alınmıştı.

Kadınların yetki sınırları, Girit Anayasası'nın 92. maddesinde kayıtlı olan evlenme, boşanma, miras paylaşımı, nafaka, velayet,

vesayet ve vakıf işleriydi. Müftülerin görevleri ise kanunları tefsir etmek ve kadıların yetki alanı içinde olan konularda taraflardan istek olduğu takdirde, fetva vermektir. Hiyerarşik örgütlenme içinde Hanya kadısı, merkez kadısı konumundaydı. Kandiye ve Resmo kadıları aylık 350 drahmi alırken Hanya kadısının aylığı 600 drahmi idi. Bir şer'i mahkemenin kadısı ile müftüsü aleyhine davaya itiraz edildiği takdirde, bunu istinaf mahkemesi çözer ve itiraz haklı görüldüğünde dava başka bir şer'i mahkemeye havale edilirdi. Şer'i mahkemelerden verilen kesin kararlar, hukuk mahkemeleri usulünün ilgili hükümleri gereği nizami mahkemelerde bozulabilirdi.

Bu idari düzenlemenin dışında özel hukuka ve aile hukukuna ait tüm konular, evlenme boşanma ve miras işlemleri kadı mahkemesinde İslam hukuku kurallarına uygun şekilde yürütülmeye devam edilmiştir. Bu işlemlerin uygulama esasları aynı kalmakla birlikte, mahkemenin çalışma usulü bütünüyle nizamnamede belirtilen esaslara uygun hale getirilmiştir.

Müslüman meclis üyelerinin Yunan kralı adına yemine zorlanması keyfiyeti adada Müslüman cemaatin dini görevlilerine kadar uzandı. 1910 yılı Mayıs ayında, vefat eden Kandiye kadısının yerine Müslüman cemaatine seçilen Mehmet Kâzım Efendi, Yunan kralı adına yemin etmediği için Girit Hükümeti'nce görevine başlatılmadı. Mehmet Kâzım Efendi'nin tayin emri alamaması, adada kadıların tayiniyle ilgili sorunu gündeme getirdi. Girit yönetimi, tüm diğer resmi görevliler için olduğu gibi, kadıların tayinini onaylamak içinde yemin keyfiyetini koşul olarak gösteriyordu.

Müslüman meclis üyelerinin yemin etmeksizin görevlerine devam etmelerinin ardından Babıâli Kandiye, Hanya ve Resmo'ya kadı tayinine girişti. Osmanlı egemenliğinin bir sembolü olabilecek bu girişim, Hristiyan halk tarafından şiddetle protesto edildi. Bundan da ileri gidilerek, gerek Yunan basınında gerekse adada yayınlanan Rumca gazetelerde Osmanlı Devleti'nce adaya gönderilecek kadıların Hristiyanlar tarafından katledileceği ilan edildi. Bu ilan, ada Müslümanlarını galeyana getirdi. Hanya, Resmo ve Kandiye'de mitingler düzenleyen Müslüman halk, kadıların Osmanlı Hükümeti'nce tayininin Girit Anayasası'na ve kendi arzularına uygun olduğunu

ilan etti. Kadıların Osmanlı Hükümeti'nce tayini Müslümanlar için hukuksal bir güvence olmasının yanı sıra egemenliğin bu son sembolünün korunması da Osmanlılık mücadelesinin bir başka yönüydü. Adada yayına devam edebilen tek Türkçe gazetelerden *Ümid*'de bu hukuksal güvence ve Osmanlılık mücadelesi vurgulanıyordu. Gazetede ki makalelerde, Abdülhamit yönetimi sırasında tüm diğer egemenlik haklarının olduğu gibi kadıların tayini yetkisinin de İslam dini kurallarına aykırı olarak Girit yönetimine devredildiği ve bu hatanın meşrutiyet yönetimince giderilmesi beklentisi vurgulandı.

Girit Müslümanlarının, Osmanlı yönetimine dinsel olduğu kadar hukuksal bağının da sembolü haline gelen kadıların tayini sorunu da yine Büyük Devletler'in müdahalesiyle çözüldü. Söz konusu devletler bu konuda aralarında yaptıkları görüşmeler sonucunda kadıların ada Müslümanlarınca seçilmesini ve Girit Hükümeti tarafından yemin ettirilmeksizin görevlendirilmesini kararlaştırdılar ve bunu da ada yönetimine bildirdiler. Böylece Girit'te kadı tayini problemi halledilmiş oldu.

Giritli Rum Milletvekillerinin Yunan Parlamentosu'na Katılmaları

Girit Genel Meclisi, adanın Yunanistan ile birleşme sürecinde önemli gelişmelere imzasını atmıştı. Ancak gerek adanın içinde bulunduğu hukuksal paradoks gerekse Büyük Devletler'in ilhak girişimlerini tanınamaması nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştı.

1910 yılı Nisan ayında Yunanistan'da genel seçimlerde D. Rallis'in liberal partisi Girit'ten Venizelos ve beş arkadaşını milletvekili adayı gösterdi. Bu olay Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde büyük bir tepki yarattı. Devletler, özellikle Venizelos'un bu teklifi kabul etmesi halinde artık Girit'te bir lider olarak tanınmayacağını Girit yönetimine bildirdiler. Ayrıca Yunan tebaasına geçenlerin ancak adadaki görevlerinden istifa etmeleri şartıyla Yunanistan'da herhangi bir görev alabileceklerini de bu bildiriye eklediler. Her şeye rağmen Girit Genel Meclisi Venizelos ile birlikte Yunan Parlamentosu'na katılacak diğer temsilcileri seçti. Venizelos, Büyük Devletler'in bildirisine uyararak, bu görevi kabul etmek için meclis

başkanlığından istifa etti. Tüm engellemelere karşın 1910 yılı Eylül ayında Yunanistan'a giden Venizelos, Yunan Parlamentosu'na girmeyi başarmanın yanı sıra Yunanistan'ın yeni başbakanı oldu.

Venizelos'un bu başarısı Girit Rumlarını ve Yunanistan'ı yeniden harekete geçirdi. Bir sonraki seçimlerde Yunanistan'a gönderilmek üzere 25 üye belirlendi. Büyük Devletler bu kez daha şiddetle engellemeye koyuldu. Seçilen üyelerin adayı terk etmeleri halinde Girit'in ablukaya alınacağı tehdidinde bulundular. Büyük Devletler'in bu sert yaklaşımı karşısında Venizelos başkanlığındaki Yunan Hükümeti, Giritli üyeleri kabul etmeyeceği konusunda güvence verdi. Buna bağlı olarak adadan gelecek temsilcilerin Yunanistan'a girmesini engellemek amacıyla beş günlük karantina ilan edildi.

Girit'ten çıkmayı başaramayan üyelerin yerine bu kez Girit yönetimine Yunan Parlamentosu'na katılmak üzere Atina'da bulunan Giritlilerden 30 kişi belirlendi. Diğer yandan da adadaki üyeler her türlü zorluğa karşın çabalarını sürdürme kararı aldı. Bu çabalar sonucu, Hanya'dan bir Yunan gemisine binmeyi başaran üyeler, Fransız savaş gemilerince durduruldu ve Yunan Parlamentosu'nun tatil edilmesine kadar salınmamak üzere tutuklandı.

Yunan Parlamentosu'nun toplanacağı son güne kadar Giritlilerin katılıp katılmayacağı netlik kazanamadı. Ancak Osmanlı Hükümeti, üyelerin parlamentoya dahil edilmesi halinde, bunun bir savaş nedeni sayılacağını açıkladı. Bu tehdide aldırış etmeyen Venizelos, 10 Ekim 1912'de Giritli üyelerin Yunan Parlamentosu'na katılacağını ve her iki parlamentonun da bundan böyle aynı olacağını açıkladı. 14 Ekim 1912'de Giritli Rum milletvekilleri büyük bir törenle parlamentoya katıldılar. Böylece Balkan Savaşı'nın başlaması için bir sebep daha ortaya çıkmış oldu.

Yunanistan, Balkanlar'da gerginliğin doruğa ulaştığı 1912 yılı Ekim ayında Sırbistan ve Bulgaristan'ı da arkasına alarak, Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan İttifakı'nı oluşturdu. Balkan Savaşları bu coğrafyada Osmanlı egemenliğinin sona ermesinin yanında Girit'in kesin olarak elden çıkışına da yol açtı. I. Balkan Savaşı sonunda, galip Balkan devletlerinin taleplerini Büyük Devletler'in onayına sunmaksızın uygulamaya koyamayacakları anlaşıldı. Bunun üzeri-

ne 1913 yılı başında toplanan Londra Konferansı'nda bu istemlerle birlikte Girit'in kaderi gündeme geldi. Konferansın ilk günlerinde Türk tarafının iddiaları Girit'ten ve Adalar'dan feragat edilmeyeceği yolundaydı. Bu yargı, Osmanlı kamuoyunca da şiddetle desteklendi. Girit'in elden çıkmasının, diğer Akdeniz adalarının da gözden çıkarılmasıyla eşanlımlı olduğu vurgulandı. Ancak konferanstaki gelişmeler, kamuoyunun beklentisiyle paralellik göstermedi. Türk heyeti başkanı Reşit Paşa yaptığı açıklamada, başka hiçbir Ege adasının talep edilmeyeceğine dair garanti verilmesi halinde, Osmanlı Devleti'nin Girit üzerindeki haklarını Büyük Devletler'e bırakabileceğini açıkladı. 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'nın 4. maddesinde, Sultan'ın Girit üzerindeki haklarını bağlaşıklara bıraktığı kaydedildi. Böylece Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış olan Girit Adası, Büyük Devletler'e teslim edildi.

II. Balkan Savaşı sonunda, 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında Londra Konferansı'ndan doğan pürüzleri giderdi. 14 Kasım 1913 tarihinde ise Atina'da, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Atina Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın altıncı maddesinde yer alan hükümlere göre, Yunanistan sınırları içinde kalan Müslümanlardan Osmanlı topraklarına göç etmek isteyenlerin, adı geçen topraklarda bulunan mallarını korumaya, iltizama vermeye ya da üçüncü şahıs aracılığıyla idare ettirmeye hakları bulunacaktı. Antlaşmanın mülkiyet haklarına ilişkin en önemli maddesi olan beşinci madde, Yunanistan'a bırakılan topraklarda işgale kadar edinilen hakların ve Osmanlı belgelerinin geçerli olacağını belirtmektedir. Müslümanlar dinsel hürriyete ve dinsel ayinlerini serbestçe yerine getirme hakkına sahiplerdi. Yine bu antlaşmada Cemaat-i İslamiyelerin "*şahsiyet-i maneviyeleri*" Yunan Hükümeti'nce tanınıyordu.

Atina Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra 14 Aralık 1913 günü Yunan kralı, Girit Adası'na Yunan bayrağını çekti ve adanın Yunanistan'a katıldığını dünyaya ilan etti. Böylece azınlık statüsünde Yunanistan vatandaşı olarak yaklaşık 11 yıllarını adada geçirecek olan Girit Müslümanları, yeni bir hukuksal sistemin de parçası haline geldiler.

Müslüman Nüfusun Adadan Kaçışı 1896-1912

1896-1908 yılları arasında nüfus verilerini etkileyen faktörlerden en önemlisi Müslüman nüfusun göçüdür. Girit Rumlarının 1897'den itibaren amacı, Osmanlı egemenliğinin yeniden kurulmasını önlemek ve adadan tüm Müslüman hemşerilerini kovmaktır. Yunanistan'ın adayı işgalinin ardından Girit Müslümanları göçe başladı.

Girit'teki Müslüman Türk nüfusu, adadan iki büyük göç dalgasıyla Anadolu'ya taşındı. Bunlardan ilki 19. yüzyılın sonunda Girit Müslümanlarının adadan kaçış sürecidir. Diğerisi ise adanın Osmanlı egemenliğinden çıkışıyla burada azınlık statüsünde yaşayan Girit Müslümanlarının Mübadele Anlaşması ile adadan göç sürecidir. Bu iki büyük göç dalgası arasında zaman içinde peyderpey göçler de yaşanmıştır. Örneğin sadece Prens George'un valiliği sırasında 1900'lerin başında 18 binden fazla Müslümanın adadan göç ettiğini Softazade bildirmektedir (s. 254). Aslında 19. yüzyılın sonunda başlayan bu göç hareketine adadan zorunlu kaçış demek daha doğru olacaktır.

Girit göçleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin gerilemesine paralel yaşanan göç hareketleri ile aynı başlık altında değerlendirilebilir. Zira göçlerin nedenleri, Müslüman Türk nüfusun adada maruz kaldığı baskılar ve hatta katliamlardı. Bunun sonucu yurtlarını terk etmek zorunda kalmış oldukları değerlendirildiğinde Balkan coğrafyası ile Girit'te yaşanan göçlerin paralellikler gösterdiği ileri sürülebilir. Ancak yine de Girit'ten olan göçler bu süreçten biraz ayrıdır ve kendi içinde değerlendirilmesi gerekir. Bunun temel nedeni de Girit'in 19. yüzyılda başlı başına bir dış politika sorunu haline gelmiş olması ve uluslararası diplomasi oyunlarının odağında yer almasıdır.

1896'dan itibaren hızlı bir şekilde başlayan göç, Anadolu'nun batı ve güney sahillerini etkilediği kadar Osmanlı yönetimindeki Ege Adaları'nı da sarmıştı. 1898 yılı Mayıs ayı içinde Rodos ve İstanköy'e gelen Giritli Müslüman sayısı 40-50'den ibaretken, 1898 sonlarında 1.500'e ulaştı. Adalara göç eden Girit Müslümanlarının yerleştirilmesi ve işlerinin sağlanması Cezayir-i Bahr-i Sefid

Vilayeti'nin olanaklarıyla gerçekleştirilmeye çalışılırken, Aydın Vilayeti'nden 1898 yılı Aralık ayında İzmir üzerinden Anadolu'ya gelen göçmen sayısının her hafta birkaç yüz kişiyi aştığı Babiâli'ye bildiriliyordu. Osmanlı Hükümeti göçmenlerin geri döneceği beklentisi içinde geçici barınma çözümleri üretmeye çalışırken, diğer yandan da onları adaya geri dönmeleri için ikna etmeye uğraşıyordu. Ancak göçmenlerin geri dönmemesi, aksine sayılarının gün geçtikçe arttığının tespit edilmesi üzerine Giritlilerin daimi iskân bölgelerine yerleştirilmesine karar verildi. Girit göçmenlerinin iskân çalışmalarını yürütmek üzere Muhacirin İskân Komisyonu oluşturuldu. İzmir Limanı, Girit göçmenlerinin diğer vilayetlere dağıtımı için merkez noktası olarak belirlendi. Bu nedenle başka yerlere yönelen gemiler de İzmir'e sevk edilmeye başlandı.

Göçmenlerin yerleştirilmesi planlanan bölgelerin başında Anadolu'nun iç kesimleri, Konya vilayeti geliyordu. Ancak Giritli göçmenler gerek kurak iklim koşulları gerekse denize ve özellikle adaya uzak olması nedeniyle bu girişime karşı çıktılar. Göçmenlerin adada kalan akrabaları ile haberleşmek ve kalan mallarını tasfiye edebilmek için de Girit'e ulaşılabilir noktalarda kalmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ne yazık ki Girit Müslümanlarının yaşadığı travma, yıllardır birlikte yaşadıkları Hristiyan komşularının canlarına kast etmesiyle karşı karşıya kaldıkları katliamlar, onları geri dönülmez bir yolculuğa çıkarmıştı. Girit göçmenlerinin İzmir ve çevresinde kalma ısrarına karşın merkezden sık sık yenilenen emirler onların uygun bölgelere nakledilmesini içermekteydi. Bunun için elverişli arazi arayışı bir süre devam etti.

Girit yönetimi ve Rum valiler Müslüman göçüne engel olmazken, Osmanlı sınırları dışındaki Türkçe basın adanın Müslüman halkına hitaben yayınlarında göçü engellemeye çalışıyor ve onları direnmeye çağırıyordu. 1899'da sayıları giderek artan göçmenlerin yerleştirilmesi ve geçimlerinin sağlanması sorunu, büyük ölçüde kendini hissettirmeye başladı. Göçmenlerin iskânı amacıyla çeşitli yörelerde ev inşasına girişildi. Bu dönemde Girit göçmenleri için Antalya Side'de, İzmir Tire'de, Kuşadası'nda, Mersin Tarsus'ta ve farklı yerlerde yeni yerleşim birimleri inşa edildi. Diğer yandan da

tüm valiliklere hitaben bir beyanname yayınlanarak göçmenlerin yerleştirilmesi amacıyla uygulanacak önlemler bildirildi. Beyanname İzmir'e gelen Girit göçmenlerinin hiçbir yerde sefalet çekmemeleri özellikle vurgulandı. Ayrıca gidecekleri yerlerde ziraate uygun araziler belirlenerek kendilerine zirai alet ve malzeme sağlanacağı, tohumluk zahire verileceği de belirtildi. Bunun için gereken bütçe ilgili vilayetlere gönderildi ve iskân işlemlerinin hızla gerçekleştirilmesi için mahalli komisyonlar oluşturuldu.

Girit göçmenlerinin İzmir'den diğer bölgelere nakilleri ancak Haziran 1899'da başlatılabildi ve yaklaşık altı ay sürdü. 1899 yılında ilk nakledilen göçmen kafilesi 21.795 kişiden oluşuyordu. İlerleyen tarihlerde İzmir'de göçmen sayısının artmasıyla birlikte yeniden bir toplu sevk yapılmış ve 11.180 göçmen aşağıda gösterilen vilayetlere gönderilmiştir.

İskân Bölgesi	Göçmen Sayısı	
	Birinci Sevkıyat	İkinci Sevkıyat
Adana	3.000	-
Konya	3.000	-
Suriye	1.000	3.000
Beyrut	1.000	1.000
Bingazi	5.000	1.000
Halep	2.000	2.000
Ankara	4.000	4.180
Karahisar-ı Sahip	1.000	
Aydın Vilayeti'nde kalanlar	1.795	
Toplam	21.795	11.180

Tablo 12: İzmir'den Nakledilen Girit Göçmenleri

Bu tablodan, sevk edilen göçmen sayısının 33 bin civarında olduğu sonucu çıkarılsa da tüm göçmen sayısı bunun çok üzerindedir. Bu liste sadece İzmir'den sevk edilen göçmen sayısını ifade etmektedir. Bunun dışında İzmir'de kalma konusunda ısrar eden-

lerle kendi imkânlarıyla İstanbul, Bursa, Antalya gibi merkezlere ulaşabilen göçmenlerin sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu dönemde Girit'e ilişkin nüfus verileri göz önüne alınarak Müslüman nüfustaki azalma değerlendirildiğinde adayı terk edenlerin sayısı 60 bini aşmaktadır. Yunan kaynakları dahi adadan ayrılan Müslüman nüfusun 50 bini aştığını belirtmektedir (Perakis, 137).

İzmir'de iskân edilenlere gelince, ilk aşamada üç bini aşkın nüfusun bir kısmı Aydın Vilayeti kazalarına yerleştirildi. Bir kısmı ise İzmir'de bazı sanat kollarında iş tuttu. İzmir'e yerleşmiş olanların Mezarlıkbaşı'nda, Namazgâh'a çıkan sokak içinde geçici olarak seyyar satıcılık yapmalarına izin verildi. İzmir'de yoğun bir birikim yaşandığında, buna kısmen çözüm getirmesi amacıyla çeşitli tedbirler alındı. Bekâr olanların evlendirilmesi, erkek çocukların yatılı okullara kaydedilmesi ve arzu edilmesi halinde ahretlik olmak, yetiştirilmek ve ileride evlendirilmek üzere kız çocuklarının hayırsever ailelerin yanına yerleştirilmesi amacıyla Aydın Vilayeti'ne merkezden bir emir gönderildi.

1909-10 yılları İzmir'de tam anlamıyla Girit'e yönelik bir seferberlik dönemi oldu. Yardım çalışmalarını organize etmek üzere İttihat ve Terakki bünyesinde Girit Muhtacın-i İslamiyesi İane Komisyonu adı altında bir komisyon oluşturuldu. İzmir ve çevresinden toplanan para yardımı Girit Müslümanlarına ulaştırıldı. Öte yandan sadece nakdi yardım değil başta çuvallar dolusu un olmak üzere aynı yardım da yapıldı. Bunun yanı sıra yine 1910 yılı Ağustos ayında İzmir İkiçeşmelik'te Girit'ten gelen göçmenlerin çocuklarının eğitimini sürdürmelerini sağlamak amacıyla Giritliler Maarifperver Cemiyeti kuruldu. Eğitimine devam eden çocukları yatılı okullara yerleştiren cemiyet okumaya eğilimi olmayanların da çıraklık eğitimi almak üzere çeşitli meslek kollarında istihdam edilmesini sağladı. Erkek çocukları marangozluk, demircilik, duvarcılık, tenekeçilik işlerinde çıraklığa yerleştiren cemiyet kız çocuklarını da terzilerin yanına yerleştirdi. Cemiyet başlangıç olarak bu çocuklar için altı ay boyunca 40 para yevmiye vermeyi de üstlendi. Eğitimlerini sürdürmek isteyen Girit göçmenlerinin çocukları İzmir İdadisi'ne ve İzmir Sanayi Mektebi'ne yatılı olarak kabul

edildi ve ihtiyaçları için yıllık masrafları da yine muhacir komisyonuna gönderilen tahsisattan ödendi.

Anadolu'ya göçlerle özellikle Batı Anadolu'da ve İzmir'de yaşamın bir parçası haline gelen Giritliler, İzmir kamuoyunun Girit sorununa ilgisini de artırmıştır. Girit'te yaşanan tüm gelişmeler sansürün de ortadan kalkmasıyla basında günü gününe yer bulmaya başladı. Bu durum İzmir kamuoyunda Girit'e yönelik protestolar, mitingler, yardım kampanyaları gibi çabaların üst düzeye çıkmasına yol açtı. Girit göçmenlerinin durumu ve Girit'te yaşanan gelişmeler İzmir kamuoyunda kaçınılmaz olarak Yunanlılara ve İzmir'de yaşayan Rumlara karşı bir tepkinin ortaya çıkmasına da yol açtı. İzmir halkı öncelikle Yunan mallarına ve Rum esnafa karşı boykot başlattı. Valilik bu protestoların şehirdeki ekonomik yaşamı etkilemesinden duyduğu kaygıyla galeyanı yatıştırmaya, Girit sorununun olumlu bir şekilde geliştiğini anlatmaya gayret ediyordu.

Venizelos, Ege Bölgesi'ne yerleşmiş olan Girit Müslümanlarının içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal zorlukları şöyle özetliyordu:

İzmir'e bir günlük uzaklıkta olan Söke ve Selçuk'ta çok sayıda Girit Müslümanı ile karşılaşmak mümkündür. Bu çalışkan nüfus içinde Bulgaristan'dan gelen Çerkezler ve Türkler de bulunmaktadır. Ancak Giritli Müslüman çok kötü durumdadır. Güzel adasında zeytin ağaçları ve bağlar ile kuşatılmış doğayla iç içe yaşıyordu. Anadolu'da alışık olduğu yaşamı sürdürebilmesi zordu. Diğer yandan Girit'ten göç etmenin zararları da vardı. Bu, onların dayanaklarından mahrum bırakılması değil, aynı zamanda paradan da mahrum bırakılması anlamına geliyordu. Zenginlik kaynağı olan mülklerini satmak zorunda kalmışlardı (Mitçotakis, 233).

Bir başka açıdan da Girit Müslümanları, Anadolu'da anadillerinin Rumca olmasının sıkıntılarını yaşıyor ve bazı gruplarca Türk olmadıkları konusunda eleştirilere uğruyorlardı.

Giritlilerin İzmir'de her dönem büyük bir memnuniyetle karşılandığını iletişim ve etkileşim içinde olduğunu düşünmek de çok doğru değildir. Zira bütünleşmenin aşamalarından biri de farklılıkların farkındalığı ve çatışmasıdır. En bilinen çatışma konusu

Giritlilerin büyük bir bölümünün anadillerinin Rumca olması nedeniyle dışlanmaları ve gâvurlukla suçlanmalarıdır. Girit muhacirlerinin halkla aralarında zaman zaman kavgalar çıktığı az da olsa kayıtlara giren bilgiler arasında tespit edilebilmektedir. Çatışma başlıklarından en önemlisi fuzuli işgal konusudur. Çaresizce buldukları yerlere sığınmaya çalışan göçmenler kimi zaman halkın boş bulunan ev, depo ambar gibi mekânlarını da kullanmak zorunda kalmışlar, bu da şikâyetlere yol açmıştır. Örneğin nakilleri henüz yapılmamış bir grup muhacirin, Karşıyaka'da Debbağ Hacı Mehmet'e ait arazide bulunan bazı mekânlara yerleşmişti. Giritli muhacirlerin buraları zapt ettikleri yolundaki şikâyetler 1909 yılında arka arkaya merkeze gönderilmiştir. İzmir halkının ve belki de rejî kolcularının Girit muhacirlerinden şikâyeti ise adadan yollarında kaçak tütün getirdikleri ve sattıkları yönündedir. Ancak yapılan incelemede Giritlilerin sadece kendileri için yollarında bir miktar tütün getirdikleri anlaşılmıştır.

İzmir'de kalan önemli miktarda göçmenin yanı sıra yerleşim bölgeleri belirlenirken özellikle Adana ve Antalya gibi Akdeniz ikliminin ağır bastığı noktaların büyük ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Göçmenlerin iskân edilecekleri yerleşimler son derece düzenli inşa edilmiş, ızgara planlı geniş sokaklı özelliklere sahipti. Ayrıca kendilerine ev ve araziler bedelsiz olarak tahsis edilmiş ve vergiden de muaf tutulmuştu. Ancak göçmenler bu mülkleri 10 yıl süreyle satamayacaklardı.

Osmanlı yönetimi adada Müslüman nüfusuyla birlikte Osmanlı sosyal ve kültürel etkisinin de giderek yok olması nedeniyle bir dönem göçlerin engellenmesi amacına yöneldi. Öncelikle Girit Muhtaç İslamları Yardım Cemiyeti'nin çalışmalarını maddi açıdan destekledi. Bu şekilde Osmanlı nüfusunun göç etmeye ihtiyaç duymaksızın adada yaşamını sürdürmesini sağlamaya çalıştı. Diğer yandan da isyanlar sırasında mal ve mülkü zarar görenlere, mallarının başına dönmeleri şartıyla tazminat ödenmesi kararlaştırıldı. Böylece ada ile maddi bağları olanların kısmen geri döndürüleceği düşünüldü. Bu çabaların da etkisiyle basında Girit göçmenlerinin geri dönmeye hazırlandıkları şeklinde haberler görülmeye başladı.

Adadan zorunlu olarak göç eden Giritlilerin yanı sıra bu dönemde Girit'te yaşanan çatışmaların sorumlusu olarak görülen bazı kişiler aileleriyle birlikte sürgün edilmişti. Girit Müslüman nüfusunun önemli bir bölümü Anadolu'ya göç ederken bir grup Kandiyeli Müslüman Trablusşam, Beyrut ve Bingazi'ye yerleştirildi. Bu ailelerin diğer Giritli Müslümanlardan ayrı olarak Ortadoğu Arap coğrafyasında iskân edilmelerinin nedeni cezalandırılmaları, bir başka deyişle sürgün olmalarıdır.

Osmanlı Hükümeti'nin 1898 yılında adada Kandiyeli Olayları'na katıldığı gerekçesiyle Avrupa devletleri tarafından Müslümanların cezalandırılmasını önlemek için girişimlerde bulunduğu ve cezalandırılacak kişilerin bir daha adaya geri dönmek şartıyla Trablusgarb, Yemen ve Taif gibi yerlere aileleriyle beraber gönderilmesini önerdiğinden daha önce söz etmiştik. Girit Müslümanları, Yemen ve Taif'te iklim koşullarının geçimlerini sağlamaya uygun olmadığını öne sürerek bu girişime itiraz ettiler. Bunun üzerine yapılan araştırmada Derne ve Bingazi arasında Girit Müslümanlarının geçimlerini sağlayabilecek zeytinlikler olduğu anlaşıldı ve bir kısım Giritlinin buraya yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bir kısmı da önce Mersin iskelesine gönderildi ve oradan da Suriye, Beyrut ve Bingazi'ye sevk edildi. Bu bölgelere nakledilen göçmen sayısı yaklaşık olarak bin Suriye, bin Beyrut ve 5 bin Bingazi'ye olmak üzere toplam 7 bin kişi civarındaydı.

Suriye'ye gönderilen bin kişiden ziraat bilenler Humus kazasına bağlı Kusayr'da, sanat ve ticaretle uğraşanlar Şam'a bağlı Salihiye'de, herhangi bir sanatı olmayanlar ise Kasyun Dağı'nda iskân edildiler. Bu aileler için Kasyun Dağı'nda bir cami ve bir okul da inşa edildi. Beyrut'a gönderilenlerden ise ziraatle uğraşanlar Tartus kazasına bağlı Arab El-Cehiş ve Gamka'da, zanaat ve ticaretle uğraşanlar Trablusşam içinde Bab-Tabbaneh'te, herhangi bir uğraşı olmayanlar ise yeni iskâna açılan Hamidiye köyünde yerleştirildiler.

Bölgede bugün bile varlıklarını ve kültürel özelliklerini koruyan Girit Müslümanları antropolojik çalışmalar için önemli bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Girit'te taşıdıkları aile adlarını koruyan ve bunu soyadı olarak alan aileler kendi içlerinde Rum-

ca konuşmak, ot yemekleri pişirmek gibi özellikleri nesilden nesile aktarmışlardır.

Girit Müslümanlarının Osmanlı topraklarına göç hareketi 20. yüzyılın başlarında da devam etti. Özellikle 1904-05 yıllarında yeniden artan göçler için bir kez daha iskân çalışmaları başlatıldı. Bu çalışmalar kapsamında yeniden yerleşim birimlerinin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Tarsus'un Hamidiye Mahallesi'dir. 1905'te gelen Giritli göçmenler için düzenlenmiş, mahallenin adı II. Meşrutiyet'ten sonra Reşadiye olarak değiştirilmiştir.

Girit'te son 20 yılda yaşanan nüfus değişiminin yanı sıra bir başka dönüşüm de zenginliğin ve mülkiyetin el değiştirmesinde gerçekleşti. Adanın kuzeyinde üç büyük şehirde oturan Müslüman nüfus 19. yüzyılın başlarında mülkiyetin yüzde 80'ini ellerinde bulundukları halde 1866'da bu oran yüzde 40'a düştü (Perakis, 136).

Ayaklanmalar sırasında özellikle kırsal kesimde Müslüman mallarının büyük ölçüde tahribata uğradığından söz etmiştik. Müslüman halk bunları hızla onarmak zorundaydı. Ancak hem maddi açıdan hem de güvenlik açısından bu mümkün olmadı. Geçimini tamamen tarımsal üretime bağlamış bu aileler iklim koşullarının da olumsuzluğu nedeniyle büyük bir geçim sorunuyla karşı karşıya kaldı. Üretimin devamlılığını sağlayamadıkları gibi önceki borçlarını da ödeyemediler. Bu noktada mallar büyük ölçüde değer kaybına uğradı ve nihai olarak çok düşük fiyatlarla taliplerine satıldı.

Prens Georgios'un başkanlığındaki Girit yerel hükümeti 1899 yılında isyanlar sırasında mal ve mülkü zarar görenlere mallarının başına dönmek şartıyla tazminat ödenmesini kararlaştırdı. Ancak uygulanacak tazminat maddesinde "... *bi'l-asale veya bi'l-vekale isbat-ı vücut edemeyen ashab-ı emlakın bi'l-ahare külliyyen hakk-ı tasarrufdan mahrum bırakılacağı...*" ilan edildi. Bunun anlamı şahsen veya vekili aracılığıyla malının başında olamayanların tazminat hakkına ve malına sahip olamayacağıydı. Böylece malını mülkünü bırakıp Anadolu'ya kaçan tüm göçmenler, geri dönmelikleri takdirde mülkiyet haklarından mahrum kalacaklardı. Bu durum kimi Giritliler arasında adaya, bu ateşin içine geri dönme isteği uyandırdı. Dönemin basınında Girit göçmenlerinin geri dön-

meye hazırlandıkları şeklinde haberler görülmeye başladı. Tazminat maddesi 1906 yılına kadar gündemde tutulmasına karşın bir türlü uygulamaya konmadı.

Tümüyle Batı kamuoyuna karşı göstermelik olarak ilan edilen bu tazminat maddesinin bir boyutu da Müslümanların mallarını uzaktan yönetimine ket vurmaktı. Mallarını, orada bulunan yakınları ve akrabaları aracılığıyla tasarruf etmeye çalışanlar bunu konsolosluklar aracılığıyla resmi vekâlet işlemine bağlamak zorundaydılar. Ancak bu vekâlet işlemi için hem kadı mahkemelerinde oluşturulan hüccet hem de bu hüccetin resmi makamlar ve konsolosluklarca onaylanması oldukça masraflı bir işti. Zor ekonomik koşullar altında memleketlerinden uzakta yaşam savaşı veren Müslümanlar için bu vekâlet kuralını yerine getirmek oldukça sıkıntılı ve zor bir işlem haline geldi. Kadı mahkemeleri hüccetlerin her biri için üçer mecidiye, İzmir’de bulunan düvel-i ecnebiye konsoloslukları ise tasdik için ikişer mecidiye alıyorlardı. Bunu temine imkân bulamayan Girit muhacirlerinin adadaki mallarını yüzüstü bırakmaktan başka yolları kalmıyordu. Bu konuda Babiâli’nin yardımını isteyen Girit muhacirleri şer’i makamların ücreti ile Düyun-ı Umumiye idaresince alınmakta olan damga pulu harcından vazgeçilmesi talebinde bulundu. Bu çabalar sonucu Maliye Nezareti’nin başvurusuyla bundan sonra bir örnek oluşturmaması şartıyla Düyun-ı Umumiye’ce alınmakta olan damga vergisi kaldırıldı.

Müslümanların Girit’te terk ettikleri arazi üç grupta toplanmaktadır. Birincisi kırsal kesimde güvenlik nedeniyle ailelerin ve küçük toprak sahiplerinin terk ettikleri arazi, ikincisi miri topraklar olarak adlandırılan Osmanlı hazinesine ait büyük boyutta arazi ve üçüncüsü de vakıfların yönetiminde bulunan toprak ve arazidir. Osmanlı vakıflarına ait tüm varlığın mülkiyete tahvili ve satılması Girit yerel hükümetinin en önemli hedeflerinden birisi oldu. Girit Anayasası’na konulan bir madde ve buna bağlı olarak yapılan yönetmelikle 1899’dan itibaren vakıflara ait mallar satılmaya başlandı. Bu araziler iki yöntemle el değiştirdi. İlki fuzuli işgal, *çöreklenme* yöntemiyle bazı kayıtların ve arşivlerin yangın ve benzeri bir şekilde ortadan kaldırılarak sahiplenilmesi, ikincisi ise talibin kendi imkân-

larıyla veya kredi temini yoluyla bu malları satın alması şeklinde gerçekleşti. Prens Georgios'un yönetimindeki Girit yerel hükümeti daha önce yaptığı düzenleme ve duyurulara dayanarak mallarının başına dönmeyen Müslümanların mallarını açıkartırmayla sattı.

Müslüman mallarının dönemin şartları dolayısıyla değerinden oldukça düşük fiyatla el değiştirmiş olmasına karşın Rumlar bu malları o kadar ucuza temin edememişlerdir. Bu malları satın alabilmek için çeşitli mecralardan borç temini yoluna gitmişler ve büyük ölçüde tefecilerin kucağına düşmüşlerdi. 1898-1902 yılları arasında Hristiyanlara satılan malların toplam 9 milyon drahmi değerinde olması, buna karşın Hristiyanların borç ve kredi toplamalarının 16 milyon drahmi değerinde olması rakamlarla bu sürecin özetini ortaya koymaktadır (Perakis, 140).

Rumlara mal alımını sağlamak için kredi sağlayan iki resmi kurum görev yapmaktaydı. Bunlar, ilki 1858'den beri görev yapan evkaf ve eytam sandıkları ile 1899'da Girit hükümeti tarafından Yunan Milli Bankası ile ortaklaşa kurulan Girit Milli Bankası'dır.

Girit'te yaşanan isyanlar sırasında zarar gören mallarının onarımı için uygun faizle kredi sağlayacak bağımsız bir yerel banka kurulması talepleri Girit Rumları tarafından 1869 yılından beri gündemde tutulmaktaydı. 1888 yılında yeniden gündeme gelen bu talep Osmanlı sınırları içinde bankacılık faaliyetlerinin Bank-ı Osmani tekelinde olması ve istendiğinde Bank-ı Osmani'nin vilayet merkezlerinde şube açma yetkisinin bulunması gerekçesiyle reddedildi. Yerel ihtiyaçlar için uzun süre talep edilen bu yerel banka tasarısı 1899 yılında Yunan Milli Bankası'yla ortak olarak 10 milyon frank sermayeyle Prens Georgios'un yönetiminde uygulamaya kondu. Banka Rumlara büyük kredi olanakları sunarak hem Müslüman mallarını satın almalarını hem de ortaya çıkan tahribatı borçlanarak onarmalarını sağladı. Kısa süre içinde bankanın kredi olanakları tükendi ve yerel taleplere cevap veremez hale geldi. Banka 1907 yılında Yunan Milli Bankası ile resmen birleştiğini ilan etti.

Banka kurulması ve kredi olanaklarının sağlanmasının yanı sıra özellikle göç olayının yoğun şekilde yaşandığı dönemde adanın Hristiyan halkına bu malları ucuz fiyatla ele geçirebilmeleri için

Rumların yaşadığı birçok bölgeden, Yunanistan ve hatta Amerika'daki Hristiyan Giritlilerden para yardımı yapılıyordu. Osmanlı sınırları içinde yaşayan Rumlar da gizlice bu yardım faaliyetlerine katıldılar. Örneğin Sakız'daki Yunan konsolosunun Sakız Rumlarını örgütlediği, Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa tarafından merkeze bildiriliyordu. Keza Kıbrıs'ta da Rumların Girit isyancılarına maddi yardım toplamak için bir defter hazırladıkları ve yüz kadar palikaryanın da asilere katılmak için Girit'e gitme hazırlığı içinde olduğu, alınan haberler arasındaydı.

Girit Müslümanlarının günümüzde dahi süregiden bir sorunu mülkiyet haklarını tasfiye edememiş olmalarıdır. Mübadele sözleşmesi 1912'den itibaren göç edenlere mülkiyet kayıtlarını ispat etmek şartıyla tasfiye imkânı sağlamış ve kısmen de olsa mağduriyetlerini gidermiş olmasına karşın Girit'ten 19. yüzyılın sonunda kaçarak gelen yaklaşık 50 bin Giritli Müslümandan büyük çoğunluğu bu imkâna sahip olamamıştır. Mülkiyet haklarını belgelemiş olmalarına karşın yerel otoritelerin talep ettiği, kendisinin veya yasal temsilcisinin mallarının başında olma şartını yerine getiremediklerinden bu hakları ellerinden alınmıştır. Öte yandan adadan kaçan Müslüman topluluğun mallarına çöreklenmek amacıyla yerel otoritelerce yasal düzenlemeler yapılmış, kredi ve finans kurumları oluşturulmuş ve böylece adada yeni bir zengin ve güçlü Rum nüfus ortaya çıkmıştır.

Girit göçmenlerinden sadece 1912 yılı ve sonrasında gelenler Mübadele Anlaşması hükümlerine göre geriye dönük olarak mülklerini tasfiye edebilme hakkına sahip olmuşlardır. Mübadele sırasında gerçekleşen tasfiye çalışmalarının Mübadele Anlaşması'nın 3. maddesi gereği 1912 sonrasında gelenleri kapsadığı da malumdur. Bu kapsamda 1912 ve sonrasında Girit'ten kaçarak gelenlere ilanlarla duyurular yapılmıştır. Elleri mülkiyet belgeleri olan Giritlilerin bu haktan yararlanmaları sağlanabilmiştir. Ancak uygulamada bunun ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi kaçarak gelenlerin çok büyük kısmı 1896-1911 yılları arasında yoğunlaşmaktadır. Ayrıca 1912 öncesinde ve sonrasında gelenlerin de büyük bir kısmı canlarını kurtar-

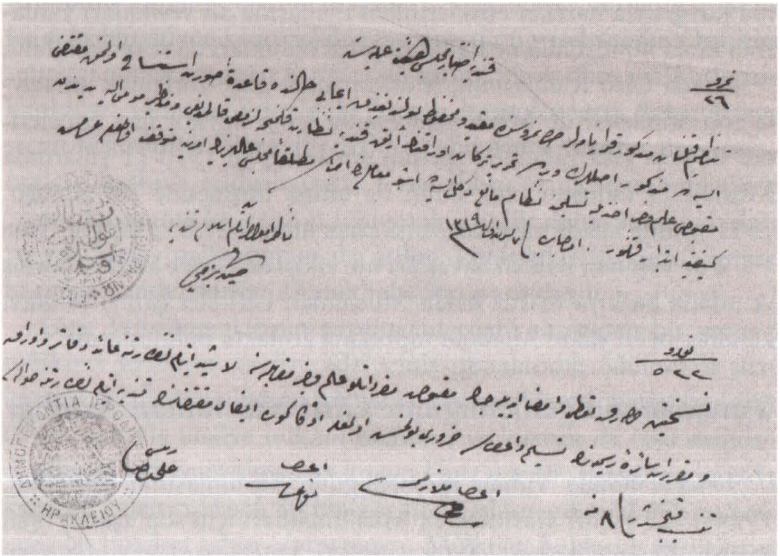
ma kaygısıyla hareket ettiklerinden mallarına ait vesikaları yanlarına alma konusunda ne kadar başarılı oldukları da sorgulanabilir.

Adada Girit Rumlarının, Müslümanları göçe zorlamak amacıyla son hamleleri de Müslüman esnafa karşı boykot ilan etmeleridir. Boykot kısa zamanda etkisini göstermiş ve 1910-11 yıllarında Müslüman nüfusun otuz binin de altına düşmesine yol açmıştı. 1911 yılında adada yaşayan Müslüman nüfusu 27.852 kişiydi. Yine 1912'de yaşanan Balkan Savaşları'nın etkisi de Girit'e kadar ulaşmış ve adada baskıya maruz kalan Müslüman Giritliler çareyi yeniden kendilerini en yakın Anadolu toprağına atmakta bulmuşlardır.

Yunanistan Egemenliğinde Girit Müslüman Azınlığı

1913'te adada Yunan egemenliğinin kurulmasının ardından, 1914-1923 yılları arasındaada Müslümanları için son aşama olan azınlık dönemi başladı. Artık adadaki Müslümanlar Yunanistan devleti tebası olmuştu. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında yer alması, adanın iç durumunda kısmen oluşan uyumu ortadan kaldırdı. Anadolu'dan gelen Yunan göçmenlerin de kışkırtıcılığıyla Müslüman azınlık büyük bir baskı altına alındı. Camiler, okullar işgal edildi ve Hanya'daki Müslüman mezarlığı tahrip edildi. Bunun sonucunda adada Müslüman azınlığın yaşam hakkı tümüyle ortadan kalktı. Müslüman azınlığın bu tarihten itibaren sosyal ve dinsel ihtiyaçlarını bir azınlık örgütlenmesi olan Cemaat-i İslamiye İdareleri sağladı.

Cemaat-i İslamiye kurumları, Osmanlı Devleti'nin terk etmek zorunda kaldığı Rumeli vilayetlerindeki topraklar üzerinde oluşturuldu. Yeni kurulan Balkan devletlerindeki Müslüman azınlık, kendi iç işlerini Cemaat-i İslamiye kurumları ile yürütüyordu. Cemaat-i İslamiye teşkilatı Girit'te Resmo, Hanya ve Kandiye şehirlerinde kuruldu. 1899 yılından itibaren adada Türk nüfusunun hızla azalmaya başlamasıyla birlikte, azınlıkta kalan Müslümanların dini ve sosyal faaliyetleri bu kurum tarafından yönetilmeye başlandı. Adada üç şehirde bulunan bu kurumlar kendi tüzel kişiliklerine sahip olup adadaki müftünün denetimindeydi. Ayrıca

Kandiye Cemaat-i İslamiye Kayıt Örneği (yazarların arşivi).

faaliyetleriyle ilgili düzenledikleri hesapları da müftüye bildirmek durumunda idiler. Bu durum Atina Anlaşması'nın 3 nolu protokolünün 10. maddesi ile de vurgulandı.

Bir azınlık cemaati haline gelen Müslümanlar, Cemaat-i İslamiye kurumları vasıtasıyla hem Yunanistan devletiyle olan resmi işlemlerini hem de kendi iç işlerini yürütüyordu (Kara, 64). Cemaat-i İslamiyelerin başlıca görevleri cami, mescit, hayrat gibi vakıflara ait işlere bakmak, buralarda görev yapan memurları tayin etmek, maaşlarını vermek ve maarifle ilgili işleri yürütmektir. Cemaat idareleri fakir Müslümanlara maddi yardımlar yapmak, onların cenazelerini kaldırmak gibi sosyal bazı görevleri de üstlenmişti.

Kurumda bir müdür ve bir muavini, bir kâtip, bir sandık emini, bir mübaşir ve bir Rumca tercüman resmi olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca bu kurumların siyasi birtakım faaliyetleri de olduğunu belirtmemiz gerekir. Meşrutiyet ilanının yıldönümüne rastlayan günlerde Resmo İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte Cemaat-i İslamiye riyasetinden Meclis-i Mebusan başkanlığına

tebrik telgrafının gönderilmesi, yine Osmanlı padişahının cülus gününde Cemaat-i İslamiye namına Kandiye müftüsünün tebrik telgrafı göndermesi faaliyetleri ilgi çekicidir. Ayrıca ilhak döneminde, Müslüman halka baskının yoğunlaştığı bir sırada Resmo Cemaat-i İslamiyesi Osmanlı Devleti'ne başvurarak kendilerinin Hristiyan baskısına karşı himaye edilmelerini talep etti. Bu tür siyasi faaliyetlerin içinde Yunan Hükümeti'yle ilişkileri iyi tutmak da ihmal edilmiyordu. Nitekim 1921 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kutlama törenlerinin yapıldığı Ayamida Manastırı'na davet edilen Kandiye Cemaat-i İslamiye İdaresi hem kutlama telgrafı çekmiş hem de törenlere katılmıştır (Kara, 47).

Kentlerde yaşayan ve ekonomik durumu iyi olan Müslümanların yanı sıra, köylerden gelen ve ekonomik durumu gerçekten çok kötü olan kişiler de mevcuttu. Nitekim ölen birçok Müslümanın cenazelerini Cemaat-i İslamiye İdareleri defnetmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, I. Dünya Savaşı ve akabinde 1919-22 Küçük Asya Savaşı Yunanistan ekonomisini büyük bir bunalıma sürüklemişti. Bütün Yunanistan ciddi bir ekonomik kriz içindeydi.

1913 sonrasında Müslüman toplumu yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen genel olarak kapalı bir toplum haline gelmedi. Rum cemaatle komşuluk ilişkileri, ticari faaliyetler gibi sosyal yaşamın önemli iletişim kanalları hep açık kaldı (Kara, 65).

Yunanistan 1920 yılına kadar kendi toprakları içinde yaşayan Müslüman azınlığın örgütlenmesi için bir yasa çıkarmamış, bu azınlık Yunan Anayasası ve Atina Antlaşması'nın bazı maddelerine dayanarak dini ve sosyal yaşamını düzenlemişti. 1920 yılında Yunanistan'da 2345 sayılı olarak çıkarılan "*Müftüler ve Baş Müftü İntihabıyla İslam Cemaatlerine Ait Varidat-ı Evkafın Suret-i İdaresine Muteallik Kanun*" bu açığı kapattı.

Mübadele ve Girit

Lozan Antlaşması'nın Türkiye ile Yunanistan arasında İstanbul'da yaşayan Rumlar ile Batı Trakya'da yaşayan Türkler dışındaki kalan Türk ve Rum halklarının karşılıklı yer değiştirmesine iliş-

kin Mübadele protokolü 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu protokolün 1. maddesine göre “*Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu Mübadelesine girişileceği*” belirtilmiştir. Mübadele sürecinde göçmenlerin taşınmaz mallarının tasfiye işleminin protokolün 11. maddesinde tanımlanan Uluslararası Karma Mübadele Komisyonu’nca gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Karma komisyonun nasıl oluşturulacağı da aynı maddede açıklanmıştı. Buna göre tarafların her birinden dört ve 1914-1918 savaşına katılmamış devletlerin uyrukları arasında Milletler Cemiyeti Konseyi’nin seçeceği üç üyeden oluşan komisyon Yunanistan’da ve Türkiye’de görev yapacaktı. Ayrıca bu komisyona bağlı olarak alt komisyonlar kurulacak ve alt komisyonlar, üst komisyonun belirleyeceği yetkiler dahilinde belirlenmiş bölgelerde yerel olarak görev yapacaktı.

Karma Komisyon’un görev ve yetkilerine gelince; bu komisyon öncelikle Mübadele protokolünün uygulanmasında ve uygulama aşamasında ortaya çıkacak aksaklıkları gidermede yetkili kılınmıştır. Ayrıca komisyon Türkiye’deki Rumların ya da Yunanistan’daki Türklerin mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar gelmemesi için gereken önlemleri de alacaktı. Özetle, Uluslararası Karma Mübadele Komisyonu bu göç sürecine ilişkin denetleme, kolaylaştırma, gerekli önlemleri alma ve en önemlisi de karşılıklı taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesi işlerinde yetkili kılınmıştı.

Karma Mübadele Komisyonu 1924 yılı Haziran sonlarına kadar Atina’da ve daha sonra da İstanbul’da görev yaptı. Ayrıca gerek Yunanistan’da gerekse Türkiye’de merkez komisyona bağlı tali komisyonlar oluşturularak Mübadele sürecinin en küçük yerleşim birimlerine varıncaya kadar protokolde yer alan hükümlere göre işlemesi sağlandı. Karma Mübadele Komisyonu’nun Yunanistan’da yaptığı çalışmalar sırasında, Mübadele kapsamına giren bölgelerde yaşayan Müslüman cemaatleri bu komisyonlara başvurarak taşınmaz mallarının ve Müslüman vakıflarına ait gelirlerin tasfiyesini gerçekleştirdiler. Gerek bu tasfiye işlemlerine ait kayıtlar gerekse Müslüman cemaatlerinin ellerindeki, bu tasfiye işlemlerinde esas

alınacak tüm resmi kayıtlar da yine söz konusu komisyon tarafından toplanarak inceleme altına alındı. Yunanistan'ın merkezi Atina'da bulunan Karma Mübadele Komisyonu, kendisine bağlı tali komisyonlar aracılığıyla Yunanistan'da Mübadele kapsamına giren tüm yerleşim birimlerinde Türklere ait tüm resmi kayıtları, belgeleri ve defterleri toplayarak inceledi. 1924 Mübadelesi esnasında Türkler adadan ayrılırken bu arşivler de Türkiye'ye getirildi.

Mübadele işlemi tüm Yunanistan'da olduğu gibi Girit'te de Müslüman cemaatini en çok tedirgin eden olaydı. Yerel problemleri çözmek için Hanya ve Kandiye'de birer tali komisyon kurulmuştu. Halk, nasıl göç edeceğini, nereye gideceğini, yanında ne götürüleceğini bilmeden korku içinde yetkililere başvuruyor ve bir açıklama bekliyordu. Bu noktada adadaki Cemaat-i İslamiye İdareleri'nin etkinliklerinden söz etmek gerekir. Cemaat idareleri bu süreçte önemli bir misyon üstlenip Müslüman cemaati rahatlatmak ve mübadele işlemine ilişkin ayrıntılı bilgi almak amacıyla ilgili komisyonlarla ilişki kurmaya çabalıyordu.

Cemaat-i İslamiye İdareleri bir yandan halkın kaygılarını gidermeye çabalarken diğer yandan da vakıflara ve cemaat idarelerine ait menkul ve gayrimenkul malların tasfiyesi işlemleriyle ilgileniyordu. Vakıflara ait taşınmazlar, tasfiye talepnameleleriyle tasfiye işlemine tabi tutulmuştu. Diğer mallar ve özellikle de menkul mallar cemaat idareleri için önemli bir sorun haline geldi. Halı, kilim, şamdan, mobilya, mefruşat ve kitap gibi eşyalardan değerli olanları ve taşınabilenleri ambalaj yapılarak birlikte götürülecekti. Ancak taşınamayanların kısa süre içinde müzayedeye ile satılması gerekiyordu.

Mübadele uygulamasının gerçekleştirildiği tarihlerde Cemaat-i İslamiye İdareleri, kendi sorumluluklarında olan vakıfların işlemlerini büyük bir titizlikle yürüttü. Öte yandan Cemaat-i İslamiye İdareleri'nin yükümlülüğü altında olan yetimlerin mülklerinin de satılması ve Mübadele için işlemlerin hazırlanması gerekiyordu. Cemaat İdareleri bu maddeyi de ihmal etmeksizin yetimlere tayin edilen vasilere gerekli uyarılarda bulundu. Ayrıca yetimlerin ve maddi gücü yetersiz olan ailelerin mübadele işlemini gerçekleştirebilmeleri için gerekli olan yolculuk masrafları da cemaat bütçele-

rinden fevkalade masraf olarak ödendi. Böylece son cemaat üyesi de yöreyi terk edene değin Müslüman Türk cemaatinin hukuksal ve maddi hakları koruma altında tutulmaya çalışıldı.

Girit'te Mübadele'ye tabi Müslüman nüfusun son dönemde yaşadığı sıkıntı, adanın son 50 yılına damgasını vuran çatışmalara ek olarak uluslararası komisyonun gözü önünde can güvenliğini tehdit etmiştir. Dönemin başında yer alan haberlere göre göçe hazırlanan Giritliler, Anadolu'dan kaçıp Girit'e gelen Rumların büyük baskılarına maruz kalmışlardır. Kendilerini götürecek gemiyi beklerken evlerinin bir odasına sıkışmak ve evlerini Rum ailelerle paylaşmak zorunda kalanlar yine en iyi durumda olanlardı. Büyük şehirlerin dışından günlerce yolculuk yaparak limana gelenler önce yolda saldırıya uğrayıp yanlarına almaya çalıştıkları değerli mallarını kaybetmiş, ardından günlerce limanda vapur bekleyerek ayakta kalmaya çalışmışlardır. Havaaların soğumaya başlamasıyla limanda bekleyenlerin bir an önce taşınması hayati bir hal almış ve ilk katile Kasım 1923 sonlarında *Bahr-i Cedit* vapuru ile Hany'a'dan yola çıkarak 3 Aralık 1923 tarihinde İzmir'e ulaşmıştır. Burada Urla'daki karantinahanede sağlık kontrolünden geçirilen grup, iskân edilmek üzere Ayvalık'a yönlendirilmiştir.

Girit'te 19. yüzyılın ortalarında 92 bin olan Müslüman nüfusu 1911 sayımında yaklaşık 28 binkişiydi. Adadaki Müslüman nüfus, 1923 yılında da bu civardaydı. Bu nüfusun tamamı Türk-Rum Mübadele Anlaşması ile Türkiye'ye geldi. Girit'ten gelen Müslüman mübadiller, Midilli ve diğer adalardan gelenlerle birlikte Ayvalık, Edremit, Mersin ve civarına yerleştirildi. 1924 yılı Temmuz ayı ortalarında tüm Yunanistan'dan gelen toplam 314.052 nüfus içinde 13.975 Kandiye'den, 8.837 Hany'a'dan ve 5.200'e yakın Resmo'dan Giritli Müslüman Anadolu'ya geldi.

Mübadele konusunda son dönemlerde ortaya çıkan romantik bazı söylemler ve yaşamların yerinden koparılarak bir bilinmeze sürüklendiği vurgusu yapılmakta, Mübadele'nin yabancı topraklarda birçok sorun için başlangıç olduğu ifade edilmektedir. Oysa Mübadele Girit Müslümanları için bir başlangıç değil, zaten 50 yıldır çekilen acıların ve adadan kaçışın son noktasıdır. Denilebi-

lir ki Mübadele adada kalan 30 bine yakın Müslümanın hayatını kurtaran bir nihai çözüm olmuştur. Tahmiscizade Mehmet Macit, Girit'te kalan 30 bine yakın Müslüman nüfusun Mübadele ile Anadolu'ya gelmesinin, onları muhakkak bir katliamdan kurtardığını belirtir (s. 50).

Mübadele ile adavatandan anavatana göç eden Giritliler yanlarına alabildiklerini aldılar ve yeni vatanlarına getirdiler. Ne var ki bu nakil kimi zaman geride bırakamadıkları ağır yüklerin de taşınmasını gerektirmiştir. Kandiye'deki Bektaşî ve Kadiri şeyhleri ile Hanya'daki Mevlevî şeyhlerinin mezarlarının taşınması Mübadele sürecinin en ilginç noktalarından biridir. Taşınamayan binlerce mezar hatıralarda ve adada kaldı. Mezar alanları kamusal alana dönüştürüldü, mezar taşları ise Antonis Anastasopoulos'un çalışmaları ile bilim dünyasına tanıtılıyor.

1928 yılında Yunanistan'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre Girit'te, Anadolu'dan gelen 32.671 Rum da dahil olduğu halde toplam 353.756 nüfus vardı. Bu toplam içinde sayıları tam olarak saptanamayan bir miktar Giritli Müslüman hâlâ yaşıyordu. Bunlar, Mübadele Anlaşması sırasında İtalyan tebaasına geçerek adada kalmış ve Mübadele kapsamı dışında tutulmuşlardı. *Yeni Asır* gazetesinde 1930 yılı Aralık ayında yayınlanan bir haber, adada İtalyan tebaasına girerek kalan 120 Müslüman nüfusun Milas'ın Güllük iskelesine geldiğini; Milas ve Güllük'te yerleştirildiklerini bildiriyordu. Az sayıda Giritli Müslüman ise çeşitli sebeplerle adada kalmak için dinlerini değiştirmişler, Hristiyan olmuşlardır. Mübadele ile kopan bu aileler son dönemlerde tekrar bir araya gelebilmişlerdir.

1923'teki zorunlu Nüfus Mübadelesi ile adanın Rumca konuşan Müslümanlarının Girit'ten ayrılmasının ardından, Osmanlı dönemi yapıları öksüz kaldı. Adada, bu yapıların işlevselliğini sürdürmesini sağlayacak bir Müslüman topluluğu kalmamıştı. Osmanlı fethinden önce yapılmış pek çok dini yapı yeniden kiliseye çevrildi. Kamu binalarının bazıları Yunan devletinin idari işlevleri için kullanıldı, bazıları da 20. yüzyılda, Girit kentlerinin modernleşmesi sürecinde yıkıldı. Yine de bugün Girit'te Osmanlı geçmişinden kalmış önemli sayıda bina vardır. Bunlardan bazıla-

Kandiye Valide Camisi Sebili (fotoğraf: N. Adıyeke).

rı arkeolojik koruma önlemlerinden yararlandı ve yararlanmaya devam ediyor. Kutsal olsun olmasın Osmanlı yapılarının birçoğu, Nüfus Mübadelesi'nden sonra, büyük ölçüde Girit kentlerinin modernleşmesi ama aynı zamanda doğal afetler ve savaş; özellikle de II. Dünya Savaşı'nda Girit Muharebesi sırasındaki Alman bombardımanları nedeniyle yıkıldı; ancak birçoğu da ayakta kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle son yıllarda, Yunanistan Arkeoloji Dairesi bu yapıların bir kısmını restore etmeye giriştiyse de birçok yapı halen ilgi beklemektedir (Kolovos, 304).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında ve Türk-Yunan ilişkilerinde bir döneme damgasını vuran Girit sorunu ve uygulanan çözüm şekli, Rumeli'de kopma noktasına gelen diğer Osmanlı vilayetleri için Büyük Devletler'ce örnek gösterildi. Hatta 1922 yılında Yunan işgali altında bulunan Batı Anadolu'da uygulanacak yönetim sisteminin Girit'in muhtariyetine benzer bir şekilde sokulacağı Yunan basınında duyuruldu.

Sonsöz

Girit, yaklaşık 250 yıl Osmanlı egemenliği altında kaldı. Bu zaman dilimi içinde ada halkı, günlük çekişmeleriyle, kavgalarıyla ve zamanla oluşan kimlik çatışmalarıyla hayatını sürdürdü. Girit'in Osmanlı egemenliği ile ilişkisinin kesilmesi, pek çok coğrafyada olduğu gibi, bir anda yaşanmadı, adanın Osmanlı yönetiminden çıkışı adım adım gerçekleşti. Bu sürecin başlangıcı adada özerk yönetimin ilan edilmesi, Yunan kralının oğlunun vali olarak atanması ve tüm denetimin Büyük Devletler'e terk edilmesidir. Bu süreçte Girit, kâğıt üzerinde Türk hâkimiyetinde kaldı ve görüntüde statükonun korunması adına Avrupa devletlerinin her müdahalesi kabul gördü.

Özerk yönetimin Girit Bayrağı, Girit Pulları, Girit Anayasası ise sürecin sonuna doğru gidişin en açık göstergesidir. 19. yüzyılın sonunda fiilen Osmanlı egemenliğinden çıkmış olan adanın bu statüsünün uluslararası hukuk açısından da tescili, Balkan Savaşları sonunda Londra Antlaşması ile gerçekleşti. Anlaşmanın dördüncü maddesi ile Osmanlı Padişahı Girit üzerindeki haklarını terk etti. Bundan sonra Yunanistan'ın adayı ilhak etmesi ve Aralık 1913'te Yunan Bayrağı'nı çekerek Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilan etmesi mevcut durumun uluslararası hukuka uydurulmasından ibarettir. Tüm bu siyasal ve hukuksal süreç, adanın bütününe iliş-

kindir. Ada, gerek Bizans ve Venedik, gerekse Osmanlı egemenliği altında çevresindeki adacıklarla birlikte hep bir bütün teşkil etmiş ve bu adacıklar Girit Vilayeti'ne idari birim olarak bağlanmıştır. Dolayısıyla Girit'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkışı, bu adaların da çıkışı anlamına gelmiştir.

Osmanlı Hükümeti, Londra Antlaşması ile ada üzerindeki egemenlik haklarından tamamen vazgeçmeye zorlanması ve zaten fiilen Yunanistan tarafından yönetilmekte olan adanın resmen de bu ülkenin sınırları içine dahil edilmesi karşısında herhangi bir argüman sunmamış, sunamamıştır. Bundan sonra Osmanlı Hükümeti'nin Girit ile tek bağı, adada yaşayan Müslüman Türk nüfusun statüsü ile ilişkilidir. 1913'te adanın kesin olarak Yunanistan'a ilhakıyla ise, burada yaşayan Müslüman nüfus, azınlık statüsüne geçmiştir.

Girit Müslümanları, adada önce Osmanlı kimliğini, ardından da Türk kimliğini yaşatmak için canlarını ortaya koymuşlardır. Girit Türkleri anadilleri Rumca olmasına karşın adada Türkçe eğitim ve Türkçe basın faaliyetlerinin sürekliliğini en zor koşullarda dahi sağlamışlardır. Bu mücadele, dünya tarihinde pek çok toplumun kimlik ve varoluş mücadelesine eşdeğer bir mücadele olarak Girit Türklerinin belleklerinde ve kimlik kurgularında yer almıştır.

Giritliler anavatanlarında kimliklerini yeniden inşa ederken ilkin adavatanlarıyla kültürel bağlarını koparmamak, ikincisi de yeni kurulan ulus-devletin kolektif kimliği içinde kendilerine yer açmak prensibini benimsediler. Bu nedenle kendilerine *Girit Türkleri* adını verdiler. Birçok Giritli hemşeri derneğinin adında bu tabirin kullanılması tesadüf değildir.

Sonuç olarak Giritliler son yıllarda ortaya koydukları örgütlenmeler ve dernekleşme faaliyetleri içinde şu kimlik öğelerinin altını vurguyla çizmekte: Girit'te uğruna mücadele ettikleri *Girit Türklüğü* bilinciyle, anavatanlarında emperyalizme karşı yürütülen ulusal kurtuluş mücadelesinin de parçası haline gelmişlerdir. Özellikle Çanakkale Savaşı'nda yaşamını yitiren Giritli büyük dedelerini anmak, anavatanları ile adavatanları arasındaki bağı güçlendirmede en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Dillerinden

düşürmedikleri, “*Bir kez vatan kaybetmenin acısını yaşadık. Bu kez buna izin vermeyeceğiz*” söylemi Milli Mücadele sırasında kuvayı millîye içinde yer alan Girit göçmenlerinin anılarında yer almaktadır. Yine bu bilinçle Cumhuriyet’in temelinde yatan kurucu değerlere ve ilkelere içten bağlılıklarını her fırsatta dile getirmektedirler. Giritlilerin varlıklarını borçlu olduklarını ve minnet duygularını ifade ettikleri Lozan Antlaşması ve nüfus mübadelesi de bu değerlerin arasında öncelikli bir yer tutmaktadır.

Kaynakça

I-Arşivler

- Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi (Dijital Gazete ve Fotoğraf Koleksiyonu)
Amerikan Kongre Kütüphanesi Arşivi (Dijital Fotoğraf Koleksiyonu)
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul)
Genika Arhia tu Kratus / Arhia Nomos Rethimnis (Retimno Belediye Arşivi)
Osmanlı Bankası SALT Arşivi (Dijital Fotoğraf Koleksiyonu)
Tapu ve Kadastro Arşivi (Ankara-Tapu Tahrir Defterleri)
Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (İstanbul-Resmo Şeriye Sicilleri ve Cemaat-i İslamiye Kayıtları)
Vikelea Municipal Library/ İraklio Vikelea Kütüphanesi (Kandiye Şeriye Sicilleri)

II-Yayınlanmış Kaynaklar

- Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Affaire de Crète*, Ministère des Affaires Etrangères, Paris, 1897.
Documents Diplomatiques, Conflit Greco-Turc, Ministère des Affaires Etrangères, Atina, 1897.

Düştur.

Eklogigos Katalogos Tou Dimou Hanion, Hanya, 1906.

Girid Kanun-u Esasisi, Hanya, 1899.

Ierodikeio Irakliou Defteros Kodikas (Meros A 1661-1665), (Meros B 1670-1671), {Kandiye 2 numaralı Kadı Sicili}, Gülsün Ayvalı - İlias Kolovos - Marinos Sariyannis (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2014.

Ierodikeio Irakliou Defteros Kodikas (Meros A 1672-1674), (Meros B 1683-1686), {Kandiye 4 numaralı Kadı Sicili}, Gülsün Ayvalı - İlias Kolovos - Marinos Sariyannis (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010.

Ierodikeio Irakliou Pemptos Kodikas (Meros A 1673-1675) (Meros B 1688-1689), {Kandiye 5 numaralı Kadı Sicili}, Maria Varuha - Fotini Hayreti - Marinos Sariyannis (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2008.

Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 - 1750/67), {Kandiye 3 numaralı Kadı Sicili}, Eleni Karancikou - Pinelopi Fotinou (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio, 2003.

Mecmua-yı Nizamat-ı Girid, Hanya (Basım tarihi yok).

Salname-yi Vilayet-i Girid, 1293 (1876).

Salname-yi Vilayet-i Girid, 1310 (1893).

Stavrinidis Nikolaos, *Metafrasis Turkikon İstorikon Eggrafon* (Aforonton is tin İstoria tis Kritis), Vikelea Dimotiki Vivliotiki, Iraklio {Girit Tarihinde Türk Dönemine İlişkin Belgelerin Çevirisi, c. 1 (1657-1672), 1975; c. 2 (1672-1694), 1976; c. 3 (1694-1715), 1978; c. 4 (1715-1752), 1984; c. 5 (1752-1765), 1985, Herakleion-Crete.

Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, c. 3/6, 1325.

III- Yazma Eserler:

Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi, İ.Ü. Merkez Ktp., No: T.Y. 9184.

Divân-ı Hafız Nuri, Staatsbibliothek zu Berlin Ms. Or. var. 4114.

Girid'e Dair Bir Layiha, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: T.Y. 6106.

Mahmut Celalettin Paşa, *Girit İhtilali* (Yazma), İ.Ü. Merkez Ktp., No: T. 4150.
Tarih-i İkritis, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma No: TY. 2536.

IV-Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıyeke, A. Nükhet - Adıyeke, Nuri - Balta, Evangelia, “The Poll Tax in The Years of The Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Thesavrimasta, Bollettino dell’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*, Venezia, 31, 2001, s. 323-359.

Adıyeke, A. Nükhet - Adıyeke, Nuri, “Girit’te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret Hamamda Çingirak”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 136 (Nisan 2005), s. 92-97.

_____ “Newly Discovered In Turkish Archives: Kadi Registers And Other Documents On Crete”, *TURCICA, Revue Études Turques*, Tome 32, 2000, s. 447-463. Türkçesi: “Türkiye’de Yeni Bulunan Şeriye Sicilleri”, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 279-292, 346-350.

_____ “Türk Denizcilik Tarihi Açısından Girit Savaşı ve Önemi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 9 (Şubat 2007), s. 1-9.

_____ “Yunan İsyanı Sırasında Girit’te İrtidad Olayları”, *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 10 (2000), s. 107-113.

_____ *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit’in Yunanistan’a Katılması*, SAEMK/TYYK Yayını, Ankara, 2002.

_____ “1856 Girit Depremi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 31, sayı 51 (2012), s. 1-38.

_____ “19. Yüzyılın Sonunda Girit’de Milliyetçi Çatışmalar, Kandiye Olayları ve Arap Coğrafyasına Sürgün Edilen Giritliler”, *Yeni Türkiye Dergisi (Ortadoğu Özel Sayısı II)*, sayı 83 (Ocak-Haziran 2016), s. 580-590.

_____ “Nationalist Historical Approaches on Ottoman Crete”, *International Journal of Innovative Studies in Sociology and Humanities (IJISSH)*, c. 2, sayı 1, 2017, s. 40-47.

- ____ “Olive Production in Crete in 19th Century”, *Bulgarian Historical Review-Revue Bulgare d'Histoire* (3-4), 2006, s. 155-167.
- ____ “Osmanlı Sistemi İçinde Girit Adası'nın Genel Çerçeveden Farklılıkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri”, *Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I)*, sayı 66 (Mart-Haziran 2015), s. 1292-1297.
- ____ “Yunan Ayaklanması Sırasında Girit Resmo'da Müsadere ve Müzayedelere Dair Bir İnceleme”, *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 32 (2011), s. 137-168.
- ____ *Fethinden Kaybına Girit*, Babiâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006; 2. Baskı, 2007.
- ____ “Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cedîden Tahrîri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler”, *Belleten*, c. 84, sayı 299, Ankara, 2020, s. 203-242.
- Adıyeke, A. Nühket, “17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm”, XIV. *Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 – Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2006, s. 557-568.
- ____ “18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, *Belleten*, c. 81, sayı 290, Ankara 2017, s. 135-159.
- ____ “18. Yüzyılda İstanbul'un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılmasında Girit'in Rolü ”, XV. *Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2010, s. 1743-1753.
- ____ “1881 Yılında Girit Vilayetinde Yapılan Nüfus Sayımı ve Tartışmalı Sonuçları”, *Yeni Türkiye*, sayı 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 467-472.
- ____ “Bir Kitap Bir Yaşam Bir Ada”, *Toplumsal Tarih*, sayı 124, Nisan 2004, s. 104-107.
- ____ “Crete in the Ottoman Administration Before the Population Exchange”, *Common Cultural Heritage, The Foundation of Lausanne Treaty Emigrants*, 18-24 September 2004 Crete, LMV 2005, s. 208-215.
- ____ “Doğu Sorunu'nun Bir Aynası: Girit Sorunu”, *Yeni Türkiye*, sayı 31, Ocak-Şubat 2000, s. 337-341.

_____ “Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case”, *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, 13-15 January 2006, Rethymno 2008, s. 233-242.

_____ “Farmingout of *Mukataas* as *Malikâne* in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI (ed. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, s. 233-242.

_____ “Girit Bunalımı ve Avrupa-Osmanlı Diplomasi Oyunları”, *Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid*, c. 4 (yay. haz. M. Metin Hülügü ve diğ.), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 269-295.

_____ “Girit Göçmenlerinin Terk Ettikleri Malları ve Mülkiyet Hakları” (Türkçe ve Arapça), *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, Trablus, 2014, s. 75-88 (Arapça) ve s. 93-106 (Türkçe).

_____ “Girit’in Mehmed Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Belgeler-Türk Tarih Dergisi*, c. 15, sayı 19, Ankara, 1993, s. 293-315.

_____ “Girit’te 1896-97 Olayları ve Rum İsyan Cemiyetinin Faaliyetleri”, *Askeri Tarih Dergisi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, sayı 6 (Ağustos 2005), s. 43-50.

_____ “Girit’te Aşar Vergisinin Toplanmasına İlişkin Bir Yöntem: Teslis Sistemi”, *XIII. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s. 1911-1921.

_____ “Girit’ten Kaçmak, Girit’ten Göçmek: İki Büyük Göç Dalgası Arasında Girit Muhacirleri”, *Balkanlar ve Göç* (yay. haz. A. Fuat Görenç), İsmail Mangaltepe, Bursa, 2013, s. 137-158.

_____ “Lübnan Giritlileri Hakkında Genel Değerlendirme” (Türkçe ve Arapça), *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, Trablus, 2014, s. 125-130 (Arapça) ve s. 143-147 (Türkçe).

_____ “Mübadele Öncesi Hanya’da Türk Giritliler (Turkokrites)”, 90. *Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi Yeni Yaklaşımlar, Yeni Bulgular Sempozyumu*, LMV & MİREKOÇ, İstanbul, 2016, s. 216-231.

- _____ “Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv”, *Toplumsal Tarih*, c. 13, sayı 76, Nisan 2000, s. 17-20.
- _____ “Osmanlı Ceza Hukukunda Kaza Sonucu Ölüm ve Olay Yeri İnceleme (Girit Sicillerinden Örnekler)”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara (4. Cilt-I. Kısım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2018, s. 361-370.
- _____ “Osmanlı Egemenliği Altında Girit’te Müslüman Kimliğin Oluşumu ve Müslüman Cemaati ile Ortodoks Cemaati Arasındaki İlişkiler”, *The Populations Exchange 80th Anniversary Symposium* (80. Yılında Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi) Lozan Mübadilleri Vakfı, 7-8 Kasım 2003, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 365-375.
- _____ “Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu*, Eylül 1992, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, İzmir 1993, c. 1, sayı 3, s. 335-346.
- _____ “Osmanlı Sefirlerinin Gözüyle Girit Sorunu Karşısında Avrupa Basını ve Kamuoyu”, *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1999, sayı 67, s. 25-30.
- _____ “Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit’te Oluşan Türk Milliyetçiliği”, 30 Nisan-2 Mayıs 1997, *Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi* (Mersin), 1999, s. 369-379.
- _____ “Türk Basınında Girit’in Yunanistan’a Katılması (1908-1913)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sayı 1 (İzmir), 1991, s. 47-70.
- _____ “Üzümün ve Zeytinin Kesişen Yolları: Girit’te Osmanlı Egemenliğinin Kurulmasıyla Üzümün Yerini Zeytine Bırakması”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu, Konferans Bildirileri*, İzmir Akdeniz Akademisi, İzmir, 2017, s. 151-163.
- _____ “XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* (ed. Kemal Çiçek), Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, s. 77-95.
- _____ *Islamic Community Brotherhood Administration in Greece: Cemaati- İslamiye 1913-1998*, T.C. The National Commit-

tee for Strategic Research and Studies, Research Project Series, Ankara, 2002.

_____*Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı 1896-1908*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000.

_____*"The Migrated Archives During the Population Exchange"*, *Migration an Turkey: Changing Human Geography*, ed. D.Sert & D. Karçı Korfalı, Koç University, Migration Research Center (MİREKOÇ), İsis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 197-222.

_____*Girit'in Yunanistan'a İlhakı Sırasındaki Girit'teki Türkler* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1988.

_____*Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-i İslamiyeler', 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Araştırma Projeleri Serisi, Ankara, 2001.

Adıyeke, Nuri, "Fatih Paşalar'ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit'inde Temlik/Mülk Köyler", *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani* (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), c. 6, 2018, s. 97-110.

_____*"Fethinden Sonra Girit'te Toplumsal Dönüşüm"*, *Adalarda Türk-İslam Kültürü* (ed. İsmail Güleç-Oğuz Karakartal), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2018, s. 363-369.

_____*"Girit Kadı Sicilleri Hakkında Yeni Bulgular"*, *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (ed. A. Nühket Adıyeke - T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 67-74.

_____*"Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler"*, *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 13, 2002, s. 39-47.

_____*"Girit Savaşı ve Birleşik Hristiyan Orduları"*, *Türkler Projesi*, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 738-745; ayrıca *Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I)*, sayı 66 (Mart-Haziran 2015), s. 706-714.

_____*"Girit'in İslamizasyonu"*, *Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I)*, sayı 66 (Mart-Haziran 2015), s. 715-721.

- _____ “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler - Gönüllüyan Zümresi”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 4, kısım 3, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2010, s. 1611-1620.
- _____ “Girit’te Cemaatler Arası Evlilikler”, *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 16, 2003, s. 17-25; ayrıca, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 70-79.
- _____ “Girit’te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Gündelik Yaşam, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik Şekillenmesi”, *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları* (ed. Ali İbrahim Bekraki-Wassim Bekraki), Ulinnoha Derneği Yayınları, Trablus, 2014, s. 19-30.
- _____ “Kandiye’nin Fethi ve Psikolojik Sonuçları”, *XIII. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. 3, kısım 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002, s. 153-161.
- _____ “Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halycon Days in Crete VI* (ed. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, s. 203-209.
- _____ “Rum Cemaat Örgütlenmesi Olarak ‘Dimoyerandiya’lar: Girit Örneği”, *Dokuzuncu Askeri Tarih Bildirileri Semineri*, c. 2, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 169-179.
- _____ “Stavrinidis ve Girit’teki Osmanlı Kadı Sicilleri”, [Stavrinidis, Nikolaos, *Metafrasis Turkikon İstorikon Eggrafon*, I-V], *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 17, 2004, s. 73-81.
- _____ “17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Girit’te Mülkiyetin El Değiştirmesinde Olağan ve Olağanüstü Koşullar”, *13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH)*, 1-5 Ekim 2013, Universidad de Alcalá, İspanya, *Abstracts*, s. 49-50.
- _____ “Ada Vatandan Ana Vatana Giritliler”, *KriKri (İzmir Giritliler Derneği Dergisi)*, sayı 1 (Mart 2018), s. 14-22.

- _____. “Ailede Bir Yabancı: Evlatlık-Besleme Kızlar ve Ailenin Namusu (Girit Örneği)”, *21st Symposium of The Comite International des Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIÉPO)*, Budapeşte, 7-11 Ekim 2014, *Abstracts*, s. 125-126.
- _____. “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, *Belleten*, sayı 285 (Ağustos 2015), s. 169-198.
- _____. *Hikayet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir, 1988.
- _____. “Girit’te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri”, *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi)*, sayı 19 (2005), s. 65 -72.
- Ahmet Cevat [Emre], *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.
- Ak, Seyit Ali, *Fotoğraf ve Kartpostallarıyla Girit’ten İstanbul’a Bahattin Rahmi Bediz (Beyaz Atlı Fotoğrafçı 1875-1951)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Anastasopoulos, Antonis, “Girit’teki Osmanlı Mezar Taşları”, *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (ed. A. Nükhet Adıyeke - T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 355-369.
- Andreya, Kopasi, “Girit’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-yı Ebu’z-Ziya*, 1 Safer 1315 [2 Temmuz 1897] tarihli 63. sayıdan itibaren 18 tefrika yazı. Son yazı; sayı 92. 1317 yılı [1899] 3. sayısı. Birinci defa s. 821-1789; ikinci defa s. 219-427.
- Atlas of Classical History* (ed. Richard J.A. Talbert), Londra, 1985.
- Ay, Hacer, *Girit’teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Tarih Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Balta, Evangelia - Oğuz, Mustafa, *Liva-i Resmo Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009.
- Balta, Evangelia, “Ottoman Archives in Greece”, *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003, s. 15-24.
- _____. “Ottoman Studies in Greece”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 1, Ankara, 2002, s. 243-248.

- Bora, Siren, “Geçmişten Günümüze Girit Yahudilerinin Tarihi: Kısa Bir Değerlendirme”, *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (ed. A. Nükhet Adıyeke - T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 113-141.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. 1 (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- Candia / Creta / Kriti, *O Horos Ke O Hronos 16 os-19 os Eonos*, Arhio Hartografias Tou Ellenikou Horou, Morfotiko İdrima Etnikis Trapezis, 2005.
- Combes, Paul, *L’Ile de Crete-Etude Geographie, Historique, Politique et Economique*, Paris, 1897.
- Couturier, Henri, *La Crète*, Paris, 1900.
- Crete-Images of an Era (The photo collection of Paul Blanc Consul General of France in Crete 1886-1901)*, ed. Zacharenia Simandiraki, Hanya, 2010.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asie*, c. 1, Paris, 1892.
- Dawkins, R.M., “The Crypto-Christians of Turkey”, *Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines)*, c. VIII (Brüksel), 1933, s. 247-275.
- Detorakis, Theocharis E., *History of Crete* (çev. John C. Davis), Iraklion, 1994.
- _____, *Sfaragides Kritikis Elefterias 1821-1898*, İraklio, 1998.
- Dimitriadis, Vasilis, *O Kodikas Ton Tision*, Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklion, 2003.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Fraaze, Charles A., *Catolics and Sultans*, Cambrige University Press, Londra, 1983.
- Geralo, Giuseppe, *Venetika Mnimeia Tis Kritis (Eklisies)*, (çev. Stergios Spanakis), Kriti, 1993.
- Girit Nikâh Defteri (1916-1921) ve Girit’teki Aile Adları* (yay. haz. A. Nükhet Adıyeke - Nuri Adıyeke), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2011.

- Greene, Molly, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, New Jersey, 2000.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Heyd, W[illiam], *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1975.
- Hüseyin Kami Hanyavi, *Girid Tarihi*, c. 1, Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, İstanbul, 1288 [1872].
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 4 (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kara, İsmail, *Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müştemilatı Vakfiyesi Mübadelesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kara, Melike, *Girit Kandiye'de Müslüman Cemaati 1913-1923*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914 (Demographic and Social Characteristics)*, Wisconsin University Press, 1985.
- Kazancakis, Nikos, *Kaptan Mihalıs* (Türkçesi: Nevzat Hatko), Can Yayınları, İstanbul, 1993.
- Koloğlu, Orhan, "Girit'te Türkçe Basın", *Tarih ve Toplum*, c. 8, sayı 48 (Aralık 1987), s. 9-12.
- Kolovos, Elias, "Girit'te Osmanlı Mimarî Mirası", *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (ed. A. Nükhet Adıyeke - T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 303-314.
- Köprülü, Orhan Fuad, "Usta-zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi; Bektaşiliğin Girid'de İntişarı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 8-9 (1980), s. 37-86.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1984.
- Louloudakis, T., *Cretan Photography*, Atina, 1985.
- Mahmut Celalettin Paşa, *Mirat-ı Hakikat (Tarihi Hakikatlerin Aynası)*, (yay. haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1983.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.

- Maps and Mapsmakers of Aegean*, ed. V. Sphyroeras, A. Avramea, S. Asdrahas, Atina, 1985.
- Mitçotakis Zoi, *O Dimosiografos Elefterios Venizelos - Sta Hronia tis Kritis, 1887-1910*, Atina, 1992.
- Oğuz, Mustafa, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)* (yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 162-171.
- Öztürk, Yakup, *1770 Girit Ayaklanması*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015. Bu tezin geniş bir özeti "The First Cretan Rebellion against the Ottoman authority: Narratives and Sources", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 53 (2019), s. 195-229.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1967.
- Perakis, Manos, "Muslim Exodus and Land Redistribution in Autonomous Crete (1898-1913)", *Mediterranean Historical Review*, c. 26/2 (2011), s. 135-150.
- Randolph, Bernard, *Ege Takımadaları Arşipelago* (çev. Ümit Koçer), İstanbul, 1998.
- Resimli Kitap*, İstanbul, sayı 23 (1910).
- Spanakis, Stergiou, *Polis ke Horia tis Kritis sto Perasma ton Eonon*, Tomos A, Tomos B, Iraklio, 2006.
- Strauss, Johann, "The Cretan Muslims and Their Struggle for Ottomanism: Some Evidence from the Periodical Press", *V. Milletlerarası Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 55-66.
- Softazade Ahmet Bey, *Crète, Sous la Domination et la Suzeraineté Ottomanes*, Paris, 1902.
- Şenışık, Pınar, "Girit'te Yetim Olmak: Muhtariyet İdaresi ve Akraha Meclisleri (1898-1913)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, s. 267-282.

- Tahmiscizade Mehmet Macid, *Girit Hatıraları* (yay. haz. İsmet Mi-roğlu-İlhan Şahin), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1977.
- Tancoigne, J.M., *İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat* (çev. Ercan Eyüboğlu), Büke Kitapları, İstanbul, 2003.
- The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840* (ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Ret-hymno, 2008.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. 1 (ed. Stefanos Yerasimos), çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Triantafyllidou, Yolanda, "L'Industrie du Savon en Crète au XVIIIe Siècle: Aspects Economiques et Sociaux", *Etudes Balcaniques*, No: 4 (Sofya), 1975, s. 136-206.
- _____, *To Emborio Kai i İkonomia Tis Kritis (1669-1795)*, Irakli-on, 1899.
- Tukin, Cemal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları-1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten*, c. 9, sayı 134, yıl 1945, s. 165-206.
- Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I (Selçuklular'dan Bi-zans'ın Sona Erişine)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-yi Siyasiye*, c. 3 (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1987.
- Tzobanaki, Chryssoula, *The Cretan War 1645-1669 (The Great Siege and the Epic of Khandax)*, Chryssoula Tzobanaki, Herak-lion, 2008.
- Urhan, Vahit Cemil, "Girit'te 1910 Yılında Yapılan Seçimler ve Müslüman Üyelerin Girit Milli Meclisinde Yaşadıkları Yemin Sorunu", *Geçmişten Günümüze Girit (Tarih Toplum Kültür, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (ed. A. Nühket Adıye-ke - T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 89-99.
- Zachariadou, Elizabeth A., "The Turkish Archive of the Vikela-ia Municipality Library of Herakleion (Kandiye)", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003, s. 25-29.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 4 (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.
<http://digitalcrete.ims.forth.gr/index.php?l=1> (Institute for Mediterranean Studies FORTH-The Project Digital Crete)

DİZİN

- Abazyotakis 138
Abbasiler 26-27
Abdullah Paşa 222-23, 226
Abdurrahman Ağa 169
Abdurrahman Paşa Camisi (Kandiye) 303
Abdülaziz Habib bin Ömer 29
Abdülhalim Şükrü 288
Abdülhamit (II.) 85, 311, 339, 349
Abdülkerim Efendi 180
Abidin Paşa 362
Acemakis 138
Acısu Kalesi 198
Açıparos 125
Adalar (İstanbul) 192, 204
Adalar Denizi 15-16, 31, 43, 49, 61, 302
Adana 354, 357
Adliye Teşkilatı Nizamnamesi 315-16
Adriyatik Denizi 46-47, 192
Afrika 46, 138, 161, 210, 274
 Kuzey Afrika 46, 138, 161, 210
Afrika Denizi 16
Aghiou Petrou & Pavlou Kilisesi (Kandiye)
 83
Agia Eirini Kilisesi (Kandiye) 90
Agia Varvara Kilisesi (Resmo) 96
Agiros Ioannes Theologos Kilisesi (Hanya)
 75
Agiros Ionnos Kilisesi (Hanya) 85
Agiros Nikolaos Katolik Kilisesi (Hanya) 73
Agiostefanidis Hanedanı 33
Agrodi 307
Agustaki, Hasan 134
Ağa Balta Camisi (Kandiye) 307
Ağa Camisi (Hanya) *bkz.* Haseki Ali Ağa
 Camisi
Ahmet Ağa 170
Ahmet Arap 170
Ahmet Bey *bkz.* Hüseyin Paşazade Ahmet
 Bey
Ahmet Efendi (Defterdar) 92
Ahmet Latif Efendi 298
Ahmet Paşa *bkz.* Ankebut Ahmet Paşa
Ahmet Paşa (Defterdar) 83, 92, 303
Ahmet Ramiz Efendi 93
Ahmet Reis 168
Ahmet Usta 166
Akdağlar 17
Akdeniz 2, 13, 15-16, 20-22, 25-27, 30-31,
 36, 38-39, 43, 46-49, 52-53, 61-62,
 141-42, 149-50, 154, 160-61, 167,
 184, 188, 191, 194, 197-98, 351, 357
 Doğu Akdeniz 2, 15-16, 22, 25, 27, 46-
 48, 53, 62, 149, 154, 160
 Osmanlı Akdenizi 184
Akdeniz Araştırmaları Merkezi (FORTH)
 12, 73, 79
Aksendi 305
Aktabya 169
Aktabya Camisi (Kandiye) 307
Alaçatılılar Derneği 87
Alanya 63
Albanidakis 138
Albaylar Cuntası 82
Aleksandr Karatodori Paşa 221-22, 250,
 312
Aleksandrakis 138
Aleksios (III.) 30
Ali beşe bin Abdullah 126
Ali Bey 166
Ali Bey (gazeteci) 287
Ali Paşa (Sadrazam) *bkz.* Mehmet Emin Ali
 Paşa
Ali Paşa (Kaptan-ı Derya) 197
Ali Reis 166
Aliçavuşaki 136
Almanlar 72, 76, 370
Almanya 8, 149, 232, 313, 319, 363
Almiros 17
Alphon 229

- Amari/Amaria 64, 97, 128, 203, 243-44, 260, 275, 298, 300
 Amariyeliğli İbrahim Ağa 202
 Amedcaki 137
 Amerika 4-5, 362
 Amina 291
 Amiraller Meclisi 317
 Anabolu 189
 Anadolu 2, 4, 13, 15-16, 20, 22-23, 32, 37-38, 45, 49, 57, 61, 63-64, 87, 89, 103, 105-106, 112, 119-20, 123, 138, 192, 204, 229, 260, 262, 274, 281, 285, 290, 325, 338, 352-53, 356, 358-59, 363, 368-70
 Batı Anadolu 32, 38, 45, 204, 356, 370
 Güney Anadolu 16
 Anandi (Annant) 55
 Anapodari Nehri 142
 Anapolo 306-307
 Anastasopoulos, Antonis 5, 369
 Angaratos Manastırı (Pedya) 37
 Angelakis 138
 Ankara 6, 8-9, 354
 Ankebut Ahmet Paşa 67, 85, 92
 Ankebut Ahmet Paşa Camisi (Yerapetra) 85, 90
 Ano Horyo 306
 Anopoli 202
 Antalya 353, 355, 357
 Antebliakis 138
 Anti Serigo Adası 57
 Apezanes Manastırı (Kenuryo) 97
 Apokoron 17, 44, 59, 64, 198, 223-24, 234, 243-44, 263, 294, 299-300
 Apokoron Kalesi 50
 Apokoronlu Avukatlar 223
 Apometolos 275
 Arab El-Cehiş 358
 Arabakis 138
 Arap Camisi (Hanya) 307
 Arapça 19, 204
 Araplar 8, 20, 25-29, 36, 38, 43, 69, 83, 170, 281
 Arasta Camisi (Kandiye) 307
 Arcolei Hanedanı 33
 Areti Manastırı (Mirabelo) 97
 ARIT 9
 Arkadi 212
 Arkadi Manastırı (Resmo) 97-98
 Arkadia 25
 Arkeoloji Müzesi (Hanya) 74
 Arkeoloji Müzesi (Kandiye) 81
 Arkeradi Fırkası 217
 Arkoholori 222
 Arnavudakis 138
 Arnavutlar 85, 219
 Arnavutluk 2, 47
 Arsani Manastırı (Resmo) 97
 Asakir-i Nizamiye Hastanesi (Kandiye) 304
 Asakir-i Zaptiye 276
 Askeri Hastane (Hanya) 308
 Aslanlı Çeşme (Kandiye) 83
 Asomatos Manastırı (Amari) 97
 Asprakizade İbrahim Rasih 345
 Aşkenazlar 103
 Atina 9, 218, 282, 290, 333, 335, 337, 346, 350-51, 366-67
 Atina Antlaşması (1913) 351, 364-65
 Atina Doğa Tarihi Müzesi 79
 Atina Kilisesi 96
 Atina Üniversitesi 285
 Attarlar Çarşısı (Kandiye) 303, 306
 Augusten (keşiş) 78
 Ayrı 291
 Avrupa 3, 12-13, 24, 38-39, 56, 61, 102-103, 150, 154, 156, 159-62, 190-91, 212, 214, 216, 220, 226, 228, 231-32, 234-36, 238-40, 256, 263, 272, 274, 302, 309, 312, 317, 320, 322, 325-26, 338-40, 344, 349, 358
 Batı Avrupa 154
 Kıta Avrupası 150
 Orta Avrupa 102
 Avrupa Birliği 153
 Avrupalılar 8, 158, 234, 260, 315
 Avusturya 49, 232, 256, 262, 313, 338
 Avusturya-Macaristan 241, 298
 Avusturya-Macaristan Hükümeti 298
 Aya Anarigiri Manastırı (Hanya) 97
 Aya İkatrina Katolik Kilisesi (Kandiye) 84
 Aya İrini Manastırı (Resmo) 97
 Aya Moni Manastırı (Rizo) 97
 Aya Nikola 41, 271
 Aya Nikola Limanı 18, 266
 Aya Rumeli 202-203
 Aya Todori Adası 50
 Aya Toma 305
 Aya Triyas Manastırı (Hanya) 97

- Ayamida Manastırı (Kandiye) 365
 Ayastefanos Antlaşması (1877-78) 214
 Ayatoma 179
 Ayavarvara 179
 Aydın 222, 229, 303
 Aydın Vilayeti 280, 353-55
 Aydınoglu Umur Bey 43
 Aydınogulları 45
 Ayo Vasili 134, 202
 Ayos Andoniyos Manastırı (Resmo) 97
 Ayos Mateos Manastırı (Kandiye) 97
 Ayos Minas Manastırı (Kandiye) 97
 Ayos Titos Katolik Kilisesi (Kandiye) 81
 Ayos Yannis Manastırı (Pedia) 97
 Ayos Yorgis Manastırı (Resmo) 97
 Ayostrekos 222
 Ayşe *b.kz.* Kalıçe
 Ayşe (binti Abdullah)
 Ayşe Harun 119
 Ayşe Hoca *b.kz.* Kirtunç, Ayşe Lahur
 Aytanya 306-307
 Ayvalık 159, 281, 368
 Ayvasil 51, 64, 97, 128, 195, 202-203, 242-44, 275, 298
 Aziz Titos 81
 Aziziye 18

 Babadaki 137
 Babadakizade Ahmet Fazıl 345
 Babiâli 96, 209, 212, 215-16, 218-22, 227, 250, 256, 271-72, 276-79, 282, 293, 297-98, 312-15, 320-21, 323-24, 326, 332, 342, 344, 346, 348, 353, 360
 Bab-Tabbانه 358
 Babüssaade 94
Bahr-i Cedit 368
 Bakizade Hüsni Bey 244-46
 Bala Kerasa 307
 Balkan İttifakı 350
 Balkan Savaşları 290, 341, 350-51, 363, 385
 Balkan Savaşı (I.) 350
 Balkan Savaşı (II.) 351
 Balkan Yarımadası 46, 192
 Balkanlar 13, 23, 25, 34, 57, 61, 120, 123, 138, 188, 191, 214, 238-39, 350, 352, 363
 Güney Balkanlar 25
 Balta Ahmet Ağa 92
 Balta, Evangelia 9
 Balthazar, Censio di 161
 Bank-ı Osmani 270, 361
 Barbarasaki Yusuf 345
 Barbaros Hayrettin Paşa 2, 43-44, 48
 Barotsis, Andreas 54
 Batı 19, 21, 27, 30, 36, 56, 149, 211, 214, 273, 293, 360
 Batı Anadolu Beylikleri 32
 Batı Roma İmparatorluğu 25
 Batı Trakya 365
 Bayezid (I.) 45
 Bayrami 86
 Baytarosmanaki 136
 Beaufort 54
 Behlülaki 136
 Bektaşaki 137
 Bektaşî 86-88, 93, 369
 Bektaşî Tekkesi 87-88, 93
 Belediye Sanat Galerisi (Kandiye) 84
 Belediye Tiyatrosu (Kandiye) 84
 Belenio, Ginovani 41
 Bembo Çeşmesi (Kandiye) 82
 Benaki Müzesi Kütüphanesi 9
 Benakis 138
 Benefşe Limanı (Kandiye) 57
 Berber Ali 93
 Berberaki 137
 Berlin 215
 Berlin Antlaşması (1878) 215
 Berlin Kongresi (1878) 214
 Beşir Ağa 93
 Beyoğlu 87
 Beyrut 354, 358
 Bıçakcaki 137
 Bıçakçızade Mehmet Arif Efendi 288
 Bıyıklaki 137
 Bilecikli Hüseyin Baba 88
 Bilibasaki, Yorgi 294
 Bingazi 354, 358
 Bizans İmparatorluğu 24-26, 29-30, 41, 192
 Bizans(lılar) 24-27, 29-31, 35, 38, 40-43, 58, 68, 82, 84, 98, 109, 266
 Boğdan 191
 Bonifacius (Montferrat Markisi) 30
 Borevitch Paşa, Georgios 226-28
 Bosna 123

- Bosna-Hersek 338
 Boşnakakis 138
 Bounialis, Marinos Çane 59
 Bozcaada 52
 Braudel 120
 Bulgaristan 239, 338, 350-51, 356
 Bulgaristan Ulusal Arşivi 9
 Bulmari 306
 Bursa 355
 Bursevi Mehmet Efendi 49
 Büyük Devletler 8, 191, 209, 215-16, 220-21, 223-24, 226-41, 250, 272-73, 291-92, 309-14, 316-21, 323, 326-27, 331-32, 335-43, 346-47, 349-51, 370, 385
 Campagnie Courdji 266
 Campagnie Hellene 266
 Canımhoca Mehmet Paşa 187
 Canımhocaki 137
 Cankiropula 136
 Cantanoleos 43
 Celalettin Paşa *bkz.* Mahmut Celalettin Paşa
 Celveti Tekkesi 90
 Cemaat-i İslamiye İdareleri 4, 6, 8, 297, 351, 363-65, 367
 Kandiyi Cemaat-i İslamiyesi 364-65
 Resmo Cemaat-i İslamiyesi 365
 Ceneviz 30-31, 43, 47
 Cenevizliler 37, 40, 43
 Cevat Paşa 219, 319
 Cezayir-i Bahr-i Sefid 63, 352, 362
 Cezayir 44, 49, 76, 167, 197
 Cezayir Kolu Camisi (Hanya) 76, 88, 307
 Cezayir Kolu Mahallesi (Hanya) 76
 Clemens (IX.) 62
 Combes, Paul 57
 Cornaro, General 50
 Cortazzi Ailesi 41
 Cortazzile 41
Crypto-Christian 108
 Cuinet 277, 284-85
 Çaçaronakis 138
 Çamlıca Adası 199
 Çanak Limanı 57
 Çanakkale Boğazı 52
 Çanakkale Savaşı 386
 Çankarakı, Kostandi 294
 Çarlık Rusyası 190-91
 Çatalköy 307
 Çavuşaki 137
 Çavuşbaşı Köse İbrahim Ağa Tekkesi (Kandiyi) 87
 Çavuşoğlu 137
 Çerkezler 356
 Çeşme (Anadolu) 49, 57
 Çıplakaki 137
 Çiçekçizade Ali Şevki 346
 Çikalarya 160
 Çikozade, Ali 345
 Çinhilis, Agnostosi 294
 Çinhilis, Evagenosi 294
 Çukurçeşme Camisi (Kandiyi) 307
 Dafni 305
 Dalmaçya 2, 46
 Dandalos, Stilyanos 294
 Dandolo, Enrico 30
 Danimarkalılar 299, 334
 Darüssaade 93
 Daskalakes, Georgios 78
 Daskaloyannis *bkz.* Vlachos, Yannis
 Daskaloyannis Ayaklanması 188-90, 192
 Dawkins 108
 Debbâğ Hacı Mehmet 357
 Defterdar Ahmet Paşa Camisi (Kandiyi) 28, 303, 307
 Defterdar Camisi *bkz.* Defterdar Ahmet Paşa Camisi
 Defterhane-yi Amire 296
 Değirmenlik Adası 167
 Deli Hüseyin Paşa *bkz.* Gazi Deli Hüseyin Paşa
 Deliyannis 214
 Deliyannis Hükümeti (Yunanistan) 229
 Demirci 340
 Dens, Mr. 260
 Dergâh-ı alî 169, 180
 Derne 358
 Dersaadet 164
 Derviş Ali Dede *bkz.* Horasanizade Mevlana Derviş Ali Dede
 Derviş Efendi 180
 Dervişaki 137
 Detorakis 28
 Devlet-i Aliyye 166
 Dia (Peksimedia-Tavşan) Adası 18

- Dibaki (Timbakis) 200
Dikkat 288
 Dimitraki, Nikoli Mihali 294
 Dimitrakis, Nikola Mavro 294
 Dimitriadis, Vasilis 5
 Dimosia Kentriki Bibliotiki Rethimnis 9
Dimoyerandiya 293
 Dimoyerandiya Nizamnamesi 294-95
 Dimoyrandiya 246
 Diskuri Manastırı (Milopotamu) 97
 Ditimi Hanedanı 33
 Divan-ı Hümayun 180
 Diyalinaki, Yanni 294
 Doğu 21, 31, 38, 45, 48
 Doğu Roma *bkz.* Bizans İmparatorluğu
 Doğu Sorunu 3, 8, 13, 231, 238
 Doğu Yağ ve Sabun Fabrikası 260
 Dorias Manastırı (Mirabelo) 97
 Dorlar 23-24, 129
 Dragoman (Dragomanakis) 137
 Dragomanaki 137
 Drosulaki, Mihali 294
 Dünya Savaşı (I.) 363, 365
 Dünya Savaşı (II.) 72, 370
 Düyun-ı Umumiye 270, 272, 323, 360
- Ebu Hafs Ömer 27-28
 Edirne 286
 Edirne Antlaşması (1828) 191-92
 Edremis 159, 281, 368
 Edvar, Mösyö 305
 Efendaki 137
 Eflak 191
 Efrenc 166, 172, 197
 Ege Adaları 2, 27, 44, 46, 63, 141, 352
 Ege Bölgesi 340, 356
 Ege Denizi 2, 15-16, 20-21, 31, 41, 46-47, 61, 112, 155, 189, 193
 Eğriboz 37, 46, 62
 El-Hac Mehmet Paşa Camisi (Kandiye) 303
 El-hendek *bkz.* Kandiye Kalesi
Elisiya 291
 Emin Paşa 221
 Emre, Ahmet Cevat 244, 344
 Endülüs 20, 27
 Endülüs Emevileri 27
 Engürüslü 172
 Enosis 335
 Epanosis Manastırı (Minofaç) 97
- Epir 214
 Epitropi (İhtilal Cemiyeti) 223-25, 227, 234
 Erdel 49
 Ermeniler 36-37, 68, 71, 99, 101, 141, 179, 223, 276-77, 293
 Erzurum Atatürk Üniversitesi 4
 Esad Paşa 117
 Esat Paşa 132
 Eskifoz 202
 Esterni Manastırı (Apokoron) 59
 Estiye *bkz.* Sitia
 Eteogiritliler 24
 Ethem Paşa 318-19
 Evans, Arthur 22
 Evkaf Nezareti 95, 293
 Evliya Çelebi 7, 28, 54, 56, 69, 74, 78, 80, 82-83, 85-89, 91
- Fakulaki İbrişim Efendi 274-75
 Faneromeni Manastırı (Yerapetra) 97
 Faraşaki 137
 Farsça 284
 Fatih Sultan Mehmet *bkz.* Mehmet (II.)
 Fatma Hatun 119
 Fazıl Ahmet Paşa *bkz.* Köprülü(zade) Fazıl Ahmet Paşa
 Fazıl Ahmet Paşa Camisi (Kandiye) 81, 293, 303
 Fener Patrikhanesi *bkz.* İstanbul Rum Patrikhanesi
 Feodorovna, Maria 325
 Festos 22
 Fethiye Körfezi 21
 Fevgakis 138
 Fındık Mehmet Paşa 188
Figan 290
 Filiki Eteryi 190, 192
 Fokas, Nikiforos 29
 Fokas, Yovanni 294
 Fomi, Kosta 345
 Fomis 335
 Fortezza 77
 FORTH *bkz.* Akdeniz Araştırmaları Merkezi
 Foscari, Giacomo 33, 44
 Fotiyadi Paşa 216-17, 276-78
 Fotiye 202
 Foundation for Research & Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies 5

- Francesco (kapitan) 170
 Frangaki, Nikoli 294
 Fransa 53-54, 62, 100, 149, 154, 161, 241, 262, 319, 325
 Fransa Krallığı 62
 Fransız Devrimi 191-92, 217
 Fransız Dışişleri Bakanlığı 8
 Fransız Pulak Cepkir Kapitan 170
 Fransızca 284-85, 302
 Fransızlar 10, 49, 54, 57, 62, 150, 153-55, 158, 162-63, 166-67, 170, 172, 212, 228, 232, 256-57, 261, 313, 346, 350
 Fransken 100
 Frenk 136, 177
 Fuad 229
 Fumis, Kosti 291
- Galos 265
 Gamka 358
 Gasi 307
 Gavdos Adası 18, 64, 198
 Gazi Ahmet Muhtar Paşa 215
 Gazi Deli Hüseyin Paşa 50, 52, 78, 87-88, 92-95, 147
 Gazi Hüseyin Paşa Camisi (Resmo) 77
 Gazi Hüseyin Paşa Vakfı 179
 Genç Türkler 311
 Genel Meclis bkz. Girit Genel Meclisi
 Genika Arhia tu Kratus/Arhia Nomos Ret-himnis 9
 George (Prens) 240, 352
 Georgios (Kral) 229, 334
 Georgios (Prens) 230, 233, 325, 327-28, 332-37, 344, 359, 361
 Geylani, Abdülkadir-i 78
 Girit 276, 287
 Girit Ahâli-yi İslamiyesi Nizamname-yi Hususisi 330, 347
 Girit Mehakim-i Nizamiyesi Hakkında Nizamname 255
 Girit Muhtacin-i İslamiye İlane Komisyonu 237, 324
 Girit (Doğu) 154
 Kuzeydoğu Girit 302
 Girit Anayasası (1899) 327-32, 343, 347-48, 360, 385
 Girit Bankası 345
 Girit Devrimi 234
 Girit Eyalet Kanunnamesi (1670) 177
 Girit Genel Meclisi 215-17, 219-22, 225-26, 246-48, 250, 253-54, 267-68, 271-72, 277-78, 283, 291, 297, 311, 314, 327-28, 336, 338-39, 341, 343-45, 349
 Girit Gümrük Kanunnamesi 151
 Girit İcra Komitesi 314, 338
 Girit İhtilal Komitesi 222, 234-37, 249, 311, 321, 332
 Girit Jandarma Alayı Nizamnamesi 315
 Girit Kanun-u Esasisi bkz. Girit Anayasası
 Girit Kilisesi 25, 29, 35, 96
 Girit Metropoliti 193, 295
 Girit Muharebesi 370
 Girit Muhtacin-i İslamiyesi İlane Komisyonu (İzmir) 355
 Girit Muhtaç İslamları Yardım Cemiyeti 357
 Girit Nevahi Nizamnamesi 216, 248, 253, 271
 Girit Nizam Mecmuası 244
 Girit Posta İdaresi 344
 Girit Resmi Gazetesi 247, 327, 337
 Girit Savaşları (1662 ve 1665) 3-4, 6-7, 12, 21, 35, 45, 48, 53, 55, 57, 60-62, 85, 95, 116, 147
 Girit Seferi 78, 87
 Girit Şerîye Sicilleri 4, 7, 105
 Girit Tarih Müzesi 84
 Girit Üniversitesi 5, 79
 Girit Valiliği 127, 218, 223, 228, 230, 279, 324-25
 Girit Vilayet Nizamnamesi (1864) 66, 213, 242, 247, 249-50, 254, 256, 295
 Girit Vilayet Salnamesi 8, 254, 258-59, 277, 296, 298-99
 Girit Vilayeti 65, 213, 244-45, 253, 292
 Girit Vilayeti Muhtariyet İdaresi Teşkilatına Dair Nizamname 313
 Giritlidaki 138
 Giritliler 1-4, 8, 11, 13, 42, 55, 59-60, 68, 95, 123, 156, 199, 223, 232, 234, 277, 279, 281, 286, 289-90, 297, 313, 315, 328-30, 340, 349-50, 352-53, 355-59, 362-63, 368-69
 Giritliler Maarifperver Cemiyeti 355
 Gonya Manastırı (Kisamu) 97
 Gorgolaini Mnastırı (Maleviz) 97
 Gortyna 23-26, 28-29
 Gradonico 41

- Gramvousa 18, 37, 55, 148, 162, 187, 201
 Gramvousa Burnu 18
 Gramvousa Kalesi 37, 55, 201
 Greene, Molly 4-5, 123
 Grekçe 285
 Guvernato Manastırı (Hanya) 97
 Güllük 369
 Gülsoy, Ersin 4-5
- H.M.S. *Hazard* 318
 Hacaki 137
 Hacı Ali Ağa 170
 Hacı Ali Bey 92
 Hacı Bektaş Tekkesi 88
 Hacı Halil 168
 Hacı Hasan Baba 88
 Hacı Hasan Baba Tekkesi 88
 Hacı İbrahim Ağa 92, 166, 171
 Hacı İsmail Bey 92
 Hacı Mehmet 169
 Hacı Musa Paşa *bkz.* Kara Musa Paşa
 Hacıdaki, A. 315
 Hacıdervişaki 137
 Hacıoğlu 137
 Haçlı Seferi (IV.) 30
 Hafız Nuri Efendi 6
 Hafs *bkz.* Ebu Hafs Ömer
Hakikat 288-89, 325
 Halcyon Days 5
 Halep 29, 55, 97, 354
 Halepa 100, 214-17, 223, 227, 230, 235, 271
 Halepa Anlaşması 333
 Halepa Manastırı (Milopotamu) 97
 Halepa Kararnamesi 219-20, 227, 246-50, 252-53, 255-56, 261, 267-68, 270, 287, 290
 Halepa Sözleşmesi (1878) 215-17, 219, 221, 246, 249, 268, 278
 Halevi Resmo Kazası 97
 Halil Efendi 92
 Hallacoğlu Rıdvan 92-93
 Hallaç (Hallaçakı) 137
 Halveti 86, 89-90
 Halveti Ali Efendi 90
 Hamdolaki 137
 Hamidiye 358
 Hamidiye Mahallesi 359
 Hamitbeyzade Mehmet Zeki 345
- Handra 307
 Hanefi 92
 Hanya 10, 17-20, 25, 32, 36-39, 42-45, 50, 52, 57, 59, 63-66, 69-70, 73-77, 79, 85-86, 88-97, 100-102, 105, 131, 138, 144, 147-48, 154-55, 157-58, 160-62, 164, 166, 169, 171-72, 176, 178, 183, 187-88, 196, 198-202, 204, 210, 212, 215-16, 222, 227-29, 232-33, 235-37, 241-46, 251-54, 258-60, 264-67, 273-76, 280-81, 283, 285-94, 296-300, 302-308, 313, 315, 317-18, 321-22, 324, 330, 333-34, 342, 345-48, 350, 363, 367-69
 Hanya Arkeoloji Müzesi 74
 Hanya Hükümet Konağı 251
 Hanya Kalesi 44, 57, 96-97, 198-199, 232, 342
 Hanya Ovası 59
 Hanya Sancağı 244, 275, 308, 315, 345
 Hanya Limanı *bkz.* Suda Limanı
 Hanyalı Patellaros 95
 Hanyavi, Hüseyin Kami 3, 86
Girid Tarihi 3, 86
 Hanyotaki 138
 Haremeyn 93-94
 Hariciye Nezareti 320
 Harun Reşid 26
 Hasan Efendi 92
 Hasan Paşa 197, 199-201
 Hasan Şükrü Bey 290
 Hasanopula 136
 Haseki Ali Ağa Camisi 75, 307
 Hatice Hatun 119
 Hatice binti Berber Ali 93
 Hatice Turhan Sultan 82
 Hatt-ı Hümayun 201, 204
 Havilye, Mösyö 266
 Hayrettin Paşa *bkz.* Barbaros Hayrettin Paşa
 Hellas 328
 Hellen 3, 21, 24, 191, 211
 Helvazaki (Helvadaki) 137
 Henry (VIII.) 161
 Hıristiyan Maarif Meclisi 283, 295
 Hıristiyanlar 10, 21, 24, 28, 36-37, 59-60, 62, 78, 81, 98, 103, 107-108, 111, 116-17, 119, 123, 125-33, 139, 151, 174, 191, 195, 207, 210, 213, 216-18, 220-

- 21, 226-30, 237, 239, 242, 244-50, 252-55, 268-69, 274-83, 295-98, 304, 312-13, 315, 318-19, 322-23, 327, 336, 341, 343, 348, 353, 361-62, 365, 369
 Balkan Hristiyanları 239
 Girit Hristiyanları 229, 268, 341, 362
 Hıro Manastırı (Resmo) 159
 Hızarzade Molla Ali 170
Hikayet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye 4, 56
 Hilal-i Ahmer Cemiyeti 89
 Hilali Baba (Uzbek) 90
 Hilmi İbrahim Paşa 78
 Hocaki, Papa 345
 Hollanda 62, 163, 166
 Hollandalılar 57, 62
 Horasanizade Mevlana Derviş Ali Dede 87
 Horasanizade Şeyh Mehmet 87
 Horasanizade Tekkesi (Kandiye) 87
 Humus 358
 Hüdavendigar 286
 Hünkâr Camisi (Girit/Sultan İbrahim Camisi) 81, 83
 Hünkâr Camisi (Hanya/Sultan İbrahim Camisi) 73-74
 Hünkâr Camisi (Hanya/Sultan Mehmet Camisi) 73
 Hünkâr Camisi (Resmo/Sultan İbrahim Camisi) 73, 77
 Hünkâr Camisi (Resmo/Sultan Mehmet Camisi) 73
 Hünkâr Camisi (Kandiye/Sultan Mehmet Camisi) 73, 80, 307
 Hünkâr Camisi (Kandiye/Sultan İbrahim Camisi) 83
 Hüseyin (Ahmet Bey'in torunu) 147
 Hüseyin Bey (serasker) 202-203
 Hüseyin Efendi 169
 Hüseyin Paşa *bkz.* Gazi Deli Hüseyin Paşa
 Hüseyin Paşa (serasker) 190
 Hüseyin Paşazade Ahmet Bey 94, 147-48
 Hüseyinaki, Hüseyin Veli 93
 Hüsnü Bey *bkz.* Bakizade Hüsnü Bey
 Ioannikis (II.) 60, 95
 Ionnes, Agios 85
 Iraklion Tarih Müzesi 29
 İskalan 306-307
 İslahat Fermanı 211, 241
 İ.Ü. Merkez Kütüphanesi 280
 İblisaki 137
 İbrahim (Sultan) 49, 61, 73, 77, 83, 92-93
 İbrahim Ağa 56
 İbrahim Baba Çeşmesi (Kandiye) 93
 İbrahim Paşa (kapudan-ı derya) 92
 İbrahim Paşa (muhafız) 168
 İbrahim Paşa (vali) 55
 İbrahim Saip Baba 90
 İbrahimopula 136
 İbranice 285
 İcra Komitesi *bkz.* Girit İcra Komitesi
 İçel 63
 İçkale Mahallesi Camisi (Hanya) 307
 İda 291
 İda (Psiloritisi) 17
 İda (dağları) 40
 İdare-i Mahsusa 324
 İdrisiyye 90
 İhtilal Komitesi *bkz.* Girit İhtilal Komitesi
 İkarou Caddesi (Hanya) 76
 İkho 290
 İkçeşmelik (İzmir) 355
 İliya binti Sodos 111
 İlyakan 260
 İmamaki 137
 İnadiye Kalesi (Kandiye) 58, 83, 87
 İngiliz Dışişleri Bakanlığı 8
 İngilizler 8, 22, 49, 57, 62, 161, 163, 166-67, 172, 212, 214, 228, 232, 256-57, 313, 318-20
 İngiltere 62, 149, 161, 191, 211, 214, 224, 241, 319, 339
 İntibah 287
 İpsaroyanaki, Kaçulaki 134
 İpsilantioglu, Aleksandr 199
 İraklion 291
 İraklion Almyrou Caddesi 89
 İsaürien, Leon 25
 İsfahan 80
 İsfaka 305
 İshaki, Minoa 217, 248
 İskapela 307
 İskenderiye 158, 168-69, 197-98, 261
 İskinia 307
 İskoçya 55
 İslam 13, 20, 28, 67-68, 70, 72-73, 85-86, 94, 98, 102, 106, 108-12, 114-16, 120-

- 22, 124-26, 128, 132, 134, 139, 147,
178, 195, 204, 207-208, 237, 244,
274-76, 281, 283-84, 348-49
- İsmail Bey 170
- İsmail Çelebi 169
- İsmail Hakkı Bey 318-19, 322
- İsmail Paşa 188
- İsmailaki 136
- İspanya 103, 149, 319
- İspanyol 49
- İspanyolakis/Şpanyolakis 138
- İstanbul 2, 5, 9, 42, 45-46, 50, 52, 56, 61,
65, 68, 72, 80-81, 95, 158-59, 165,
168-70, 176-77, 182, 199, 204, 211,
213, 220-21, 226-27, 229-31, 237,
242, 260-61, 270, 280, 282, 285-86,
289, 305, 310, 312, 322-25, 335, 338,
342, 355, 365-66
- İstanbul Antlaşması (1913) 351
- İstanbul Rum Patrikhanesi 68, 95-96, 109,
295, 328, 342
- İstanköy 303, 352
- İstavra 307
- İstikbal 289-90
- İsveç 241
- İtalya 24, 44, 149, 162, 241, 262, 319, 325
- İtalyanca 12, 285
- İtalyanlar 34, 45, 61-62, 101, 232, 313,
369
- İttihat ve Terakki 339, 341, 355, 364
- İzmir 5, 9, 56, 89, 165, 187, 261, 286, 324,
340, 353-57, 360, 368
- İzmir İdadisi 355
- İzmir Limanı 353
- İzmir Milli Kütüphanesi 4
- İzmir Sanayi Mektebi 355
- İzmirli Ali Paşa 187
- İzmirlidakis 138
- İznik 40
- İzzeddin Hapishanesi (Suda) 334
- Jandarma Alayı Nizamnamesi 315
- Jön Türkler 311
- Kabalı Manastırı (Hanya) 97
- Kadila 305
- Kadiri 78, 86-88, 369
- Kadiri Tekkesi Camisi (Resmo) 78
- Kafadzade İbrahim Zeki 290
- Kafelonya 27, 46
- Kahire 173
- Kakodakis 138
- Kakoperakis 138
- Kalafatçı (Kalafatakis) 137
- Kalapsarzade Ethem Bey 302
- Kalapsarzade Ethem Bey Çeşmesi (Resmo)
91
- Kalapsarzade Kasım Bey 302
- Kalapsarzade Yunus Ağa 302
- Kalayıcıdaki, Abdullah 93
- Kalenderi 86
- Kalenderi Tekkesi 90
- Kalergis Ailesi 33, 41-42
- Kalergis, Aleksios 41
- Kalesa 305, 307
- Kaliçe (Ayşe) 126
- Kaliçunakis 137
- Kalimerakis 138
- Kalyoncuzade Hüseyin Aziz Bey 289
- Kalyote 27
- Kamaris 307
- Kâmil Paşa 117
- Kandiye 4, 6, 9, 12, 17-20, 27-29, 32, 36-
39, 42, 45, 50-60, 63-67, 69-73, 80-84,
86-93, 95-97, 99-102, 105, 117-18,
126, 128, 134, 138, 141-42, 144, 147-
48, 152, 154-55, 157-66, 168-72, 174,
176, 178-79, 182-83, 187-88, 193-95,
198, 200-201, 203-204, 210, 213, 216,
222, 228-29, 233, 236, 241-45, 251-
53, 256, 258-61, 263, 265-67, 269,
273, 275-76, 280-81, 283, 285, 287,
289-94, 296-307, 313, 315, 317-20,
322-23, 330, 345, 347-48, 358, 363-
65, 367-70
- Kandiye Belediyesi 84
- Kandiye Dedeler (Vone) Köyü Tekkesi 87
- Kandiye Kalesi 19-20, 51, 53-58, 88, 96-
97, 118, 128, 176, 302-303, 307
- Kandiye Kuşatması (1648) 51, 83
- Kandiye Limanı 38, 42, 161, 163, 168, 171,
200, 261, 300
- Kandiye Olayları 263, 317-18, 320, 358
- Kandiye Ortaokulu 82
- Kandiye Rum Lisesi 285
- Kandiye Sancağı 179, 242, 275, 298, 303,
315, 345
- Kandiye Şeriat Mahkemesi 301

- Kandiye Venedik Locası 39
 Kandiye'liler 126, 138, 165, 358
 Kanlı Kastel (Temenos) 200
 Kantarcakı 137
 Kanuni Süleyman *bkz.* Süleyman (I.)
 Kanun-u Esasi *bkz.* Girit Anayasası
 Kapsalis 291
 Kaptan Ali Paşa 44
 Kara Musa Paşa Camisi (Resmo) 79
 Kara Musa Paşa 79
 Kara Mustafa Paşa 92
 Karadağ (Kandiye) 38
 Karadağlılar 219
 Karadeniz 192
 Karahisar-ı Sahip 354
 Karakes 274
 Karakulak Ahmet Ağa 55
 Karatodori Paşa *bkz.* Aleksandr Karatodori
 Paşa
 Karavanacılar 217, 248
 Kardamuça Manastırı (Mirabelo) 97
 Kardiçissa Manastırı (Piriyotiçe) 97
 Karpat, Kemal 279
 Karpatiyon Denizi 16
 Karpatos 303
 Karpuzakı 137
 Karşıyaka 357
 Karye-i Bala-yı Arhani 306
 Kasapakı 137
 Kasım Başçavuş 102
 Kasos 303
 Kassadi Hanedanı 33
 Kastellion Kalesi 201
 Kastonakı 138
 Kasyun Dağı 358
 Kâtip Çelebi 77
 Kato Horyo 306
 Katolik Fransisken Kilisesi (Hanya) 74
 Katolikler 33-35, 41-42, 45, 58-59, 73, 76,
 78, 80-81, 95-96, 100-101, 125, 179,
 254, 276-77, 285, 293
 Katolik Venedikliler 35, 58-59
 Katovarsamonero 122
 Kavalalı Mehmet Ali Paşa 13, 64-65, 196-
 98, 209-11, 241, 251-52, 254, 259,
 261, 266, 274, 287, 299
 Kavalla Hanedanı 33
 Kavrörüstamzade Hüseyin 345
 Kazancakis, Nikos 132, 198
 Kazazalaki (Kazzaz Ali) 136
 Kâzım Haydar Bey 340
 Keçeci Hacı Ali Ağa 93
 Kefalakis 138
 Kefalonya 46
 Kefalyanakı 138
 Kenuryo 64, 97, 148, 222, 242-44, 299-
 300, 303, 305
 Kera Manastırı (Pedy) 97
 Keramuca 307
 Kıbrıs 2, 16, 30, 35, 43-44, 46, 48, 62-64,
 362
 Kıbrıs Savaşı 43, 48
 Kıbrıslıdakı 138
 Kırmızıakı 137
 Kırşehir 87-88
 Kırtonç, Ayşe Lahur 1
 Kidonya (Hanya) 17, 20, 23-25, 38, 231,
 243-44, 271
 Kidonyalılar 24
 Kifyaris 17
 Kira Eleusa Manastırı (Maleviz) 97
 Kiriks 292, 334
 Kırya 126
 Kisamu 17, 25, 51, 64, 91, 97, 201-202,
 231, 243-44, 260, 271, 294, 297, 305-
 307
 Kisamu Kasteli 202
 Knossos 20, 22-25, 27, 38
 Koçifakis 138
 Kokkinakis 138
 Kolcaki 137
 Kolimbari 24, 231
 Kolonicu Pasnupula 93
 Kolovos, Elias 5, 72
 Konsoloslar Heyeti 346
 Konstantinopolis 25, 27, 29, 40-41, 46, 111
 Konya 353-354
 Kopasi, Andrea 3, 130, 152, 157, 285, 308
 Korakakis 138
 Korfu Adaları 46
 Kornaros, Andreas 51
 Kornarou Caddesi (Kandiye) 82
 Kortazzi Hanedanı 33
 Kotantaki, Yorgi 294
 Koundouros, Manousos 223-24
 Köprülü Ailesi 61
 Köprülü(zade) Fazıl Ahmet Paşa 53-57, 67,
 80-81, 91-92, 94-95, 147-48, 179

- Ksipolitis *bkz.* Yalınayaklar
 Kula 340
 Kumya 275
 Kundakçı Ali Paşa 88
 Kunduraki 137
 Kuran 68
 Kurinali 59
 Kurustalenia Manastırı (Laşit) 97
 Kusayr 358
 Kuses 275
 Kuşadası 73, 353
 Kuşaklı Manastırı (Kandiye) 88, 90
 Kutsal İttifak 190-92
 Kuyumcu Ali 200
 Kuyumcuzade Hasan Şükrü Bey 290
 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi 9
 Küçük Asya Savaşı (1919-21) 365
 Küçük Çuha Adası 57
 Küçük Hacı İbrahim Ağa 92
 Küçük Hasan Paşa 75
 Küçük Hasan Paşa Camisi (Hanya) 74-75
 Kürtagadakis 138

La Theresa 54
 Lafonya 307
 Lanka Kalesi 200
 Laşit 17, 42, 64, 97, 153, 183, 200-201, 242, 244, 294, 299
 Laşit Sancağı 242-44, 258, 266, 275-76, 280, 292, 294, 296-98, 300, 315, 317, 330
 Latinler 31, 36, 60, 95, 282
 Lazakis 138
 Lazaropoula, Yanni 193
Lefka Ori 290-91, 333
 Lefkoritis (Akdağlı) *bkz.* Venizelos
 Leon (III.) 25
 Liberaller (Liberal Parti) *bkz.* Yalınayaklar
 Libya 15, 210
 Liçardaki, Hüseyin Muharrem 302
 Liman Kalesi (Kandiye) 38
 Limanreisaki 137
 Limni Adası 46, 52
 Londra 158, 261, 320
 Londra Antlaşması (1830) 192
 Londra Antlaşması (1840) 211
 Londra Antlaşması (1913) 351, 385-86
 Londra Konferansı (1913) 351
 Londra Protokolü (1830) 209

 Lloyd Austro-Hongrois 266
 Lozan Antlaşması 365
 Lozan Mübadilleri Vakfı 1
 Luludakis 138
 Lütfullah Paşa 201
 Lyctus 23

 Macarakis 138
 Magaritis 179
 Magripakis 138
 Mağaralı Köy Tekkesi (Agios Vlases) 87
 Mağaralıköy Bektaşî Tekkesi 88
 Mahmud (II.) 95
 Mahmut Celalettin Paşa 6, 217-20, 221, 250, 268, 271
 Girit İhtilali 6
 Mahmut Paşa (nazır) 312
 Mahmut Ağa (kethüda) 91
 Mahmut Ağa (Seksanbaşı) 74
 Mahmut Ağa Camisi (Kandiye) 307
 Mahmut Ağa Hamamı 91
 Makaforopula 136
 Makaronaki Ali 85
 Makedonya 24, 109, 239
 Maleviz 64, 97, 243-44, 260, 303-306
 Maliye Nezareti 270, 360
 Mallia 22
 Malta 49-50, 54
 Maltalılar 43
 Malvazia 149
 Mamanos, Panayotis Nicoussios 55, 95
 Manastırlıdakıs 138
 Manolicakis 138
 Manosaki 346
 Mansur, Sultan 28, 83
 Mantran, Robert 11
 Türkiye Tarihi 1071-1960 11
 Mari, Yorgi 294
 Markaki 134
 Marsilya 150, 158, 162, 261
 Marusi 335
 Mavrakıs 138
 Meclis-i Mebusan 340, 364
 Medine 67, 93, 179, 196
 Medine-i Münevvere 93-94
 Medineli Derviş Salih 90
 Medineli Derviş Salih Tekkesi (Kandiye) 88
 Megali İdea 192, 214, 334
 Megali Porta (Resmo) 78

- Mehmet (I.) 45
 Mehmet (II.) 2
 Mehmet (IV.) 61, 73, 78, 80, 82, 92
 Mehmet Ağa Camisi (Hanya) 75-76
 Mehmet Ağa 170
 Mehmet Ali Paşa *bkz.* Kavalalı Mehmet Ali Paşa
 Mehmet Beşe ibn Mahmut 169
 Mehmet Beşe ibn Mustafa 169
 Mehmet Çelebi 73
 Mehmet Emin Ali Paşa 212, 214, 241
 Mehmet Kâzım Efendi 348
 Mehmet Paşa (muhafız) 187
 Mehmet Paşa (vezir) 131
 Mehmet Paşa (vezir-i azam) 50
 Mehmet Şerif Paşa 193-94, 198
 Mekatib-i İslamiye Matbaası (Hanya) 287-88
 Mekke 49, 67, 93, 179, 196-97
Mekteb 289
 Mekteb-i Kebir-i İslam 283
 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 305
 Melidoni 202
 Melos Adası 157
 Memleket Hastanesi (Kandiye) 304
 Memleket Meclisleri 210, 254
 Menafoca 305
 Menteşe Beyliği 38, 45
 Merkezi Kilise 29
 Mersin 281, 353, 358, 368
 Mersinakis 138
 Mesara Ovası 20, 22, 51, 70, 142, 149-50, 153, 161, 267, 303
Meso Yieos 292
 Meşrutiyet (II.) 8, 359
 Meşrutiyet Hükümeti 338
 Mevlevi 86, 88-89, 369
 Mevlevi Tekkesi (Hanya) 88-89
 Meydan Çarşısı (Kandiye) 306
 Mezarlıkbaşı (İzmir) 355
 Mısır 15, 22, 27, 29, 38-39, 65, 83, 173, 196-99, 201-204, 209-11, 241-42, 259, 287
Miaoulis 229
 Midilli 46, 159, 280, 368
 Mihail (II.) 26-27
 Mihalaki, Kaptan 198
 Mihali Reis 169
 Mihali veled-i Manol 169
 Miken 22, 24
 Milas 369
 Milatos 307
 Milletler Cemiyeti Konseyi 366
 Millisino Hanedanı 33
 Milonoyanaki, G. 315
 Milopotamu (Panormos) 36, 64, 97, 148, 179, 202-203, 243-44, 260, 298-300
 Milopotamu Kalesi 44, 51
 Minos 19, 21-22, 24, 291
 Mirabelo 17, 51, 64, 97, 160, 171-72, 200, 242-44, 260, 304-305, 307
 Mirasaki, Ali 134
Mirat-ı Girid 288
 Miro veled-i Canaki 134
 Mitçotakis, Konstantin 217, 246, 248, 255, 290-91, 333
 Mitçotakis, Zoi 335
 Mizitrakis 138
 Moldova 109
 Molla İbrahim Efendi 170
 Molladaki 137
 Monofacio 64, 148, 179, 242-44
 Montferrat 30
 Mora 2, 16, 27, 34, 46-47, 50, 109, 187, 189-94, 197, 204
 Mora Savaşı (1715) 62, 187
 Mora Yarımadası 23
 Moroni 305, 307
 Morosini, Francesco 38, 54-55, 57
 Morosini, Thomas 52
 Muaviye 26
 Muhacirin İşkân Komisyonu 353
 Muhafazakârlar *bkz.* Karavanacılar
 Murat (I.) 32
 Murat (IV.) 49
 Murat Paşa 147-48
 Musa Çelebi 45
 Musa Paşa (Vali) *bkz.* Kara Musa Paşa
 Musa Paşa (Vezir) 92
 Museviler *bkz.* Yahudiler
 Hanya Musevileri 246
 Mustafa Babadaki Ali Nami 345
 Mustafa Bey (Proyazadeler'den) 87
 Mustafa ibni Ömer 93
 Mustafa Naili Paşa 211, 241
 Mustafa Paşa 305
 Mustafa Paşa (Kaptan-ı Derya) 38

- Mustafa Reis *b.kz.* Seyyid Mustafa Reis ibn Seyyid Ali
- Musuri Hanedanı 33
- Mübadele 2, 4, 6, 72-78, 82, 84, 87-90, 245, 362, 365-70
- Mübadele Anlaşması (1923) 280, 352, 362, 368-69
- Mübadele Arşivi 4
- Müdafaa* 290
- Müftaki 137
- Müftüler ve Baş Müftü İntihabıyla...* 365
- Müslüman Maarif Meclisi 283
- Müslümanlar 3, 8, 10, 13, 18-21, 27-28, 30, 54, 56, 59-60, 70-72, 75-77, 79, 81-82, 86, 89, 92-95, 98, 101-108, 111-12, 116-41, 147, 149, 151-52, 157-58, 165, 170-79, 193, 195-201, 203, 205-10, 213, 216-19, 221-29, 232, 234-38, 241-42, 244-50, 252-55, 257, 260, 263, 268, 273-75, 277-90, 293, 296-98, 301, 304, 310, 313, 315, 317-25, 327, 330-32, 335-36, 339-40, 342-49, 351-53, 355-69
- Girit Müslümanları 3, 8, 13, 130, 137, 193, 195-96, 203, 277-78, 281, 286, 289-90, 297, 324-25, 330, 343, 346, 349, 351-53, 355-56, 358-59, 362-63, 368-69
- Mütevelaki 137
- Mylos Nehri 51
- Nafia Nezareti 312
- Naimbeyzade Hüseyin Hüsnü Bey 345-46
- Nakıbzade Mahmut Atif Bey 288
- Nalbantaki 137
- Namazgâh (İzmir) 355
- Napoli 103
- Napoli Krallığı 103
- Napolyon Savaşları 190
- National Hellenic Research Foundation 9
- Navailles 54
- Navarin 50
- Nea Evdomas* 291
- Nemisi* 291
- Neos Radamansis* 292
- Nikiforos Efendi 294
- Nikola (II.) 325, 334
- Nikoladis, Yorgi 294
- Nikolo veled-i Canaki 134
- Nizamiye Askeri Hastanesi (Kandiye) 307
- Nizamiye Askeri Kışlası (Kandiye) 307
- Norveç 241
- Numan Paşa 128, 180
- Numanoğlu Arif Baba 88
- Nuri Efendi *b.kz.* Hafız Nuri Efendi
- Nüfus Mübadelesi *b.kz.* Mübadele
- Odessa 158, 261
- Odigitra Manastırı (Kenuryo) 97
- Oğuz, Mustafa 6
- Oikonomides 5
- Omalos 153
- Onbaşaki 137
- Orfanudakis 138
- Orlov kardeşler 189
- Ortadoğu 358
- Ortaylı, İlber 192
- Ortodoks Kilisesi 35, 42, 44, 58, 60, 68, 73, 81, 95, 97, 109-10, 191
- Ortodokslar 34, 36, 42, 60, 69, 71, 95, 100, 108-109, 112, 188-89
- Giritli Ortodoks 35
- Osman Paşa 198, 200
- Osmanlı Bon Marşesi 302
- Osmanlı Devleti 18, 32, 45-46, 114, 123, 191-92, 209, 214-15, 223, 229, 232, 238-40, 265, 270, 309-10, 312, 326, 338, 342-43, 348-51, 363, 365
- Osmanlı Hükümeti 212, 214-15, 221, 225-28, 230-31, 233-34, 236, 240, 246, 274, 310-13, 317, 320-21, 324, 326, 329, 332, 335-37, 342-43, 346-50, 353, 358, 386
- Osmanlı İdaresi 4, 10, 12, 72-73, 120, 187, 192, 196, 210, 241-42
- Osmanlı İmparatorluğu 2, 10, 12-13, 44, 47-49, 61-62, 68, 94-95, 98-99, 103, 123, 129, 142, 146, 158, 173, 184, 190-92, 195, 231, 240-41, 252, 257, 262, 267, 293, 300, 321, 370
- Osmanlı Şirket-i Mahsusa 266
- Osmanlıca 136, 287, 302
- Osmanlılar 35, 42, 44, 48-50, 52-53, 55, 59-60, 69, 75, 91, 99, 146, 150, 167, 176, 187, 235
- Osmanlı-Rus Savaşı 155, 188, 214
- Otuzbiraki 137

- Padova 55, 161
 Paleologos, Mihail 41
 Paleologos Ailesi 84
 Paliokastro 55
 Paliyani Manastırı (Temenos) 97
 Panagiya Manastırı (Resmo) 97
 Panaya Kilisesi 303
 Panayotis Nikousios *bkz.* Mamanos, Panayotis Nicoussios
 Pandeileimon Manastırı (Milopotamu) 97
 Pantazopoulos 110-11
 Papadakis 138
 Papadopuli Ailesi 33
 Papasoğlu Hüseyin Beşe 122
 Papayanaki 134
 Papucalaki 137
 Parambela Manastırı (Mirabelo) 97
 Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi 3
Parisiya 291
 Patellaros, Neophytos 60, 95
 Pateri Ailesi 33
 Patrikhane *bkz.* İstanbul Rum Patrikhanesi
 Pedamodi 307
 Pedy (Gavdos) 64, 97, 148, 243-44, 260, 297, 300, 304-305
 Pelasgialar 24
 Peloponez 24, 192
 Pernier, Luigi 22
 Pertev Paşa 44
 Petalakis 138
 Petras Titos Efendi 294
 Petrokefali 307
 Pire Limanı 229
 Piryotçe 97, 148, 242-44, 303, 306
 Pisaki, Yorgi 294
 Piskokefali 305, 307
 Piskopi 306
 Pizalılar 37, 43
 Platanya 17
 Pontus Rum İmparatorluğu 40, 43
 Portekiz 241
 Posta ve Telgraf Daireleri 298
 Prasos 125
 Preveli Manastırı (Ayvasil) 97
 Profiti İlyas Manastırı (Resmo) 97
 Protestanlar 100, 276-77
 Proyazadeler 87
 Pulak Kaptan 171
 Rabda'l-Handak (Girit) 27
 Rabia 79
 Raguzakis 138
 Rallis, D. 349
 Randolph 57
 Rauf Paşa, Müşir 312
 Recep Ağa Camisi (Kandiye) 90, 307
 Recep Efendi 111
 Recep'in oğlu Yorgi 125
 Reisaki 137
 Resmo (Rethymno) 1, 5-6, 9, 12, 19-20, 32, 36-38, 42-44, 50-52, 57, 59-60, 63-66, 70, 73, 77-79, 86, 88, 90-94, 96-98, 105, 117, 119, 121-22, 125-26, 128, 131-32, 134, 138, 140, 144, 147, 152, 155, 158-64, 166, 168, 170-72, 176, 178-79, 183, 188, 194, 196, 198-204, 210, 216, 228, 233, 241-45, 251-53, 258-61, 265-66, 273, 275-76, 280, 284, 290-92, 294, 296-305, 313, 315, 317, 330, 345, 347-48, 363-65, 368
 Resmo Belediyesi 78, 245
 Resmo Kalesi 20, 38, 51, 78, 97
 Resmo Kız Rüştüyesi 284, 301
 Resmo Limanı 52, 170-71, 266
 Resmo Sancağı 179, 245, 253, 266, 275, 296-98, 315, 330, 345
 Reşadiye Mahallesi *bkz.* Hamidiye Mahallesi
 Reşit Paşa 351
 Retemiotaki 138
 Rethymno *bkz.* Resmo
 Rıza Paşa 249
 Rimondi 38
 Rizo 64, 97, 242-44, 260, 300, 306
 Rodos Adası 16, 21, 44, 46, 48, 63, 303, 352
 Roma İmparatorluğu 2, 24-25, 38, 46, 68
 Batı Roma İmparatorluğu 25
 Doğu Roma İmparatorluğu *bkz.* Bizans İmparatorluğu
 Romalılar 24
 Romanakis 138
 Romanyotlar 102-103
 Rukiye binti Mustafa 93
 Rum Ortodoks Kilisesi 95, 191
 Rumca 1, 13, 34-35, 71, 122, 129-30, 136-38, 196, 210, 216, 234, 247, 250-51, 281-82, 284, 287, 289-92, 296, 328, 342-43, 347-48, 356-57, 364, 369, 386

- Rumeli 49, 75, 214, 363, 370
- Rumlar 6, 8, 13, 25, 33-37, 40, 43, 45, 55-56, 58, 59, 71, 95-96, 99-101, 103, 106, 111, 120, 122-25, 129-30, 134, 136-38, 140-41, 152, 157-58, 161, 165, 179, 189-93, 195-96, 203, 206-207, 209, 211-18, 221-24, 226-29, 231-32, 234-36, 254-55, 260, 274, 277, 279-82, 284-86, 290-93, 310-11, 313, 317, 322, 326, 328, 336, 338-40, 342, 346-47, 349-50, 352-53, 356, 358, 361-63, 365-66, 368-69
- Girit Rumları 8, 158, 193, 195-96, 209, 211, 214-15, 231, 234, 279, 281, 339, 342, 347, 350, 352, 361, 363
- Ortodoks Rumlar 8, 101, 125
- Sakız Rumları 362
- Rusakos Manastırı (Milopotamu) 97
- Ruslar 155, 188-90, 212, 228, 232, 313, 326
- Rusohoryo 307
- Rustika 134
- Rusya 188, 190-92, 212, 214, 241, 325-26
- Çarlık Rusyası 190-91
- Sadaret 278, 325
- Sada-yı Girid* 289
- Sadıkaki Ömer 345
- Safvetbabadze Doktor Ali Rasih 345
- Sakadaki 137
- Sakallıdaki 137
- Sakız Adası 46, 55, 63, 109, 167, 294, 362
- Sakızlakis 138
- Salih (Hafs'ın oğlu) 27
- Salih Dede 88
- Salih Efendi 92
- Salihye 358
- Samarya 162
- San Francesco Kilisesi (Kandiye) 80
- San Pietro Kilisesi (Kandiye) 83
- San Salvatore Katolik Kilisesi (Kandiye) 82
- Santa Maria Katolik Kilisesi (Hanya) 76
- Santa Maria Kilisesi (Resmo) 78
- Santoron 22
- Saracaki 137
- Saray-ı Hümayun 102
- Saraylızade/Saraylıdakıs 102
- Sarı Kitap* 8
- Sarı Molla Kadın 93
- Sariyannis, Marinos 5
- Sarrafaki 137
- Savvatiyana Manastırı (Maleviz) 97
- Scordilli Ailesi 33, 40
- Sefaradlar 103
- Selanik 49, 158, 261
- Selanik Savaşı (1423-30) 46
- Selçuk 356
- Selim (II.) 48
- Selimefendizade Hüseyin Hüsni 346
- Selinu 17, 64, 169, 201-202, 223, 236-37, 243-44, 260, 294, 297, 299-300
- Selinutaki 138
- Sen Teodoro Adası 50
- Senato *b.kz.* Venedik Senatosu
- Serdaraki 137
- Serturna İbrahim Ağa 92
- Seyyid Mehmet Efendi 170
- Seyyid Mustafa Reis ibn Seyyid Ali 169
- Sfakia 20, 36, 43, 64, 67, 93, 161-62, 179, 188-90, 196, 198-99, 201-203, 223, 242-44, 260, 294
- Sfakia Sancağı 242-44, 258, 266, 275-76, 278, 280, 298, 300, 317, 330
- Sfakialılar 189, 196, 198
- Sfakiyanaki (I.) 315
- Sfakiyot 36
- Sfakyanaki 138
- Sırbistan 109, 239, 350
- Sırpılar 109
- Sicilya 25, 163, 166
- Side 353
- Sidero Burnu 16-17
- Simo Yanos Efendi 294
- Sinanaki 136
- Sis Sancağı 63
- Sisam Adası 46, 199, 312
- Sitia (Estiye) 12, 17, 19, 32, 36, 42, 44, 64, 70, 97, 144, 160-61, 171-72, 200, 223, 228-29, 243-44, 260, 266, 303, 305, 313
- Sitia Dağları 17
- Sitia Kalesi 40, 42
- Sitia Limanı Manastırı 307
- Sivas 88
- Siyavuş Paşa 50
- Skordilis, Stephanos 55
- Skouzes, Aleksandr 231
- Skuluzi, Yorgi 345 46

- Slav 26
 Softadaki 137
 Softazade Ahmet 3, 352
 Crète, Sous la Domination et la Suzeraineté Ottomanes 3
 Sofu Mehmet Paşa 92
 Sofu Mehmet Paşa Camisi (Kandiye) 307
 Sofya (Hatice) 125-26
 Soma 340
 Söke 90, 356
 Spada Burnu 16
 Spanakis 5
 Spilaïotisa Manastırı (Pedyá) 97
 Spiliyatakis, Anastasi 294
 Spinalonga Adası 18-19, 156, 160, 187, 200, 262, 271, 313
 Spinalonga Kalesi 44, 55, 302, 307
 Splantzia Meydanı (Hanya) 73
 Splantzia's Kiosk (Hanya) 73
 St. Mark Kilisesi (Kandiye) 83
 St. Petersburg Antlaşması (1902) 344
 St. Titus Kilisesi (Gortyna) 28
 Stavridis, Manoli 294
 Stavriniidis, Nikolaos 5, 6
 Subaşaki 137
 Suda 70, 100, 155, 160, 164, 198-99, 299, 334
 Suda Adası 18, 187
 Suda Kalesi 37, 44, 55, 187, 308
 Suda Körfezi 18
 Suda Limanı 17-18, 40, 70, 161, 176, 197, 202, 262, 265-66, 299
 Sultan Ahmet Camisi (İstanbul) 80
 Sultan İbrahim Camisi (Hanya) *bkz.* Hünkâr Camisi (Hanya/Sultan İbrahim Camisi)
 Sultan İbrahim Camisi *bkz.* Hünkâr Camisi (Kandiye/Sultan İbrahim Camisi)
 Sultan İbrahim Han Camii Mahallesi (Kandiye) 83
 Sultan Mehmet Camisi *bkz.* Hünkâr Camisi (Kandiye/Sultan Mehmet Camisi)
 Suluca 199
 Suriye 38-39, 210, 354, 358
 Süleyman (I.) 43, 48
 Süleyman Çelebi 45
 Süleymaniye Medresesi 87
 Sümbül Ağa 49
 Sünnetçi 137
 Süvaridaki 137
 Şakir Paşa 219
 Şam 358
 Şemseddin Mehmet Dede 89
 Şerif Paşa 194, 198-200
 Şerifaki 136
 Şeyh Derviş Ali Baba 87
 Şeyh Esedüddin 90
 Şeyh Mehmet *bkz.* Horasanizade Şeyh Mehmet
 Şeyh Mustafa 78
 Şeyh Rüstem 128
 Şeyh Süleyman Efendi 88
 Şeyh Süleyman Şemsi Dede 88
 Şuayip 28
 Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi 208
 Tadilat Layihası 227
 Tahmiscizade Mehmet Macit Efendi 289, 345, 369
 Taif 320, 358
 Tancoigne 113
 Tanzimat Dönemi 192, 241, 252
 Tapu Kadastro Arşivi (Ankara) 6, 8
 Tapu Tahrir Defteri 143
 Tarik-i Uşşaki Tekkesi (Kandiye) 90
 Tarsus 87, 353, 359
 Tarsus Sancağı 63
 Tartus 358
 Tatarakis 138
 Tekke-i Okçular 90
 Tekke-i Teferrüçgâh 90
 Temenos 64, 97, 148, 200, 303, 306
 Temessükaki 137
 Teodoro Kalesi 50
Tercüman-ı Hakikat 325
 Teselya 192, 214, 230-31, 238-40, 310
 Teselya Savaşı 310
 Tevfik Paşa 227, 340
 The Eastern 298
The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule 5
 Theriso 199, 332-34, 337
Theriso 292
 Theriso Devrimi 292
 Tiraki, Evangelos 294
 Tire 353
 Todoro Adası 18
 Topçubaşı Camisi (Kandiye) 307
 Tophane (Tophanas) Mahallesi (Hanya) 75, 131

- Tophane Camisi (Hanya) 307
 Toplu Manastırı (Siria) 97, 307
 Toros Dağları (Anadolu) 192
 Toulon 54
 Tournefort 161
 Trablus 49
 Trablusgarb 320, 358
 Trablusşam 210, 358
 Trabzon 280
 Trabzon Rum İmparatorluğu 37, 40
 Trapsiano 160
 Trieste 158, 261
 Trimartiris Manastırı (Hanya) 97
 Trimartır 60, 95
 Tukin, Cemal 4, 24, 120
 Tunus 49, 167, 197
 Tunuslular 167
 Turgutlu 340
 Turhan Paşa 220-23, 225, 250, 271, 312
 Türk Tarih Kurumu 4
 Türkahmedakis 138
 Türkçe 8, 12, 115, 129-30, 136, 196, 210, 216, 234, 237, 247, 250-51, 281, 287-91, 296, 310, 324, 344, 349, 353
 Osmanlı Türkçesi 311
 Türkiye 4-6, 8, 10, 90, 139, 280, 365-68
 Türkler 5-6, 8-10, 12, 19, 31, 34-35, 37, 43, 50-51, 53-56, 59, 62, 73, 89, 120, 123, 132, 134, 141, 191, 212, 222-23, 228-31, 237, 256, 279, 281, 287, 301, 311, 321, 324, 339, 341, 351-52, 356, 363, 365-67, 370
 Türkmenler 120
 Türkohasanakis 138
 Türk-Yunan Savaşı (1897) 238
 Uluslararası Karma Mübadele Komisyonu 366
 Uluslararası Posta Birliği 344
 Urla 368
 Urum Mehmed bin Abdullah 122
 Ustazade Ailesi 88
 Uşşaki 86
 Uveysiyye 90
 Uzun Sokak (Resmo) 119
 Ümid 273, 288-289, 349
 Ümmü Gülsüm 93
 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 6, 8
 Valide Camisi (Kandiye) 82, 142, 307
 Valide Camisi (Resmo) 78
 Valide Camisi Sebili (Kandiye) 370
 Valide Sultan Camii Mahallesi (Kandiye) 82
 Valide Turhan Sultan 78, 92
 Vamos 222
 Varaki, Apostolo 294
 Varsamonero Manastırı (Kenuryo) 97
 Vartabet Efendi, Mösyö 299
 Varuka Hanedanı 33
 Vasos (Albay) 231-33, 240, 312
 Vatan 290
 Veisağadaki Hüseyin Kami 346
 Vekayi-i Giridiyye 209-10, 287
 Vekilharc Recep Ağa Camisi (Kandiye) 90, 307
 Veli Ağa 78, 88
 Veli Paşa Camisi (Resmo) 79
 Veli Paşa Medresesi (Resmo) 88
 Veli Paşa Tekkesi (Resmo) 88
 Veliyüddin Paşa (Veli Paşa) 92
 Venedik 47, 189
 Venedik Cumhuriyeti 2, 12, 18-19, 28, 30-49, 51-60, 62, 64-65, 69-73, 78-81, 91, 95, 98-101, 130, 146, 149-52, 154, 161, 163, 166-67, 169, 174, 177, 179, 187-88, 191, 242, 265-66, 299, 386
 Venedik Senatosu 32, 37, 44, 55
 Venedikliler 18, 20, 30, 32-33, 35-36, 38, 40, 42-43, 45, 47-48, 50, 52-56, 58-60, 62, 69, 95, 101, 125, 130, 149, 166-67, 172
 Venerato 200
 Venieri Ailesi 42
 Venizelos, Elefteros 224, 234, 246, 255, 290-92, 315, 327, 332-38, 343, 345, 349-50, 356
 Venturzade Mustafa Zihni 345
 Vezir Cami Mahallesi (Kandiye) 307
 Vezir Camisi (Kandiye) 81, 307
 Vezir Çarşısı (Kandiye) 82, 319
 Vicdan 288
 Vikelea Kütüphanesi (Kandiye) 6
 Vikelea Belediye Kütüphanesi Arşivi 9
 Vilayet Genel Meclisi *bkz.* Girit Genel Meclisi
 Vilayet Nizamnamesi *bkz.* Girit Vilayet Nizamnamesi

- Viyana Kongresi (1814) 190
 Viyanos 243-44, 260
 Vlachos, Yannis 189-90, 346
 Vlasto Hanedanı 33, 42
 Vrasaki 138
 Vrontisi Manastırı (Kenuryo) 97
 Vulgari Manastırı (Amari) 97
- Yahudi Sinagogu (Hanya) 102
 Yahudiler (Museviler) 25, 36-37, 68, 71, 99-103, 118, 125, 132-33, 172, 179, 246, 254, 275-77, 279-80, 285, 293
 Yalı Camisi (Hanya) 74
 Yalınayaklar (Liberaller) 217, 248, 333, 336
 Yamalaki, N. 315
 Yanakaki, Vardis 294
 Yanodakis, Yovanni Stelyo 294
 Yanu 47
 Yedi Ada 211
 Yemen 320, 358
 Yeni Asır 369
 Yeni Cami (Kandiye) 307
 Yeni Dünya 47, 162
 Yenicami Mahallesi (Hanya) 307
 Yenişehir 56
 Yerapetra 16, 18, 25, 37, 51, 57, 64, 70, 85, 97, 105, 160-61, 178, 200-201, 235, 243-44, 260, 297, 300, 302, 306-308, 310, 313
 Yerapetra Camisi 85, 303
 Yerapetra İskeleyi 176
 Yerapetra Kalesi 37
 Yerapetra Limanı 20
 Yerapotos Nehri
 Yerasimos Efendi 294
 Yero Salim Manastırı (Maleviz) 97
 Yeryeri 200
 Yeveradi, Antoni 291
 Yorgi veled-i Konstanti 111
 YÖK 9
 Yufiros Nehri 17
 Yunan Anayasası 342, 365
 Yunan Ayaklanması (1821) 103, 191-94, 204, 206, 209, 212, 274
 Yunan Bağımsızlık Savaşı 13
 Yunan Denizi 16
 Yunan Hükümeti 18, 223, 227-33, 239, 309, 312, 336-37, 341-42, 347, 350-51, 365
 Yunan İsyanı 207
 Yunan Konsolosluğu 230
 Yunan Krallığı 239, 273
 Yunan Milli Bankası 345, 361
 Yunan Parlamentosu 349-50
 Yunanca 6, 8, 19, 129, 255, 285, 302
 Orta Yunanca 8
 Yunanistan 4-5, 8-9, 13, 15-16, 18, 23-24, 34, 73, 82, 190-92, 209, 211-14, 217, 223-24, 226, 228-36, 238-41, 248, 255, 265, 274, 277, 279, 281-82, 289, 296, 301, 309-11, 313, 321-22, 326, 332, 334-35, 337-44, 346-47, 349-52, 362-69
 Kıta Yunanistanı 34
 Yunanistan Arkeoloji Dairesi 73, 77, 370
 Yunanistan Dışişleri Bakanlığı 8
 Yunanlılar 5-6, 15, 24, 73, 89, 190-93, 198, 204, 212, 214, 222-23, 229-36, 238-40, 257, 273-74, 286, 289, 309-10, 312, 325-26, 329, 332, 334-37, 340, 342-44, 346-51, 355-56, 362-63, 366, 369-70
 Yusuf Ağa 119
 Yusuf kızı Fatma 93
 Yusuf Paşa (Kapudan) 49-50, 74
 Yusuf Paşa (rezkireci) 55
 Yusuf Paşa (Vezir) 92
 Yusuf Paşa Camisi (Hanya) 74, 307
 Yüksek Tabya (Kandiye) 87
 Yüzbaşızade Lütfi Bey 289-90
- Zachariadou, Elizabeth 5-6, 9
 Zaimis, Aleksandr 337, 342-43
 Zanta 27
 Zinkeisen, Johann Wilhelm 36, 41-42
 Zir Furni 307
 Ziraat Meclisi 257
 Zühdü Paşa 324
 Zülfikar Ağa 84-85
 Zülfikar Ali Ağa Camisi 84
 Zülfikar Paşa 55, 303

Girit kültürü kendine özgüdür. İçinde, eski dönemlerden Miken, Minos, Roma, Hellen, Bizans ve biraz da Arap kültürü barındırır. Ortaçağ ve hemen sonrasında, bu kadim kültürün üstüne kalın bir Venedik kültürü katmanı eklenmiştir. Bu senteze son olarak da Osmanlı kültürü katıldı. Bütün bunlar Akdeniz mirasının özgün bir parçası haline gelen Girit kültürünü oluşturdu.

Değerli akademisyenler Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke'nin otuz yıllık Girit tarihi çalışmalarının son ürünü olan *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*'nde, bu derin tarihsel hikâyenin Osmanlı kısmı ayrıntılı olarak inceleniyor. Yazarların Girit kadı sicillerini de kapsayan çok geniş bir arşiv, yazma ve belge taramasının sonucu olan bu kitap, bilinçli popüler tarih tercihiyle, başta Giritliler olmak üzere, Osmanlı dönemi Girit tarihini merak eden tüm okuyuculara kolay okunan, akıcı bir anlatı sunuyor.

Prof. Dr. Ayşe Nükhet Adıyeke (1964) 1996-2010 yılları arasında Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görev yaptı. Girit tarihi hakkında yayımlanmış eserleri: *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı 1896-1908* (2000); *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-ı İslamiyeler', 1913-1998* (2001); *Islamic Community Brotherhood Administration in Greece: Cemaat-ı İslamiye 1913-1998* (2002).

Dr. Nuri Adıyeke (1963) 1987-2010 yılları arasında Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü ve Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görev yaptı. 2010 yılından beri Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İki yazarın Girit tarihi hakkında ortak eserleri: *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması* (2001); *The Annexation of Crete to Greece (A Historical Case In Understanding The Cyprus Question)*, (çev. Mehmet Ulu, 2003); *Fethinden Kaybına Girit* (2006); *Girit Nikâh Defteri (1916-1921) ve Girit'teki Aile Adları* (2011).

Kapak resmi: Hanya Yalı (Küçük Hasan Paşa)
Camisi, gouachierte aquatinta (1830).